Бембин Тимофей

КӨК ТЕҢГСИН КӨВӘҺӘР

БЕМБИН ТИМОФЕЙ

КӨК ТЕҢГСИН КӨВӘҺӘР

РОМАН

Хойрдгч дегтр

ЭЛСТ
ХАЛЬМГ ДЕГТР ҺАРҺАЧ
1989

ББК 84.3 Калм
Б 45

Б $\frac{4702240000-033}{М126(03)-89}$ 25—89

I ХУВ

ДӘӘНӘҺАЛВД

Негдгч бөлг

Басл күчр, эрчмтә цаг — толһа эргм, экн ширгм. Газетмүд олн зүсәр шууглдна, Петроградас йовсн улс чигн хара бәәхш, өврдгнь, өргмҗ кедгнь харһна, өркләд яһлалдгнь чигн баһ биш. Соңсад, тодлад бәәхнь — икл сүртә юмн болҗ. Хаана ормд суусн Керенский харчудын шахлһнд тесҗ эс чадхларн, күчр зута кевәр, күүкд күүнә хувц өмсәд зулҗ. Теңгә хазг полкст нәәлҗ өөрән бәрҗәснь кн йовдл болҗ. Харсх биш теднь хар мөртә йосинь хамх цокхд, бийсинь көөхд шунҗ орлцҗ.

«Ода юуһарн эдниг Ленин авлад орксн?» — гилдҗ генералмуд, тиим бишнь чигн шивр-шивр гилднә. Хазгуд болхла, «төвкнүнә керг-үүлиг һартан автн» гиҗ дәәнд йовх улсиг Советск правительств дуудсар, «байн-нойна һазр кевтән крестьянск комитетмүдин меддл орх» гиҗ Советмүдин хойрдгч съездин декретд келгдсәр төр кеҗ хүүвлнә. «Эңгин крестьян болн эңгин хазг болһна һазр көндәгдх зөв уга» гисн ленинск Декретин үгмүд хазгудын седклләнь ирлцҗ, ухаһинь эзлнә. «Ода хазг крестьян хойрт йилһм уга, иҗл хөвтә, эдл зөвтә болҗана. Тиигхлә, мана хоорнд ямр түлклдән бәәдв?» — гиҗ эдн хоорндан күүрлнә. Шулуһар хәрхән ухалҗ, өрк-бүләрн, гер-маларн хүүв келднә.

Болв эднә гертксиннь бәәдл кецү чигн. Одмн Каледин Советин йосна өмнәс бослда татсн, Украинә рада болн наньчн тиим хамг өздңгүдлә үгцәд, Москва, Петроград тал дәврлт кех санатаҗн. Балын амт авчкад, альдасчн нислдәд, бигшлдәд бәәдг зөгмүд гихмн, Әрәсәд болсн хү салькнд көөгдҗ, әмән харсҗ гүүлдҗ йовх, тегәд, Теңгә одмна зурад нәәлҗ тешкәлдҗ бәәсн цаган, йосан мөрәлҗ, шүдән ховрҗ, шүлсән һоожулҗах тоот дала болна. Теднә заагас тонталдад, хаана эркн түшмлнь йовсн Милюков, Гучков, Родзянко ахта, хамгин нтклтә Корнилов, Деникин, Лукомский генералмуднь йилһрҗ, одмна селвгчнь чигн, нөкднь чигн болҗ, теругүг адһаҗ, бууляд, магтҗ көөрүләд, түкрнә гинә.

Эдн бийснь Теңгә одмна дөңгәр теңкән уга шамдҗ, шин әәрм

Добровольческ гиж — эрәсән контрреволюцин цаһан гвардь үүдәнә. Тегәд Каледин болн энүнә эргн гражданск дәәнә эк татх деерән һарчксн, шин Советин йосна эркн хортнд тохрсн өлвклдәд бәәцхәнә. Баячудын көвүдәс кадет, гимназист болсн хамгас негдүләд, карательн отрядмуд һарһсн, теднинь Чернецов, Семилетов, Греков гидг андд толһалсн, тенд-эндән шиншлдәд, тенкән уга чигн.

Әәдрхнәс әрә әмән авч һарсн, көл-толһа уга гишң гүүлдҗ ирсн хойр Новочеркасскд невчк сана авад, төвкнсн болв. Эргндән хәләхнь мел урдк кеварн болҗ медгднә: алтн погонтань чигн адрлдна, ардnь дахлдҗ, ам аһахинь гетлдсн хазгуд чигн дарцлдна. Зуг нег үүмүлдгнь — одмн Каледин эдниг баралххар седхнь, харһх зөв өгч уга. Келхәс, «маңһдур баһ дуңһру хурагдх, тиигән иртхә» гиҗ.

Криштафович Баянов хойр залврин герүр ирнә. Удсн уга, үүдн делггдәд, хойр талнь хойр хазг зогсад, цевкәрлдәд одв. Мел тер агчмла эрк алхад, цааһас Каледин орҗ аашна. Цуһар дард гилдәд босад, альх ташв. Одмн мендлн, хансар гекәд, уралан һарч йовна. Герл һарад, марзаһад бәәдг чирәнь, хойр эәмнь хурагдад, толһань һудыҗ одсн — бәәдлнь дегд дор орҗ одҗ. Эн күнд-күнд, балц-балц ишкдләр йовад, ут столын ирмәгд һанцар дүңгәсн җөөлн креслд күрәд суув. Арһаһан һарһҗ, хойр-һурв шуукрчкад, түрүн зерглә харвад авб; цуһар ирсн-угаһинь бүрткҗәхнь ил, тегәд «нааран һарцхатн» гисәр дайлад оркв. Энүнә нөкдир, правительствин член, нежәдәр, хошадар ботлдад, өөдән һарад, өөрнь суулдв. Хазг церга баһ дуңһру эклэд бәәв.

Одмн дорасн босад, захас зах күртл цугинь харвн. келҗәнә:

— Зергнр, күүкд улс боли минн итклтә хазгуд!— хоолднь юмн тееглгдсн болад, дунь чичрәд, бүтүрсн кевтә сөөлңкдәд одв. Одмн гүүнәр саналдад, хоолан ясад, невчк төвкнсн болчкад, цаарлв: «Дуңһруг секҗ, керг-тәр хүүвлхәс урд ним нег юм келчкхәр: эүсн-эүүл зәңг һарад, одмн правительствтәһән зулад, йосиг Советд өгәд хуурн гиҗәнә болад, дораһар шивр-шивр гидгчн. Тегәд, тадндан келхм, зергнр: би, хүвдән, Новочеркасскас кааран чигн йовх санан угав. Би эврән, правительств кеварн чигн, әмтнә даалһвр эвдҗ. өгсн йосинь седкләрн керго гиҗ чадшговидн. Маниг Теңгә цуг әмтн шинкдсн учрар эдниг һартн гихлә, һархас биш навь ааль манд уга. Негл юм цуһар тодлтн гиҗ сурхар,— цуцрсар одмн саналдад оркв,— би йос шүүрлдҗ, энүнәс атхлдсн бәәхшив. Эн намд әмтәхн болҗ, кезәчн бийнм авлҗ йовсн уга билә. Йосиг һартан авдгм, еврән меднәт, тиим үүмәтә күчр цагла, цуг Әрәсән әмнь һарн гиҗәхлә, эврәһән тоолҗ. зовлңгас әәҗ, билә гидг үүдн намд уга бәәснь лавта. Үнән келхнь, таднасн юуһинь нуухв, йосиг мел ода чигн өгәд, әмән сулдхҗ авх биләв, зуг...— цуг әмтиг хәлән бәәҗ, мусхлзад оркв.— Күн намаг медҗ өгх уга гиҗ әәхәс биш. Би нааран цевр нертә, әрүн төртә ирләв, теругән

будад, буэрдад оркх санан чиги, зөв чигн угав. Хәрнь тер, зергнр. Эврсән тодлж батлти, наадкстан бас кели йовти. Тингхлә, бидн цуһар, ик-баһ уга, үнн седкләри, күн болһн чадсари Әрәсәнь төлә әмән әрвлх зөв угавидн. Тегәд дунһруг секжәнәв. Энүнд Әәдрхнә хазг цергә элчнр ирсн бәәх зөвтә.

Ар зергләнд дард гисн болла: хәләхнь — ирсн хойр босад мегдәлдәд одв:

— Эн бәәнәвидн бидн!— гиһәд, Криштафович цецнәд авб.

— Бидн ғнхәс, цергтн ардастн аашдм болхугов, а?— Каледин деерлкжәхнь ил, терүгән нуухар чиги седжәхш, тиим чадмг кенәр давслсндан байрлсн өңгтә шуд маасхлзад, миркнж, бүтж бәәсн чирәнь тәвгдәд, тиниһәд, герл һарсн болад одв. Криштафович болхла, хахж тусчкад, алмацад, тас юн хәру өгхән олж ядад, уснас һарһад, әрг деер хайчксн заһсн кевтә амари кн хавлад бәәнә.

— Көләрн толһа кеж зулж йовх эднәс юн церг хәәнәта?— гисн бөдүвр дун хәцкнәд одв. Цуһар энүн тал эргәд ормалдхнь — полковник Чернецов иңәг-инәг гиһәд, ирсн хойрар наадан кеж, «ним күм» гиж, бийән бардмнсар сецклзәд бәәнә.

— Көләрн толһа кеж, Калединә сүүдрт багтхар гүүлдж ирсн улс далалм,— болж Криштафович йовулж өгчәнә.— Та чиги, Чернецов, Теңгә хазг биш эсийт?..

Хурсн улс ниргәд, зәрмнь нам альх ташад, тиим ил, үнн үгмүд таасж, Чернецов бийнь ямр кевәр көл, толһа уга гишң гүүж ирсиг санж, наадан келдҗәнә. Чернецов тас хәру өгсн уга, дор ормдан наалдж одсар хойр ээмнь хурагдад, бичкрсн болж одв.

— Тер бийнь Чернецовтн Теңгә хазгудыг чиләж эс йовну? Хаһад, дүүжләд!..— гиһәд, нег күн олн дотрас хәәкрәд оркв. Тернь гентки хаһрсн бомбас чиги тату болсн уга, инәлдән- шууган даргдад, ниргж бәәсн таг болад, әмтн кинһән дотран авчах болж медгднә. «Чернецовла кен харһж үкдмб?» гиж сүрдснь җала. «Кен келв, мууха зөргтә юмб?» болж өврснь чиги хара бәәш.

Негл күн энүг таньжана — Санж Баянов. «Хартн Кануков, мөн!— гиж дотрнь хәәкрсн болв.— Болхнь, күн үүг таньсн уга. Тингхлә, Санж, бичә алд ним юмиг, Чернецовд дораһар келчк, тер йир чамаг хайхн уга. Ода деерән одмна дарук, шүрүтә гисинь эн болдг өңгтә. Бичә алд, Санж, бичә!»

Санж Баянов нидик Петроград тодлна.

«Хазг цергә элчнрин съезд болҗана гисн... терүнд хальмгуд ирсн... Хәәж харһх кергтә теднлә, анчинь авх. Эрк биш!..»

Минь тингж ухалад, Санж Баянов хазгуд хәәһәд һарна. Зут олад күрч ирхнь — герүр орулдг угачн. «Күләс,— гиж шпиднә.— Манахс арзалдад, олнас йилһрәд бәәхгов!» Гентки теңгр дуурхад, һал цәкләд, ик-ик умшта хур орв. Нег кердг болсн юмна дор зогсси Санж Баянов үүднәс нүдән авхш.

Даруні үүдн секгдәд, салдс хувцта теглг нурһта зузан хар күн, хальмгиь нл, һарад ирв. Ардан эргәд келҗәнә:

— Маниг,— гиҗ эн келсн соңсгдна,— хаана йоснахн на-ца фронтас дуудад, Петроградт болҗах революционн җисәг шулун дартн гиҗ авч ирлә. Зуг мана полк большевикүд дахад, ахлдгудан авч хаяд, ревком шиидсн... Аштнь би нааран ирдгм, таднла харһдгм эн.

— Съезд хазгудыг Учредительн хургт белдх төр хаһлдг болвчн, тедн ҳоорндан йир арһ уга бәәсиг күчр илдкв,— болҗ ондаң негнь келв.

— Тегәд чигн бидн һурвн хальмг съездин зүн әңгинь дахдг тер болхугов,— гиҗ бас нег күн, бөдүвр дуута юмн бәәҗ, келҗәнә.— Зүн әңг көдлмшч болн салдс депутатнрин Петроградск Советин үлмәд бәәхнь алдг уга. Тиим эсий?

* * *

Санҗ Баянов залврин герин ут туршар йовад, полковник Чернецовин әэлдг хора олад күрч ирв. Үүд татад орҗ тусчкад, тотхад зогсҗана: невчк бийән яссн болад, гүүнәр саналдад, төвкиҗ авчкад, арһул үүд цокв. Цааһас зөвәр чаңһар «болҗана!» гисн доңһдад одв. Баянов үүдиг эвинь олҗ бийүрн татад, эрк алхн, мегдәһәд зогсв: — Мендитн эрҗәнәв, полковникин зергәс!— гиҗәнә.— Би, Санҗ Баянов гидг күмб, адвокат болдв, Әәдрхнәс йовлав. Хальмг улсин асрач генерал Криштафовичин эркн нөкднь болдв.

— Тегәд, хамдан гүүлдҗ ирвт?— гиҗ Чернецов сурад, инәмсглсн болад одв, ардан кевтн түшәд, ирсн гиичиг шинҗлҗәнә. «Гүүдглсн уутьхн хойр нүдәрнь болхла, шулмта болдг күн: көвәхлә — көвәх, чивәхлә — чивәх,— гиҗ санҗана.— Нимгәвр дүд цаһан гим чирәтә. Бәәх бәәдләрнь дунихлә, эн, теегин үрн болвчн, теегт йовҗ, нарн, салькн гихиг үзәд угадан шаху, балһсна болад хуурснь нл. Хар үстә, хавтха хамрта... Чашк өргтә, чавкадхдан дурта болдгнь нл».

Полковникин сурвр кецү гидг өөгч болвчн, Санҗ Баянов аралдхин нааһар тесәд, нам төртән эс авсар бәәнә. «Эсклә болшго. Эн Хар эрлглә,— полковникин нериг тиигҗ дотран орчулад, нам иномсглад авна, эн делкә деер әмд йовна гидг берк»,— гиҗ ухалад, үнн седкләсн күндлҗәхән медүлж, хойр һаран зүркн деерән бәрәд келнә:

— Би танур ирдгм, полковникин зергәс,— Баянов сәәнәр, авта болдгар, тусан халдадгар келс гиҗ ирлцх үгмүд хәәҗәнә,— итклән медүлхәр, цевр седклән... Тand бийдтн, тана кергдтн... Дунһру деер таниг ховлсн күүг та чигн, талдан улс чигн таньсн, медсн бәәдл һарсн угат.

— Чи меддвчи терүг?— гиҗ полковник адһҗ сурад, өндәһәд чикрәд суув. Баянов хәрү өгсн уга, зуг «әә» гисәр гекхәс биш.

— Кемб тегәд?
— Харти Кануков.
— Ке-ен?.. Хальмгий, терчн?..
— Хальмг хазгудас... Бузав күн, багш... Большевик...
— Һамий?!
— Петроградт ниднин таньлдлав. Хазгудын съездт ирсн билә. Бас хойр хальмг — салдс Василий Хомутников, багш Алексей Саврушев энүнлә йовла. Һурвулн чигн Советин төлә һута юм татхасн арашго болж медгдлә. Таниг му келсәр дүңнхлә, терүнә ааль давхас биш, баһрсн юмн уга. Ямаран гинәтә, тана нерн-төрәс чигн, ик цолас чигн эмәж, әәж бәәхшлм!..
— Үүлнь татна гидг тер! Үкх хулһн миисин сүл зууж наадна гидг — хара келчксн үг бишлм!
— Хәрнь гиһит, полковникин зергәс.
— Мини танас сурхм, Баянов, минь эн хамган кевтнь, нег чигн чимк мисхл алдл уга бичәд, авад иртн гихәр. Альд, яһж кенлә харһсан, ю соңссан, күүндсән цугинь... Таасгдхла, танар нам нөкдән чигн кеһәд бәәхв: хальмгуд тускд бийтн хоосм. Сән селвгч кергтә. Медгджәни?
Баянов зөвшрсән медүлчкәд, иим әвртә күүнд нурһан яһж өгч һархв гиһәд, ууцарн үүдиг түлкәд, цухрад һарад одснь тер. Зуурдн ухалж йовна. «Учр уга, урднь генералын нөкд болж бәәсн, ода, иим үүмәтә цагла, ухалхнь, полковник чигн маншңднь болжана. Тиигчкәд, мини генерал түшдг чигн уга, түлкдг чигн уга хоосн дөз. Үүнә ижл, үрсн-тарсн генералмуд дала: теднәр Тең тееглж болхмн. Тер учрар теңгрм хәләһәд, полковникд таасгдж гилә... Зуг даалһвринь сәәнәр,ударулл уга күцәһәд өгчкх кергтә. Ирсм, келсм таасгдснь — ил. Бичсм таасгдхла, болснь тер».
Санж Баянов бәәршлҗәх герүрн ирн, дарунь цаас авад бичв: «Хазгудын съездт орлцсн хальмгуд: салдс Василий Хомутников, багшнр Харти Кануков болн Алексей Саврушев салх болҗана. Салдснь үлдҗәнә, наадкснь хәрҗәнә.
— Станичникүдт менд келтн,— гиж Хомутников даалһжана. — Теңгә хазгудын Хойрдгч полк революцин керг-төрәс суман чигн, әмән чигн әрвлшго!..— Бичсән гүүлгәд умшчкад, Баянов сүл зәңгиг йилһәд, үг болһна дораһар татаслад, онц оньг тусхаҗахнь ил.
— Бидн бас хара суухшвидн, Василий Алексеевич,— гиж Кануков келн, Саврушев тал заңһв.— Теңгә күцәгч комитет гиһәд бүрдәчксн, ода бәәрн һазрмудар бас көдлмш кегджәнә. Келхд, Великокняжескд станицин залвр хаагдад, күцәгч комитет сунһгдсн, экләд үүлджәнә. Бас нег соньн юмн — «Сальск округа серлтә гисн хальмгудын ниицән» гиж һарсн, түүнә үүлдәгч багднь намаг орулла. Би эдниг күцәд, генткн «мендвт, манахс!» гиһәд оркисн, һурвн хазг чочад, шуд нег күн мет дегц эргәд ормалдв.— Аж-

глхнь, бузавнр болдг өңгтәт. Съездин делегат-хазгуд болхдан шахут. Би, Санж Баянов, Әәдрхнәс йовнав, адвокат күмб,— болжанав.

— Кен, юнь ямр керг, хальмг болсн хөөннь,— гиж салдс келәд, намур өөрдәд, һаран өгв.— Василий Алексеевич Хомутников. Теңгә хазгудын Хойрдгч полкас болдв.

— Тнигхлә, большевик болхуговт?— Би сурж тусчкад, үргсн болад одсн, зуг түүгән медүлшго санаһар деернь немжәнәв: — Тана кех, күцәхтн, Василий Алексеевич, мел ил гиһит?

— Иләс ил,— гиһәд, Хомутников наадк хойр талан хәләһәд чирмәд авб,— большевикм чигн худл уга. Эн хойр бас. Тиим эсий, залус?

— Тиим,— гиж Саврушев гекн, намур өөрдәд, һаран өгчәнә.— Алексей Саврушев, багшв. Эн — Харти Кануков, бас багш. А та, Баянов, кениг дахдвта?

— Бийтн, залус, кенинь чигн дахдм угав. Хаалһарн бәәдв. Ода нааран ирдгм — цуг хальмгудын сә хәәж, теднә зөв-учрinь күргж медүлхәр, харстн-хәләтн гихәр йовлав. Нааһар эс болх бәәдл һархла, деер чигн күрх санатав.

— Нә, кергтн сәәнәр күцтхә, бидн йовх болад бәәввидн,— гиһәд Кануков һаран намд өгв.

— Менд келж хәртн, теңгәхн теегләһән негн гитн,— болж Алексей Саврушев гекв.

Харти Кануков энд йовдгнь, хара төр биш гихәр. Наалкснь чигн эс йовхнь. Мел тедн, Хомутников Саврушев хойр эс болвчн, талдан, шин улс чигн биз, тиигхлә, тиим хамгинь илдкж, уңгарнь уга кехд, би танд, полковникин зергәс, хәәж олдшго нөкдв гихәр».

Чернецов бичсинь авад умшжана. Үг йир келжәхш, нүднь иктәд-баһдад, чирәнь нег инәмсглəд, нег бүтәд бәәсәр дуңнхнь йир икәр соньмсжана. Умшчкад, цаасиг өмнән тәвчкәд суржана:— Шуд соньн түүк мет болж, тодрха деерән земгә диитә-дарата. Бичәч йовсн болвзач?

— Уга, полковникин зергәс,— тана даалһвр теду дүңгә чиниттә болж намд медгдлә, тегәд басл чигн чирмәһәд, амтлад... Танд яһж мууһар бичхв?

— Ханжанав, Баянов,— Чернецов йосар таасжаахан нуужахмн уга.— Минь эн кевәрн, нигж мини даалһвр күцәх болхлачн, намд талдан нөкд тас керго. Эндрәс авн би чамаг өөрән бәрн гижәнәв. Хальмгудын төриг һартан ав гихәр...

— Би танд цань уга ханжанав,— Баянов саак хойр һаран өрчдән шахад, итклән герчлжәнә,— намд бичә маһдлтн гиж сурхар.

— Сән!— Чернецов босад, нааран-царан йовчнжаһад, Баяновин өмн ирәд зогсв.— Ода, Баянов, ол тер Канукован!.. Нааран намур авад ир. Эврән эрк биш күүнднәв!..

Олх болад, көтләд авч ирх саната һарсн Баянов, эс одсн һазр уга, эс сурсн күн уга, арһан барад, альхан сарвалһад, хооси ирв. Гиигн гихнь, Кануков энүг бас таньж. Энд, хазгуд дунд бәәдгнь, хара биш гиж ухалад, бийән хулдхинь медәд, «батын ээж уульдг уга» бишии гисн Харти дор ормасн әрлнә. Кеер, адунд йовсн үүрүрн ирәд, кесг хонхлань, зәңг ардаснь ирнә: «Нимгн чирәтә гүүкә цаһан залу Кануковиг мел төр кеһәд хәәһәд бәәдгчн». Гиих дутмнь Харти улм батлад, харһлдаг, күүриг цань уга нәрдүлж, көдлмшиг берк болһамжта кевәр кедг болна.

Тер хоорнд «күчр-күчр, күн сүрдм үүл дор-дораси һарад, нам яахнь медгдхш» гиж, Баянов харар зовна. Эн толһаһан хойр һардсн, шугшн аралдна: «Ухалхнь-ухалхнь уульх дурн күрнә, зүркн шикрнә, нүдн эргнә. Яһна йир?! Мини му хүвәр, полковник Чернецов на-ца гиж адһсн, ик чигн отряд толһалад, Каменскд бәәх Теңгә ревком тарах болж, көгсж одсн, каарч. Тосуд сөрлтлә харһад, үкдгнь — үкәд, үлдснь у-дә уга һарад зулж, полковник бийнь кел бәргдж. Тернь баһ гисн кевтә, му заян, бултулсн пистул йовсар ревкомин ахлач Подтелковиг хахар седж. Зуг ки хаһад, цаадкнь чашкарн чавчад унһачкж...»

Калединә нәәлҗәсн хазг полкс үгинь соңсдган уурад, зәрмнь большевикүд дахад, наадксnь, зулдгнь — зулад, хәрдгнь — хәрәд, эк-толһа уга гинә.

Арһан барсн атаман правительстван хураһад, дуңһруг секжәнә: — Мана бәәдл, зергнр, дегд болж одв, ямр чигн нәәлх юмн үлдсн уга. Әмтн маниг дөңнх биш, нам йосн хортан гиж тоолжахнь ил. Чидл манд уга, чилж одв, сөрлт өгдг арһ уга. Үлү һару керг уга, киндән цус асхж биш. Тегәд, би одмна үүләс бууҗанав, йосиг өгчәнәв. Тадниг, мини правительствд орҗасн зергнриг, нама дахад, бас йоснас буух гиж ицҗәнәв. Келх улс бәәхлә, үкс гиһәд, ахрар келцхәтн. Цаг бачм, дегд чинвртә, шахм, бурлданас ирх юмн уга. Келхәс, бурлда-бурлда бәәж, Әрәсәни уңгднь суусан кен чигн мартх зөв уга. Хәрнь тер, хәәртә зергнр...

Сүл дуңһру хаагдв. Контрреволюционн хазг правительств йоснас бууһад, Советин йосна өмнәс дәкж сөрлцшго шиидвр авб. Толһалҗасн йоснасн, одмн сәәхн нернәсн хоосн үлдсн, арһан дегд бархларн, Каледин бийән хаж үкснь тер.

Теңгә контрреволюц күүчгдв. Теңгә Советск республик гиж һарсн, терүнә правительствиг хазг Федор Подтелков толһалсн, аль хамгиг эвинь олж дигләд, йосиг кевтнь һартан авчана. Өөдәнүрү уга өлвклджәсн өзднгүд — өгтмнь хама? — өмәрлж зулсн, Корниловин әәрмин ардас дахлдад гүүлдсн... теднә заагт эс мөрдх бурхн уга, экнь йосндан ширгсн өңгтә Санж Баянов эмкәһән дүүсн, экрн шугшад йовна.

* * *

Хальмг улсин элчнрин түрүн съездт орх болсн Хохал һарад йовна. Халун — келәд керг уга, хара зөңдән көлсн асхрад, һалар киилгднә. Болв терүгәр эн төр кеж йовхш. Седклнь: шулуһар балһснд күрч, Иван Михайлович Һәрә эдилә харһх гисн, басл адһна. «Катя ирсн... багшнр амрдг цаг,— гиж дотрнь төөнрнә.— Далвң тал һарһснасн авн үзәд угав. Яһв гилч? Оңдарсн?..»

Гертәсн һарч йовсн Новиков орхар йовсн Жалыковла мел үүдн хоорнд зөрлцәд бәәв.— Хохал!.. Күрәд ирвчи?!— гиһәд, сарвлзад теврәд, теңкән уга байрлжана. Хохал чигн улм шухиж шахлдад, маасхлзад байрнь деврәд һарн гисн болна.— Би Һәрәд одс гиж һарч йовлав, невчкн хот орулж өгхәр.

— Яһла? Юн болла?— Хохал йосар ормаһад, зөвәр чочсн өңгтә, ю келхинь күләнә.— Сууни?

— Уга,— Новиков толһаһан зәәләд, мусхлзна,— суух яһла? Бичкн шав авсн, эмнлһнд бәәнә, әәх дала юмн уга.

— Тиигхлә, Иван Михайлович, би бас однав, йовн күүндий...

Новиков келж йовна, Хохал нам ам аңһахш, үг болһинь хавлхас биш. «Цаачн, Хохал, салгудар ямаран күчтә хуврлт болсинь, болҗахинь, бас чигн болхинь чи медҗәнчи?— болж Новиков халурхна.— Жилин эклцәр губернск Советин съезд болсн, эвртә-эвртә шиидврмүд һарһла. Эздүдин салгуд цуг өлг-эдтәһән олна болж, күч-көлсч эмтнә эдлврт өңгәр өггдтхә гиж. Салгә көдлмшчнр профсоюзд орж негдтхә гилә. Би тер профсоюзин халх толһалҗанав. Тегәд, түрүн кесн-күцәсм иим: көдлмшч улсин сә хәәж, теднә көдлмшин болн бәәцин таалынь ясрулж, күндкүчрнь гөңгрүлвидн. Көдлмшин өдр нәәмн часа болв, жалв өсс, зусн-зүүл ял уга кегдв, бичкдүдиг күнд көдлмшт олзлдг тас үүрүлгдв. Заһсчнрт Әәдрхнә меддин цуг усна аһуд делгү аңгх зөв өггдәд, бәрсн заһсинь хулдж авх бат үн һарһсн, терүнь земгә өөдән. Эн хамг көдлмшч, заһсч улсин бәәдл-җирһлинь зөвәр ясрулв гих кергтә. Үгин заагт, Хохал, тадн яһҗанта?

— Бидн, Иван Михайлович, тиим шүрүтә хуврлт кеһәд угавидн,— гиж Жалыков саналдв.— Далвңд хот-хоолын халха профсоюз һарч, тавн минһ шаху көдлмшчнр терүнд ордгчн. Үнән келж, ю кедгинь, яһдгинь нам медҗәхшив. Нутгар, әәмгүдәр бас, угатьнрин комитетмүд һарсн, баячудыг земгә ширжцнүләд бәәнә. Теднә шиидврәр бәәхтә эздүдин үлү сав-саңх, хот-хол, эд-тавр, нам үлү һарсн урһц, заһсн күртлнь авад, угатя-яду тоотд тегш өггднә. Маңһдур секгдх съезд ю шиидхнь кемжәнә. Мана эркн төр — эврә таңһч һарһж авх санатавидн. Эсклә күүнә һар хәләж, тер яһж заңһхинь күләж.— зөв өгнү, аль угай?— гиж хүлтхләж тесхд берк. Яһдг-кегдг болвчн эврән үүл-төрән хаһлдг болж авхар седләвидн.

Келә, күүндә йовж, эн хойр больницд күрч ирнә. Новиков

арһул нег үүд заатлад шаһан, Хохалд наар гиһәд докъялна. Хәлэхнь, һәрә зөвәр муурсн, чирәнь цәәһәд бәәж, кевтнә, хойр нүднь анята. Эдн ә угаһар живәд орлдад одна. Өөрән ирәд зогсхлань, яһж медснь темдг уга, һәрә нүдән секәд, Новиковиг үзн, байрлад одв.— О, Иван Михалыч!

— Һанцхн би чигн бишв,— болж тернь инәмсглв. Тиигхлә, һәрә невчк келтс гиһәд хәлән: — Хохал!..— гиһәд сарвлзж тусчкад, бирчиһәд одв: шавнь өвдснь ил.— Хохал...

— Менд, һәрә, яһвч?— гиһәд, Хохал өөрнь өвдгләд, һарарн һарнь авад атхв.

— Һәрәчн, үнтә үүрм, үкәд эмдрүв,— гиж һәрә кинь давхцсар шнигж, хоолдан шахж шимлдсәр хәрү өгв,— нег дәкж нам герәсн келәд, өдмгм иигәд чилсн болжана гиһәд бәәвүв. Хәрнь, эмчнрт ханнав, тамин амнд йовсим татж авба.

— Тегәд, һәрә минь, юунла харһвчи?

— Халһнла харһув, Иван Михайлович келсн угайи?— Һәрә зөвәр гүүнәр саналдчкад, үүртән келж өгснь эн: — Шин йосн балһснд күч авад, делгү шинрлт, хүврлт һарад йовсн бийнь эмтн шивр-шивр гилдәд, әәсн-чочсн болсн, сүрдхин нааһар бәәлднә. Келдг, төр кедгнь негн: балһснд сонжта улс дала гилдиә, хувцарнь хәләхлә — му бор өрмгтә, эңгин салдс, чирә-зүсәрнь, бәәх бәәдләрнь дүңнхлә — офицер: йовдлнь ондан. Зәрмнь нам тедн дунд Хлюдов, Петерсон эдниг таньсар келлднә.

Зәнг зәңгәрн болад, саак кевәрн санамр бәәлдхнь, гентки нег өрүн таш-ваш гилдәд одсн... Одак бултж, хорһдж йовсн хамг эдлүд нүкнәсн һарлдад, негдж авчкад, шивәд бәәсн баахн цергә эңгиг дарад, советск учрежденьс экләд күүчнә. Балһсна цутхлң эдиә болна. Зер-зевнь күцц, чама гиж, өшәһән авхар аралдж йовх өздңгүд цуһар шал согту, «комиссармуд хәәхмн!» гилдсн балһсна уульнцсар гүүлгдг чигн. Сөөнь өрәл күртл тедн адрж. Һацата кевтә, эцкинм хуучнь босад, арһан бархларн, нань таньдг сән эмч бәәхш, Бутковиг дуудс гижәнәв. Эцкм хөрә бәәсн бийнь күч өглго, һарад йовлав.

Иван Матвеевич Канав шидр бәәнә, әврә гертә. Хаалһан меднәв, тегәд, нег уульнцас талданар орад, тустан шудрад йовнав. Күн харһхш, нам үзгдхш. Терүгәр нам төр кежәхшнв. Бутковин гер күртл юмн үлдсн уга — зун ишкмәс ик биш. Гентки машин дүүгсн болад:

— Хей, зогс!— гиһәд ик чигн шар офицер машинәс һәрәдж буув. Согтунь ил: хойр нүднь зелиж одж. Ээм деернь алтрсн погон гилвкнә. Бийнь өрги шар тасмта хазг шалврта, хойр көлдк һосьнь гилв-далв гилдәд бәәнә.— Зогс гинәв!

— Намаг келнтә?— гиж чочн сүрдсәр суржанав. Чочдгм, би тулм зөрүлсн пистулас әәһәд биш, офицерин ээм деер гилвкжәх погонас көлтә, юңгад гихлә шин йосн балһснд диилсн өдрәс авн погонта улс уга болж одсн...

— Чамаг, чамаг, улан алмс!

— Яһад алмс болж одув, тегәд?

— Ярвадад!— офицер хурдлж ирәд, пистулар намаг толһадад оркв: униж дуусад, әрә гиж торлцув, нүднм харңһурсн болад одв.

— Автн наадкан!..— Ардан эргәд, офицер заклһнла, буута улсас хойрнь һәрәдж бууһад, намаг чичәд түлкәд, машинд суулһв.

Толһам диинрәд, цоксн орм дегд өвдәд, нам яахнь медгджәхш. Машин чигн хар-хар гиһәд хурдлад йовна. Невчк сана авад, өөрксән хәләхнь бас мини ижл улс болдг өңгтә, арв шаху улс, цокулснь нл, чирәнь мел цусн, шарх-шав.

Машин шивәһәр орад ирв. Чонжин үүдн хоорнд көндлн зогсв.

— Оо, комиссармуд!— гилдсн согту хазгуд хажудан кевтсн бууһан шуурлдж йовна. Болв маниг бәрсн хазг пистулан татж авн, чаңһ гидгәр хәәкрәд: — Бичә көндә!.. Тартн!.. Хаалһ өгтн!.. — болжана. Цуһар цухрлдад, зә һарһж өгхлә, нег ик хазг, нигт чигн сарсхр шар сахлта, барун чикндән унжулсн ик гидг өрәсн сиикгә, ик-ик, пуда гиир болсн хойр пудрман деерән чичрүлсн аашна:

— Ас нааран эднән, негәрнь негинь цокад...— гиһәд, офицерин өмн ирәд дәәвлжәнә.

— Хооран!..— Офицер дәврхин нааһар хазг тал өөрдәд, закж йовна.— Бичә гисиг меддвч-угавч?..

Хазгиг наадксно хөрәд, эвләд авад йовж одв. Офицер маниг тууһад, нег үүдәр орулад хаачкв. Терздән төмр термтә ик чигн хорад хөр шаху күн бәәж, деернь бидн немр ирвидн.

Мана ард үүдн хаагдсн болла — цань улм хард-күрд гиһәд, төмр чеөж, әәһәрнь бодхла, үүср уга ик юмн бәәдлтә, «кенитн чигн һарһигов!» гисәр таг һохлгдад одв. Бидн орж тусчкад, алмацад, ормалдад зогсад бәәнәвидн.

— Уралан һартн, үүрмуд!— гиж хол булңгас келсн соңсгдв, таньдг күн болсн болад одв.— Бичә сүрдтн, нааран сууцхатн.

— Мефодьич!— гиһәд, сарвлзад гүүж йовнав.

— Бн чамаг, һәрә, орж ирлһнләчн танюв,— Мефодьич эмәсн болад, кинлгинь шуурха ясад, хальчлад бәәнә. Нүдәрнь покж, шуд көкрж одж, чирәдән бас сөрвтә, цуснь хатж одж.— Мана өөрк лавкин хажуһар һарч йовхлам, дотраснь цаһачуд хәргәд һарч ирцхәв. Күн болһн һартан хошад-һурвад шил әрк бәрж. Тедниг дахлдн, уульн-шугшсн лавкч үдшәж йовна. Намаг үзәд, эн тас оңдарж одв. «Бәртн өөркән, офицерин зергәс, большевик!» — гиһәд хәәкржәнә. Зууһач нохас гихм, одакс намаг үзг-үзгәсм үмглв.

Сө болв. Нег хорад, шуд деер-деерән гишң, давслсн мәәһәс йилһрх юмн уга. Кииһән авдг аһар уга, басл зовжанавидн, келсн заядар асхрад бәәнә. Йосар мәәртжәнәвидн. Болшго болад, үүд цокжанавидн.

— Кемб? Юн кергтә?— гисн бөдүн дун үүдн һатцас хәңкнҗәнә.
— Буйн болтха, ус өгхнта!
— Усар яахар?
— Ундан хәрүлхәр!
— Большевик бас ундасдви?
— Адусн эс болхла, авртн гихәр...
— Арһулдҗа, түрд гиҗә, удан зовх үлдсн уга,— гиһәд, үүдн һатц инәҗәнә.

Өр цәәхин өргн дор, цуцрсн, зовсн улс цуһар чигн нөөрт диилгдсн кемлә, генткн хард-күрд гиһәд, үүдн делггдәд одв. Эркн деер ротмистр Хлюдов зогссн, согтунь ил, бәәдлнь дегд сарвасн болсн, дәәвләд бәәнә. Тиигҗәһәд, сөөлңкәдсн дууһар хәәкрҗәнә:
— Һар нежәдәр, улан шулмс!..

Маниг авч һарад, шивән нег булң тал тууҗ йовна. Нег сара болсн юмна ца, әмтнә нүднәс далд һазрт, эрс көөһәд зогсачкв. Цаһачуд бийснь хooран цухрлдад, хөрн-һучн ишкмд зергләд зогсси, заквр күләлдҗәнә. Тегәд, ротмистр Хлюдов һаран өргәд оркхла, наадксиь бууһан бел кеһәд, манур зөрүлҗ йовна.
— Үүрмүд! Өөдән өргтн толһаһан!— гиһәд, Мефодьич хәәкрсн, өрүни маңһарт күңкнәд одв. Мел тер агчмла Хлюдов һарарн сәҗәд орксн «таш-таш-таш» гиһәд, генткн бийим чичсн, түлксн болла — яһсан медхшив...

Үдин алднд манахс цаһачудыг көөһәд, балһсан суллхҗ. Тегәд, намаг әрә суг кинтә бәәсим олҗ авад, нааран йовулҗ, наадксинь дорнь оршаҗ...

* * *

Пристанская уульнц саак кевәрн, нам ямр чигн хүврлт балһснд ч болсар, урдкарн: шууган-дууган гих юмн уга, хойр талаһарнь гермүд яралдад дүңгәлдәд бәәнә. Хохал кергтә герән — арвн зурһадгчиг — өмнклә әдл биш хәәҗ, төр кесн уга, шуудтан нрв. «Гер ормдан, зуг бийнь бәәхлә, болҗана»,— гиҗ Җалыков ухалад, сад дотр, олна нүднәс бултснаһар, далд бәәх герүр орв.

Дарунь таньдг үүднднән күрәд, арһул тоңшулад цокҗана. Ца күн ду һарсн болв, йовсн йовдларнь гиңглг көлтә, өндр давхргта болдг өңгтә.

Үүдн секгдәд, Җалыковин өмн Катя һарад нрв.— Ой, Хохал! — гиҗ башрдн чочсн күүкн хooран цухрад одв. Тер хoорнд адһҗ, бийән чиклх саната, немв: — Хохал Манҗиевич!
— Генткн, чочаһад орад ирнә гидг эн!— болҗ Хохал инәмсглҗәнә, герүр ор гихиг күләнә, зуг Катя ода чигн сана авч, төвкнәд vга, яахан олҗ эс чадсар үүмсн зогсад бәәнә.— Орҗ болхий, Екатерина Романовна?
— Ой!— гиҗ күүкн толһаһан хойр һардна,— боллго яахм билә! Ортн, ортн...

Эрк алхад орчкад, Хохал зогсад, маасхлзн бәәж:

— Му ухан орад бәәвш, үүднәс көөнә болһув...

— Сапанд уга күн, генткн на-ца курч ирхлә, алмацад,— гиж күүкн чадсарн бийән харсж йовна,— салькн авч ирв-яһв таниг?

— Салькн аю болад, сана өглго тууһад... нам му жилким шу цокн гивә,— болж Хохал шогиг йовулж өгчәнә, уралан һарад сун йовж суржана: — Үгин заагт, Екатерина Романовна, ямаран бәәнәт. Кезә ирләт? Бийтн ямаран?

— Бийм сән, ирәд һурв хонад угав, сәәтр һаза һарад угав Хохал Манжиевич, мел ирәд бәәснтн эний?

— Уга, түрүләд Иван Михайловичд одлав, дәкәд шавта кевтх Һәрәд кесг болув.— Хохал стол деер бәәсн зург үзнә. Энүг, чавас, Маца бийләһән авад, хәәрләд йовсиг тодлж, дотран харм төрнә. — Ирдгм, Хальмг съезд болхд орлцхар...

— Хальмг съезд?— гиж Катя соньмсжана.— Кезә тертн болхмб?

— Мацһдур, арвнла эклхмжн.

— Намаг орулхий?

Жалыков «меджәхшив» гисәр хойр зэмән хольккна. Болв адһж келнә: — Одхла, орулх эсий? Яһвчн, Яндһа-Мацгин хотл Далвигас бәәнмт, а?

Катя Хохалын өмн цә тәвб: үстә, тоста шуд зандрад бәәнә.

— О, жомба!— гиж гиич өвржәнә.

Катя бийдән цә кеһәд авч ирәд тәвн,— жомба уга бәәж болхш,— гиж инәмсглнә,— зәрмдән нам көгшн эмгнәс чигн дорднав, цә хәәһәд, толһам хамхрад һарн гиһәд одна. Тиигж күн бас цәәд ордви?

— Цә шинцгн болвчн — хотын дееж,— гиж хара келсн уга болх, а? Түдү дүңгә күндтә деерән авта...

— Нә, цә уутн, Хохал Манжиевич, дигтә асхна цәәлә харһж ирвт.

— Цаһан седкләр йовхла, цәәлә харһна гидг...

— Көвүнтн, Ваня-Маца яһжана?

— Өсәд, мөр довтлх болчксн. Чамаг... Таниг... Екатерина Романовна, сурад һарна: «яһла?» гинә.

— Мартад угайи? — Катя байрлсар, хойр нүднднь һал шатад герлтәд одна. Болв тер даруньһал унтрад, герл әрлнә: «Бичкн мартад уга,— гиж эн дотран санна,— бидн, икчүд, мартжахдан шаху, зүсвр, эс таньдг улс кевтә нерән, өвкән келлдәд, мууха юмс!»

Эннь Хохалас алдрсн уга, тегәд, бас санжана: «Нег бийд бидн зөвәр өөрдж одсн... зуг би, муульта күн, ам аңһаж өглго, мел хооран сааһа йовж, мартлцхд күргж йовналм! Тер хооронд, намаг күләлдәд бәәхм биш, Катяг Далвң тал һарһад, холдулад авад йовж одвш. Тиигхлә... Ода келхнь, дуран медүлхнь яах? Ээ, дә көөлдж йовад, ялм көөлднә гидг, тер болж Гархугов. Наадан эс

кехнь... Илднь келж, мини тулад бәәдгм бас учрта. Эн ма хойриг, оңчи белүсн хойриг эрвләд, сана зовхас биш, дурлна гидг хә-виз? Яһсндм?..»

— Цәәтн, Хохал Манҗиевич, көрәд хуурв,— гиҗ Катя келҗәнә.— Халулхм болвза?

— Уга, болҗана,— Хохал ааһиг авад, нег кииһәр сулдхад оркв.— Ундасҗ йовлав, нам һәәвһә юмн болвш.

— Мана көгшәс яһҗана?— Катя, Амха, Отельдан эднлә залһлдата хамгиг сергәҗ йовдг бәәдлтә.— Намас цуһараднь халун мендә келтн...

— Көгшәсий?— Шидр намаг арсим авхдм күргвә. Гемән медәд сурад, эрә гиҗ әмән авч һарув.

— Тедн тиим улслм!— Катя үнн седкләсн байрлҗ инәнә.— Үнәсн, үкдг болвчн, хооран һаршго...

Жальков Новиковд одҗ хонх болад йовҗана. Катя энүг һарһад, өрүндән Хальмг залврин герин үүднд харһх болад, мендән келәд сална.

Маңһдуртнь үгцсн ормдан эдн харһад, үүд татад орхла, зузан хар хальмг зогсҗаца:

— Альк нутгас?— болҗана.

— Яндһа-Мацг,— гиҗ Хохал хәрү өгәд, Катяг дахулад, цаараң орхәр седҗәнә.

— Эн бас Яндһайи?— Зузан хар шоглҗахнь ил: дегд марзаһад бәәнә.

Катя зогсад, хар залу тал улм өөрдәд, хальмгар сурна:

— Яһна? Яндһа-Мацга биш гихәрий?

Хар залу ормаһад, хахад, юн гихән олҗ яджана. Терүнәс үлүһәр Хохал өврсн: «Үүнә келинь! Кезәнь дасчксмб?» — гиҗ йосар бахтҗана.

Катя түрүлсн, Хохал арднь дахсн, хург кедг ик хора заалһад, орад ирв. Дегд олн күн уга, цуһар зәәцәд суулдсн, гүңгр-гүңгр гилдәд, хоорндан ю-бис келәд күүндсн бәәнә. Эн хойр теднүр өөрдәд сууһад, бас хара бәәҗәхш, хөв тускан келәд, шивр-шивр гилдҗәнә.

Удсн уга, съезд көдлмшән экләд бәәв. Толһалҗах нимгн шар залу босв. цугинь захас зах күртл бүрткн келҗәнә: — Үүрмүд, оньглыт гиҗ таднас сурхар, яһйа? Җир шаху элчнр ирхмн билә. Эврсән үзҗәнәт, зуг өрәлнь бәәхиг, һучхн күн ирв. Болв эдн цуг нәәмн нутгас болснь айта. Тер учрар, цуглрсн айстан съездән кеһәд хуучхм гихәр. Эс зөвшәрҗәх, буру гиҗәх күн бәәни?.. Уга. Тиигхлә, һаран өргтн.

Цуһар зөв болв. Күч-көлсч хальмг улсин депутатнрин Советин Негдгч съезд секгдв. Эн һурвн төр хәләһәд, ирлцңгү шиидврмүд авб. Хамгин ах төрнь — Советин йос батлх керг. Тегәд, Хальмг теегиг 9 нутгт, 44 әәмгт хувах болцхав. Әәдрхнә губисполкомд бәәсн Хальмг секцин ормд күч-көлсч хальмг улсин депутатнрин

Совет бүрдәһәд, теегин туск цуг керг-үүлиг кевтнь медж залх зөв терүнә күцәгч комитетд өггдв.

— Энүгинь хальмгуд эврә таңһчта болв гиж келхд хату, юңгад гихлә тег кевәрн, Әәдрхнә медлә һазр бәәсәрн, нег уезднь болад үлдҗәнә.— Катя «чи юн гиж санҗанач?» гисәр Хохал тал хәләв.

Хохал шуукрад, хуухан маажн келҗәнә:

— Болв мел хооснд орхнь хол деер гихәр. Яһвчн, ю-күүһән эврән медж залн гиҗәнә. Сәәһәр тоолхла, өмнклә әдл күүнә һар хәләж, тер ю хәәрлнә, яһ гинә гиж, хумсан зуусн мис кевтә хулмлзад бәәхго...

Пирстн деер Оля орх керм күләж, Хохал зогсҗана. Өөрнь Катя Новиков хойр. Басл чигн ю-бис келәд күүндәд, нег төрәс талдан төр экләд, болв тер хамгнь эрк биш ямр хүврлт эргнд һарч, оңдарж йовхин тускиг көндәж, жирһл улм ясрж, бас чигн тааста болх гиж нәәлсән илдкнә.

— Чи, Хохал, зәңгән өгн бә, арһта болхла, иржә,— гиж Новиков келҗәнә.

— Иван Михайлович, андһар өгхшив, болв...

— Ода йовхла, оольсар, орм-торм уга одх энтн, Иван Михайлович,— болж Катя Хохалыг бәрүлж өгчәнә,— нааран биш, иргднь бәәсн Далвң тал шаһахш...

— Шаһах биш, тер Далвң гидгт ирәд бәәхв, хойрадтн амн үгән өгчәнәв.

— Юн болж одва?— Катя ормаҗана.

— Нутга военком болҗанав,— Хохал инәмсглэд, бүсән чаңһаһад, өрчән монталһад, бийнь мегдәһәд одна; иим болхв гиҗәхнь ил,— зәрмнь нам мел харһад бәәнә гиһәд, намас зулдг эс болхнь...

— Чи, Хохал, ямаран военком болҗахмчи?— Новиков илднь суржана.— Заһсна халх болхла, учр оңдан...

— Басл келүв, болцхасн уга, чадхч, дамшлт бәәнә гилднә.

— Дамшлт гини?— Катя йосар алң болҗана.

— Талын һазрас зулж ирсн орһдуд, бултул элвәд, хулха-худл кедгнь икдәд, саалин үс кежәх нежәд үкринь чигн һазаһас авад йовж одад бәәв. Нам Гелңгәхнә хурл тонад, Балдн багшиг бийинь алад... нутг кевәрн көл, толһа уга гишң бәәввидн. Арһан бархларн, әәмгиннь хотн болһнас хошад-һурвад көвүд цуглулад, зер-зев өгәд, сурһад, харслтын отряд гиж бүрдәсн һуч һар цергч болв. Кесг хулхачнр бәрәд, кесгинь үргәһәд әрлһәд көөсн, манур дәкж шидрддгнь уурв. Тегәд, намаг дамшлттач, гиж шахҗанм... Нутга депутатнрин хург хурснд военком шиидхмн гихлә, Халвһа Баһудахн — намаг, шарсихн Доржин Минчәг болн дойдахн Манҗин Очриг нерәдв. Һар өрглдән болхла, намд дууһан өгснь олн болж һарв. Олн даалһҗах учрар билә гидг арһ уга болад бәәв.

— Тиим даалһвр нутг кевәрн өгнә гидг наадна юмн биш,— Новиков Хохалд өөрдәд зогсна,— чамаг иткәд, чамд нәәлҗәх

болҗана. Тиигхлә, Хохал минь, олна даалһвриг үнлх кергтә, күндлх...

— Күндтәнь ил,— Катя зәвшәрсәр гекв,— болв зеткртә?..

— Уга, юн дала зеткр бәәдмб?— Хохал һарарн сажад оркв. Бийнь шидр болсн йовдл санж тодлҗана: «Хар өрлә, усн-цасн уульсн, Кензә эмгн «Хохал минь! Хохал минь!» гинә. Тиигн гиһнь, һанцхн үкринь һазаһаснь авад йовж одж. Отрядасн долан көвү дахулад, мөр мөрдхлә, хоорлад, Малзанк һатлад, ца бәәсн сухаһар орж йовна. «Манахс, саглтн!» гиҗәнәв. «Юуһинь саглхмб? Мөр дарсаһад, көтләд авч ирж йовна. Хәрнь, мел дор ормднь бәрх кергтә!» болж, көвүд халурхж адһна. «Ду тасртн!— болҗанав,— буута чигн болх. Гетҗәхдән арашго, хачкхла яһнат? Минь тиигх хоорнд суха дотрас «таш» гисн болв: сумн гиинәд, деегәр йовад одв. «Терлм, тер! Кевттн доран!» — гиж закҗанав. Эврән дор ормдан унсн, дахсн нөкднрм бас элк түргләд одв.— Кедүнь медгдҗәхш. Мөрәрнь бодхла, хойрхн. Һаадкснь энд күләҗәсн чигн биз? Тедн маниг үзҗәнә, бидн — уга.— Хойр әңгрхм, хойр таласнь шахж өгхмн, эсклә болшго». Тегәд, Доржин Санл һурвн кү дахулад, гүүлдәд йовад одв. Бидн уралан мөлклдж йовнавидн. Суха дотрас бас нег «таш» гиһәд одв. «Көлм, көлм!» гисн Церәкән Санж тоһшлад бәәнә. Мантхра Бадм тер «таш» гисн тал дарандтнь хойр хаһад оркв. Ца хажуд хасн болад одв. «Эннь манахс,— гин,— нама дахтн!— гиж докъялад, бут ташрлад гүүж йовнав. Орад күрч ирхлә, нег күн, буута, цааран хәләсн. хасн э һарсн тал ормасн бәәнә, һаадкнь үкр алҗана, һарнь мел улан явр цусн. «Хай, бууһан!» гиһәд, чочаһад хәәкрн, деегәр нег хаһад оркув. Залу бууһан хаяд оркв. Нөкднь өндәһәд босад, тохаца цуста хойр һаран өмнән бәрсн, ууртан бүтж эмкәһән зуусн бәәнә».

— Көгшәст менд келтн, Хохал Манжиевич, Ваня-Мацаг мини нерн деерәс эрк биш үмстн,— гиж Катя һаран өгв. Җалыков һаринь бәрн бәәж, нудән чирмж, күцәнәв гиж докъялна.

— Намас бас хойр көгшәд халун менд,— Новиков бас һаран өгв.

— Байрта харһий,— гисн Хохал керм талан адһв, үдшәж ирсн хойр дайлад үлдв. Кермд күрн гиж йовад, Хохал зогсад, бас дайлҗана.— Катя, кезә таниг тосхмб?

— Хойр сар!.. Хойр!..— гиһәд, Катя хойр хурһан шовалһад үзүлв. Хохал «медүв» гисәр гекн, хойр һаран негдүлж атхад, толһа деерән бәрсн, мендән келәд йовад одв.

* * *

Тең дәкн контрреволюцин цутхлнд тохрна. Кесг станицс баячудынь үгд орад, контрреволюционн бослда кенә. Көнгшүн үнрт аң эргдг мет генерал Краснов нааран гүүж ирж. Эн Керенсклә холвлдад, Октябрьск революц дархар шулмлж, ноолда толһалад,

цергнь күүчгдсн, бийнь кел бәргдсн, дәкж тиим юм һарһшго болж амн аңдһар өгхләнь, Советин йосн энүг хәәрләд тәвчксмн. Тер үгэн идәд, ичрән барад, генерал Краснов Теңгә цергә одмнь болна. Германя дөң-дамжгар, зер-зевәр күчлж, хазг әәрм бүрдәсн, тернь Тең эргнд Советин йос дарна.

Теңгә цергә шин одмн генерал Краснов бийдән нөкд хәәнә, тегәд, эн кениг чигн һолх санан уга. Әәдрхнә пролетариатын цоклһнас эрә әмән авч һарад, суудгарнь усн орсн мет суг киитә гүүлдж ирсн генерал Криштафович полковник Тундутов хойриг наар гилһнә. Тер хойрнь цаг түдлго ирнә, үнн седкләсн одмниг йөрәһәд, итклтә кевәр дөң-нөкд болхан медүлнә.

— Ханжанав,— гиж одмн гекәд, ирсн хойриг шинжлсәр хәлән бәәж сурна: — Тадниг өөлүлх седкл намд уга, болв йилһж медхин төлә сурхас биш. Та хойрин ямитн медхәс биш, ямаран үүл даажаситн, ямаран төр күцәжәситн би медхшив. Цәәлһәд келит гихәр.

Криштафович Тундутов хойр дард гилдәд бослдад одна.

— Генерал Криштафович, Борис Эммануилович, мел одахн күртл цуг Хальмг улс ахлж йовлав.

— Полковник Данзан Давыдович Тундутов, урднь Цуг Әрәсән цергин ах командлгч Николай Николаевич Романовин адъютант, хөөнь Хальмг хазг цергә одмн, ода болхла, генерал Бирюков эрлж одсна хөөн, цуг Әәдрхнә хазгудын одмнь болжанав.

Красновд Тундутовин өгсн хәрү йир таасгджах өңгтә чирәнь тиниһәд, хойр нүднь гилвксн болад, хоолан ясад: — Сән, сән,— гижәнә.— Бирюковиг би меддг биләв.

— Тегәд, полковник, ямаран дөң күргхән, яһж нөкд болхан келхм болвзат?

— Миниһәр болхла, генералын зергәс,— гичкәд, Тундутов чикләд,— одмна ах зергәс,— болжана,— невчк чирән геехәд бәәсн Өмн-Дорд үзгә ниицәг шинәс үүдәж, батрах бооца кех кергтә. Теңгәхн, кубаняхн билә эс гихлә, әәдрхнә хазгуд белн...

— Чик, полковник,— гиһәд, Краснов кесг гекәд оркв.

— Зөв гихләтн, одмна ах зергәс,— гиж Тундутов йовулж өгчәнә,— тана Теңгә әәрмин нег мөчнь болх дивизь әәдрхнә хазгудас бүрдәж, терүнд нурһлж хальмгуд авх санатав.

— Хазг дивизь гисн йир сән!— Одмн босад, стол эргәд һарч йовна.— Хальмгуд гисн — бас сән!.. Меднәв, үзж йовлав, итклтә церглдг улс, зөрмг, олмһа!..

Тундутов одмнд таасгдсан меджәнә, болв бас чигн таасгдж, хол тоолврта, ләәнә тускд күчр мерн, һавцан энүнд үзүлс гиж санжана. Тер төләд одмна толһад бәәх зуран зах-зухинь соңссан, Хальмг теегәр дамжж дәврх седклинь дөңнс гиж шиидәд келнә: — Миниһәр болхла, одмна ах зергәс, тиим дивизь мана кергт икл туста. Хальмг тег — Ижл Тең хойрин хоорнд у-өргндән делвәжәх тегин һазр, йир альдаран дәврдг болвчн земгә. Энүгәр довтлхла,

Ар Кавказ өмнти, Иҗлин бахлур, Көк тенгсин көвә бас. Тингхлә, хальмгудас бүрдәсн хаэг дивизь цань уга кергтә.

— Чик, полковник!.. Әвр чик!..— Одмн байрлсан нууҗахш, бичкн көвүн кевтә шуд тогльхин нааһар бәәнә. Криштафовичүр эргәд, өргәрн Тундутов тал заана: — Генерал, эс соңсвта? Толһа бәәнә, а? Ямр кевәр цугинь тоолад, томҗад оркҗ, а?

Одмн ик хора дотраһарн нааран-цааран йовдңнад, зогсхш, уха туңһаҗахнь ил: нурһан үүрсн, толһаһан мел өргхш, нүгдг-нүгдг гиһәд йовадл бәәнә. Генткн Тундутовин өмн ирәд зогсв:— Ханҗанав, чамд, полковник. Кесгәс нааран кергтә селвг, чик тоолвр, сән зура кенәс чигн соңсад угав. Командир гидг эн — ухалдг, хәәдг, олдг!.. Болв нег юм чамас, полковник, сурхар. Уга, чамд даалһхар...

Тундутов хойр өскә харһулад, күвҗңнүләд оркв: — Би соңсҗанав таниг, одмна ах зергәс! Итклдтн ханҗанав. Юн чигн даалһврити күцәхв!

— Талдан хәрү чамас нам күләҗәсн угав,— болҗ одмн байрлад, ормдан одад сууна.— Чамаг, полковник, Берлин ор гихәр. Германя кайзер Вильгельм Хойрдгчт одҗ бийдңь баралх. Энд намд келсн тоотан кевтнь келҗ өг, селвг сурсн бол, дөң кергтә ги. Терчн делкән дә эклхд сүркә кевәр орлцҗ, нөкд болсмн: дәәсрхг юмн. Мана керг түүг күчр соньмсахд би нам маһдлҗахшив, мөңгн, зер-зев гидгиг шуд асхад хайчкх. Немшнр нөкд бола бәәнә, болв тиим тодрха, ил, күцц зура бас чигн икәр, нләр өгхүр көтлхнь лавта. Ахрар келхлә, полковник, чини одлһн, чини келвр гидг, мини келсн, мини зуралсн хамг чикиг кайзерт иткүлҗ, Германь кевәрн маниг дөңнхүр, кемр маһд, сонҗ бәәсн болхла, терүгән хайхур авч ирн гиҗәнә. Тингхлә, полковник, мана мөрн гүүһәдл бәәхгов, а?

— Одмна ах зергәс, тертн намла тиим төр күүндхий?— гиҗ Тундутов маһдлҗана.— Та болхла, үчр оңдан, зуг би цуг хазгудын нерн деерәс келнә гидг... Кайзер иткх уга намаг, үнән икдүләд, ааль-җиил һарһад, худл келҗәнә гих. Эс келвчн, тингҗ санхнь лавта.

— Терүгинь би деерән авсув,— генерал Краснов кацкилад оркна,— тингчкәд, чи һанцарн одхм бишч, Әрәсән цуг өмн заха делегац толһалад, уулын улсин, хальмгудын болн цуг хазгудын элчнр дахулад, күн кевәр одхугов! Терчн маһдлх биш, нам эс бахтвас? Яһвчн күүнә күн биш, күргнь тиим ик шиҗтә делегац толһалад, бийинь берк тоомсрлад ирхлә... Өмн-Деед үзгә ниицә әмдрүлҗ йовх чамаг, өсҗ йовх күргән, тиим күчр чинртә төр әәм деерән авдг болчксиг үзҗәҗ, һанцхн хадм ахчн кайзер Вильгельм биш, Германь кевәрн күндлҗ, суулһх һазр олҗ чадхн уга.

— Зогсҗаһит, күргн гиснь, тегәд, лавтайи?— Криштафович эс итксәр сурна, эн хойрин өөр бәәхән медүлнә.

— Мини гергм немш принцесса болдмн,— гиҗ Тундутов зә-

вәр өргмҗтә кевәр нөкдтән цәәлһҗәнә,— дегд өөрхн эс болвчн, кайзер Вильгельмин саднь... үй дүнь...

— Кайзерлә бийләнь, тегәд, харһҗ йовлта? — Криштафович шуд диинрҗ одсар бәәнә. Эн соңссиь толһа деерьн товин сумн хаһрснас тату биш болсндан шаху.

— Кесг харһлав.

— Мана күн,. Цугәрәсән цергә ах команддлгчин адъютант йовхдан, принцессин толһаһинь эргүләд, теркә зүркинь эзләд оркси болхугов,— гиһәд, одмн элк хатад инәнә,— арһта залуһас һарх ааль болхас биш!..

Тегәд, Тундутов делегацарн Берлинд күрәд, кайзер Вильгельм Хойрдгчд баралхад ирсн бийнь чигн, йовсн кергнь чигн сүркә таасгдсн, дала дөң-дамҗг авх болсн, икл омгта хәрҗ ирнә. Одмндан кайзерин келсиг: «Арһта болхла, тер улан шулмсиг алн цоктн! Мана оньг, дөң гидг маш ик болхд бичә маһдлтн» гисиг шуд нег үг алдл уга күргнә.

Тер кевәрн Краснов одмн Тең деер цуг контрреволюционн чидлмүд цуглулад, энд-тендәс гүүлдәд ирәд бәәдгнь баһ биш, Санҗ Баяновин бийнь сахмадсн хәрү гүүҗ ирвш, тедниг негдүләд, ардан дахулсн, Аһш тал дәврлт эклнә.

— Аһшиг авчкад, Данзан Давыдович, чини Әәдрхнә чикинь мошкхмн,— гиҗ Краснов Тундутовин ээм деер һаран тәвҗ инәмсглнә.— Улачудынь усар тууһад орулхмн,— усн дала эсий, Иҗл бәәх, баһдхла, теңгс өөрнь,— харчудынь хазад-хазад, ааль дәкҗ татшго болдгар амн үгинь авад, хазгуд дахад һаңхлдад бәәдгәр кехмн. Тиим эсий?

— Тиим, тиим,— Тундутовин бәәдләр цань уга таасгдҗахнь мел ил. «Тиигхлә, юн үг?— гиҗ эн дотран санна.— Намла тесдгнь, намла шүүрлддгнь, тегәд, альд? Данзан Давыдович гилдәд, дуһрлдад эс бәәхнь! Баянов эднә бахлуртнь күрхлә, базһад-базһад!..»

Теңгә хазг әәрм Хальмг теегәр шурһад, деед ар үзгәснь орҗ аашна, Иҗл тал шуд хазҗ йовна. Терүнлә урлдад гишң, Сарпулин ар захар үүлдҗ йовсн Деникинә Добровольческ әәрм бас Хальмг теегүр хурдлсн, Ик Дөрвдә нутг эзләд оркна. Нег керг, нег төр эдн күцәсн болад йовсн бийнь, «асхрснас — дола» гидг авъясан хайҗ йовхш.

Хойрдгч бөлг

Шин һарчах комиссариатд гиҗ, нег хора белдсн, тернь земгә у, сарул юмн бәәҗ. Хохал орҗ ирәд, үүдн хоорнд зогсад хәләҗәнә. Булнд нег ик стол, хаҗуднь кесг стулмуд яралдсн, ирәд суухиг күләлдсәр бәәнә. Хохал уралан һарад, столд күрәд, цань суучкад, хойр талан харвна. «Гем уга,— гиҗ эн санна,— болҗана... Дәәнә комиссариат бәәх, комиссар бас бәәх, дән бийнь чигн, чиңнхнь, дала хол биш гинә: хальмг теегиг хойр таласнь хазгуд көл-

көдлгсн, теңгәхнь тер тусарн, ар деед захарнь орж ирсн, Сарпуль талас кубанякн сахмадсн, Ик Дөрвдә нутгиг эврәһән кечкж. Хойр зүсн хазгуд хоорндан негдж, чидләп хам кехәр чирмәлдж йовхнь ил. Теднә сүүдр манд тусхнь алдг уга. Кемр кесгнь кииһән дотран авад, хумсан зуусн мис болад, тагчг бөгдиһәд кевтсн болхла, ода толһаһан өрглдхнь маһд уга, хорлхан хәәх. Тер учрар, дәәнә комиссар Җалыков чамд таварлх үүдн уга. Холас, тодлврин йоралас, Новиковин келсн сангдна: «Чамаг иткәд, чамд әмтн нәәлҗәх болҗана. Тиигхлә, Хохал минь, олна даалһвриг үнлх кергтә, күндлх... Сууж биш!»

Җалыков босад һарна. Нутга күцәгч комитетин ахлачд ирәд, тоолвран келнә: — Буру эс гихләтн, мел эндрин бийднь йовад, әәмг болһнас көвүд цуглулад, харслтын отряд бүрдәнәв.

— Мууха адһмта юмб тернь,— гиж ахлач алң болна.

— Цагнь тиим,— Җалыков су гиһәд заасн стул талнь нам өөрдсн уга, зогсн бәәж цаарандңь келҗәнә,— цагин неквр тиим...

— Цаг чиңвртә, цань уга чинвртә. Саглв гиж гем уга, цалдң юм бас һарһж болшго. Икәр адһхм биш гихәр...

— Адһх бәәнә, адһшго юмн бәәнә, ахлач. Манд адһв гиж йир үлүдшго. Ленинг, түүнә заасиг: «ямр чигн революц, кемр бийән харсж чадх болхла, зуг тегәд юмна тоод орвас» гисинь мартхм биш.

— Ле-енин?— гиж ахлач күчр өврнә, эс итксәр Җалыков тал ормана. Хәләхнь, «чи альдас меднәчи?» гиһәд, хәәкрсн болад одв.

— Ээ, Владимир Ильичин заавр,— гиһәд, Хохал иткүлхәр бийднь теруг келж, цәәлһж өгсн Новиков санандң орна. Катяг тодлна: «Хохал харслтын отряд әәмгтән бүрдәхләрн, Иван Михайлович, мел Ленинә зааврла ирлцүлж кесн бәәжлм!» гисинь сангдна.— Намд, ахлач, мөр һарһж өгтн, эмәл... Эндр Баһудт күрәд хонад, отрядан әәмг болһар йовулнав, церглх көвүд авч ирг...

Тегәд, Яндһа-Мацгин долан әәмгәс 33 көвү — көдлмшч, заһсч һараснь цуглулсн, нутгтан зөвлм баахн, революцнонн отряд бүрдәнә. Бу зуг өрәлдңь күртнә. Терүгәр күн төр кежәхш, юңгад гихлә комиссар Җалыков келсн: «мана бу, көвүд, хортнд йовна, харһж гилә, бууһан эрк биш авх кергтә» гисн, кенә чигн чеежәс һаршго, бат.

Яндһа-Мацга отряд эврә нутган хәләж, харсн деерән Кизлор-Әәдрхн хоорндк ик замар бәәх комендатурмуд бас хәлән бәәдм. Тедн эҗго теегин туршар энд-тенд, һурвн зу һар дууна һазрт, хотхр-бөөрг, элсн-шора болн хулсн-зегсн дотраһар цувлдсн, негнегнәсн зәрмдән тәвәд-җирәд дуунад бәәх маңһд аулмуд, орс селәд болн хальмг хотдуд: Старое, Алабуги, Терняк, Бирюзяк, Боран селән, Харухс селән, Чолун болн Җиижл гиһәд, келхд амр болхас биш, хәләж хархд зөвәр дашката юмс.

Нег өрүн Җалыков көдлмштән ирәд, цевр аһар ортха гиһәд,

терз секәд оркхла, терз тус, өмнь ирәд, ик чиги шар матрос зогсв. Мендлчкәд, инәмсгләд, өмнәһә медж, таньж йовсн мет генткн чирәцәд харһсндан байрлҗана гихм:

— Үр Җалыков?— болҗана.

— Җалыков.

— Мел хәәж йовсн күүһән олад бәәвүв,— гиж гиич байрлҗана. — Орж болхий?

— Терзәр эс орхар бәәхлә, үүдн тенд бәәнә.

Гиич элк хатад инәсн, цаарлад, үүд татад орад ирв. Һаран өгәд мендлн, келҗәнә:— Когтев, революционн матросмудын отрядын командир болдв, Оляһас ирүв, танла таньлдс гиж.

— Намий?— гиж Җалыков йосар байрлна.— Уралан һартн, үр Когтев, суутн. Соцслав, соцслав, таднииг ирж гиж, зуг күрдг чөлән уга болад...

— Меднәв зовлцгитн, тегәд чиги ирдгм эн. Нег төр күцәҗәх улст ни-негн эс бәәхлә, болшго. Оля эргж, Иҗлин көвәд бәәж, манас тус уга. Ик юмн энд, тана эргнәр болна гипә, тиигхлә, нам, танла зөвчләд, командованьд келәд, нааран нутга цутхлн тал һархла... Хойр отряд негдхләрн, хортыг амрашголм!

— Хортн гихәс,— Җалыков саналдна,— мел дор-дорасн һарад, энд буза татад, тенд йос эвдәд, көөлдхлә бәргдхш, хурдн-хурдн мөртә, зер-зевнь күцц, хү салькн мет одцхана. Тедниг түкрдгнь, түлкдгнь, теткдгнь баячуд, гелңгүд...

— Тедн боллго!— гиж гиич зөвшәрнә.

— Бийснь энд чикн уга толһас кевтә эс медсн, эс соңссн болад, манахс келдгәр, кечкәд — эс кесн болсн, гем уга гелдглзрмүд. Ааль, мекнь теднә дала, тиигчкәд тедн альд чиги нег иҗл, эмтиг мекләд, әәлһәд, эс болхлань, хулдад чиги сәәхн эвинь олж, толһаһинь эргүлнә. Келдгнь негн: «Советин йосн таднииг тарах, урәх, теснә гидг берк, эс ноолдхла, юмн болшго».

— Күн эс медх юмн уга, үр Җалыков,— гиж гиич келҗәнә,— һазр тавглснасн авн келсәрнь һаңхад бәәдг мужгт генткн тер теңгр кежәсн эзән һәәд од гиж келж болҗахш. Түүнәс давхла, ке гисинь кехшив, билә гиж бас чадҗахш. Тернь — негн. Хойрдхла, әәндән күзүцә өртәнь, ода чиги түүнә өгсәр көл кежәхнь хара биш. Тиигхлә, эзнә келсәр, түүнә заасар бәәнә гидг тер.

Когтев үгән төгскәд, бөдүвр хурһднь тус-тустан арзалдсн, ик-ик хойр һаран өвдг деерән тәвсн сууна. Эн икл оврта деерән зөвәр махльг, күнд болдг, удавр авцта, халун нарнд шатснь нл, чирәнь күрңтсн, үснь шарңхувр күн. Халу дөрхләрн, киилгиннь товч тәәләд оркхлань, өрч деернь зүүһәр хатхад зурсн нарна делгү асхрҗах толянь үзг-үзгүр цацрдсн болад одв.

— Нә, тегәд, Хохал Манҗиевич, би йовх болад бәәвүв,— Когтев босв, тиигхләнь, комиссариатын у, сарул хора дүүрсн болад одв.— Танла таньлдсндан, ма хойран хәләц, тоолвр нег иҗл бол-

сид икәр байрлҗанав. Менд бәәтн, байрта харһий,— гиһәд, гиич һаран өгәд, һархар бәәнә. «Мууха сәәхн зацта, тиньгр, делкә мини гисн күн болхви?» — гиҗ эн дотран санад, бас үнн седкләсн байрлҗ, һаринь авад, сегсрҗ бәәнә: — Лавта мана хойр отряд негдхлә, уга, чидлән нег кехлә, манла тесдгнь альд? Тиим эсий, Вячеслав Иванович?

— Тиим, тиим, Хохал Манҗиевич,— гиҗ Когтев бас Хохалыг дахад давтсн, һаринь сегсрнә.— Зуг мини матросмудт мөр ундг дасхх кергтә, эсклә нам дөрвн көлтә мал үзәд уганьбас йовна заагтнь.

— Дасх, дала күнд юмн уга,— болҗ Хохал инәнә,— баячудыг хазарлдг дасси улс баячудын мөринь эс эдлҗ чадх били?

— Хәрнь гиһит, Хохал Манҗиевич.— Когтев бас нег мендән келәд йовад одв. Җалыков терзәр ардаснь хәлән бәәҗ санна: «Иим күчтә дөң бийнь ирнә гидг! Зер-зевнь күцц, зөргнь гихлә — наадад матрос болсн биш теди, уснд чигн чивдг уга, һалд чигн шатдг уга. Теңгст тесдг улс теегт нег үлү болхугов!»

Кесг болад, кергәр ирсн цаасд хәләһәд, кезә, яһҗ күцәхинь темдглəд, кенд, ямр хәрү өгхинь бичәд һарс гиҗәхнь: гентки үүдн хард-таш делггдәд одв. Хәләхнь, зүсвр хальмг орҗ йовна. Эрк алхн, менд-сенд угаһар сурҗана: — Җалыков гидг та болхуговт?

— Бив.

— Цаатн, Бөкүнт нуурин көвәд бөк-цохан олҗана, дәрк-дәрк гихәс...

— Кен?

— Мәңкрин хальмгуд болн Чолуна орсмуд.

— Яһад?

Хохал на-ца гүүҗ һарад, отрядан дахулад, довтлад күрч ирхнь — хальмгуд орсмудыг бүсләд авчксн, ю кехәр бәәснь ил, хәәкрлдәд, авад һарад бәәнә.

— Зогстн! Түрд гитн!— гиҗ Җалыков мөрн деерәс бууһад, дунднь орад одв.— Яһҗах улсвт? Кезәнәс авн ах-дү болад бәәлдә бәәҗ, кенә төлә, яһад ноолдхар бәәхмт?! Минь чамд, Иван Кожинов,— гиһәд, Хохал өөрхн бәәсн нег орсиг зааҗана,— нег үкртән өвс хадх талдан һазр угайи? Чамд күн һазр өгсн уга били?

— Би бийдән бишлм, Хохал,— гиҗ тернь келҗәнә.

— Кенд, тегәд, хадхар?

— Андрей Глебовд.

— Эн һазр, тегәд, Глебовин мөнйи?

— Медхшив,— гиҗ Кожинов башрдҗана,— маниг авч ирәд, хадтн гив, сән үн өгх болв.

— Чи, Кожинов, эс медхлә, медсн улсинәр юңгад эс болнач, э? Өәрк Манҗән таньхшйчи? Хамдан салга тачк түлкҗ йовлч? Үүнә үкр идх өвсиг булаҗ авад, Глебовд өгәд, юунд күрхәр?..

— Нә, залус, бичә өөлтн,— гиҗ Кожинов хальмгудт келҗәнә.

— эндү мана, эрлгин үгд орад, тарҗ йовнавидн. Хохал, чамд ханҗанавидн, эсклә нам...

— Эврә, үзҗ-медҗ йовсн улс гиһәд, таднг тәвхәс биш, эс гиҗ авч одад дүрчкх биләв. Хәләхм бәәҗ, Глебов ирҗ һарһж авх-угаһинь.

— Глебовд кергтә юмс!— гиҗ Манҗ хөвән келҗәнә.— Хохалын келдг үнн. Чи, Яван, намд чидл үзүләд, мини үкр идх өвс булаҗ авхар седсничн, икл хаҗһр. Глебов чамла өврлдҗ йовсн угаг меджәхшив, а чи бидн хойр, Яван, мини му бортх дор кедү бөгдилдсн болхв? Тиим юм мартҗ болдви? Яван, Яван...— Манҗ һаран саҗад, йосар өөлсәр тедүкн һарад зогсв.

— Манҗ минь,— гиҗ Иван Қожинов уульңнад, үүриннь өмн одад өвдглҗәнә,— буйн болтха, чамасн сурҗахм, бичә өөлич. Гем мана, һә болтха, теңгр цоктха, тиим юм Яванчн дәкҗ һарһдм болхнь...

Хальмг Манҗ орс Иван хойр өмнк кевәрн теврлдәд, хойрулн чигн усвксн нүдән арчад сална. Наадк орсмудан дахулад, Қожинов хәрәд әрлнә.

— Таднд чигн бәәнә, залус!— Хохал мәңкрихниг керлдҗәнә.
—Зөвтнь күүндәд, зөвинәр дорнь хаһлад хуурл уга. Бөксддхлә, кен чигн, залу нерндән, хооран һаршголм, бәрлдәд медхәс биш. Ода Яванд келсән Манҗ тиигхд келҗ чадшго бәәсмб? Яван ямр чик күүһинь захас меддг болхт, зуг күүнә үгд орад тарҗ йовхас биш. «Эвәс тосн һардгиг, эвдрләс цусн һардгиг» кентн чигн бичә марттн гихәр. Шматов, Глебов эднд Манҗ Яван хойр ноолдсн, тедн хоорндан му бәәсн кергтә, эсклә негдхләрн, үгән нег кеж авхларн, үгинь соңсх биш, үклинь олхугов. Зөрц хоорнднь цоклдулна гидг тер.

— Үгин заагт, тадн өөрән бәәсн әәмгиннь отряд дуудл уга, маниг на-ца гилһәд йовдгтн юмб?— гиж Җалыков сурна.

— Саак би болхугов,— Манҗ өрчән цокҗана.— Хохалыг дууд гиләв. Дегд халурххларн, әәмгә отрядан мартсн деерән, одак Яваниг бас, һә болтха, үзсн угав. Яван чигн сохрҗ одсн өңгтә, эсклә «хей, яһҗанчи?» гилдл уга бәәшголм.

* * *

Күч-көлсч хальмг улсин депутатнрин Совет бачм хурасн Хойрдгч съезд деерән шиидснь: Тундутов, Тюмень, Бадман Церн, Оңкра Бегаль болн нань чигн ик байн, нойна мал-геринь, эдлахуһинь, өлг-эдинь, сад күртлнь, олн-әмтнә зөөр гиҗ зарлад, кевтнь өңгәр авад, олна эдлврт өгхмн гиснь — һазрин туск ленинск Декретиг эвинь олҗ, эврә теегин, әмтнә нсквр, бәәдллә ирлцүлж күцәлһн болснь зөвтә. Нег үлү, теднә мал-гер негдүләд, коллективн эдл-ахус — коммун, әртүлмүд гиж һарһх болснь дегд айта.

Һазрин халхд, яһдг-кегдг болвчн, әмтн эвән олҗ йовна, усна халх одачн сәәтр йилһрәд уга. Арвн нәәмдгч җилин эклнд зaһс-

ня халхд эзн болһна эдл-ахуһинь, салг, шаланд, сав-санх, гөлм-урх куртлнь авад, олна эдлврт өгх шиидвр йосар күч авч батрад уга болсар, эзн альднь чигн эзн кевәрн бәәһә.

Буурана салг. Шин залач һәрән Налҗ стол һатц суупа, ю-кү тоолсн болад, бичәд бәәнә. Генткн үүдн секгдәд, күн орсн болв.

— Элдәшк?..— Налҗ босад, стол эргәд һарад ирнә.— Би чамаг дәкж наараи ирх гиж санҗасн угав. Келн бә...

— Юунас эклхнь медгдҗәхш,— Элдәшк инәмсглнә.— Хохал цуһарадтн менд келүлвә. Мана күн, эс меддг бишч, ширд-пирд гиһәд, ширжңнүләд бәәнә. Келхлә — дала, асхндап харһхм... Ода деерән наадкан хәләлч.— Элдәшк хавтхасн һарһад, тиизтә цаас өгнә.

Налҗ авад умшн, алң болҗахнь ил, келҗәнә: — Хәрнь, чамаг нег уга йовсн уга болх гиҗ сана билəв. Болв иим ик шиҗтә: «Яндһа-Мацга нутгин шишлң элчнь болҗ, Буурапа салгт» ирх гиж кен медлә?— Цаачн эзн аашна, чамаг үзчкәд, нег үлү, цаасичн үзчкәд, цань уга гидгәр эс байрлхнь, а?..

— Мини ирдгм, Налҗ, нутг зөвәр чинвртә бәәдлд бәәнә, хот-хол йир хәтәр,— гиж Элдәшк саналдад авб,— тегәд, бәрсн заһсиг, кевтнь эс болвчн, өрәл-дөрвнәһинь нутгур йовулҗах даалһврта, онц зөвтә бийчн йовнав. Эврән эс үзҗәнчи, нутга ахлачла хамдан нутга дәәнә комиссар Җалыков һар тәвсиг. Тиигхлә, ямаран чинртәнь эс медгдҗәни?..

На-ца гисн, амн-хамрарн кииһән авсн Хавал гүүҗ ирв.

— Налҗ, эзн ирсн, чамаг зүн причалд күләҗәнә, шулудтха гивә.— Келхән келчкәд, Налҗин өөр бас күн бәәхиг шинкн үзсәр: — Уй, Элдәшк, би чамаг нам оньһсн угав, менд,— болҗана.— Нә, би гүүнәв, Налҗ, чи шулуд, эзн, келәд керг уга, хар үүлн кевтә хархлзад-бархлзад, нүдәрн бәрҗ идн гиһәд бәәнә.

— Чи, яһнч?— Налҗ гинчүр хәләпә.— Бәәхм болвзач?

— Уга, йовнав,— Элдәшк босад, хошан уудлад, бүс һарһв. Терүгән бүсләд, пистул зүүһәд оркв.— Ямаран?

— Йоста юмн,— гиж Налҗ инәҗәнә.

Күрч ирхнь, эзн һаньдглад хәәкрәд бәәнә, һарарн заңһад, наа-ран-цааран гүүдглэд, Хитриковд зөвәр күртҗәх өңгтә. Эзн мендин хәрү өгсн уга, Элдәшкиг үзн, Налҗас сурҗана: — Эн кемб? Мини салгт ю кеҗәх күмб?

— Та намаг мууха түргн мартсмта?— гиж Элдәшк мусхлзв.

— Энтн нутга шишлң элч, дәәнә комиссарнат илгәж,— Налж Элдәшк тал хәлән, немнә,— цаасан үзүл.

Элдәшк цаасан һарһад, эзнд өгв. Тернь авад умшн, хәрү өгчкв. — Нутга заавр намд заавр биш,— гиҗәнә.— Намла күн салг пин-лҗ бәрсн уга.

— Танд нам Советин йосн бийнь чигн ирлцнгү биш кевтә, а? Нутга күцәгч комитет, дәәнә комиссариат,— Элдәшк бүсән ясад, пистулан чиклсн болад оркв.— Эврәнь бүрткәч илгәх биш, эну-

гитн салг кевәрнь танас авнав гивчн — дурнь. Тиминь та бас меднәт, ода нег үлү, дәәнә һалв дотр. Би кенд чигн харшлшгов. Мини керг — бәргдсн заһсиг бүрткәд, терүнәс нутгт бас күртәх зөвтәв, а тадн намд җалв өгәд, бәәх герәр, хот-хоолар теткх зөвтәт.

— Бас юн кергтә?— Эзн шоодралсн үкр кевтә доран зогсҗ чадҗахш.— Җалв өгх, гер, хот-хол... Баавһа керг угайи?

— Бийтн Советин йосна элчв, кемр йос муутхҗ, ам аңһахла, эс келвә гивзәт, шуд дор ормдтн хаһад унһахв. Мана йосн әрүн, йосан күүнд му келүлшговидн!..

Эзн дегд хордхларн, яахан олҗ яджахнь ил, хойр талан хултхлзҗаһад, нам менд келл уга моторкдан сууҗ авад, гүүлгәд йовҗ одснь тер. Цуһар чигн — причал деер бәәсн улс, Хавалын бийнь ээм деерәсн күнд аца авч хайсн кевтә гүүнәр шуукрҗ сацалдцхав. Тер асхнднь хүүвләд, салг залх комитет бүрдәсн, түүнә толһачнь Һәрән Налҗ болв. Эзн нам шаһадган уурв.

Заһсчнр чигн, теңгсә, һолын уга цуһар, бас земгә сана авлдв. Болв эднә седкл төвкнүн биш. Урдк «заһсчнрин ниицән» хуурсн, шаң ода деерән эдниг кергтә хамгарнь теткҗ чадҗахш. Гөлм-урх, сав-саңх, өлг-эд йир хатяр, элхнь — эләд, урхнь — үрсн, авн гихлә — мөңгн уга. Шаң дөңнхәр седвчн, бас өгдгнь уга, хаана йоснас күртснь — дала өрн, күзүцә гинә. Деернь дән улм күч авад, һалвлад йовна. Кен, кезә, альдас авч өгнә гихв? Заһсчнр бийснь арһан хәәнә. Эдн хоор-хоорндан негдәд, нурһлҗ ах-дүүһәрн, элгнсадарн, эврә онц әртүл бүрдәдг болна. Күн болһн хүв туск тәвц тәвәд, мөңгән хоршулад, кергтә гөлм-урх, сав-саңх хулдҗ авад, арһтань теңгсүр ордг болна, арһ татунь ар эргнә — һолар, нуурмудар аңндг чигн. Кемр көдлмшч улс керглгдсн саамд талын «күүнә» улс бас әртүлдән орулҗ авдг болна. Теднь, чавас, мөңгн-теңгн угань, тәвцнь — хойр һарнь, хар көлснь чигн. Тегәд чигн эднәр наадан келдҗ, дөөглдгнь хара биш гинә. Кесг зута-зута нер өгнә: «Хаһрха хавтх», «хоосн дөз». Болв нег нерн — «хүүрә тәвц» эднд йосар шиңгрҗ. Бийснь бийән тиигҗ нерәддг чигн, күн келҗ өөлхш гинә.

Тиим әртүл олз-оруһан тәвсн тәвциннь кирцәһәр хувадгчн. «Хүүрә тәвцтәнь», норһдг юмн угань, хүүрәһәр гишң үлддгчн. Келхд, әртүлд бәәх арвн күүнәс тавнь — сав-саңхин, гөлм-урхин эзн болхла, тедн хөрн хувин арвн тавинь авдгчн (тавнь — бийсинь кеснд, арвнь — сав-саңхд, гөлм-урхд гиҗ), үлдсн тавн хүвнь — тавн «хүүрә тәвцтән» болдгчн. Күн җилвтх юмн уга! Нам түүнәс дор юмн бас харһна гинә, нег үлү, әртүлин өлг-эд болдгнь нег күүнә, эсклә хойр күүнә болхла. Цуг олз-ору теднә болад хуурдг чигн. Эннь, илднь келхлә, эс медгчәр, дораһар, угатя, яду улсиг дажрҗ, теднә цусинь, көлсинь уулһн. Болв, йосар хәләхлә, цуһар хоорндан үгцәд, зөвтән багтад, нег әртүл болсн, захас әдл зөвтә, алькарн болвчн тегш чигн, зуг олзнь тал-талдан болхас

биш, юңгад гихлə тəвцнь əдл биш. Теруг меддг болвчн, бичə гидг арһ уга. Ода деерəн аралдад гишң тесх кергтə болҗана. Иим чиирвтə, туру-зүдү цагт бəрсн заһснь орн-нутгт, олн-әмтнд эрк биш кергтə. Дəкəд, яду болвчн олврта, геснь цадхлң...

* * *

Əəмгин Советин ахлач, хөөннь нутга дəəнə комиссар Хохал Җалыков эврəннь медсəрн, чидл күрсəрн, чадсари кеһə, күцəһə төр — Советин йосан болн эңүнə диг-дара харлһна төр — иигҗ, цуг хальмгинд тохрҗ, йосна шиҗ зүүв. Өргəр авад, уңглад хəлəхлə, өдгə кемд, цуг Əрəсə кевəрн дəəнə аюлла харһҗ, захас зах күртлəн бүклдəн эврəннь алдр революцин диилвр харсҗ, нег мөслҗ ноолдҗах кемд, эн төр цуг орн-нутгин эрки төрнь болсн, үүнəс давх, чиирлгдх хамг нань уга болҗахнь лавта.

Нутга цутхлн Далвц көл-көдлəд, йовһн мөртə уга мел сольвлдад бəəнə. Дəəнə комиссар Хохал Җалыков болхла, нам кезə күн кевтəһəр унтсан мартҗ йовна. Наснь харһҗах хөрн һурвта, хөрн дөрвтə көвүд хотн, əəмг болһнас адһсн, эдниг эк-эцкнь, элгн-саднь, ах-дүнь үдшəҗ йовх — цуһар нирглдсн, шууглдсн йовна.

Йовх көвүд цувад зерглəд орксн, эднə өмн комиссар Җалыков зогсҗана. Захас зах күртл цугинь харвн, эклəд келҗəнə:— Үүрмүд!— гиснь киитн аһарт җиңнсн болад одв.— Тадн, тавн зун хөрн тавн яндһа-мацгахн, түрүн Хальмг революционн полк болхмт. Бидн, тана ээҗ-аавнр, ахнр-дүүнр, олн мана нериг ичəл уга, орн-нутган залу кевəр хортдас харсҗ, улан залата хальмгин нер һарһад ирхт гиҗ тадндан ицҗəнəвидн. Полк мөрн цергə болхмн, тер учрар эврəннь мөртə, эмəлтə-хазартаһан ирснтн уралан һарлт!— Зерглəн эвдрəд, энд-тендəснь өмəрəн һарлдад зогслдад бəəнə.— Өрəлтн йовһн болҗ һарчана. Учр уга, үүрмүд, мөрн угань мөртə болх, мес угань местə болх, күцəһəд өгнəвидн.— Комиссар зерглəнə өмнəһəр нааран-цааран йовдннад, басл чигн бүрткҗəх өңгтə, тегəд, тал дундаһар зогсад: — Смирна-а! — гиһəд командлад орков.— Нежəдəр, даран-дарандтан тоолцхалт!..

— Негн, хойр гилдəд, цаарлад йовна, тавн зу һарад, удсн уга сүүлдкнь 527 болв.

Манһдуртнь эдн дөрвн əңг болҗ хувагдсн, əңг болһн онц толһачта, Əəлрх хəлəһəд хатрулад һарснь тер.

Ардаснь хəлəһəд зогсҗаһад, комиссар Җалыков өөрəн бəəсн Когтев тал эрги: — Йовад одцхав,— гиҗ гүүнəр саналдв. Терүнднь, ил эс келдг болвчн, «йовдгнь — йовад одв, яһна йир?» гисн сурвр эркн орм эзлҗəхнь ил.

— Көвүд эвртə!— Когтев Хохалын ээмиңь цокад авб.— Бер тегш цуһар! Захас хəəҗ олдшго матрос!..

— Яахм билə, заһсчнр!.. Уңг-дəңгнь заһсчнр!..

— Та, Хохал Манҗиевич, партьд юңгад эс орнта?

Җалыков чочад, ормаһад одна.— Ямаран парть келнә?

— Большевнкүдин... Ленинә...— гиһәд Когтев лавлиа,— таниг тингж чочх, сүрдх гиж, һә болтха, медси угав.

— Тиим юм генткн сурхла, чочх биш, күн...— Җалыков хуухан маажна.— Намаг, үр Когтев, авхий?

— Таниг эс авхла, Хохал Манҗиевич, тегәд, кениг орулж авхмб? Намаг, олн җил эн партьд бәәх күүг, үүнәнь төлә үзхиг, үзшгог чигн тегштнь үзсн, итктн гихәр. Нам зөв гихләтн, иткл даавр өгнәв. Баһар меднәв, бас чигн хәләх кергтә гисн седкл намд тас уга. Кеҗәх кергти, ямр иткләтә, шунмһа кевәр, ардиь орж, әрүн седкләсн күцәдгтн, бийинтн бәәх бәәдл, үнно төлә, шин йоснә, угатя-ядуһин төлә үкхәсн чигн эс әәдг зөргти маһдлх нег учр үүдәхш, алмацх сана намд орулхш. Мана орс улс келдм: «шовуг ниснтәрнь меддг» гиж. Тана ниснт гидг, хәәртә Хохал Манҗиевич, йоста большевикин ниснт!..

— Тиим болхла, үр Когтев, укл намд уга!— Җалыков мел оңдарад, хойр нүднднь һал падрсн болад одв.— Кесг санад, ухалад йовсн бийнь келхдән эмәдг биләв. Селвгдти ханжанав, иткл дти нег үлү...

— Танла нжл, бас иткж, нәәлж болх дүцгә әмти деерти олдхий, Хохал Манҗиевич?

— Та ю келҗәхмта, үр Когтев?— Хохалын хойр нүднь дәкн гилвкәд одна.— Адг-ядхдан арвн күн бәәнә, намас даву иткләтә, седвәртә болхас, тас тату биш.— Бийнь хурһ даржана: — Пүрвә, Далвн, Элдәшк, Эрдиь-Һәрә, Саңһж, Эрдиь...

— Болҗана, болҗана,— Когтев инәмсгләд, «тиим, тиим» гисәр кесг гекәд орка.

— Теднә төлә би, үр Когтев, кенд чигн, ямаран чигн андһар өгч чадхв!

— Иткҗәнәв, Хохал Манҗиевич, иткҗәнәв. Зуг келхәр бәәхм таллан, тингж сурдгм онц учрта. Яндһа-Мацга нутга партийн ячейк бүрдәх кергтә, терти нег күүнәс, хойр-һурвнас болдм биш. Политотделд күүндәд, зөв авчклав, ода мел керг тана...

— Намий?— Хохал эс итксәр Когтев тал холәнә.

— Асхлад тер үүрмүдән цуглултн, би һурвн матрос дахулж ирнәв, бас большевикүд, тегәд хүүвлхм, шнидхм...

Когтев «байрта харһий» гисәр һаран өргчкәд, йовад одв. Хохал энүнә ардасиь хәләһәд, кесгтән һәәхәд, өврсәр бәәнә. «Эн матрост эс таасгдх юмн уга,— гиж дотран санна.— Дардасн далзәмнь, синвгр сәәхн цогцнь, шуд хад чолунас бүкләднь чавчад кесн мет эс адһсн болсн, хол-хол бат ишкдлнь хааләарн тустан йовхас биш, харшлт харһв чигн хажишгонь ил. Болд гидг большевик!..»

Асхн шндр комиссарнатд Җалыков өөрхн үүрмүдтәһән хурсн, матросмүд ирхинь күләллҗәнә: ю-бис келәд, күүндәд, кесг хамгиг сергәһәд, инәхднь — инәлдсн суунә. Удсн уга, үүдн секгдәд,

Когтев түрүлсн, арднь һурвн матрос дахлдсн орад нрв. Цуһар нег-негндән һаран өгәд, чаңһ-чаңһар атхад, сегсрәд, халунар мендлҗәнә.

— Дөрвхн большевик нрсәр хора дүүрәд, баһдҗана,— гиһәд, Когтев шоглсн, энд-тендән хәләҗәнә,— тегәд, мел бәәсәрн большевик болчкхларн, бидн яахмб?

— Яахмб гисн? Яндһа-Мацг ямаран өргн, багтах!— гиҗ Җалыков шогинь йовулҗ өгв.

— Чик, мана то өсх дутман, зерглән өргҗх дутман партин керг-төр батрад, нернь, чинрнь, нилчнь улм өөдләд, һанцхн Яндһа-Мацгт биш, Әрәсәдән багтл уга, цуг делкәд келн болхнь алдг уга,— Когтев хоолан ясад, уралан һарч йовна, столын захд күрәд зогсв.— Тегәд, хәәртә үүрмүд, тана түрүн хургиг эклхмн гихәр. Бидн, дөрвн матрос — большевикүд, үнн седкләсн, ах-дүүһинәр таднд иткл даавран өгхәр бәәнәвидн. Нуувр уга, Хохал Җалыковиг бидн сәәнәр меднәвидн, эңүнлә өдр болһн харһнавидн, төр мана негн. Таднниг, наадксинь гихәр, баһар үзҗ, медҗ йовлавидн. Болв одахн болсн бәрлдәнд тадн зөрҗ эс орлцсн болхла, бидн эмд үлднә гидг альд? Түүнәс үлү иткл керг уга. Маниг харсхин төлә эмән эс әрвлснәс нань яах бәәсмт? Һанцхн тер йовдл тадн шин йоснд ямр дуртан, үүнә хортнд үнн дургон нл герчнь гихәр...

Күн болһна толһад тер сө тодлгдна. Санмср уга бәәсн матросмуд унтҗ одҗ. Кенәс саглхв? Кеер хонҗ, кец дерлҗ йовх цөн бандит эднәс бийснь үктләң зулна. Нань кен зөрх эдңүр, зер-зевнь күцц, зөргнь берк улсур?

Хар өрлә Хохалын терз күн цокна. Өсрҗ босад, «кемб?» гинә. «Матросмуд бәәдг гериг дала мөртә улс бүсләд авчкҗ» болна.

Җалыков на-ца отрядан босхад, довтлад ирхлә, нөөрмү кевәрнь матросмудыг күлсн, авад һархар бәәдг болна. Таш-ваш халдад, дәврәд орхла, бандитнр сүрдәд зулсн, үксн һурван, шавта дөрвән хаяд, көл-толһа уга одна. Эднь, хоша бәәх Чолуна бәәхтә хамгнь, кувц Глебовиг дахад, терунә үгд орад, тейҗ йовхнь нл.

— Нә, тегәд, үүрмүд, бидн, дөрвн большевнк, таднд иткл даавран өгәл, Российск Коммунистическ партин зергләнд орулҗ авчанавидн. Эндрәс авн цуһар коммунист гисн нериг әрүн кевәр хадһлҗ, партин заасн хаалһар уралан, нег мөсләҗ, Советин йосан батлҗ, эңүнә аль чигн хортнлань әәхән эс медҗ ноолдҗ, герлтә нргчин төлә шунхт гиҗ бидн инҗәнәвидн. Таднас, нутга түрүн арвн һурвн коммунистәс, нигәд партин Яндһа-Мацга ячейк бүрдҗәнә. Эн шиндвр мана цергә политотделд батлгдх зөвтә. Манһдурин бийднь йовад, терүг күцәҗ нрнәв. Ода цуһараһитн үнн седкләсн, йоста ах-дүүһинәр йөрәҗәнәвидн.— Когтев түрүләд Хохалын һарннь атхад теврнә. Наадксинь бас тер мет йөрәнә. Цуһар чигн теврлдәл. һар-һаран атхлдад, сегсрлдәд, байрнь эднә шуд пальград һарн гиһәд бәәнә.

— Командир, сеглэтр шиидх кергтэлм,— гиж матросмудын негнь келжэнэ.

— Э гиhич!— Когтев маңнаhан цокад авб.— Мартж йовжэ. Байр икдэд, шууглдад... Яахм билэ? Большевикудин партьд бүкл нег организац үүднэ гидг — хара төр биш!..

Жалыков босв: — Энүнд Түрвэ Котвыковиг суңhх кергтэ билэ. Мана заагт эн хамгин тоомсрта, медрлтэ деерэн алькинь чиги бер тегш меддг күн. Зуг хуучта. Үзэ бээж, үүрэн эс эрвлхлэ, бидн кемб? Тер учрар мини селвг — Очра Нарниг шиидхмн. Келхэсн — ээдг уга, кехэс — хооран hардг уга шулун-шудрмг үр.

«Зөв!.. Чик!.. Болжана!..»

Тегэд, цуг арвн hурвн шин коммунистнр hаран өргв. «Мел нег дууhар»,— гиж Когтев келжэнэ. «Ой, би эврэн бас өргэд суужв», — болж Очра Нарн эмэв.

— Учр уга, үр Очиров,— Когтев hаринь атхв.— Эүтн өөдэн чинртэ даалhвр, эрүн иткл. Үнн седклэсн йөрэжэнэв, күцмжтэ йовтн.

— Ханжанав,— Очра Нарн босв.— Чидсэрн шуннав, чидлэн эрвлхшив.

* * *

Хохал ирсн почт йилhжэнэ. Газетмүдинь бнцлад, дэкэд хэлэс гижэнэ. Деерэс ирж йовх дала тиизтэ нег бичг авад умшжана. «Дээнэ hалв теегэр орж йовхас көлтэ таңhчин комиссариат шиидвр hарhсндан Яндhа-Мацгин үлгүрэр нутг болhн эврэ бээрн зертэ-зевтэ чидл бүрдэж, терүгэн сотня кемжэнд күргтхэ» гиж заажана. Тедниг толhалх дээнэ медрлтэ, дамшлтта, сурhульта эмт дундасн эс олхла, хатярнь ил, нам хальмг келтэ талын чиги келнүлсар командир кех зөв өгчэнэ. «Сотня гисн хазг цергэ кемжэhэр эскадрон, ядхдан дөрвн-тавн взвод, баh гихдэн 100—150 күн,— гиж Жалыков ухалжана.— Тиигхлэ, мини 33 баатр деер бас чиги дуудх кергтэ, зуг тэвнэс татуhар сотнь бүрдэж болшго.

— Нэ, Әэдрхнэ «Коммунист» ю бичжэнэ?— гиhэд, Жалыков газет авад, секэд хэлэсн болжала — нег ормд торад бээв.— Хэлэ, мана Елецкий, Хальмг теегин дээнэ комиссар бичжэнэ. «Күч-көлсч хальмгуд зертэ-зевтэ көдлмшч, крестьян улсин зерглэнд — хоосн амар биш. цаасн деер биш, эврэ бийэрн лавта орсиг бидн ода үзжэнэвчдн. Улана хальмг мөрн церг hарчана, ард үлдсн эк, эцкнь идх сүл умш күртлэн цуглулад харсачнртан өгчэнэ...»— Тернь худл уга. Улан цергин зерглэнд эмт авсн йовдл кесг немр төр күцэхиг: арсмч-дерсмч хамгас hуйр, буудяhинь, байн-бээхтэ тоотас мөрд, махна мал, көлгн-күчн күртлнь авхиг некв. Тегэд, эн газет онц орм эзлх зөвтэ,— гиhэд, Хохал столынь нег хорад дүрв.

Генткн Когтев орад ирв, мануртад, шарh нарн гихм, шуд герл hарад бээнэ: — Хохал Манжиевич! Бас нег үнн седклэсн таниг, Әрэсэн Коммунистическ партин член Жалыковиг, мини дээч үүриг

йөрэх зөв суржанав!— Матрос стол һатцас Хохалыг теврэд умсна.— Политотдел цуһараһити батлад, ячейкити тоод бас авчкв. Мини гүүһэд йовдгм — байрта зәңг шулуһар күргҗ келхәр...

Җалыков босад, бүсән, киилгән ясад, мегдәсн болад одв:-— Ханҗанав, ур Когтев!.. Коммунистическ партин членд, большевикүдин зергләнд орулҗ авсн, тиим, сүркә гидг әрүн итклиг, даалһвриг цань уга кевәр үнлҗ, хәәрлҗ, эмд йовҗ, нам деернь сүүдр тусхашгов!..

— Чик, Хохал!..— Когтев келҗ тусчкад, хорад, эмәсн болад одна.— Бичә һундтн, «чи» гичкүв.

— Юн һундл бәәдмб? Миниһәр болхнь, нег-негән «чи» гисн нам деер, а? Эсклә «ур Когтев», «Хохал Манҗиевич» гилдәд... Тиигтлән бидн зергүд биш...

— Чик, Хохал!.. Нерм — Слава... Тегәд, эндрәс авн Слава, Хохал болхмн...

— Болхмн, Слава,— Җалыков сарвлзҗ, һаран өгнә.

— Болхмн, Хохал,— Когтев һаринь атхад, сегсрәд авна.— Нә, йовх болад бәәвүв, керг бәәнә...

Җалыковин байрнь бульглад, дотраснь шуд цальград асхрн алдад бәәнә. Сун гихлә — суугдхш, хааран болвчн йовх дурн күрәд, көтлсн болад, зуг альдаран одхан, кенд келҗ, байрарн хувалцхан олҗ яджана. «Генткн Хохал маңнаһан цокна,— Катяг мартвчи?»

Мел дарунь гилтә, Җалыков меддг геринь үүд татад орад ирхлә, Катя Агаша бергн хойрулн зөвәр ормалдсн тосв. Хохал мендләд, хувцан тәәләд, уралан һарад суув.

— Хохал Манҗиевич, юн болв?— гиҗ Катя суржана, хойр нүднь Җалыковиг бурһудсн болад бәәнә.

— Тадн яһҗанта, ормалдад? Күн байрлад, түүгәрн хувалцхар гүүһәд йовхла...

— Бидн чамаг адһсн болад йовхлачн, нам әәчкүвидн,— гиҗ сана авсар Агаша бергн шуукрв.— Катя ики холас үзн, келҗәнә: «Хәләһит, Хохал аашна,— нег юмн болсн бәәдлтә, дегд көлнь һазрт күрл уга гишң йовна. Яһсн гиҗәнтә? Юн болсн? Хара йовдл бишнь лавта».

— Акад улсвта, Агаша бергн?— Җалыков босад, хойр һаран өмнән теләд инәнә.— Наартн хойрулн, хойр халхасм үмстн, йөрәтн намаг!

— Келхнчн юуһинь! Яһад эдлгәд бәәнәч?— гиҗ Агаша бергн шүрүлкнә.— Күн үүнд кииһән дотран авад, яһсинь, юн болсинь медхәр үкҗәхнь...

— Йөрәтн намаг, Коммунистическ партин член, большевик Җалыковиг!

— Үнәрйи, Хохал Манҗиевич?— гин, Катя гүүҗ ирәд, Җалыковиг үмсәд авна.— Үнн седкләрн йөрәҗәнәв, үзмҗтә, кесн күцц, келсн тоомрта йовтн!

— Ханжанав.

— Би бас чамаг йөрэж, нерн-төрчн нег үлү өөдлж, байрта, бахта йов гиҗәнәв,— Агаша бергн Хохалын хойр халхинь селн үмснә. Болв урдаснь келчкхәр: караглад тардм болвзач! Бичә маниг март, орад һарча. Нааран һарч ирснәс авн кедү болҗанчи? Шаһаһад угалмч!.. Энд-тенд үзгднәч, йовһар гүүсн, эсклә мөрәр довтлсн... Адһж йовна, кергнь бачм гиһәд, бидн чамаг сәәһәр тоолнавидн, зуг чи мана тускар ю ухалҗахичн меджәхшвидн. Бийчн, Хохал минь, ол келдм угав. Хәрнь, тер...

— Та, Агаша бергн, намд киидән өөлҗәнәт,— Хохал зөвәр хар күрнтәд, эмәжәхнь ил,— бийтн, нааран һарч ирснәсн авн, ууж — хот уга, унтж — нөр уга гишң бәәнәв. Шин көдлмш, эмт цергт авх, идх хот, унх мөрн күртләрнь тедниг тетхх төр күчр күнд, оралцта болж өгәд, деернь дор-дорас банд һарад, хулха-худл элнәд...

— Теругичн, Хохал минь, медә бәәнәвидн, болвчн... — Агаша бергн ардан эргәд, Катяд келнә,— цә тәвхичн, Катюша...— Күүкн үг угаһар «нә» гиһәд кирн, цааран орж одна. Эмгн ардаснь өргәрн заңһчкад шимлднә: — Күләһәд бәәнәлм, зовад... Терүг медшго яһлачи?..

— Ода невчк сулдсн болув гихәс, Агаша бергн, мини цол гилгтн, хустг шатснас чигн түргн, ширд-пирд...— Көдлмш улм шатад бәәхәс биш баһрхш, баһрш чигн уга, илднь келхлә. Гүүж ирдгм, байртан көтлгдәд, тадн тал түрүлдгм эн.

— Ханжанавидн, Хохал, олнас маниг доталсндчн...

Җалыков йовад одв. Катя ардаснь терзәр хәләсн зогсжана. Өөрнь Агаша бергн зергләд оркв.— Йир таасгдна намд,— гиһәд, Хохалын ардас өргәрн заңһна,— үннч, үүрсг, шулун-шулрмг, чаламг, зүсн-зуркнь чигн му биш, келн-амнь гихлә, келәд керг уга. Ухата, седвәртә, түргн сувтә. Залу болчкад — залу! Чамд, Катюша, таасгдни?

Катян чирәнь улан явр болад, тулад: ю келхән олж ядад, дурлнав гиж келхдән эмәһәд, дургов гиж худл келшгонь ил, башрдсн бәәнә.

— Инм нертә, төртә, үзлтә залу кенд эс таасгдх билә?— гиж эмгн эврәһән келн бәәнә.— Баһ-бичкн цагм бәәсн болну, үр Җалыковиг укв чигн алдхм уга биләв!

Катя хәрү өгхш, эмгн тал хәләһәд, «пиш» хаһрад инәхәс биш:
— Яах билтә, Агаша бергн, күчәр бийдән дурлулх бәәсмт-яһсмт?

— «Күчәр» гиснь юн үгви?— Эмгн терзәс хооран һарад, тедүкн одад сууна.— Зулад, бултад бәәсн күүг кен хәәдмб? Нег үлү, кергнь күзүцә, цагнь цаңь уга бачм күн?

— Тегәд, яһтха намаг гихәр?

— Яһтха, яһтха,— гиһәд эмгн доран уурлсн болна,— яахинь би альдас меддмб?.. Болв чини ода бәәх бәәдлчн, күүкн, намд

мел таасгдхш. Тадн нег төр, нег керг күцәҗ йовх улс болҗанат. Урднь гихлтә, чи «Хохал, Хохал» гиһәд, амнасн авдг уга биләч, ода... бултхин нааһар бәәнәч. Терчн хаҗһр. Дурлсн болхла, дуран өгчксн болхла, дурнасн күн ичдв? Зулдв? Хәрнь, улм шатад бәәхгов? Өөрнь йов, нөкд бол, деңн...

— Дахад гүүхви?

— Гүүх, төр күцәх хойрчн, күүкн, тал-талдан юмн. Би чини зовлңгиг медә бәәнәв: тер ам аңһаҗ өгл уга генүлнә. Кемр Хохал дуран илдксн болхнь, чи өөрнь нисәд бәәх биләч. Болв түүг медхнчн, дурна тускар ухалдг зав уга йовхинь.

* * *

Бачм суңһуг Әәдрхнәс ирнә. Нутга дәәнә комиссар Җалыковиг нөкдтәһән шулун болдгар иртхә гиҗәнә.

— Намаг басйи?

— Әә, чамаг бас,— Хохал босад, Элдәшкүр хәлән бәәҗ, наад бәрсәр инәнә,— мууха эс иткҗәхмчи?

— Кемҗәнә, чамаг дуудхас биш, намаг күн керглдг уга били.

Җалыков үг-күр угаһар суңһуг өгнә:— Умш, тегәд шулуһар бедр. Арһта болхла, цә чанулчк. Би ардасчн ирнәв. Дашад кел, негхн час манд бәәнә. Түүнәс уддг арһ уга.

Элдәшк адһад йовад одна. Арднь Хохал бийнь бедрнә. Авх ю-күүһән бас нег дигләд, батлхинь — батлад дүрсн, үкс гиһәд һарна. Гер эргәд, сотня көвүд бәәсн һазрур ирнә. Хәләхнь, цуһар көв-тускан кесн, сахньлдсн бәәнә. Зәрмнь бу, зер-зевән, эмәл-хазаран ясҗана, зәрмнь мөрдән арчсн-түрчсн, дел, сүл күрәлнь самлсн, хара суух күн уга. Тернь комиссарт йир таасгдна. Эн нег эмәл бәәсн деер сууна, цуһар кеҗәсән хооран сааһад, ю келхинь күләлднә: — Элдәшк бидн хойр минь ода балһс орҗанавидн, шулун ирти гиҗ. Сурхар бәәхм — саг бәәтн, диг-дараһан бичә эвдтн. Мини ормд негдгч взводын командир Басңга Увш үлдҗәнә. Үгинь соңстн, нүдн-амн, нөкд болтн. Медгдҗәни?

— Юңгад эс медгдх билә?— гиҗ Адуч келнә.— Санаһан бичә зов, йов, төрән күцә, маңнадан нар урһаҗ ир...

Оляһас асхар һарсн керм сөөни дуусн гүүһәд, өрлә балһснд ирҗ зогсв. Хохал Элдәшк хойр земгә гидгәр амрад үнтҗ авсн, үкс буулдад, пирстн деер невчк цә-мә уусн болад, удхш, Облунииск талвң тал күрч ирнә. Хальмг ЦИК-д болн военкоматд хәр улс дала болна, таньдг, меддг күн харһдг угачн. Хойрулн тедүкн зогсад, болх сүүр эклхиг күләлдсн бәәхнь, генткн ар нурһнаснь койраһинь күн теврәд, деернь нурад дүүҗглдсн болад одна.

— Оо, хәләһит эдниг, яндһа-мацгихниг!..

— Хәәртә Иван Михайлович, хәләлдән угаһар таниһән таньҗанавидн,— гиҗ, Җалыков келҗ йовна.

Новиков инәһәд, эн хойрин өмнь һарад, түрүләд Хохалд, дарунь Элдәшкд һаран өгәд мендлнә.

Минь тер агчмла ик хоран үүдн секгдәд, күләлдҗәсн улс экләд орад бәәв.

— Цаатн, көвүд, цаһачуд орҗ аашна гиһәд, көл-кедләд, нутг болһнар сотньс һарһх болсн.— Новиков шимлдҗ йовна.

— Һарһх болад гнни?— Хохал Новиков тал ормаҗ хәләнә.— Манд бәәнә, 150 күн, зертә-зевтә, белн...

— Таднд юн учр?— болҗ Новиков хойр үүринь ээмнь цокна.— Хәрнь, тенд күн керго гилдәд, шатлдад бәәв. Талдан нутгудар сотнь һарһх болсн, толһалх улс угачн, тегәд хальмг келтә улс дуудвш. Танахнд туссн болхла, таньдг улс, меддг һазр,— Новиков саналдна.— Ода яахв, көвүд, парть од гиснднь одхас биш...

— Иван Михайлович,— гиҗ Җалыков чикндь келнә,— маниг йөрәҗ чадҗанат: өмнтн Коммунистическ партин хойр член зогсҗана.

— Намий?— Новиков Хохалыг татҗ авад, үмсәд оркна. Дарунь Элдәшкин халхинь шовҗгнулад авна.— Зәңг гидг эн! Ай, иим арһта, чадмг залус бәәдви? Үнн седкләсн, Иван Михайловичтн, таднигй йөрәһәд, йосндан та хойрт бахтҗ, байртан өрггдҗ, нисәд һархин нааһар бәәнәв.

Эн һурвн орад сууна. Удсн уга, кесг улс, таңһчин толһачир болдг өңгтә, һарч ирв, деер зергләд суув. Баахн залу босв: сәәхн чигн зүстә-зүркгә, шовһр шар, орс татврта, ухата болдг өңгтә күн. «Энтн, Иван Михайлович, манахна, Яндһа-Мацга,— гиҗ Җалыков арһул келҗәнә,— Константин Дмитриевич Никитин».

— Хальмгий?

— Өз-бийнь,— Җалыков хоолдан шахад тагчгар келнә,— энтн Казаньд ах сурһульд йовад, революционн җисәнд орлцсндан туугдад, нааран ирҗ, полицин хәләврт бәәсн большевик.

Үр Никитин сүүриг секв: — Цаг бачм, төр мана деед эркн, учр тиим болсар үгиг ахрар, товчта болдгар келхм гиҗ таднас, үүрмүд, сурҗанав. Тегәд, түрүн үгиг таңһчин дәәнә комиссар Масловд өгчәнәв,— гив.

Маслов босад, сүүриг толһалҗах Никитин тал хәәсар гекчкәд, дор ормасн келәд бәәв: — Үүрмүд! Тадн меднәт, ямр адһмта кевәр ахр цагин эргцд Негдгч революционн Хальмг полк бүрдәгдсиг. Мел дарунь хойрдгч болн һурвдгч полкс бүрдәх даалһвр ирлә. Мана һурвн полк, тегәд, негдәд, мөрн цергә Хальмг бригад болх гиҗәсн, дахлдн талдан закврр ирв: Хальмг полксиг улм өргҗүләд, дивизь кетн гисн. Кеҗ болхм билә. Кеҗ чадх бчләвидн. Зуг бәәдл дегд ондарад, муурад, тиим даалһвр куцәгдшго болв. Цаһачуд Хальмг теегиг һурвн таласнь — ар, деед, өмн деед үзгәснь шахад, бүслхин нааһар ирсн, әәмшг өдр нрвәс улм немәд, цаг

цань уга нәрдәд йовна. Деникин Краснов хойр дегдләд бәәдгнь — Аһш тал аралдж, Ижлд күрәд, эзлхәр седжәхнь ил. Тиигхлә, хаалһднь бәәх Хальмг теегиг тедн яһж амрадмб?

XI-ч Улан Әәрм икл түрү бәәдлд туссн йовна. Эн Ар Кавказд зөвәр цоклтла харһсн, цаһачудын шахлһнд тесж ядад, сана авч тулж, чидлән хуражк, сөрлт өгхәр седснь болж өгл уга хооран цухрад, ода мана теегәр, теңгс көвән нутгудар орж аашна. Дулан хувцн, геснднән идх хот уга, гемтәнь, шавтань дала гинә, даарад, көрәд, үкхнь — үкәд, әмднь басл муулян эдлж йовна гинә. Тедниг тосж, харсж, әм аврх көдлмш, тегәд, үүрмүд, яндһа-мацгахн деер тусн гиҗәнә. Тедид юн эс кергтә болх? Бийстнь хот-хол, бәәх гер, көлгн-күчн, арһсн-түлән, өвсн-тоосн, дулан хувцн... ахрар келхлә, кергтәд орхнь керг уга гисинь тоолсн амр. Таңһчин дәәнә комиссариат үр Җалыков, танд, нутга күч-көлсчнрт икәр нәәлҗәнә, аль чигн тоотыг ардн орж күцәх гиж иҗәнә.

Тернь тер. Наадк чигн нутгуд бас зөвәр чинвртә бәәдлд туссн учрар нутг болһн сотнь — бийән харсх эврә церг бүрдәтхә гиж закгдсн бәәнә. Зуг тедниг һарджк, толһалдг улс хатяр болсар бидн балһснас әмт сурсн — хальмг келтә, манахсла хамдан өсж, көдлж йовснаснь кесг күү өгв. Теднә зәрминь нутга дәәнә комиссар болн бәәрн сотнь бүрдәж командлтха гиһәд йовулжанавидн. Тегәд, кен, альдаран йовхинь тодлж автн...— Маслов кесг нер умшна, одх нутгудынь заана.

— Танкг, Иван Михайлович, Баһ Дөрвд тал йовулх болҗана, — гиж Жалыков шимлджәнә.— Ода деерән хамгин кавжрта нутг: Аһшин иргд бәәх, тиигхлә, дуртаnь чигн, дургонь бас, цуһар танар дәврн гиҗәнә.

— Учр уга, Хохал,— болж Новиков саналдв,— энүгичн би эркн партийн даалһвр гиж тоолҗанав. Тер учрар одхшив, чадшгов гидг үлү. Бидн, Хохал минь, хамгин чинвртә гисиг күцәх дутман чинртә болх зөвтәвидн. Үнән келхлә, танахн тал һархар седләв. Юн гиж келж болһнач? Тенд военком бәәнә, талдан күү йовулхнь, нам чадх угадан шаху гивә. Хәрнь, үр Җалыков, чини үн улм өсәд йовна, би улм байрлад бәәнәв. Тернь — негдвәр. Хойрдхла, чини ормд чигн күн җилвтх юмн уга гиһәд, ода келчквш.

Масловин дару кесг күн үг келв. Цуһар чигн җаңһрта гисн дамжг сурна, соңсад суухнь — цуһар зөвтә, цуһар учрта. Аштнь нутга комиссариатмуд көдлмшән улм чаңһаж, үкс гиж шамдж, сотньс бүрдәж, диг-дара ясрулж, әәмшг баһ болдгар хамг тоотыг күцәж, орн-нутгин, олн-әмтнә сә хәәж харсдг болх кергтә гисн шиидвр авгдна.

Уг сүүлднь, сүүр төгсм цацу Маслов босад: «Йовх улс эндрин бийднь торвр угаһар одх зөвтә,— гинә.— Тер төләд цуһар нанур иртн. Үр Җалыков, нөкдтәһән бас иртн».

Таңһчин дәәнә комиссариат заквр һарһсан күн болһнд онц ат-

хулна.— Иткл цаасн уга таднг кен керглж күүндмб?— гиж Маслов заана.— Ирн бийәрн нутгд ахлачд баралхад, альд, юн, яһж бәәхинь йилһәд, сотньта болж авти. Эсклә һанцар юундан чигн күч-күрч чадшгот. Сотнян бүрдәһәд, күцәһәд авхла, үр Жалыковла әдл терүнә командириг дахулчкад йовад бәәхт...

— Кениг гинтә?— Жалыков ормаһад одна.

Маслов маасхлзад, Элдәшк тал заана:— Эндрәс авн Яндһа-Мацга нутга сотня командир үр Надбитов. Ямаран әвртә залу, нүднь һал асад, шатад бәәнм!.. Би таниг, үүрмүд, йөрәжәнәв, сәәнәр, итклтә кевәр церглх гиж ицжәнәв. Байрта харһий!..

— Байрта,— гилдәд цуһар һарна.

Һурвдгч бөлг

XII-ч Әәрмин начдив Мейер Кизляриг хаяд, штабан дахулад әрлнә. Цаһачуд амрад одна, үкс гиж балһсиг эзлнә. Саак XI-ч Әәрмд сана авдг зав уга болна. Арһан бархларн, командарм Левандовский цухрлһан бичә зогсатн, Әәдрх хәләһәт үрвтн гиж, әәрмдән закна. Диг-дараһан алдад уга, невчк арһта гисн, негдгч болн хойрдгч дивизин онц әңгст, Кочергинә, Вороновин, Сабельниковин болн Кочубейин полкст онц заквр өггднә: хамгин ард йовж, цуг әәрмән хортна дәврлтәс харж, хәләж йовтн гисн...

Тегәд, нежәдәр, хошадар, бичкн-ик уга багар цувлдсн, нурһлж йовһар, көлгтәнь чигн, зәрмнь темә, мөр унсн, эң зах уга утдан сунсн Хальмг теегәр орж аашна: эцәд, хойр бөкнь нуһрад унж одсн, киитн салькнд киисхин нааһар дәәвлсн, шар атн деер хойр матрос сундлсн, чикн-нүр уга чимк махлаһан чикн болһн деерән селгәдәр тәвж селвсн, ахр хар бушлатнь алькнинь чигн эс дарсн, басл яахан эс олж, бөгдилдж йовна. Болв эднә күслнь негн: минь эн шора салькн хойрас талдан юмн уга, шордаврла харһулм теегәс әмдәр мөлтрж, шулун гидгәр Көк теңгст, Ижлд күрхәр мөрәдсн:— Уралан, удл уга Әәдрхн!— гиж каңкшлна.

XI-ч Әәрм дахад, цаһачудас зулсн әмтн күчр зер-цоохр: ик зунь угатьнр, уйдг, урлдг болн нань чигн эрдмтә улс, тедн дунд уулыхн, келн-келәрн йилһрсн, тер алдна балһсн, селәдихн улан цергчнрин өрк-бүлмүд бичкн өлг-эдтәһән арвн миңһн ацан, арднь эүсн-зүүл церг: Хар теңгсә болн Балтийск матросмуд отрядарн, Таманск дивизин әңгс, китднрин, латышмудын, мадьярсин батальод, шахтерск отрядмуд үрвлднә.

Хальмг тег... Хааран хәләвчн, мел делгүдән делвәһәд нүдн торх нег модн шовахш. Цасн уга хар цодла, һазр таг болад көрч одсн, чолунас дор үрглжләд борлад — буурлдаһас талдан урһмл тас медгдхш. Зуг урлдана мөрд кевтә нег-негнәсн түрүлхәр адһсн хамхулмуд долдалад, ард-ардасн көөлдсн йовна. Күн, мөрн уга ундан хәрүлм усна юмн, һолнь һәәд одг, бичкн һорьк чигн харһхш. Хая-хаяд худгуд харһна — шавхгдж одсн, хоосн. Түрүн

ирснь уулдад, уснь чилэчкэд, цаарлсн... Ардаснь нрснд уух биш, хот кех биш, аман норһдг шүлм уга болж генүлнә. Басл му заян!

Сөөһәр хәләхнь, энд һал, тенд һал, эң зах уга түүмр болж үзгднә. Әмтн шуд харһсан шатана: арһсн, хамхул, кенчр, цаасн күртл. Арһан бархларн, нам тергән хамхлад, һалд өгнә. Эсгхлә, теснә гидг берк. Киитн — модн хуһрм, шуурһн-шора цасн хойр хутхлдсн, шугшад, ууляд, өшрсн олн чонмуд мет авч идэд бәәнә. Салькн үзүртә бийнь шуд өрчәр орад, нурһар һарна. Иим кецү бәәдлд, халун хот биш бүлэлх усн уга улст, һалас даву эрки юмн уга. Көлчәснь — негн, көлчәхәс урд чонмуд шаргад, мел дәврх бәәдлтә, өөдән, теңгр хәләж уульлдсн, тендәс зөв сурсар нирглднә.

Зогсад амрдг чигн арһ уга. Киитн сөөһәр, салькн, шуурһн дотр, доран, зогссн һазртан көрч одх юмн биш. Тегәд, Балтикин матросмуд түрүлсн, Кронштадтыг харслһнд эврән үзүлсн «Гангут», «Аврора» болн пань чигн нер туурсн кермсин баатрмуд түрүһәр түрү кеж йовхш, уралан шудрсн, эдиә арднь басл чигн эмидән күрч дахлдсн хар теңгсихн йовна.

— Учр уга. «Гангут»,— гиж «Аврорин» матрос үүрән хөрж йовна,— улм чаңһр, толһаһан өрг, сальк өр!..

— Сальк өрн гихлә, «Аврора», сана терчн авхулхшлм...

Генткн шовһр ората ишкә гер борлад, толһан ташуд ор һанцар бөгдисн болад бәәнә.

— Үзжэнчи, «Гангут»? — гиһәд, «Аврорин» дун чаңһрад одв. — Бүләдәд, невчк амрч авхм, тегәд цааран үрвхм...

Немр, дула хәәлдәд, герүр гүүһәд орхла, һулмтнь унтрж одсн, салькн уга гихәс биш. киитнь һазаһас тату гиж болшго гер дотр некә девләр хучсн эмгн кевтнә: халу дөрчәхнь ил, чирәнь улан түүмр болсн, түүрчәд, шуди уга амарн бөлвәләд хәәкрсн бәәнә, юн гиҗәхнь медгдхш.

— «Гангут», хустган өглч,— гиж «Аврора» келн, һулмтын өмн йовһн сууһад, арһс зерглэд, һал өгв. Тулһ деер бәәх хар хәәсиг невчк зәәлсн болад, ус кеһэд буслһҗана.— Эврсән цә уухм, эмгнд цә өгхм... Көлсн һарад тәвгдхлә, гөңгрәл, эдгәд чигн бәәх, а?— гинә.— Цәәһәсн, «Гангут», һарһ, өдмгән һалур өөрдүл, невчк девтх...

— Таманцнр эмгиг үзчкәд, тас ардан хәләл уга одвш,— болж, тернь дорван уудлад, ю-кү һарһж йовна.— шүл сүмсн уга одвш!

— Әәлдж йовна, халун гем гиһәд, наадна юмн бишлм,— гиж, «Аврора» келҗәнә,— чи ма хойрт халун гем юмб?

— Халунд авгддг угав, киитнд даргддг угав гихәрий?

— Тиим, тиим, «Гангут»! Уснд эс чивдг, һалд эс шатдг...

Тегәд, хойр матрос агтахн хар цәәг халуһар сорад үүлдсн, көлс һарһад, йосар дуладад авчксн, гемтә эмгнд күчәр гишн бас уулһҗана.

— Иигж кун эңдви?— гиж «Аврора» өврсн,— чирәнь чини нудрмас бичкн, хурнясьн гихлә, һазак хаалһ мет...

— Цә уусн эмгн тәвгдәд, чирәднь нам цусн орсн, түүрчж, бүтж, дагжжаснь төвкнәд, уутьхн, әрә секгдсн болсн, харань хәрәд бәәсн хойр нүдәрн уптрн гижәх шам кевтә голң-голң гиж хәләһәд, шүдн уга амарн маасхлзж инәһәд, гекәдл бәәнә: ханжахнь, әм аврвт гижәхнь алдг уга.

— Энчн «Гангут», халун гемәс биш, харһнад, даарад заратржаж. Хәләһич, мел талдан кун... Хойр-һурвн өдр хәләсн болну...

— Чи үлдхәр бәәдм болвзач? Бичә һәрһл, «Аврора»...

Терңь хәрү өгсн уга, зуг «яһна?» гисәр үр талан хәләһәд мусхлзхас биш.— Бас нег цә чанхм. Эврсән уухм, эмгнд өгхм, тегәд...

Матросмуд цәәг болһад оркв. Эмгн тагчг хәләһәд кевтнә. «Гангут» хату өдмг үүләд, ааһта цәәд тәвәд бәәнә, удсн уга эмгнд бәрүлж йовна. Терңь авн, хансар гекәд, дала юм келнә, өндәһәд, өгсн хотыг ун, иджәнә. Урсхин нааһар жөөлдсн өдмгиг үүмүлжл бәәһәд зальгчкна, ардасңь цәәһәр туулһад оркна.

Хоосн геснднә өлг авсн, дуладсн эмгн хәләһә бәәтл ондарад, босж йовна. Дериннь дорас бортх девләп татж өмсәд, деегәрнь деес бүсләд оркси, һалын өөр сөгдсн көвүдиг дораһар шинжләд бәәнә, йовхар бедржәхинь меджәнә. «Көөркс, эднә хувцинь,— гиж, сана зовсн эмгн яахан, яһж дөң болхан олж яджана,— йир гиигн... Күлт болсиь йир ахр, күүнә нурһ хальчлна гишго. Өргн-өргн хар шалврнь шуңһрцгарн шуд сальк хавлад, үләгдсн жилк гихм...»

Эмгн өндлзәд, хавтхасн түлкүр һарһад, халалсн хар авдран жиңнүләд секнә. Дотраснь цемгн һадрта хурсх үч һарһад, «Аврорт» өгчәнә, цааһаснь эвтәкн девл авад, «Гангутд» бәрүлжәнә. Дала юм келәд, инәһәд, хойр һарарн селн заңһад зааһад, таднд өгчәнәв, өмстн, хәәмсм, дулан йовтн гижәхнь ил. Заагарнь хойр һаран зүркндән шахад, икәр хансан бас медүләд йовна.

«Аврора» үчиг өмсәд, захинь босхад оркси. «Гангут» девлтә, байртан әрә тесжәнә, хойрулн һарад йовн гижәнә, бас хаплдад, теңкән уга. «Аврора» дорван секәд, бәәсн нег өдмгән, бичкн цәәһән эмгнд өгнә.— Чиниһәр теслцәд, күрч үзхм,— гиж үүртән келнә.— Эсклә маниг йовж одхла, эмгн саак кевәрн... Иим сәәхн седклтә күүг һундаж болшго.

Хойр матрос эмгнд мендән келәд йовад одцхана. Эмгн арднь һарарн дайлад, пульмсан арчад үлднә: — Менд, байрта йовтн, хәәмсм,— гиж йөрәһәд, зальврна,— теңгр, бурхн хәәрлтн, көөрксиг. Иим цаһан седклтә, делкә мини гисн улс муула, түрүлә харһх зөв уга. А хәәрхн, бурхн-багшин гегән минь, эрж, сурж бәәхм танасн — эн хойриг хәләж, харж йовтан...

* * *

Ик өндрт оршго, болв маштг чигн биш, шулун-шудрмг, баахн залу, хальмг күнь ил, гиигн тиим йовдлар Әәдрхнә шивә эргәд одв. Хомутников доран таг зогсад: «Одак — Кануков!.. Мөн!.. Би эс таньх, эндүрх зөв угав, ардасңь, нурһнаснь хәләсн бийнь!» —

гиж санна. Тегэд, дор ормаси сарвлзад гүн йовж:— Харти!— гиһэд хээкрэд оркв.— Харти!.. Қануков!..

Залу зогсад, ардан эрги, тосад гүүж йовна. Эн хойр зөрлцн, теврлдэд, нег-негэн базһад, үмгэд,— иигэд нег харһхм бээжлм!— болж Қануков байрлна.

Хомутников невчк хооран цухрад хэлэн:— Зогс, зогс, Харти, чи цергт йовх кевтэлмч, а?— гинэ.

— Би яһсмб, тиигтлэн, цергт одшго?

— Уга, чамаг, Харти, багш күүг сурһ-сундл гих кергтэ, харчудтан за, күүкдтнь...

— Хортан дархла, үр Хомутников, Советин йосан харсад, батлж авхла, сурһадл бээхгов, зуг ода деерэн, эврэн меджэнэч...

— Тернь тер,— гиж Хомутников саналджана,— зөв, зөв... Тегэд, хама йовнач? Ю кенэч?

— Негдгч Царицынск мөрн цергэ полкд йовнав, улан цергч хальмгудын талмшньв. Бас ю-күүһинь заанад сурһнав.

— Биди Петроградт харһснас авн... Одак нег хальмгла харһсн...— Хомутников кесг давси хамгиг сергэж, тодлж йовх бээдлтэ, тагчгрж одв.

— Бяновиг келнчи?..— Кануковин чирэд сүүдр туссн болад одв.— Бас нег харһув, эмэн эрэ авч һарув. Полковник Чернецовд намаг бэрүлж өгэд, таран гивш. Хэрнь, Федор Подтелковин үлдэс полковник эс үксн болхла, намаг тер алдна гидг берк...

— Ода яһж йовнчи, Харти? Энд юмб?

— Хальмг дээнэ комиссариат орж йовнав, намаг некж, икэр керглжэдгчн...

— Намаг бас...

— Тиигхлэ,— Қануков байрлад одна,— йовн күүндий. Би хүвэн келчкүв, ода чини селгэн, кел, тодрха кевэр, юучн алдл уга Петроградас экл...

Хомутников үүмэд, юунас авн, яһж эклхэн олж яджана. Қануков эңүг адһажахш. Кесг юм сергэһэд орксньил, шуукрчкад, келжэнэ.— Бийчн, Харти, Советмүдин Цугэрэсэн һурвдгч съездин көдлмшт орлцад, үр Лениниг бийинь үзэд, келсинь соңсад... Басл сүркэ омг, өргмж тернь өгв. Дарунь маниг, зун кү цуглулад, цуһар большевикүд, агитатор болх партийн даалһвр өгэд, цээлһврин көдлмш кетн гиж, Теңгэ область орулв. Тиигн гихнь, теңд кулакуд негдж авчкад, бослда келдэд, көл-толһа уга бээлдж. Большевик хазгудас «Үгэрн болн кергэрн» гидг революционн отряд бүрдэсн, терүнэ командирин дарукд би суңһгдв. Тер хоорнд контрреволюц улм һалзурад, бослдан улм өргжэд, областин ик хүднь түүмрлсн, нег үлү Брест-Литовск бооца эвдэд, дээсрхэд орж ирсн германск церглэ авлцад, күчр ээмшг үүдэсн, дегд чинртэ болж одв.

Теңгэ республикин правительствин толһач үр Подтелков шанһа зөөриг — мөңгн болн нань чигн үнтэ хамгиг эрк биш харсхин

төлә цаг тудлго Новочеркасскас Ростовур авч һарх заквр өгв. Түүгинь күцәх төр мана отрядын өмн тәвгдв.

Поезд көндрәд һарв. Эн цаарлх дутман йовдлнь улм чаңһрад, хурдлад, хойр рельсин ниилдвч болһнд хәңкнәд, «адһх кергтә, адһх!» гиж цокад, өлвкәдл йовна. Кущевка станцд күрч ирвидн. Хәләхнь, әвд бәәдлтә улс, хувц-хунрнь алг-цоохр, цуһар согту болчкад, бу, зер-зевән зөрүлчксн, ор дарад хәәкрлдсн, шууглдсн гүүлдәд аашна. «Анархистнр! Алх-булхас, авхас талдан юм меддм биш,— гиж мана командир келҗәнә.— Белн болтн!.. Ха гилһнлә, хаһадл бәәтн!..»

Үзг болһнас, үүдәр, терзәр, нам вагона деерәс тедн тал зөрүлсн бу, пулемет хамг белн бәәхиг үзчкәд, тедн тулад зогсад, мел оңдарҗ одцхав.

— Хазгуд, тадн яһҗанта? Эврәксән, көдлмшч, крестьян улсин үрдиг хахарнй?— болҗ томһ сахлта, ут үстә ик чигн шар матрос хәәкрҗәнә, бийнь пистуларн наадсн болад хаяд, хавлад бәәнә. — Үңгитн, хазгуд, эвәр кехмн болвза? Зөөриг хойр оңгләд, негнь мана болтха, наадкнь — тана, тегәд, тус-тустан хөвәрн болйа, а?

— Олна зөөрәс мисхл чигн күүнд өгшговидн!— гиж ик уурта кевәр Пономарев келәд, нам тал хәләһәд закҗана.— Үр Хомутников, минн командар хатн, сум бичә эрвлтн!..

Бидн пулеметмудын амиг иигән-тиигән кеһәд зерүләд, бел кеһәд орксн — хахла, шуд сольвад хадхан нл герчлҗәнәвидн. Тер хоорнд мана нег взвод бууһан бел кеһәд, чавгинь татад зөрүлчксн һәрәдлдәд бун, дәврхәр седҗәнә. Одак шальшж, дала юм келҗәсн шар матрос оңдарад, чирәнь көк үмсн болж одв. Шууглдан номһрад, анархистнр амндан ус балһсар бәәлднә, нег толһач талан, нег манур ормалдсн, яахан олж ядад хултхлзлдна.

Гентки шар матрос пистулан бүсдән хавчулн, хойр һаран деерән өргәд, элк хатад инәнә. Хахла хатн, би нам бурушах седкл угав гисн бәәдлтә, бийнь толһаһан нәәхләд: — Ой, ой, хазгудасн авчатн, ахнр-дүүнрәсн,— болж цань уга өврсәр инәнә,— шог һарһад, невчк наадлс гисн, шуд деедин орнур илгәхәр седлдәд... Иигж халдхар седсн орхнь, хазгуд, инәдн-наадн кергтә, би-ду... Гарма яһла?

Түүгинь гетҗәсн кевтә гарма эңгсәд, келәд-дуләд одв. Шар матрос шаһа болһнан цокад, өсрәд-һогляд, эргсн болад, захлад, заагрaд һарч йовна. Нөкднрнь, дала юм ләәләд авчксар канкшлж, хәәкрлдҗәснь альд?— арһул, пежәдәр-хошадар ардаснь дахлдад, әрлснь тер.

Комиссариатд күрч ирхнь — күн дала: орсмуд чигн, хальмгуд орлдад-һарлдад, мел сольвлдад бәәнә. Канvков Хомутников хойр кергәр йовх цергә улс болад, бәәсн әмтнд зөвән келәд, орад одв. Хойраһинь суулһад эклв: — Таниг, үр Капуков, үр Хомутников, суржҗ авдгмдн учрта. Хойр насна хальмг көвүд, 1020 кү цергт авсн, авгаснь энду-хажһр дор-дорасн һарад, дуту-дунд дала болв.

Хамгин ик эндүнь — полк бүрдəх кергиг хальмг биш, теднə заңбəəр, авг-бəрц, бəəдл-җирһл эс меддг улст даалһсн — теднь аль чигн юмиг эврəһəрн, болсарнь кеж-күцəж бəəснь хальмгудт таасгдл уга, теднə седкл-уханла ирлцл уга, түүнəс келтə тархдан күрəд...

— Полкин һардврт, тегəд, хальмг уга бəəсмб?— гиж Хомутников соньмсна.

— Уга, зуг комиссарнь Манҗин Шуурһч гиһəд, келтə-амта, шулун-шудрмг залу...

— Комиссарнь хальмг гисн баһ биш,— гиж Кануков эврəһəн келв.

— Тернь тер,— военком гекəд зөвшəрҗəнə,— зуг һанцхн модн һалд өр болхш гиһəд, алькдан чигн куч күрч ядад, һанцардад... Командирмүд хальмгар меддг уга, цергчнр — орсар хоосн... Негнегəн эс меднə гидгəс үлү юмн бəəхий? Келж — зовлңган медүлж чадшго, сурж — кергтə юман авч чадшго. Тиигчкəд, полкиг Цаһан Амнас цааран, Шин Балһсна алдар нег орс селəнд авч одад хайчксн кеер, тег дунд, аюдан бəəх улст юмб?.. Келж-келж, үүрмүд, полкд йоста эзн уга. Тегəд, бидн Реввоенсоветəр дамжулад сурлавидн: дəəнə дамшлтта, цергə диг-дара меддг, сурһульта, эрдмтə хальмгуд өгтн гиж. Эндрəс авн ур Кануков Хальмг цергə əңгсин бүрдəһəчнь болн һардачнь болҗанат, та, ур Хомутников, Хальмг негдгч полкин командирт. Эн тəртн, үүрмүд, Реввоенсоветд келəд, күүндəд, зөв авчксн төр. Ода медгджəни, яһад тадниг дуудулснь?..

Кануков Хомутников хойр дард гилдəд бослдад одна, военком суутн гиһəд докъялад суулһна. Зөвəр тулҗаһад, цааранднь келнə:— Бас чигн хойр полк бүрдəх төр тəвгдсн бəəнə. Тиигхлəрн, заагарнь зааврмуд сольгдад бас генүлнə. Хальмг дивизь кехмн гилдəд чигн одна. Ода Хальмг бригад бүрдəх болсн бəəнəвидн. Юн гиж нерəдгдсн төр уга. Төр мана талдан. Энд-тенд цергл-җəх улсиг цугинь цуглулад, ур Кануковин һарт өгхлə, эн энднд ю-күүһинь зааһад, дасхад, дəəнə келд йовх хальмг цергə əңгсүр йовулҗах... А ур Хомутников болхла, эврə полкан, эрəснь невчк сулдсиг чаңһаж, диг-дараһинь ясж, йоста цергə бəəдл өгч үзтн. Хəрнь тер, үүрмүд. Мел ода йовтн, полкд күртн, көдлмшəн цаг түдлго эклтн. Сəн аш таднд мөрəджəнəв. Полкд Хальмг таңһчин дəəнə комиссариатын халун менд келтн.

Кануков Хомутников хойр бослдна, военком эн хойрин һаринь атхад, үүдн күртл үдшəнə.

Һарад ирхлə, үүдн хоорнд секгдхинь күлəсəр Когтев Җалыков хойр зогсҗадгчн. Һарч йовх хойр орхар йовх хойрла мөрглдн гишң чирəцəд харһна. Гентки Когтевин нүднь икдəд, ормасн болад одна:— Эй, салдс! — гиһəд, Хомутниковин барун ээм деерьнь һаран тəвсн болла — шуд күзүдəд, теврж үмснə.— Харһна гидг эн!..

Хомутников башрдад, кенинь, юуһинь меджәхш, йосар алк болҗана: — Би таниг, үр, таньҗахшив,— гинә.

— Чи, салдс, яһҗахмчи, а?— гиһәд матрос өөлхәр селҗәнә. Җалыковур эргәд, хәләһич гисәр Хомутников тал заана.— Намаг үкләс татҗ авсн, әмим харссн күн эс таньна гидг!..

Хомутников хойр талан хавчхлзад, эс меджәхән, эс таньҗахан герчлнә. Когтев инәһәд, толһаһан зәәләд таасҗахш:— Петроград мартвчи? Үвлин бәәшңгүр дәврсиг?.. Шар баавһа намаг хахар йовсиг, чи...

— Аа, матрос!!— болҗ Хомутников инәһәд, Когтевиг теврәд, бийүрн шахна, Кануковд келҗ йовна: — Харти, эн матросчн Цаг зуурин правительствиг бәрәд, министрмүдинь казамдлсн күн!..

— Ода, салдс, яһҗ йовначи?— гиҗ Когтев соньмсна.

— Хальмг Негдгч полк толһалхар йовҗ йовнав,— гиһәд Хомутников Кануковур заана,— таньлдти, Харти Кануков, Хальмг цергә эңгсин бүрдәһәчнь боли һардачнь...

Кануков Когтев хойр һар-һаран атхад таньлдна. Когтев Җалыковур заана: — Хохал Манҗневич Җалыков, Яндһа-Мацга нутга дәәнә комиссар.

Хохал түрүләд Хомутниковд, дарунь Кануковд һаран өгәд: — Таднла таньлдсн намд ик байр,— гинә.— Би таниг, үр Кануков, таньнав.

— Намий?

— Одахн «Әәдрхнә угатьнр» газетд Негдгч царицынск полкд йовх улан цергч хальмгудын нерн деерәс бичсн бичгитн умшлав.

— Барлгдла,— гиҗ Кануков зөвшәрв.— Ода наарап ирсн, харһад үзлцә бәәхвидн эсий?

— Хайҗанав, чамд, салдс, тиигхд нам ханх зав болсн угалм, — гиҗ Когтев инәв. Тегәд, эдн бүләнәр мендләд салцхав.

* * *

Шин Балһснд күрх Кануков Хомутников хойр пирстнд ирсн, Аһш орх керм күләҗәнә. «Терүнд сууҗл авхла, удшгот, зуухн тәвхн дууна терти, полкдан ирәд, бууһад бәәхд» гиҗ дәәнә комиссар келснь күн болһнд сангдснь лавта.

Иҗл гихлә, эң-зах уга үрглҗ усн болад, тентл көвәнь мел үзгдхш, холдан теңгрлә негдсн, җирлһн болҗ чичрнә. Һол бийнь, икәр цуцрсн юмн кевтә ачрхад, әнкләд, һолан цокад бәәнә.

— Теңгәс хол ик һол бәәҗ, Иҗлчн,— гиҗ Хомутников келҗәнә,— хәләһич, теңгсәс чигн тату биш.

— Темән мөр хойриг күн дүңцүлдви?— Кануков үр талан ормаһад хәләнә,— наадад Иҗл болҗахш. Энчн цуг Әрәсән туршар усан тууҗ, әмтнә ундиь чигн болад, ут хаалһнь чигн болад, келн болһна өргмҗнь, бахмҗнь, тежәлнь болад, тедниг хоорндиь негдүләд, ах-дү кеһәд йовдгнь алдг уга.

Удсн уга, хойр үүрнг керм авад һарв. Урсхул өрҗ йовх юмн,

басл чирдәж, муудан орҗ йовҗ йовна. Негт эн хамран өргәд һәрәдхин нааһар болад, сеңкәһәд одна, зуг дарунь доргшан унад, булһхин нааһар дольга үмкәд, деегәрнь көөс цахрад, усн цацгдад одна. Тер хамгиг һәәхҗ суусн хойр ю-бис келәд, күүндсн болҗ йовла; генткн Кануков саахн харһсн матросин тускиг сергәҗәнә, тегәд, үүрән келич гиҗ сурна. Василий Хомутников тагчг, эндтендән һәәхсн болҗ, соньмсҗ, харвҗл йовла; тингн гихнь, кесг хамгиг сергәҗ тодлҗ йовсн кевтә, генткн келв: — Басл күчр цаг билә. Теңгс талас шүрүн чигн киитн салькн үләһәд, үзүртә бийнь, нам салдсин шорас тату биш. Хар-хар үүлн нүүһәд, хархлҗадбархлзад, һазр элкдхин нааһар бәәнә. Салькар һолын усн туугдад, Нева улм өсәд, көөс цахрад, ууртан бүтҗ занисн — шуд тесҗ ялҗана. Болв теругәрнь төр эс кесәр «Аврора» ирәд зогсчксн, манхаһад, Николаевск тагтын тус харулд бәәх салдс мст белн.

Октябрин 24 болчкв. Өмн өдрнь цуг цергә әңгудәр комиссармуд йовулгдсн, Дәәнә-революционн комитет теднриг кен чигн бичә көндәтхә гиҗ закла. Тер бийнь энд-тенд түлклдән хара биш. Керенский «Көдлмшч хаалһ» газет хаахар типограф тал броневикүд илгәҗ. Зуг улан гвардейцнр теднинь шидрдүлҗ уга. «Тегәд, эндр һарсн газет — эн! — гиҗ цань уга байрлсар һәәхҗәнәв. — Үг, мөр болһнь бослдхур дуудҗ: «Цаг зуурин правительствиг хольв цоктн! Цуг йосиг — Советмүдт!» гиҗ омг немнә.

Сө. Харңһу сө. Киитн. Нева чигн адрад, хад чолун эргән хамх цокад һархин нааһар һаньдглад, көөс цахрад бәәнә. Улан гвардейцнр болн революционн салдсмуд Үвлин бәәшңгин өөрк ик талвңгиг бүсләд авчксн көрә һазр деер кевтлднә. Намла зергләд, матрос кевтнә. Ахрхн бушлат альдасн чигн хальчлдг уга кевтә басл эвинь олҗ, энд-тендән дарна, болв ахр хорма сунҗ өгшгонь ил. Тер хооридн намд келн бәәнә: — Салдс, а салдс... Ленин... Владимир Ильич нигҗ келҗ: «Күләҗ болшго! Кемр тер агчм алдхла, цуһар чигн геедрхнь ил! Ударлтыг тууҗ, манд тәвҗ өгшго. Тегәд — зуг уралан! Нег чигн ишкмд хоорлхм биш!» гиҗ. Манһдур эклх заквр күләх болҗанавидн, ур. Мел белн кевәрн, нег мөслсн. Манһдур! Манһдур! Ямаран, а?..

Күүкд улсин батальон, күн худл гихм, кесг-кесг нер туурсн полксас чигн давҗана. Үвлә бәәшңгин эркн харсачнь болсн хойр батальон улм адрҗ, аралдҗ хана, сумнь гиинәд, гиңшәд, деегәр чигн одна, болв тусад шавтадгнь, нам күүнә әмнд хорлдгнь бас хара биш.

Бәәшңгин дотрнь, терүнә дала сала-шидмсн болсн хамгар нахан олҗ эс чадсн, эн сүрдәл, толһань эргәд, зүркнь бәргдл уга бәәх баахн-баахн юнкермүд чигн, махнд туугдҗ йовх хөд гихм, наарн-цаарн хурлзна гинә.

Өөрнь болхла, ик-ик булһар креслд булхн бөгдилдсн министрмүд чиигтә далвагсн хагсаҗ сууҗ гексмүд кевтә зәрмнь дөрвн

мөчән негдүлж чимкрәд, хатмл цогцнь улм агчсн: «яһна йир?» гиж хөвән күләлдж чичрлддгчн.

Болв мел үкәд, тарад одх сапан кенднь чигн уга. «Хәрнь, теңгр маниг хәләһәд, кен-негнь альдас болвчн довтлж ирәд, харсад авх,— гиж нәәлсн, дотрнь бичкн өтн болж, иврлж-иврлж гиһәд шимдгчн.— Дала цергтә дадмг генералмуд арһлх эсий? Мана төлә эс болвчн, йоснанинь төлә. Большевикүдин көлин тавг дор орхдан теднә кень дурта болх?»

Минь ним тоолвр министр болһна седклинь эзлсн, кезә күцхинь баслчн күләхлә — ирдг угачн, хәлән гиж — нүднь оцһажадгчн.

— Александр Федорович яһвчн арһлх,— болж негнь келнә,— церг тал одлус, адһахар, шулудтн гихәр...

— Керенский?— гиһәд, наадк негнь элк хатад инәнә,— мана арһ биш, эврәһән хәәнә гидг тер. Хар әмән ахлулад, манигән большевикүдт хайж өгчкәд, жирд одна гидг тер. А та түүнәс дөң ирх гиһәд...

Генткн Нева талас «луг» гисн болад, теңгсә тов мөнь ил, шуд һазр өрггдәд, хәрү буусн болад одв. Үвлә бәәшңгин эрсмүд догдлад, терз-үүднә шилмүд кү тусад, шаргад... Оңһрха болһар кинтн сальки өгтмләд, күрд-таш-пиш гилдәд... Хотна нохас мет пулеметмуд яргад, халдан чаңһрад, келәд керг уга.

Дарунь ор дарад: — Ура-а-а! — гисн болад, хәәкрсн-шуугсн хамг цуг эргниг дарад, Нева шуд эргәсн һарад, Үвлә бәәшңгүр дәврәд аашхас дорар хөрлт, сөрлт гидгиг медж йовх бәәдл уга. Тегәд, министрмүдин нәәллт савцгин көөсн кевтә хаһрад, бийснь «болсарн — болг» гисәр бөгдилдәд суулдж.

Улан гвардейцнр, матросмуд болн салдснр нег мөслж ураладн шудрсн, Үвлә бәәшң харсачнриг хомнн цокад, хашаһар орад күрч ирсн теңгсин дольган кевтә ард-ардасн көөлдәд, улм өсәд, өргжәд йовна.

Гүүһәд орж ирн, одак зергләд кевтсн матросан үзжәнәв — өз бийәрн. Ик чигн пистуларн дайлсн, нама дахтн гисәр, дууджана. Бийнь Үвлә бәәшңгин ик үүдәр гүүһәд орн гиж йовна. Зуг нег шар баавһа хажугас хахар бу өргсиг үзжәхмн уга. Хас гихлә, матрост тусхм, тегәд, хурдлж ирәд, хундгарн шаргчна һаринь худрн цокад оркув. Кишвә баавһа буүһан алдад сарсаһад одв.

Матрос үзчкәд маасхлзжана: — Ханжанав, үр! Наар, нама дах!— гиһәд, бәәшңгүр орж одв. Үкс гиһәд, ардаснь дахлдув. Хәләхнь — нүдн хальтрм: дотркнь мел алтн болдг өңгтә, гилв-далв гиһәд, дөрә болһнь — цаһан хад чолун, нам күн ишкнә гишго...

Хажуһарм хойр талаһар хойр әңгрсн һолар усн турглдг метәр салдсир чиги, матросмуд чигн адһсн гүүлдәд, өөдләд бәәнхәнә. «Би яһад аман аңһаһад зогсжанав?» — гиж санн, бас гүүж йовнав. «Хүүвлдг хора» гиж бичәтә үүдәр орад ирхлә, күн дала. Таньдг матросм пистуларн дайлсн хәәкржәнә:

— Министрмүдтн яһла?

— Бидн таднд орж өгчәнәвидн, үүрмүд,— гиһәд, нег өвгн әрә босад, чичрн-дагжад, хойр һаран әәмсәр ниткрн бәәж келҗәнә.

— Орж өгхлә, сән болхугов,— матрос хойр талан селн хултклзад, кү хәәҗәхнь ил,— а министрмүдтн, тегәд, яһла? Хааран орж бултла?..

— Министрмүд гисмтн, үр матрос, биднвидн...

— Тадн*и*й?— гиж цань уга өврсәр матрос мусхлзна. Минь им-им, эүсн-эүркн чигн уга, сүр-сүмсн чигн уга, зүүлхдән күрсн зүгдгүд, чоңкилдәд, чимкрәд, агчж одсн цогцта, им, дегд әвд бәәдлтә юмс министрмүд болж, Әрәсәг кевәрнь залҗасн гиж, кен санж йовла? Көл, һар, толһа күртлнь чичрлдәд-дагжлдад, йир зүта!..

Матросин уханд болхла, үүнә бульглж, буслҗах эрвң зүркнд хортнь — хортн болх зөвтә билә. Чидлтә! Омгта! Зөргтә! «Тьфу! — гиж доран үстә кевс деер нульмчкад, матрос уурлсар нег министрүр өөрдәд, өмнь зогсн, чирм-чирм гиҗәх нүднь хәлән бәәж келнә: — Минь эн, нусь унжсн, нульмснь һоожсн, чавас гим чөткрәс тиим дала, күчр му бидн үзж йовсмби, тегәд? Цогц хорха гихәс талдан дүңцүл нам олдхш. Үнрин мууһинь һарһхас ондан үнтә ю үүнәс күләхв?! Тьфу! — гиж бас нег нульмчкад, матрос пистулан гертнь дүрнә.

Би болхла, Харти, матросас чигн давуһар өврсн, нам толһам эргәд, хойр чикм шуугсн болна: күнд шааврар толһадулсн мет бәәнәв. Наадна юмн бишнь ил. Цуг Әрәсәг медж залж бәәсн улсиг эңгин матрос ирәд, нүдн ирмтл, нохаһас дор кечкнә гидг — толһадм багтхш.

Тер хоорнд нег күн күрәд ирв, матросла гүңгс гиһәд күүндсн болла, келҗәнә: — Нә, министрмүдин зергәс, Үвлә бәәшнд залрситн болҗана, үвлзх һазртн тадна талдан...

Матрос хажудан кесг улан гвардейцнр дахулсн Цаг зүүрин правительствиг тууһад һарв. Би шуд аман аңһаһад бәәһәд бәәвв: — Вай-вай гихәс, талдан ю келхв?— гиж шагшрад, толһаһарн ңәәхлнәв.— Хан күн хазар уга, нойн күн ногт уга гидг мел худл бәәсинь тавлад ода медүв. Ямаран хазар, ногт нань керттәви?..

Генткн: — Бургудуков, хәләҗә наадксан!— гиһәд, хальмгар күн хәәкрәд оркв. Чочн тусчкад, тер дун һарсн тал гүүһәд күрәд ирхлә, буута хазг кесг юнкермүд манжана.

— Хальмгвчи?— болҗанав.

— Хальмг.

— Бас хальмгуд йовни?

— 67 күн нег полкд, «Күч-көлсч улсин зөв харслһн» гидг нерто бәәнәвидн.

— Одак хәәкрсн кемб?

— Мана командир, Сергей Николаевич Павлов, платовск хальмг.

— Тегәд, яһва терчи?

— Цаарандтн йовҗ одла, эдниг,— Бургудуков юнкермүд тал заажана,— хәәһәд бәрҗәнәвидн...

Минь тиигҗ матрос Қогтев бидн хойр харһсн...

— Хойр уул харһдг уга, хойр күн кезәчн харһдг гисид худл уга бәәсинь эндр бас нег батлҗ медув,— гиҗ Кануков ашлвр кеҗәнә.— Ханҗанав, Василий Алексеевич, соньн келврт. Ода невчк унтҗ авйа, эскләә, полкд ирҗ гилә, ма хойрт дурндан унтад кевтнә гидг маһд.

— Тиим, Харти, тиим,— Хомутников кесг гекәд оркв,— комиссарин келәр болхла, полк гисн — хоосн нерн болхдан шаху. Зуллдад, тарлдад гиһәд оркснь, ам алдад келсн үг болх гиҗ санҗахшив. Тиигхлә, көдлмш күзүцәнь ил. Өрүн күртл, керм Шин Балһснд иртл, бидн унтад авчкхла... Нә, йовий,— гиһәд Хомутников босв.

* * *

«Аврора» «Гангут» хойр, негнь девлтә, наадкнь үчтә, невчк амрад авчксн деерән земгә өлг авсн шүрүһәрн чаңһрлдҗл йовла, зуг хаалһ алдад, харңһуд хааран йовхан олҗ ядад, нег ик баг улс күцҗ ирнә. Сурлда, күүндә йовтл, нег полкин үлдл болҗ тернь һарна. Командирмүдән яһсинь күн медхш: хаалһдан үксн, аль гемнсн, эсгхлә зулад, төөрәд әрлснь темдг угачн. Йир эктолһа уга, күн болһн аюдан келнә, кедгнь — нег үлү, сансарн. Болв йовх үзгнь — негн, күрх һазрнь — Әәдрхн, тиигхлә, хойр үр эднлә хамцад, уралан адһна.

Өр шарлхин өргн дор, альхна эрән сәәтр йилһрҗ үзгдәд уга бәәхнь, эдн нег бичкн хотар — Улан Хоолар орҗ ирнә. Ҳәләхнь — күн дала, һазр хотам, энд-тенд һалмуд шатад, эмтн дарцлдад, дегд өвәрц, юн болҗах, яһҗахнь медгдхш. Салдсир, матросмуд, хазгуд — йир олн зүсн, цуһар семрлдҗ одсн, күн болһн хәәкрсн бәәнә.

Тиигн гихнь, гер болһар изолятор кесн, халун гемтә улсар чикәтә чигн. Даарч, көрч йовх улс дуладхар седҗ, орхар хәәхләнь, тиим, бичә үзгдтхә гидг хальдврта гемтә улсла харһулҗ болшгонь — негдвәр, хойрдхла, тас зә угаһас көлтә түлклдҗәснь эн болна.

Түлклдҗәнә гихәс, гер болһна үүдн хоорнд пулемет тәвчксн, хахар белн чигн. Теднә өмнкь нег бичкн өвгәрг күн шил козлдүр һатцасн шилвксн, хәәкрн гиҗ сөөлңкәдәд бәәсн, хойр һарарн дегц дайлад, цааран йовтн гисн:— Үүрмүд!.. Дүүнр!.. Соңснт намаг, буйна төләд эрҗ-сурҗ таднасн бәәнәв,— болад, келәд-кевшәд бәәнә.— Хол йовтн эн гермүдәс, эдитн хальдврта гемтә улсар дүүрң. Би эврән бас гемтәв, болсарн болг гихәс талдан үүл уга. А тадн, хәәмсм, Әәдрхнд күртн! Бийсән революцинь төлә хадһлҗ үзтн! Андн Деникиниг алн цоктн!..

Эмчин келсн эмтнә шууганд даргдад, көлдсн, даарсн олн

улс теругәрнь нам керг кежәхш, му келдгнь — теңкән уга, зәрмнь шуд нүднь цәәж одсн, дәврхән хәәнә. Тиигхлә, дегд хөрлтәс давлдад ирхләнь, пулеметмуд яр-яр гилдәд, сумн деегәрнь шиигәдшиигәд одхла, һалзурж дәврҗәсн әмтн хооран шамргдад хурдлж ирәд, эргд цокулад, туугдад йовад оддг дольган мет.

— «Аврора»,— гиж «Гангут» үүрән түлкнә,— толһал эн әмтиг, эсклә эврән үзҗәнәч юн болҗахинь...

— Бий?— болж тернь өврнә.— Командирмуд уга болхий? Кемб гихв?

— «Аврора» гихләчн, болад бәәх...

Тернь, өөрән бәәсн хазгин һарас җолаһинь татж авн, мөрн деернь мордад оркв. Үчән тәәләд, «Гангутд» бәрүлҗәнә, тегәд, бескозыркан ясад, әмтнә өмн һарад, эмчлә зергләд зогсн:

— Сонс, мини команд!— гиһәд, хәәкрәд оркв, бийнь дөрә ишкләд, эмәл деер босад одв.— Үүрмүд; ахнр-дүүнр! Эмч үн келҗәнә, мана төлә, әрвләд, харм төрәд иигҗәнә. Миниһәр болхла, үүрмүд, йовхм, цаг үрәхм биш, Әәдрхнд күрхм...

— Энчн юн дәәсн билә?— гиһәд, нег күн хәәкрәд авб.

— Чамд кен иим зөв өглә?— болж бас негнь өрклв.

— Революц намд зөв өглә!.. Аштнь теруг күргсн «Аврора» өглә!..— гиһәд, матрос бескозыркан ясад оркв. Кесгнь алтар бичгдсн алдр кермин нериг умшчкад,— «Аврорас» бәәҗлм энчн!— гиж санснь ил.— Тиигж сурх, маһдлх, үүрмүд, тана зөв. Би өөлҗәхшив. Сурхар бәәхм — чикәр меддтн келсим. Иим күчр, үүмәтә цагла иигж эк-зах уга йовна гидг — хажһр. Хәләхнт, кедү күн хурсан!..

— Командл, «Аврора», юн дала юм келәд бәәнәч!— гиһәд «Гангут» хәәкржәнә.

— Болтха!..

— Болг!..

«Аврора» эмч тал эргәд:

— Бидн танд, хәәртә доктор, икәр ханҗанавидн,— гиһәд, толһаһан өкәлһв,— йовнавидн... Танд нөкд болхм бәәж, зуг кедг арһ уга.

— Учр уга, үр матрос,— болж эмч бас хансар гекв.

— Үүрмүд!— «Аврора» хәәкрәд орксн — доңһдад одв.— Зогс, зергләд! Әәдрхн тал, уралан!

Әмтн шууглдсн болад, хухр-хухр гилдәд одв.

— Күрч чадшговидн!

— Хаалһдан үкхвидн!

— Йовад эдлж йовхар, доран үксн деер!

— Болжана, улу уг, үүрмүд, мана хортн!— гиж «Аврора» хәәкрәд оркв.— Зергләд зогстн гиж закҗанав! Цуһар бәәсәрн Әәдрхнд күрч үзхм! Эмчин келсн: «Бийсән, үүрмүд, революциннь төлә хадһлж үзтн!» гисн — әвртә чик тоолвр. Бидн цаһачудла бас чигн һар бәрлдх улсвидн. Тер учрар бийән әрвлх, хадһлх кергтә.

Хортан дарх — негн, әрүн мана кергин төлә әмнәсн хаһцсн үүрмүдин өшә авх — хойр, эврсән иигҗ, зовлң-турүлә харһҗ, өлсҗ, даарч, көлдҗ йовсан бәрҗ авх — һурвн. Тегәд, мел арһ угатн үлдтн, наадкстн — зергләд зогстн!

— Мөртә матросиг йовһн салдс яһҗ көөлддмб?— гиҗ негнь хәәкрҗәнә.— Дөрвн көл хойр көлд күцгдшголм!

— Худл келҗәнәч, үр!— «Аврора» хурһарн завдад авб.— Чи ма хойрт, ах-дү хойрт, булалдх юмн уга. Керг мана негн: хортан дарх, хар мөртә дәәг төгсәх, менд-мендцн герүрн орҗ ирх. Маниг герткс күләлдәд, кезә ирнә гилдәд, ямаран зовҗадг болх? Тиигхлә, теднәннь төлә бас бийсән әрвлх кергтә, үүрмүд. Хаалһдан мөртә йовһн хойр селвлцәд йовдгар кехмн. Хошаһад час болад, көлән амраһад йовхла, болх эсий?

— Үнәрий, үр командир?— гиҗ улан цергч маһдлв.

— Революционн «Аврорин» матрос худл келдм биш!— гиһәд, матрос мөрнәс бууһад, җолаг эзн хазгтнь бәрүләд оркв.

Хазг на-ца гитл, мөрн деерән һарчксн хәәкрҗәнә:— Үүрмүд! Командир — мана күн! Энүг даххла, бидн Әәдрхнд биш, элкәрн һазр шүргсн цаһачудыг чиләхвидн! Уралан, көвүд!..

Тегәд, зергләһән диглҗ авад йовад одсн улсин ардас эмч хәләһәд: — Хаалһтн, хәәмсм, цаһан болтха!— гиҗ йөрәнә.— Бидн иигәд хөвән эдлн гиҗәнәвидн, кедг арһ уга, цаган күләхәс биш. Тадн, хәәмсм, мана өшәг хортнас авит...

Ар нурһнаснь, тег талас дала улс харлад, өөрдәд аашхиг эмч үзҗәхш. Энүнә тоолвр, ухань йовҗ одсн улст, теднә маңһдуркднь нерәдгдсн «хаалһдан, көөркс, яһна?», «ямаран кевәр, кень, яһҗ күрнә йир?» гиҗ, оньгинь эзлсн бәәнә.

XI-ч Әәрмин түрүнь — Лагаһар, Шин Баһудар, Боран селәһәр орҗ ирнә. Эднә тиим түрү бәәдлинь невчк болвчн гөңглс гиҗ. Хохал Җалыков урдаснь өмн заха Баһуда әәмг орҗ, хотн, селәдт «этапн пункт» гиҗ һарһад, шишлң эмт белдсн, йир туслв. Гемтә, шавта йовхднь, муурсн-дандсн болн даарсн-көрснднь түрүн эмнлһ кеж, халун хот өгч, бәәх гермүдәр теткси — теегт, үвләр, үүлән эдлҗ йовсн улст теңгрин җирһл болҗахнь ил. Зуг алькнь чигн баһдад, күн дегд олнд күрч өглго шахр, яду болҗ генүләд зована.

Зурмт селәнд Җалыков ирсн, энүнә медәтә, тоомсрта гисн хойр-һурвн көгшәслә харһад зөвчлсн, селәнә деед захинь сулдхад, әмтинь дорд зах тал нүүлһх болна. «Энтн цаг зуур юмн,— гиҗ комиссар эвлнә.— Тадн элгн-садарн багтад бәәҗ үзтн. Тедн цусан асхад, даарад-көрәд, мана төлә зовлң эдлҗ йовх улс, невчк амрх, эмнүлх зөвтә, эсклә, эврсән медҗәнәт, яһҗ чидл хураж, хортнла ноолдҗ диилхмб?»

Селәнә өрәлинь тиигҗ сулдхад, гер болһниг арчулад, зегснхулсн болсн хамг делгүләд, нам теднә мөрд идх өвсн күртл белкелһҗ йовна. Генткн хәләхнь — кесг мөртә улс толһа давад ирв.

«Акад юмб?— гиж Жалыков ухална.— Өмн бийәс пүүһәд-нүгшәд прод бәәсн учрта, медгджәнә, ар бийәс дала улс гидг... Эдничи хортна өмнәс байрлад тосж йовх баячуд болвза, кулакуд?»— Эн пистулан герәснь һарһад, хавтхлад оркна. Бийнь хашур орад, үүдпә заагар хәләһәд, кенинь йилһж авх саната ширтнә... Хәләхнь, Когтев йовна, терүгән таньна, тер учрар хаша дотрас һарад, тосад зогсна.

— Оо, маниг нутга дәәнә комиссар бийнь тосжана,— гиж, матрос келж йовна,— нә, менд, Хохал Манжиевич, гиичнр тосж ав.— Әәдрхнә медлин Дәәнә-революционн комитетин ахлач, XI-ч Әәрмин Реввоенсоветин член Сергей Миронович Киров болн...

Өөрнь йовсн залу мөрн деерәс бууһад, көлнь унтрсн ишкдләр хойр талан дәәвләд өөрдн, Жалыковд һаран өгв: — Киров, Сергей Миронович. Би таниг, үр Жалыков, меднәв,— гиич келн, матрос тал «голс» гиһәд орксв,— үр Когтев тана тускар келә-келә йовж, чиким цәәлһв.

— Нутга военком Жалыков,— гиж Хохал гиичин һаринь күндлж атхв.— Әәмгин өмн захас ардарлж йовнав. Селән, хотн болһнд чадс-чидсәрн, эвәрнь «этапн пунктс» һарһад белдәд йовнав, нтклтә улст даалһад, хәләжәтн гиһәд. Эндр нааран ирсн, селәнә өрәлинь сулдхад белдчкүв, маңһдуртан Бөргт Харухс селән хойр үлдх...

— Сән, сән,— гиж Киров байрлад одв,— орад хәләхмн бәәж.

Хохал түрүлсн, арднь Киров Когтев хойр дахлдсн, орад ирв. Земгә сарул, цевр гер. Пол деернь зөвәр жөөлләд зегс, хулс делгсн — гем уга. Терүнәс һарад, кесг гермүд даран-дарандтнь Киров хәләв. Цугинь тааСв.

— Санснас хол деер,— гиж Киров ашлвр кев,— болжана.

— Сергей Миронович, нег акад цаас үзүв штабдан,— гиж Когтев келнә.— XII-ч Әәрмин Реввоенсоветд түүнә члень Кузнецов начштаб Северинов хойр зәңглжәнә: «Салу-салу йовх улсиг Чолун деер бәрәд, баг кеһәд, Лаган тал, Батлукур йовулад бәәтн гиж. Теднәс онц әңгс кеһәд, Батлук цааранднь Хар Базр орулх зааврта. Таманск дивизин начальник Батурин цергәрн Әәдрхн тал йовхар бәәсинь зогсаһад, диг-дараһинь яс, белд гиж закж. XI-ч Әәрмин тускд мана өгсн заавриг теднә командирмүд эрк биш, цаг түдлго кевтнь күцәх төриг фронтын өмн тәвж некти».

Киров гүүнәр саналдад, тагчг зогсжаһад келнә:

— Ода иржң толһаһан цокна гидг тер. Бийсиннь негдгч дивизь Кизлярт бәәтл, деернь XI-ч Әәрм цухрад орж ирсн, йисн бронепоездтәһән, зун вагон буудята, зер-зевнь, хот-хоолнь, хувц-хунрнь дала цагт чидлән негдүләд дәврсн болхнь цаһачудыг зогсах биш, һарһад көөх бәәснь алдг уга билә.

Әәдрхнә бәәдл улм муурад, күчр үүмәтә болж одв. Хот-хол дегд хатяр болсн, нег үлү өдмг йир ядурсн йовдл басл чинврдүлжәнә. Иим болдгнь, Каспийск-Кавказск фронтын һардвр алькинь

чигн медл уга ики ард, холд суулдчкад, әәмшгтә юмн уга гилдәд, өөдән худлахар зәңглә бәәж, йосар хорлдгнь эн. Тегәд, тер һарддвр көөгдәд, фронтын Реввоенсоветиг үр Мехоношин толһалсн, юуһинь чигн нуух санан уга, илднь, Ленинд бийднь «Бәәсн өдмг чилв, харһилт эклн гижәнә. Эн Каскавфронтд сәәһән халдашго» гиж зәңглв. Дарунь гишң эн партин ЦК-д, ВЦИК-д болн Республикин Реввоенсоветд суңһуг илгәсндән Әәдрхнә политическ бәәдлнь күчр күнд, юңгад гихлә аль биш хортдуд цаһачудас, эсермүдәс болн меньшевикүдәс хамцад, хот-хол ода деерән хатярдсиг олзлад, серл тату хамгинь үгдән орулж, Советин йосна өмнәс босхур зад татжана гиж бичв.

Өөдән зәңглснәс нааһар басл кесг эв-арһ болн күч олзлж, тер тоот хортна өмнәс көдлмш кегдсн бийнь болж өгсн уга. 1919 жилин мартын 10 өдр Әәдрхнд Советин йосиг авч хайх болсн бослдан эклв. Цаһачуд, цуг наадк нәкләһән негдәд, харһнжах бәәдләр көл кеж, терүгәр шалтглж, «Большевикүд уга Советин төлә», «Сулдан өдмг хулдхин төлә» гиж дуудвр кеһәд, әмт хутхад, толһаһинь эргүлв.

Әәдрхнә медлин Дәәнә-революционн комитет үр Кировин болн Каспийск-Кавказск фронтын Реввоенсовет үр Мехоношин ахлачта күчр гидг нег мөслгч, күчтә шурүтә цоклһ үүдәж, терүнд өсх, өргжх цаг чигн, учр чигн өгл уга, мел дор ормднь гишң дарснь эн. Манһдуртнь үр Ленинд: «Бослдаг уга келһн төгсж йовна. Өрүһәр зулад һарч йовх бандсла онц халдан болв»,— гиж зәңглгдв.

Энд-тенд бултсн, алдрсн тоотыг олад, чөлмәд, балһсид төвкнүн бәәдл үүдснә хөөн мартын 13-д Каскавфронтын командованнь өөдән суңһуг йовулсндан: «Цаһачудын бослт үлдл угаһар даргдв, — гиж бичв,— әәрм болн флот мел негн мет Советин йосан харсхар босв».

Энүгәрн Каспийск-Кавказск фронт гидг уурад, үүнә медлд бәәсн цергинь хойр әңгләд, өрәлинь Х-ч Әәрмд, наадкинь шинәс үүдәгджәх XI-ч Әәрмд өгв. Көк теңгсин флотиль бас шин Әәрмин медлд орв.

* * *

Ленинә тоолврар болхла, хамгин ик әәмшгтәнь Колчак чигн. Тер учрар Дорд үзгин фронтур партин арһта гисн чидл, орн-нутгин эркн гисн зөөр харм угаһар йовулгдна. Тегәд, эн фронт сөрү дәврлт кеһәд, Колчакин нег әәрминь салвлад, күүчгдхднь күргәд, Уфа балһс эзлнә. Дорд үзгин фронтд бас чигн эркн даалһвр өггднә — хортна әәрмин үлдлинь хог таслад, дәврлтән улм өргжүләд, Урал Сивр хойриг сулдхтн гиж.

Колчакд дөң болхар седж, көөрч йовх нөкдинь му бәәдл ясрулс гиж, Деникин бачм заквр өгнә: генерал Улагай корпусарн Манц һолас авн экләд, Аһшин зам көөһәд, Ремонтн—Приютн—

Цацар дамжад, Тихорецк—Аһш хоорндк төмр хаалһ эзлх болна; Кутепов Покровский хойр генералын багмуд Сал һол тал һарч анхмчн.

Цаһачуд цуг фронтар дəврлт кенə. Х-ч Əəрм күнд бəрлдəнд орлцж, зөвəр һарула харһж, Манцас Сал тал цухрж йовдгчн. Тер хоорнд цаһачуд Аһш авхар йовх цуг цергəн негдүлəд, Кавказск Əəрм гиж нерəдəд, командлгчнь генерал Врангель болна. Эн əəрмднь һурвн Кубанск, нег Теңгə хазгудын корпус орсн улм чаңһрж, Аһшур дəврж йовдгчн.

Терск-Дагестанск эргнə цергин командлгч генерал Эрдели эрк биш Əəдрх авх болна. Тер учрар Кизлярас Иҗлин бахлурт күрхəр генерал Драценко онц нег ик отряд толһалсн, терүнднь һурвн мицһн күн, зер-зевнь күцц, хот-хоолнь тав, хувц-хунрнь дигтə, халун гем харһнлт хойрас көлтə муудан орсн XI-ч Əəрмин үлдлиг уга кехəр аралдад йовна гинə. Эднə сананнь, далаһар удж, цаг үрəшго бəəдлтə чигн, Яндһа-Мацга нутгин өмн захар орж аашна гинə.

Таңһчин военком нəəмн насна хальмгуд — хөртəһəс авн хөрн нəəмтə күртл цергт авх заквр һарһна. Комиссар Җалыков адһна: цаһачуд орж ирхəс урд өмн заха Баһуда əəмгə залусиг түрүлж дуудс гиж, цаг түдлго довтлад һарна. Кер һалзнь чигн, цаг чинвртə, бəəдл əəмшгтə болсар эзнь адһж йовхиг медсəр, бийнь улм чаңһрад, хатрл гүүдл хойриг семрəд йовна.

Хамгин өмн захд хойр бичкн хотн үлдв. Тенд күрч хонхар Җалыков адһсн, кер һалзнь чигн эзнə седкл дахсн — урдк кевəрн. «Гем уга,— гиж комиссар санна,— һурвхн хонг дотр 587 күн военкоматур йовулув, 600 күргнəв, үлдсн арвн һурвинь эн хойрас авнав».

Болв өөрдх дутман товс лугшад, мел хаҗуднь болсн болад, һазр чичрүлəд бəəнə. Хортн хол биш күрч ирснь ил. «Үчр уга, эднəс өмн, иртлнь, би кергəн күцəһəд, маңһдурин бийднь хəрəд ирлхв,— болж, Хохал санад, кеерин гүүдлинь улм чаңһаж өгнə, — адһсм сəн болв, эсклə иим залусиг цаһачуд авад, эврəһəн кехлə, ямр болх бəəсн?»

Хохал хотна захд ирн, мөрəн татад арһулдв. Эсгхлə, хотар гүүлгəд орхла, кен, ю санна гихв? Кер һалзн совр-совр гиһəд, йовдл хатрл хойрин хоорндаһар йовна. Тегəд, нег элəдхн герин һаза ирəд буув. Хашаһинь түлкəд орхла, цань өвгəрг күн бəəснь үзгдв. Өөрдəд одж йовна, шинжлнə: угатя биш, бəəдлнь, хувцхунрнь талдан. Хаша-хаацнь, гернь чигн тер хамгин герч болжахнь ил. Мендлəд, эзн бийнь, өрк-бүлнь, мал-гернь ямр бəəхиг сурад келнə:

— Көгшн ах, би Җалыков гидг күмб, нутгас йовлав, военком болдв...

— Военком болдгичн келвр угаһар медүв,— гиж эзн хəрү өгв, — хадг, чавчдг хамг шаргулсн...

— Тана дөң кергтә, көгшн ах. Хөртә, хөрн нәәмтә көвүд, залус, кен-кен бәәхинь келж өгхити.

Эзн хәрү өгсн уга, зөвәр тагчг бәәҗәһәд, дотран тоолҗахнь ил, келнә:

— Йисн күн бәәх зөвтә, теңгсәс һарч ирсн, зуг гертән бәәлдхуганьә?

— Кеңиг болвчн гүүлгәд, теднән наар гилһхнти...

Удсн уга, түрүнь ирлдәд бәәв. Ю-кү келәд күүндәд, негнь Хохалыг таньдг болж һарв, тиигжәхнь, бас ирлдв, нәәмн күн болв. Хохал келнә:— Дүүнр, цаатн цаһачуд орж аашна, угатьнрин йосна унгднь суунавидн гиж, уршглж йовна. Тиим болшгонь маһд уга, болв дав деер теднә чидл эн алднд невчк үлүркж өгәд, эврә, угатя, көдлмшч улсиннь йосан эркн харсх керг учрв. Тана насна улс цергт авх, Улан Цергт авх закврбәәнә, мини ирдг тер. Сурхар бәәхм: эндрин бийднь, сө дүләд йовтн, Далвң ортн, военкоматд одтн, намаг йовулва гити. Та, ах нааһарн, эврәксән толһалтн,— гиж Хохал бийинь таньдг залуд даалһна.— Тана дарук хот орнав, өрүндән хәрү һарнав.

Залус, көвүд мендән келәд, хәрж одцхав, адһж бедрәд, йовх болцхав. Эзн келжәнә:— Дү көвүн, мөричи сөөчкүв, көлстә бәәжлм, зогсжаг тингәд, цә у...

Сарң түрүлсн, Хохал ардңь дахсн, герүр орж йовна. Генткн «луг» гиһәд, һазр догдлад, өргдәд, буусн болад, терз, үүдн уга чичрәд одв. Даруңь бас нег «луг» гиһәд, даран-дарандтнь кесг саамлад оркв, шуд гер кевәрн хольврн алдад бәәнә.

— Өөрдәд күрч ирж кевтәм,— гиж эзн шуукрна,— хәәрхн, яһна йир маниг?

— Хол биш,— болж Хохал энүнлә зөвшәрнә.

Цә ууһад, герин эзнд, гергндиь ханлт өргәд, Җалыков йовхар босв. Эзн дахлцн босад келнә:— Хамдан йовхм, тергәр. Чини мөрн амрг, нег үлү, хәрү һарх болхлачн. Дарук хотн юмн уга, һурвхн дууна. Чамд кергтә долан күн бәәх зөвтә, нань уга.

— Болжана,— гиж Хохал түрүлв, байрлжахнь нл, юңгад гихлә санснас нам давад чиги одх бәәдлтә. Ардаснь эзн һарч ирв. Сара эргәд, цань тергнд уята мөрән зүүв. Тегәд, эн хойр зерглсн, гүүлгәд һарв. Ю-бис күүндсн болж йовла — мел даруңь гишң хотар орад күрч ирв. Тергн нег герин һаза зогсв.

— Чи үүнд бәәжә, Хохал, би орад, эзиг дуудад авад ирсв,— гиһәд, Сарң орж одна. «Мууха сәәхн седклтә күмб,»— гиж Хохал ухалад, тергн деерәс бууһад, өөрнь зогсн, хойр талан хот һәәхнә. Тиигжәхнь, Сарн хажудан нег залу дахулсн һарад ирв. Тернь земгә оврта, һар-көлнь бөдүн-хадун, зөвәр чидлтә болдг күн, дөчнә алдан наста... Ирәд, мендлхәр һаран өгн, Хохалыг теврәд, күзүдәд оркв. Сарң сарсхлзж гүүһәд, Җалыковин пистул, чашк, ханжал хамгиг авад, тергн деер хаяд бәәнә. Хавтх болһнинь гүвәд негжәд келнә: — Нә, болж, тәв өөркән, Гендн, ода энчн әәмшг

уга. Чидл болдг хамгинь чилэн авад, терги деер хайчкув, ха-ха-ха...

— Сээхн һарарм орж ирвш,— гиж Сарң элк хатна.— Цаачи, үр Җалыков, цаһачуд орад аашна. Улан комиссар бэрэд, учрта кенэр һартнь атхулад өгсн күн хоосн һарх уга эсий, а?.. Нэ, Генди, көтл өөркэн, өрүн күртл сарад хаахм. Өрүндэн, теңгр өгхлэ, цаһачуд орад ирх...

— Иим, ичрэн барсн, нлг чирэдэн наасн, аратас му шинжтэ нсмн гиж, таниг кен медлэ,— болж Җалыков аралдна,— арһулдҗатн, хортн гидгтн — өдр, сөөни... Тедниг манахс һарһад көөхлэ, тесгэн кевэрнь цеврлэд авхла, тегэд, яахар?..

Хохалыг харнһу сарад орулад хааһад, һазаһаснь һохлад оркна:— Нэ, йовий, Гендн,— гиж Сарң келҗэнэ,— жирһхм!.. Гергндэн кел, бээсэн һарһ ги!.. Теңгр өгнэ гидг эн!..— Генткн бас нег «луг» гиһэд, һазр чичрүлэд оркв, дарандтнь һурв дэкн хав.— Хэлэ, соңсҗанчи? Аашнавидн гиһэд, ээһэн өгэ йовна. Теди орж ирхлэ, тегэд, ма хойрас күндтэ күн нань бээхий?..

Чиңнхнь, йовлдад одна. Хохал сараг эргүлэд шинжлнэ: му заята батар кесн, оңһрха биш, нам шууда чигн уга болдг өцтэ, шалдарнь ямр зузан. «Кедг арһ уга, амрч авс, чидл чигн кергтэ болад бээх,»— гиж санад, нег булнднь эрс түшэд, суп унтна. Акад юмб? Серхнь: «Хохал!.. Хохал!.. Хохал!..» гисн болад бээнэ. «Кемб?» гинэ. Дарунь үүдн секгдэд одна. «Би — Отельдамб, укс ги, зулхм!»

Тегэд, эн хойр Сарңгин мөрнд суидлж авад, гүүлгж йовна. Удсн уга, Сарңгинд ирэд, һазань бээсн кер һалзнан Хохал унсн, өнэг Отельдан көлглсн, довтлад һарна. Зөвэр ууд һарчкад, эн невчк арһулдна.

— Би Эрктнэс ирж йовнав, кергэр одлав,— болж Отельдан келж йовна.— Зууран хонс гиһэд, эн хотнд зогсхла, бээсн герүрм Генди гидг залу ирв, эркнь баһдсн, немр хээж йовж. Нег шил эрк бээсинь авад һарчаһад келҗэнэ: «Баянком Җалыков ирсиг Сарң бидн хойр бэрэд, сарад дүрчксн бээнэвидн. Өрүндэн цаһачуд орж ирхлэ, энүг автн гиһэд, бэрүлэд өгхлэ... Тегэд, Генднэн кен болхинь хэлэҗэтн!» — гичкэд, йовж одв. Дэрк, дэрк, дотрм түүмр өгчкэд һарсн кевтэ махмудм ирвлзэд, көл-һарм, толһам тус-тусган шатсн болад, чикм шуугад йовна. Залу йовад одв.

Невчкн зуур эрэ тесж бээһэд, эс медсэр: «Одак ирсн, Генди эс гивтэ, тана өөр бээдг күүний?» — гижэнэв. «Эн хажуд, һурвн гер һатц бээнэ,»— болж, деед үзгүр эзн заав. Кесг болсна хөөн келҗэнэв: «Унтн гихлэ, өөрм күрх бээдл уга, йовад меднэв, дарук хотнд одж хоннав. Яһвчн һурвн дууна хасгдх». Ханлтан өргэд, мендэн келэд һарн, Генднэ тал гүүвв. Терзэр хэлэхнь: гер дотр одак хойр уулджана, һарарн занһлдад, көөрлджл бээхнь нл. Үүдинь һазаһаснь таг кеһэд һохлчкад, чамур гүүдгм эн...

Һал мергн үдлэ Хохал Җалыков Чолуһар орж ирнэ. Мөрнь көшэд, көлендэн хар хулһн болад, бээсн бийнь гихлэ, сахл ур-

һад, шора-тоосид даргдад борлад, борзңтад бәәсн, цань уга цуцрсн, нөр-хол тату, өлн кевәрн мөрн цергә дивизин штаб орад һарна. Тенд XI-чин командлгч Распопов, Реввоенсоветин члед Киров, Мехоношин, Куйбышев эдн ирснлә харһна.

— Одак төртн, үүрмүд, күцж одв гиж сантн!— болж Сергей Миронович шуд хәәкрхин нааһар байрлад, Җалыковин өмнәс тосж ирәд, һаринь авад атхв.— Керг ямаран, Хохал Манҗиевич?

— Дала сән биш, үр Киров.

— Үүрмүд, таньлдтн,— гиж Киров наадкстан Хохалыг заана,— саахн мини келҗәсн күүнтн бийнь ирв. Таньлдтн: Яндһа-Мацга нутга дәәнә комиссар, үр Җалыков.

Цуһар ирлдәд, һаран өгәд мендләд, нерән келцхәв.

— Ода альдас?— болж Киров сурҗана.

— Сергей Миронович,— гиж, Җалыков келж тусчкад, чикрж йовна,— Үр Киров, би минь ода Баһудас ирәд бәәсм эн. Сөөни дуусн, өрәл өдр йовад, әрә ирүв. Тенд хортн өөрдәд күрч ирсн, товин әәд һазр догдлад, терз, үүдн чичрәд — нер уга. Хортна өргн дораснь гишң көвүд, залус цуглулад, 595 күү цергт авбув. Тедн военкоматд ирчксн, диглгдҗәх зөвтә. Ода йовад, Әәдрх орулнав.

— Уга, Хохал Манҗиевич,— гиж Киров Җалыковин әәм деернь һаран тәвнә,— талдан, күчр гидг эркн, бачм төр бәәнә. Танас оңдан күн теруг күцәж чадшго.

— Би соңсҗанав, Сергей Миронович.

— Реввоенсовет кеситн, күцәситн берк кевәр таасад, таниг күндтә революционн селмәр ачлҗана,— гиһәд, Киров цаһан мөңгәр өңгләд, деернь Җалыковин нер тәвсн пистул зүүлһнә. Наадкснь энүг йөрәһәд, һаринь атхна.

— Ханҗанав, таднд, үүрмүд! Улм итклтә кевәр церглхв гиж андһаран өгчәнәв!

— Төр ним, Хохал Манҗиевич,— Киров улм өөрдәд зогсна,— ода мел дорасн Лагань орх болад бәәвт. Цаһачуд өөрдәд күрч ирсн учрар тендәс зәр-зевиг, хот-хоолыг, хувц-хунриг йир яһад болвчн авч һарх кергтә. Хаалһ негн — теңгс...

— Йир юн чигн хортнд күртдго болдгар кеж үзтн,— гиж командлгч немв.— Сергей Мироныч келсәр болхла. таниг чадх күн гинә.

— Йовж күцәх зөв сурҗанав!

— Йовтн, сән ашта йовтн!..

Тегәд, түрүн революционн ачлвр зүүж омгшсн комиссар Җалыков Лага орад һарна.

Дөрвдгч бөлг

Әәдрхн талас Лага ордг хаалһ Тавн хошун деерәс хойр әңгрнә. Болв хойраһарнь чигн Лагаңд күрч болхиг Җалыков меднә. Негнь — деегәр, Боран селәһәр дәврәд, тустан гишң оддгнь — әрв-

жәп уга ахр. Энүг теегин хаалh гиж келцхәнә. Наадкнь — дораhар одлгнь, мацга хаалh гидгнь — бичкн эргцтә болсн деерән кесг hатлhта болна. Тер бийнь Хохал нам агчмд чиги маhдлж, илмацсн уга, кер hалзнан зүн талан татсн болла — тернь мацга хаалhар hаңхад, Бөргт, Зурмт хәләлhәд авад hарад бәәв. «Асхлад, оратж күрн гиҗәнәв. Гертән хонад, өрлә босхла, Эркн Амн, Машн, Шорңгар дамҗад, Лаганд үд күртл күрх зөвтәв, эсклә... — болж, Җалыков тоолж йовна.— Тер төләд кер hалзнан амрах кергтә. Хәрнь, бат юмн, чидлтә, чиирг...— Эн өкәс гиhәд, мөрнәнь көлстә күзүг илн ташад, таалхин ңааhар йовна.— Мини кер hалзн меднә цагин нәрниг, кергин эркниг. Галдан мөрн көшәд, муурад, көлвәдәд кевтх билә. Учр уга, кер hалзн ма хойран цаг ирх, тавардлдад, талталдад бәәхвидн, ода деерән арh уга, адhхл кергтә, шулудх... Гентки Җалыков маңнаhан цокад, сана авсар, бүсдк герәснь пистулан hарhад хәләнә, деернь мөңгләд бичсиг умшна: «Комиссар Х. М. Җалыковд — зөрмг төләднь, РВС-с».— hәәhә юмн болва, пистулан булагдсн намд. Болв энүг булагдснд орхнь үксн деер!..

Өгтм нарна күчнд өгрәд, шатад, өңгән гееж шарлад борлсн hазр, Хохалын нүднд ондарсн, энүнә хәләцинь сергәhәд, дотркинь уудулсн болад одна. Тиигн гихнь, сала-шидмсн болсн hолмуд эклсн, эднә көвә көөhәд, делгүдән урhсн хулсн, зегсн холас харлн көкрәд, серү татад, басл айта болж, седкл аадрулна.

Тер хоорнд кер hалзн таньдг hатлhар авад ирв. Энүнә цань Ик Малзна бичкн гермүд эрә үзгдәд, аашх асхна харңhу дахж байсллдад, «удл уга бидитн нам харгдш чиги угавидн» гисәр бәәлднә. Тентл hарчкад, Хохал мөрән татад зогсаhад бууна. Эндтендән хәлән бәәж, кесг хамгиг сергәнә: «Энүнә көвәд, минь үүнд, Мацала түрүн харhсн; ик чиги саз бәрәд, толhаhарнь шин таньлан гинчлсн; Булhашт хойр баахн-баахн саз өгсн... Эн хойр ода хойрулн уга бишийі!»— гиж дотрнь хәәкрсн болад одв. Хохал гүүнәр татад саналдхлань, зүркнь менрәд, хатурад, үзүринь зүүhәр шаасн мет хатхлв. Тусарн иләд, ниткрсн болжаhад, цаарандни hарад йовснь тер.

Арhул үүд татад, Хохал орад ирхлә, аакнь нурhан өгәд, цааран хәләсн, ачдан цәәhин деежинь кежәнә:

— Наар, хотан уучкад, унтхм, сәәхн зүүд зүүдлхм...

— Уга, ээж,— гиж ца хораhас ачнь жинцнжәнә,— тууль келх болсн бәәнмт...

— Э-э, мартжанав,— болж эмгн аман бәрж йовна,— Отельдан лав чамд менд авч ирж, баажачн келүлж...

— Кезә?— Ваня-Маца ца хораhас гүүж hарн, эцкән үзәд, чишкн хәәкрәд: — Баажа-а!..— гиhәд, хурдлж ирәд, күзүдәд тэврәд, шуд наалдж одв.

Өлзә ардан эргәд хәлән:

— Хохал минь, кезәнь, яhж орж ирвчи?— гисн бас босад гүү-

һәд мендлв. Хохал көвүһән теврәд, экән кѳтләд, орм-ормднь суу-лһн: — Һә, ямаран бәәлднтә?— болна.

— Маднд юн болла?.. Чи бийчн ямаран йовчи?— гиҗ экнь сурна.— Эцәд, хойр нүднчн оңһахин на болҗ. Яһвчи, Хохал минь, бийчн тас угайи?

— Уга,— Хохал маасхлзад инәнә,— аак ю болвчн келнәлә...

— Бааҗа, удан бәәхвта?

— Хоннав, өрүндән йовнав, эртхн...

Тегәд, эн һурвн цәәһән ууһад, невчк ю-кү күүндсн болҗаһад, унтх болна.

— Би бааҗала,— гиҗ Ваня-Маца кенлә унтхан урдаснь келчкв,— ээҗлә маңһдур...

— Яһсн аммб эннь,— гиҗ ээҗнь ачан таалад, толһаһинь үнрчләд өкәрлнә,— унт, унт, бааҗалаһан...

— Хохал,— гиҗ генткн экнь ондарсн болад одв, көвүнүрн өөрдәд сурна:— Цаачн цаһачуд орҗ аашна гилддмб?.. Оһтрһу ду һарсн кевтә лугшад, һазр чичрәд одна...

— Үнинь келхлә, аак, хол биш.

— Чи, тегәд, тедниг амдҗ йовхчн юмб?

— Уга, би Лаганас цааран давшгов,— болҗ Хохал күчр санамрлсар келнә,— теднтн Эрктнәс сәәтр һарлдад уга. Би хәрүдтән орад һарнав, та хойриг бийләһән авад йовнав. Хәрнь, ю-күүһән белдн бәәтн...

Ики эртхн, барң бүрүлә, Өлзә босад, цә чанна. Хохалнь босчксн, көвүһән иләд, хучад, маңнаһаснь үмсчкәд, цә ууҗ авн, йовад одв.

— А хәәрхн, көгшн чагчв минь, ээҗ-аавин сакусм минь, һазр деер хәләсн һанцхн көвүһим хәләҗ харҗ йовтан, хәәрхн...— гиһәд, Өлзә зальврад үлднә.

Үдин өмнхн гүүлгәд күрч ирхнь, Лаганд зөвәр үүмәтә бәәлднә. Эн эргнә харслт һарджах Батлук, цаһачуд орҗ аашх узг батлхас биш, талдан керг-төрт, келхд, үлү дала зер-зев, хувцхунр, хот-хол авч һархд оньган нам өгч уга. Тиигҗ гиҗ, энүг гемшәҗ чигн болшго, юңгад гихлә хортн дегд өөрдәд күрч ирсн бәәнә. Дөң чигн эн болҗ чадшго. «Кергнь үүнә негн — хортыг сөргәд, арһта болхла, алн цокх, арһ уга болхла, бичә һарад зултха, бәрҗәтхә,— гиҗ Җалыков санна.— Тер хамгиг авч һарх керг чини! Чамд үр Киров даалһла. Яһҗ, юунар, кезә кеҗ-куцәхән ухал, адһ!.. Көлгн-күчн гихлә, угадан шаху. Бәәсинь түрҗ-зүдҗ йовх XI-ч Әәрмд гиһәд цуглулад авчксн... Һанцхн үлдсн эсвнь — усар авч һарх кергтә. Ачх, зөөх әмтн, дала сав-саңх кергтә. Альдас авдмб? Яһдмб?.. Яһдмб гисн?.. Йов, үкс ги, әмтнд кел, медүл!..»

Өөрән әәмгин ахлач дахулсн комиссар Җалыков заһсч болһна герәр орад, зөв-учран күргнә, цаг күчр болсинь нуухш: нөкд болтн гинә, чидлән бичә әрвлхинь сурна. Өөрхн бәәсн хальмг хотдар бас йовна, залу, күүкд улс йилһм уга, цугинь дуудна. Маңһдур-

нь арв һар эрйүшк көөһәд авч ирсн, теднд өлг-эдиг ачҗах улс гихлә, сольвллдҗ, көдлмш шуд буслад бәәнә. Тиигдгнь, тиим амр цуглрад, шунад бәәдгнь — заһсчнр, нурһлҗ Хохалыг таньдг болҗ һарв. Эс таньдгнь соңсҗ йовҗ. «Мана күн! Заһсч заһсчдан дөң эс болхла, тер кемб?» — гиҗ негнь зөвәр чаңһар, Җалыков соңсдг болдгар келҗ йовна. «Заһсч заһсчдан гисн — хаҗһр, Совстин йосн нь төлә бидн иигҗ әмндән күрчәнәвидн,— гихәр седсн бийнь, Хохал тотхад зогсна.— Ай, үкс гиһәд кег, хөөннь, эвәрнь цоолһәд бәәхгов, ода деерән үг көөлдҗ биш!»

Эрйүшк болһиг дигләд, итклтә, таньдг улсар ахлдг тәвәд даалһад, түрүн белн болсарнь йовулад бәәнә.

— Чонҗд күрәд, ардксан күләтн,— гиҗ Җалыков цуг эн багин одмн болсн һәрән Налҗд заахана.— Тенд негдҗ авчкад, җилкән өрглдәд җиигәд одтн. Шин Салгт Иҗл һолын бахлура дәәч участк бәәдмн, түүнә штабиг үр Поплевин толһална. Тер күүнд күргәд өгхләтн, төртн күцҗәнә. Намас менд келтн. Нә, Налҗ, адһ... Соңсҗанчи, лугшулад бәәхинь?..

— Хохал, мууха муурсмта? Шанатн хавчгдад, шатад, харлад...— Налҗ эрйүшкәс бууҗ ирәд, һаран өгәд, мендән келҗәнә. — Байрта харһий!.. Болвчн, бийән хәләҗ йовхнта, Хохал.

— Учр уга, Налҗ,— гиҗ Җалыков маасхлзад, чирмәд оркна. — Менд йов, байрта харһий! Би тадниг көвә көөһәд, нигән һарһнав. Эсклә, эн кевәрн теңгсүр орситн эс үзхлә, яһва-кегвә гиһәд, зовад йовхм алдг уга.

Хойр үр һаран бас нежәд чаңһ-чаңһар атхад сална. Налҗ эрйүшкдән күрн, ут чис авад наадксан дуудад түлкҗ йовна, тернь эс адһсар, нам ачрхсар әрә-әрә көндрәд, усиг чееҗәрн түлкәд... Удсн уга, усна гүүнд күрснь ил, җилксән өргсн болла гүүдлнь чаңһрад, өлвклдәд, дольгана болн салькна шүрүнд дөгсәр, земгә хурдлҗ йовцхана. Хохал чиги теднәс ард үлдх санан уга: кер һалзнан дәвҗ өгсн, деернь хавтаһад, земгә серглң йовна.

Санмср уга йовсн Хохалын нүднд генткн харлсн болад, үрглҗләд, дала баран үзгдҗәнә. «Одак одсн әрвнцснь лавта!— Җалыковин дотрнь «кирд» гисн — саак зүркнь менрәд, хатурад, халкнь ирвлзәд татгдад одна.— Юн болад одсмб?.. Яһсмб?.. Кен эдниг?..»

Дор ормасн «чу» гиһәд, кер һалзниг чаңһаһад дәвәд орксн — халҗ одсн мөрн нисәд одв: Хохалын хойр чикнд салькн уульншугшад, яһлалсн болад йовна, зуг терүгәр эн төр кеҗ йовхш. Довтлад күрәд ирхлә,— му заян!— салькн һазаһан һарсн учрар һолын усн туугдад, теңгсүр хурдлад татгдад йовҗ одсн ачлһта әрвнцс хәәрдәд, таг зогсҗ.

— Хәәрнь ямаран? Холый?— гиҗ Җалыков көвәһәс хәәкрнә.

— Цааранднь меджәхшив, эн орм зун ишкмәс үлү уга,— болҗ түрүн әрвнцәс нег залу келәд бууҗ йовна. Хохал тер хоорнд

эрвнц болhнд уята пучалкс үзэд оркв.— Яахнь нам медгдхш, Хохал...

— Яах гисн?— Җалыков мөрнәсн бууhад, амhагинь hарhад тушчкв.— Эрвнциг гииглхлә, hарх эсий? Тиигхлә, цуг пучалксиг көөhәд авч иртн...

Тегәд, түрүн эрвнцин ачлhиг арвн оңhцд ачад оркхла, эрвнц өргтдәд көвәд бәәв. Энүг түлкәд, гүн уснд күргчкәд, пучалксас хәрү ачлhинь ачсн эрвнц урдк кевәрн зөвәр сууhад одв, болв эрйәләд, дольга дахад көвсн, җахрлх керг учрв.

Генткн «луг» гиhәд, hазр өргтдәд, буусн болад одв. Цуhар чочн тусад ормалдсн, тер үзгүр ардан хәләв. «Лаганд!» — гиж олн дотрас негнь келв.

— Адhх кергтә, залус!— болж Җалыков шамдаҗана.

— Адhж болҗана, Хохал Манжиевич, зуг дөң угаhар...— Налж цааранднь үг келсн уга, санандан орсиг алдгар келчкүв гисәр башрдад, таг болж одв.

— Дөң авч иртл, салькн эргәд, усн күрч ирх,— гиж Хохал келәд,— яахв, бәәсәрн гүжрх болад бәәввидн, манахс... Өөрхн хотн чигн уга, одад әмт авч ирхм бәәж.

— Эн алдндтн хурл бәәхәс биш...

— Нам, хурлд бәргдсн хурлыг мартжв!— Җалыков уснас hарч йовна, ардан эргәд келнә: — Налж, иигәд үкс гитн, би довтлад, дөң авч ирнәв, зуг адhтн, манахс!..

Кесгтән амрад, ноhа идсн кер hалзн дор ормасн хурдлад, шовун мет нисәд йовна. Деернь суух комиссар Җалыков чеежәр адhад, нам ю чигн үзж, оньhж йовхш. Энүнә тоолвр, хәләц хамгнь цуhар өмнь үзгдҗәх хурлд туссн: «зөв, учран келхлә, эс медхий?» гисн, «медл уга яах билә? Иим цагт билә гихйи?» болж, толhаднь төөнрнә.

Хурлын өндр кирлцә деер Хамба лам залрсн, наадксиь, багш, зурхач, эмч болснь өөрнь, дораhар зогссн, тедүкнд гелңгүд, гецлмүд, манжнр бичкн-бичкн багар онцлдсн, хөв тускан күүндсн бәәлднә.

— Хәләhит, ламин зергәс,— гиж нег гелц хурhарн өмнк толhа тал заана. Тендгь утдан сунад хурдлсн мөрн өкәhәд, дел деернь кевтхин нааhар йовх күн хойр негдәд, негл моhлцг болсн, ардиь hарсн тоосн толhан ут зо деегәр цоонград будрхад йовна. Лам кесгтән гердәд hәәхсн болҗаhад, үрвәд босна.

— Мууха hәәhә гүүдлтә мөрмб!— гиж бахтсар келәд, бас нег тиигән харвад авна.— Деерквь чигн залу болчкад — залу кевтә, мөрн деер шуд шигдж одж!

Удсн уга, тер шүрүhәрн ирәд, хурлын үүдн хоорнд кер hалзна җола татад оркси халж одсн мөрн доран цегләд, өмн хойр көлән деер өргәд, ар хойрарн биилсн болад одв.

— Одак Җалыков гидг!— болж зурхач ламдан шимлдв.

— Мендвт, ламин зергәс!— гиж Җалыков Хамбала онц мендлн.— Цуһар чигн мендвт!..

— Бурхна заасар, теңгрин өгсәр, иигәд, бәәлднәвидн,— болж лам хәрү өгчәнә.— Чи, Хохал, мууха адһсн йовхмчи? Мөрнчн шуд хаичран татад...

— Ламин зергәс, бачм дөң кергтә, таднас цуһараһастн, Сонетин йосна нерн деерәс сурҗанав, ик-баһ угаһастн...

— Юн болва? Яһва?— гиж Хамба соньмсҗана.

— Тана тус цөн әрвнц хәәрдәд, ик уснд күрч яджана. Теднә ачлһинь буулһад, ачлцх улс кергтә. Цаг бачм, дегд адһмта. Тегәд, таднаг нөкд болтн гихәр.

— Манигйи?— хурла багш өрчән цокв.

— Таниг!.. Хәләхнтн, тәвн залу бәәнәт, адг-ядхдан!.. Зун һар!.. Ацаһинь буулһх биш әрвнциг бийинь чигн өргәд авч одад, талдан һазрт тәвхговт!..

— Юн гинә?

— Энтн әрүл болхий?

— Бас чигн ю келнә, соңслт?

— Ардаһарнь усн орж йовна гидг эн!

— Нә, ламин зергәс, цаг адһмта, үкс гитн...

— Кен? Бийи?— болж Хамба лам дәкн өрчән цокна.— Толһачн, көвүн, халун биший?— Гелңгүд «һош-һош» гилдәд инәлдҗәнә, Хохалын махмуднь «дал-дал» гиһәд, чичрәд одв.

— Та бас, ламин зергәс,— Җалыков бийән әрә бәрәд, уул авад, мөрнәнь күзү иләд, невчк төвкнв,— эднән дахулад йовтн гиж сурҗанав, эврән эс ачдг болвчн өөрнь баран болхт...

— Эднчн бас, көвүн минь, хар көдлмш кеж, һаран будх зөв уга, теңгр сә кешго, бурхн таасшго...

— Хар көдлмш кеһәд, харчудын олсн мөңг бәрхлә, ламин зергәс, һарти будгдхший? Идхлә — амнтн хаҗихший? Бурхнтн яһж таасад, теңгртн юңгад тесәд бәәнә?

— Болшго юм бичә кел, киидән килнц авдм биш, зокшго!.. А эн улсчн, боянком, эрлг-номин элчнр биш, эрднь-номин, теңгрбурхна элчнр, цевр бәәх, килнц кешго әмтн. Эврән медж йов, наадкстан кел.— Хамба лам улан торһн лавшгтнь буру, бузр юмн наалдсар бирчиж саҗад, даруньь хойр һаран семрн илж цеврлсәр инәг-инәг гиһәд бәәнә: наад бәрҗәхнь ил. Цуг бәәх бәәдлнь: «Яһвчи? Хоос эс дахвчи?» гиж хәәкрсн болна. Лам дөөглсәр шагшрчкад, хурлурн орхар эргв.

— Зогс!..— гиж Хохал хәәкрәд, ташмгарн хүрүләд ораһад орксн — ламин әәмнь һал асад хорсад одна.— Мана күүндвр, ламин зергәс, төгсәд уга, күцц соңсчктн гихәр таниг...— Хохал дегд уурлад, хорнь буслад, хажһр һарһсан медҗәнә, болв терүгән хәрү авдг арһ угань ил, цаг чигн шахҗана, тегәд, болсарн болг гиж санна. Тер айстаң, үзхлә үзг, пистулан герәснь һарһад, хавтхлад оркна. Дөрә ишклж босад келнә: — Ламин зергәс, зөвтнь келәд

күүндәд, үгдән багтх гиж йовсн, таднйг цаг бачм болсиг, керг эркниг медх гисн ки болж һарв. Тер учрар Советин йосна нерн деерәс закжанав: минь ода, цуг бәәсн көлгән зүүтн, хурл кевәрн нама дахтн, адһтн. Эн закврт эс багтсн күн, лам, манж гиж йилһ-шгов, дәәнә цага заканла харһн гиҗәнә. Медгдви?

Даруңь гишң хурла хөрн терги Хохалыг дахад, хатрулад һарв. Күрч иркләд, әрвицин улс бийснь хойриг ик уснд күргчксн бәәж. Хохал бийнь, гелңгүд чигн, Һалҗин һардврт орж, ачхинь — ачад, буулһхнь — буулһад, шал усн болсн бийснь сә дуләд көдлсн, цуг әрвицсиг ик уснд орулсн, тедн жилкән өргәд йовл-дад одв. Эдн ардаснь кесгтән хәләлдәд зогсжаһад, дәкж тиим юмн учршго гиж күн болһн иткен, хәрх болад бедрҗәнә.

Дәәнә комиссар Җалыков Хамба ламур өөрдәд келнә: — Цу-һарадтн икәр ханжанав бачм дөң болсндтн. Танас бийәстн, ла-мин зерг, гемән сурҗанав, тәвж өгхитн эрҗәнәв. Азд, алядан те-сж ядад, тадид чидл үзүлж дөөглхәр седж тиигсн угав. Мел те-рүгинь медит...

Лам ам аңһаж үг келсн уга, дурго болсар комиссар тал нү-дәрн сольвчкад, менд бә чигн гисн уга, тагчгар тергндән сууһад йовад одв. Җалыков зөвәр болҗаһад, бас нег теңгс тал харвчкад, холдад, әрә-әрә үзгдәд геедрн гиж йовх савмудын бара авчкад, «ода торшго!» гиж байрлсн, мордад һарв. Кеерин йовдң гүүдглсн болсн, земгә әрвн юмн болв сайг мөрнәһәс чигн тату биш живсн, оңһцар йовсн мет жөөлн. «Лам темим тәвж өгсн уга,— гиж эн санж йовна,— һәәд одг! Кергән күцәсм, үр Кировин даалһвр кү-цәсм — тернь эркн!..»

* * *

Лага авсн цаһачуд омглад, улм ардагшлж, уралан шурһад, Яндһа-Мацга өрәлинь эзлсн, Драценко генералын баг гиһәд, бәһ биш, бүкл Терск хазг дивизь, деернь мел уулын улсас бүрдсн Ширванск, Апшеронск болн Самурск полкс, эдниг хальмгуд кен-янинь йилһхш, цугинь «серкшмүд» гинә, теднь шуд шилвклләд, өлкәдлдәд, зууһачдан тесж яджах хотна нохас кевтә өөдән-үрү уга өлвклдәд бәәнә. Күчр аврлт уга чигн, ярзаһад инәсн болжа-һад, яһлалулад, элкиг эвкүләд оркдг элмрмүд чигн.

Нутга талдан өрәлднь — улачуд, XI-ч Әәрмин үлдл бәәрлсн, бас дала амр биш. Эдниг, кир-хурдан дарглад, харһнад, көлд-хәсн нань, хар үүлтә хортн — бөөснд шимүлсн, халун гемин шарг-лә харһж тарж йовх улсиг, тиим зеткр ик балһснд учрашгон тө-ләд Әәдрхн тал шидрдүллго, өмнь церг тәвәд, пулеметмуд зөрү-ләд, әрә гиж зогсаснь лавта. Тер учрар тиим дала улсиг кергтә хамгарнь дуту уга теткх төр яндһа-мацгахна эркн керг болв.

Тер саамд «цугинь — әәрмин төлә!» гисн дуудвр эркн болж, әәрмиг идх махн, заһсар, түлх арһсн, хулсар, мөрдтнь өсх өвсәр, бийсинь зөөх күртл, мел нутга хальмгудын ээм деер ачгдв. Өдр

болһн тавн миңһн терги, тавн миңһн җолачта һарна гидг!— келхд амр болхас биш. Яндһа-мацга нутгин дүңгә нутгт күчр юмн эс болхий?

Яһдг-кегдг болвчн хәләмж, асрмж му бишәс көлтә түрж-зүдж йовсн әәрмихн амрад, гемтәнь — эдгәд, муурснь — ясрад, одан әмтнә мууд күрчәсн ширг невчк номһрад, әмтн сана авлдад ирв. Тиигхлә, негл хортн үлдәд бәәв — цаһачуд.

Комиссар Җалыков Харухс селән тал ирсн, цергә госпиталин тетквр ясрулх төрәр, йовхар бәәхнь, генткн буута салдс орад ирнә.

— Үр военком,— гинә,— нег кү бәрҗ авсн, бийнь сонҗта болдг күн, хортна талас ирв... Таниг таньдв гинә, кергтәһ гинә.

— Авад ирлт.

Удсн уга, үүдн секгдәд, Балдра Аала орад ирнә: һартан хазар бәрсн, ормаһад, эмәсәр хавчхлзәд, зөвәр сүрдҗ йовхнь илә.

— Аала?..— гиһәд, Хохал алң болад одна.— Мендвтә, наһцх?.. Яһж йовнта?..

Тернь башрдад, келн гихлә, үг һарч өгл уга, уснас һарһад хайсн заһсн мет гилиһәд, аман секәд-хааһад, басл, чавас, түрҗәнә. Тегәд, зөвәр болҗаһад келнә: — Хохал, батр, хәәмнь, аакичн цаһачуд...

— Цокви?

— Уга.

— Бәрви?

— Уга.

— Яһва тегәд?!

— Хаһад алчква!— гиһәд, Аала ду тәвәд уульнпад одв.— Дәрк, дәрк, тиим үүср уга юмс бәәдви?..

Җалыков аралдад, хойр нудрман шүүсн дусм дүңгәр атхсн хәрү эргәд, эрст маңнаһан шахад зогссн бәәнә, хойр ээмнь, далнь бичк-бичкәр чичрсн болад... Аала чигн үг келҗәхш, эңүг авч ирсн салдс чигн ду һархш, нег-негн талан хәләсн гилилдәд бәәнә.

— Белн болҗатн, зууран орад авад йовнав гисн, намаг күләнгиҗ җе болсн болхм, намд саак цаг күртл уга... Наһцх, көвүм яһва?

— Көвүнчн Эркн Амнд...

— Юңгад?

— Амха Отельдан хойр көвүһичн авч һарсн, һурвулн Ковлад бултсн... Намаг, тегәд, йовулдгнь эн...

— Нә, суутн нааран, наһцх, келж өгтн,— гиһәд Хохал стул тәвж өгнә,— ю чигн бичә үрәтн, кевтнь келтн...

Аала сууһад, басл хату үүл гихәс, гүүнәр саналдчкад эклнә: — Хортн, хортн гивчн, хог тасрмриг тиим гиҗ, кенә чигн уханд уга. Ирх, идх-уух авх, көлгн-күч керглх гисн... Цергтән залус авхар седсн — уга. Сән өлг-эд, мөңг-теңг хәәхлә — бас тер. Тиигхләрн, хара бәәҗәхшлм: цокх, гүвдх, деегәр хах... Авдрин зүүл-

тэ юмнд амр-заян уга. Негнь ирэд, булһчж-булһчҗ һархла, талдан негнь ирнә. Сүүлднь нам гериннь үүдиг секчкэд, авдр-юман делгчкэд, эврсэн эсклэ хулсн-зегснд, эсклэ хотхр-нүкнд бултдг болвидн.

Өлзэ, хээрхн, сэени орнд тертхэ, му ачтаһан йовлдх бола бээж, удадж. Генткн һаза мөртэ улс ирэд, буулдҗах болна. Тиигхлэ,— йорнь татсм-яһсм?— ачан ардк терзэрн һарһад, «гү, Отельданд од, түүнэ өөрэс бичэ һар, ээжчн эврэн олад ирхв»,— гинэ. Көвүн гүүһэд йовад одна. Дарунь дала улс хэргэд орж ирлднэ, хамгин өмн Хамба лам йовдгчн.

— Ю ээжэнэв, генгэ, энтн юн болжана?— гиж йосар үргсн Өлзэ сурна, хара эс иржк йовхинь медэ бээнэ.

— Эн апицер, ик ахлач, чамла кергтэв гинэ, намар амдачан кеж йовна,— болад, келсм мел унн гисэр, Хамба хойр һаран мөргүлин йосар өрчдэн шахна.

Офицер уралан һарад сууна, Өлзэ тал зааһад, наар гиһэд докъялна. Нег хазг сарвлзад шүүрэд, ханцнаснь көтлхэр седнэ. Өлзэ ханцан татж авн, бийнь өөрдэд зогсна. Офицер кесг юм келнэ, Хамба орчулна.

— Көвүнчн альдв?

— Медхшив.

— Яһад эс меднэч?

— Чини эк чамаг альд йовхичн, ю кежэхичн меджэхий?

— Меднэ,— гиж офицер гекэд, марзаһад инэнэ, хавтхасн тэмк һарһад, һал кенэ.— Чини көвүнэ ижлиг чилэ гилэ, большевикүдиг унгарнь уга ке гилэ.

— Чидлчн, тегэд, күрхий?

— Чи, Өлзэ, аман тат,— Хамба лам хойр һаран саак кеврн бэрэ,— нооста чирэтэ ноха серкш хойриг иткж болдви?

— Нооси угаһинь бас иткдг арһ уга болж одвш,— гиһэд, Өлзэ Хамба тал шилвкэд одна.

Офицер босад, бийэн ясад, энд-тендэн хэлэнэ — күүнд кергтэ юмн угань ил, тегэд, үзгджэсн хамгиг һолсар бирчинэ: — Көвүнь яахв гиж, шидр ирэд одхтан? Одак дала зер-зевиг, өлг-эдиг хааран авч одхв гиж?

— Юм келсн уга, хонад йовж одхас биш.

— Маниг гүвдхэр, мана цус уухар адһж йовсн болхугов,— гиж Хамба эврэһэн келж йовна,— көвүһэн яһсинь эс сонслчи?

— Тегэд, көвүнд эс күрч ядхларн, генгэ, намас өшэһэн авхарий?

— Аман тат?— Лам шүрүлкэд, нүднь цэнклзсн болад одв. Тиигх хоорнднь офицер һоснаннь түрэһэс эвтэкн чиги ташмг татж авад, эмгиг ораһад авб. Өлзэ чишкэд, мошкрад одв, ээмэн илэд, буру хандсн, тагчгар нульмсан арчад бээнэ. Офицер кесг үг келэд оркв, лам зөвшэржэхнь ил, гекдгнь тенкэн уга.— Ачан альдаран келэчи?— гинэ.

Өлзә шуд доран эргәд, хойр нүднь шилвкәд: — Ода, геңгә, чидл күрсәтн терви? — гинә. — Уга!.. Угаһинь үзҗәхшта?..

— Яһла?

— Эцкнь авад йовҗ одла.

— Худл! — гиһәд, офицер хәәкрәд, көләрн доран тавшад оркв, бас нег Өлзәг ораһад авб. Тернь һацад, нам шугшҗахш. Тиигхлә, офицер хордн уурлад, ташмгарн хүрүләд, бас нег цокх хоорнднь Өлзә бешин амнд кевтсн төмр шиләвр шүүрч авад, элмриг толһадсн — тернь боодгта хулсн кевтә утдан сунад унҗ. Сүрдсн Хамба ламиг «дәрк!» гитлнь, өөрнь бәәсн бас нег офицер пистулян татҗ авад, Өлзәг хаһад унһаҗ. Цокулсн офицер әмд чигн, болв толһань цоорха гинә, күн болх-угань маһд чигн...

— Хохал, тегәд, көвүһән яахар?

— Санам, наһцх, ода чигн одад авх биләв, зуг...

— Чамд болшго, зеткр... нааран авч ирх болхла, би чигн күцәсв, а?

— Амһа Отельдан хойриг бас үлдәҗ болшго.

— Һурвлаһинь чигн дахулад ирсв. Санаһан бичә зов, би юкүүһинь цугинь шинҗләд, медәд авчкув. Цаһачуд хаалһ амдад бәәхәс биш, йир хаҗихш. Хулсн, зегснәс үктлән зулна.

— Намий? — гиһәд, Җалыков сергсн болад одв. — Тегәд, мана селәнд кедү цаһачуд бәәх бәәдлтә?

— Деед захин нәәмн гер ээлсн, арвадар, арвн тавадар орсн — зун күн гинә. Йисдгчднь — Оҗһанад, одак офицер хойр нөкдтәһән билә.

— Хулсн, зегснәс үктлән зулна гинтә? Тернь йир сән!.. Эркн Амнд церг бәәдви?

— Уга, — гиҗ Аала толһаһан зәәлв, — тиим баахн-баахн селәдт теднчн бәәрлхш, хая-хаяд одцхана.

— Та, наһцх, амрад сууҗатн. Хот авч ирх, идтн, уутн, бичә эмәтн. Кевтх болхла, тер орн болсн деер кевттн, намаг бичә күләтн. Асхн күртл цаг дала, — гиһәд, Җалыков йовад одв. Удсн уга, үүдн секгдәд, баахн шар орс күүкн орад ирв. Мендләд, хальмг келнь усн, невчкн киитн мах тәвәд оркв, бийнь һарч одв.

Өлсәд, цуцрад ирсн Аала хотынь идәд, цәәһинь ууһад, ут наста бол гиҗ йөрәһәд, күүкнд икәр хансн кевтнә. Дарунь гиши нөөрт авлгдад, сарсаһад одна. Үүдн җаагсн болла, Аала өсрәд босад, нүдән нухн йовҗ хәләхнь — Хохал бәәнә. Нань күн уга. Кедү цаг давснь, удан болсн-угань эңүнд медгдхш: — Үкснәс дорар очв, — гинә.

— Учр уга, — болҗ Хохал келсн, бийнь талдан юмнд авлгдсн бәәхнь ил, хәләцнь холдсн бәәнә.

Босад, һар-көлән тинилһсн болҗахнь, одак шар күүкн дәкн орад ирв, бас цә авсн, өдмг бәрсн йовна.

— Оо, көгшә босчкҗлм, — гиҗ дунь цеңнҗәнә, — таниг халуһар цә уутха гиһәд...

— Ханҗанав чамд,— Аала үнн седкләсн гекәд авна,— мууха сәәхн хальмг келтә юмбчи?

— Яах билә?— болҗ күүкн инәнә, Хохал тагчг чиңнсн бәәнә.— Хальмг күн хальмгар келснд юн өврмҗ бәәдмб?

— А-ай?— гиҗ Аала алң болна.— Тегәд, чи хальмг болҗахмчи? Бәәдлчн дегд ондан...

— Энтн, наһцх, Элдәшкин гергнь, нернь — Даша...

— Хәрньла,— Аала нам байрлад одна,— би эндүршголм! Соңслав, соңслав, Элдәшк орс күүк авч гиҗ... Болв, келәрчн болхла, чамаг хальмг биш гиҗ келхд хату. Тедү дүңгә сәәхн, төв, сонҗ уга...

Асхн шидр серү орулчкад, сәәтр харңһурад уга бәәтл, нутга сотьниг дахулсн комиссар Җалыков доргшан-өмәрән холәһәд авад һарв. Энүнлә зерглэд, сотня командир Элдәшк Аала хойр йовна.

— Амбуһар цеб гиһәд һатлад, хулснднь орҗ авх кергтә,— гиҗ Җалыков келҗәнә. Аала тал эргәд: — Та, наһцх, Амбуһас тустаң Эркн Ам ортн, һурвлаһинь дахулад авад иртн. Деерти күү өгхви?

— Бәг, Хохал, хойр сул мөр көтләд йовнав,— болҗана.

— Сурҗахм, танас, саг йовит, шууган-дууган уга болдгар...

— Юн шууган-дууган бәәдмб?

— Бидн таниг нааран иртл, энд эвинь олчкнавидн,— гиҗ Җалыков Элдәшк тал эргнә.— Тавлад, нөөртән орсн зергүдиг татад-татад босхад бәәхмн. Тиим эсий, командир?

— Тиим гихәс, харул уга болхла...

— Наһцхин келәр болхла, харул-марул угачн,— Җалыков Аала тал заана,— болвчн йир саглх кергтә. Арһта болхла, нег чигн ә һарһхмн биш. Тер төләд шинҗлх кергтә, аҗглх. Харул бәәхлә, штаб болсиднь, офицермүд бәәх гер мандг эс болхнь...

Аала хойр мөр көтлсн, тус өмәрләд, Эркн Амнә хаалһас зәвәр холаһар, совг-совг хатрулад йовад одв. Дарунь сотнь көвәрн мөрд хәләх цөн кү үлдәчкәд, йовһар селә орад һарв. Дорд захднь ирчкәд, зогсад чиңнхнь, йир сонҗта юмн медгдхш, хая-хаяд нохас хуцна, нань ә-чимән уга.

— Деед захин йисн гер биший,— гиҗ Җалыков бас нег батлҗана,— эндү һарх зөв уга. Гер болһнд арвн күн. Болх эсий? Хаша-хаациннь сәәнәр хәләтн, һаза кевтсн улс чигн харһад бәәх. Лавта әәмшг уга болхла, арһул орад, бу, зер-зевинь авчктн, тииг-чкәд... Би штаб бәәсиднь, Оҗһанад однав. Намд, Элдәшк, дөрвн күү дөң аль, болх.

— Бас чигн автн.

— Уга, болҗана,— гиҗ келн, Җалыков картузан дарҗ өмсәд, дөрвн нөкдән дахулад һарв. Наадкснь бас баг-багарн цувад, одх-одх гериннь тус ирәд, хашан иргд зогсчксн, басл чигн нәрдүлҗ, заг-зуугар ширтсн бәәлднә.

Җалыков ачлвр пистулан татҗ авад, толһаһарн «йовий» ги-

һәд, зацһад оркв. Бийнь хашан үүдиг арһул секәд орн, энд-тендән култхлзад хәлән йовж, саран иргд күрәд зогсв: йир ямр чигн сонҗ уга. Генткн ханцнаснь нег нөкднь татад, терги тал заана. Хәләхнь, тоңһалһсн тергнә дор буута хазг сун унтсн бәәнә. Тегәд, Хохал эврәкстән «бәәҗәтн» гиж докъя өгчкәд, бийнь җивәд, хазгин өмн одад зогсна. Пистуларн түлкәд, серүлхән хәәнә. Терңь нүдән секн, сарвлзад, босхар седнә.

— Су, ки һардг болвзач, хачкхв!— Җалыков хазгин чирәд пистулан күргн гисн бәәнә. Ардан дайлад, нөкднрән дуудна. Тедңь ирәд, хазгин бууһинь авад, терг ташрлад, энд-тендән хәләлднә.— Герт кеду күн бәәнә?

— Һу... һурвн офицер унтҗ кевтнә.

— Бас харул альд зогсна?

— Нань уга.

— Сиинә үүдн сулый?

— Сиинә чигн, герин чигн, хойрулн сул.

— Харулта бәәх улст юн әәмшг?— болж Җалыков келнә.— Нә, хойртн үлдәд, энд-тендән хәлән бәәтн, хойртн — нама дахтн...

Герүр орад ирхлә, негнь наадк хорад ялдасн сүркләд унтад кевтнә. Хохал нөкдтән өргәрн заана: «өөркән ав» гиҗәхнь ил. Бийнь ца хораһур орна, хәләхнь, сүүкнлдәд бәәнә. Орна көлд өлгәтә бүстнь йовх пистулмудынь авчкад, Җалыков закна:— Бостн, зергүд! Тер хойрнь өсрж босн, би талнь зәрүлсн пистул болн буута кү үзчкәд, дотр киилг, шалврта кевәрн һаран өрглднә.

— Хувцан өмсх зөв өгхнтн,— гиж негнь эрхин нааһар сурна.

— Шулун болдгар өмстн, зуг ааль-җиил угаһар. Медгджәни?

Һурвн офицер мел даруһь хувцан өмсәд, бус-юман зүүлдәд оркв. Зер-зев уга гихәс биш саак кевәрн. Зуг дала шаргад, шавшад бәәдг хамгнь уга болсар әвд бәәдл һарсн боллдад: омгнь шантрсн, хәләцнь унтрсн, сүүлән таслулсн керәс гихм, һордалдад бәәнә.

Эдниг һаза һарһад, харулчлань негдүләд орксн — наадк гермүдәс бас тууһад авч ирлдәд, зергләнь улм немәд бәәнә. Тер хоорнд терг зүүһәд, зер-зевинь болн өлг-эдинь ачад, мөрдинь цугинь келкж авад, биисинь тууһад һарч йовхнь — әрә-әрә гегәрәд, альхна эрән үзгдәд ирв.

Амбуһар орад ирхлә, хулсна захд Амха, Отельдан, Аала һурвн тосжана, өөрнь Ваня-Маца байрлсн альх ташад, өсрәд бәәнә. Эцкән үзн, хурдлад гүүһәд аашна: — Бааҗа, а ээж яһва? Юцгад эс ирвә?— гиж холас хәәкрсн, җиннәд йовна. Эцкнь бүлк зальгсн мет хоолднь юмн теегллгдәд, хахад-цахад, алмацад одна:

Җалыков Элдәшкд келнә: — Эдниг хулснур өөрдүлл уга тустнь һатлһад туутн. Ардан харслт тәвәд, хәлән йовтн.— Мөрнәс бууһад, көвүһән деернь мордулад, бийнь хажуднь дахсн көгшәс тал ирнә. Амха Отельдан хойрла мендләд, Ааалаһас сурна: — Та яһнта, наһцх? Хәрнт, аль дахнт?

— Үрвəд хəрнəв.

— Ханжанав танд, көгшн наһцх,— Хохал Аалаг теврнə,— цаг бачм, адһх кергтə. Кесн зөвитн кезəчн мартхм угав.

Аала мендəн келəд, хазаран бəрсн герүрн үрвв. Хохал мөрн деерəн мордад, көвүһəн өмнəн авад көндрəд һарв. Амха Отельдан хойр ардась дахв.

* * *

Чолунд күрл уга, түүнə на, дууна шахуд бəəсн кошар тал зааһад, Җалыков сотня командир Элдəшкд закна:— Эднкг,— цаһачуд тал заана,— кошарт орулад, таг кеһəд хаатн. Харул тəвтн, батар хəлəтн, негнь чигн салх зөв уга. Эврсəн амрч автн. Көвүд нөр-хол уга, цуцрснь ил. Үдин хөөн таварн амрад, бийəн невчк ясад, арчад-турчад авчкад, тегəд хəлəвр кехм...

Җалыков көвүһəн, хойр өвгиг дахулад, селə орад һарна. Ирн бийəрн Дашаг дуудна. Тернь удхш, гүүһəд күрч ирнə.

— Сəн йовҗ ирвта, Хохал Манҗиевич?

— Ирвə.

— Эльдар яһв?

— Эльдарчн тер кошарт үлдвə.

— Юңгад?— гиһəд, Дашан дунь чичрсн болад одв.

— Чи, Даша, яһҗахмчи?— болад, Җалыков инəнə.— Эльдарчн элвг зу һар цаһачуд кел бəрсн, хөд кевтə теднəн тууҗ ирəд, ода тер үзгдҗəсн кошарт орулҗана. Удл уга ирх...

— Цаһачуд гинтə? Зу һар гинтə?— Даша мел эс иткҗəхнь ил.— Мууха олн юмб?

— Эврəн үзхч, Даша минь, эврəн!— гиҗ Җалыков инəмсглнə. — Невчкн цə олдхий манд?

— Белн цə бəəнə, авад ирсүв,— гиһəд, Даша һарад одв. Удсн уга, халунь ил, бүркəтə бийəснь ур һарад йовна, цə авад ирв. Өөрнь нежəд зүсм өдмг, невчкн шарсн заһсн йовна. Тер хамган стол деер оркн, цəəд давс тəвəд, хөөнəв, аль үкрəв, хорһ хаяд, самрад, басл арһлад амтлҗана. Заагарнь Ваня-Мацаг дораһар кесг саамлад аҗглн бəəҗ: — Хохал Манҗиевич,— гинə,— көвүһəн дахулҗ ирҗ кевтəмт, Ваня-Мацаг...

— Та намаг меддвтə?— гиҗ, көвүн өврнə.

— О, чамаг эс меддг күн, Ваня-Маца, мана салгт уга билə,— Даша көвүн тал өөрдəд, толһаһинь илнə.— Бидн бааҗалачн хамдан көдлдг, ода хамдан церглҗəнəвидн. Сотня командир эс үзвчи, Ваня-Маца?

Көвүн тагчгар гекв. Даша цааранднь цəəлһҗ келнə: — Терчн бааҗанчн эркн үүрнь, а мини залум...

— Бидн, Даша, невчк өлг авчкад, цуһар унтнавидн,— Нөр уга деерəн цуцрсн, сарсалдад одхвидн. Чамас сурхм, үдлə намаг серүлич. Бичə март...— гиҗ Җалыков берд сана орулв.

— Нə,— гиһəд, Даша һарч йовад, зогсад, ардан эргəд, Амха

Отельдан хойрт келнә: — Тадн, көгшәс, цәәһән халун деернь, [illegible]гол уга уутн...

Үүдн Дашан ард хаагдад одв. Отельдан босад, стулан авад, Хохал тал өөрдж йовна: — Одакчн, Хохал, Элдәшкин гергн болж ne һарви? Мууха үүсрт уга хальмг келтә юмб!..

— Якуша Явана күүкн,— гиж Хохал инәмсгләд, деернь немнә: Келнь күчр...

— Эцкән дурасн болҗана,— Амха бас эднүр өөрдж йовна,— Якуша Яван, дәрк, дәрк, ямаран берк келдг билә. Тиим хальмг ховр...

Яндһа-Мацга сотнь яралдад орксн, эднә өмннь, тал дундаһар, хортнас булаж авсн дала зер-зев овалгдсн, тер дотр һурвн пулемет йилһрнә. Цааһарнь цаһачудын кел бәргдсн эскадрон, подпоручик Яхонтов толһачта, чимкүлсн бүрүс кевтә бөгдилдсн, һазрур ширтлдәд, толһаһан йир өргхш. Нутга сотниг түрүн бәрсн диилврлэнь йөрәхәр бәәх комиссар Җалыков, мөрн цергә Доладгч дивизин военком Сергунин, комбриг Сабельников, полкин командир Абраменко, дәәч матросмудын командир Когтев ахта зерглсн, сотня цергч болһн омгта, өргмжтә бәәхинь, өлвклдәд бәәдг цаһачуд кедү дүңгә зутрсар бәәхинь һәәхҗәнә.

Комиссар Җалыков кер һалзнарн уралан һарад одв. Минь тер агчмла Элдәшк: — Смирна-а! — гиһәд, командлад оркв, сотнь, мөрднь чигн, бийснь нег үлү, менрсн болад одв. Тегәд, Элдәшк зергләнәс йилһрәд һарн, хатрулад, Җалыковин өмн ирәд зогсв.

- Үр военком, Яндһа-Мацга нутга сотнь хәләврт белн! Командир Падбитов...

— Хәәртә үүрмүд!— гисн Җалыковын ценнсн дүн теңгрт хадгдад одв.— Би таднд, зөргтә гихлә, зөргтә, омгта гихлә, омгта дүүнртән Советин йоснаннь төлә үнн седкләсн, итклтә кевәр цергләж, хортн ямр чидлтә, зертә-зевтә гиж әл уга, эмәл уга, нег мөслж ноолдад, тедниг дорацулдг улан цергчнриг йөрәж, ханлт өргҗәнәв.

— Ура-а! — гиһәд сотнь хәәкрсн, ца-цааһан күңкнәд, теегин толһа, хотхр болһнар нисәд, цаарлад йовад одв.— Ура-а!.. Ура-а!..

Җалыков зогстн гиһәд, һаран өргв: — Үүрмүд, хәләтн, кениг дарж, кел бәрсән!— болна.— Хот-хувцнь тав, зер-зевнь күцц, эдниг һазадын кесг орн-нутгуд юуһарнь чигн дуту уга теткж, манур тукрсн, ода эднь тана өмн һудилдсн, бөкнь унсн темәд мет бәәлдхинь хәләһит! Күүнә һазр, уснд күргн болж, мана йосиг хольвлж, хар мөртә хаана йос, диг-дара бүрдәхәр өлвклдж ирсн эдн тадна һарла, өчкүлдүрк малч, заһсч харчудын цоклтла харһж, иигж тархвидн гиж ухалж йовсн болхий? Эдитн көгшдүдт, күүкд улст, бичкдүдт чидл үзүлж өлкәдхәс биш, йоста залусла, тадна иҗллә харһхларн, тас ондарад, сүүрнь даргдад оддгнь ил, юнгад гихлә күүнә һазр, усн гидг — күүнәһән үзүлдгнь алдг уга: хулсн-зегснь чигн хадг, толһа-хотхрнь чигн толһаднь суудгнь лавта. Тегәд,

хәәртә үүрмүд, түрүн бәрсн диилврләтн йөрәж, улм тахшж, улм мергшж, үүнәсн чигн үлү диилвр делдж йовтн гихәр.

— Ура-а!.. Ура-а!.. Ура-а!..

Дарунь военком Сергүнин комбриг Сабельников хойр келв. Эдн шин үүдсн сотня зөрг чидвр хойрар бахтж, йосн цергә бүкл эскадрон кел бәрнә гидг хара биш йовдлынь темдглж, хортыг цоклһнд бу, чашкас нань мек-тах бас кергтә гиж, хәрнь, тер тускд сотнь маднд земгә үлгүр үзүлв гилдв.

Байр өргмж хойрнь берклсн, басл чигн хортнла нег мөслж ноолдх болсн сотня кесг саамлж «Ура-а!» гиж хәәкрәд, эврә Советин йосан эн мет, энүнәс чигн давуһар харсхан илдкж, андһарлад тарлдв. Йөрәж ирсн улс Җалыковла хамдан йовлдж одв. Когтев Элдәшкүр ирәд, һаринь чаңһ кевәр атхад сегсрн: — Балтийск матросин халун йөрәл чамд!— гинә.— Нег чигн бууһин ә угаһар, мел тагчгар, кенд чигн медүллго бүкл эскадрон кел бәрнә гидг!..

— Мини ач энүндтн, үр Когтев, ядухн,— гиж Элдәшк мусхлзҗана,— комиссар бийнь һардж күцәлә...

— Сотня командир кемб?— болад, Когтев Элдәшкин эәмнинь ташад авна.— Үр Надбитов, баһ наста большевик!..

— Ханжанав, танд, болв талдан нег юм келхәр,— Элдәшк невчк эмәсәр хултхлзсн болад одв.

— Кел, кел, бичә эмә...

— Эн бәргдсн эскадрона толһачнрас комиссар бийнь сурлһа авхар седжәнә. Бәәс гиҗәһәд, авч ир гивә.

— Автха,— гиж Когтев эс керглсәр келнә,— бас чигн ю-кү медхәр седжәдг биз.

— Эднә негнь комиссарин экинь хаж. Мана күн эдниг нүүрцүләд, кенинь олж авхар седжәнә.

— Хаж гинчи?.. Тиим болхла, Хохалчн цугинь чигн эс хачкхнь... Тегәд, мел ода авч одхарий?— Элдәшк тагчгар гекәд оркв. — Би минь үүнәсн Җалыковур однав, чи болхла, авч ир одаксан... —Когтев эврәнинь бат ишкдләр хол-хол алхлад йовад одв.

Күрч ирхлә, Җалыков стол һатц суунa: хойр һарарн толһаһан бәрсн, күчр тоолврт авлгдсн дүрстә бәәнә. Когтев өөрнь ирәд, сун: —Нә, ода ямр зура зурҗанчи, Хохал Манҗкевнч?— гинә.— Көвүнчн яһва? Таньлдхм бәәж...

— Даша Надбитова авад йовж одла. Кесгтән иршго.

— Күләнәв, намд адһх юмн уга.

Тер хоорнд үүдн секгдәд, Элдәшк үзгдв:

— Орж болхий?

— Ор, ор, үр Надбитов,— гиһәд, Когтев босад одв.— Юуһинь сурад йовна?

Тингхлә, подпоручик, прапорщик, вахмистр һурвиг өмнән тууһад, ардаснь Элдәшк бийнь орж нрв. Дахлдж йовсн цергчнрт «өөрән бәәжәтн» гисәр заңһад, үүдиг хааһад оркв.

Жалыков босад, эн авч ирсн һурвиг хәләһәд орки — цүднь һал асад, шилвкәд одв. Подпоручик Яхонтовин хоолднь тер хәләц шуд тееглсн болад, захнь уутрьсар, кинь давхцсн болад бәәнә.

— Би нутга дәәнә комиссар Жалыков гидг күмб,— гиж Хохал келжәнә.— Ик Малзнд бәәсн эким тадн хаж алжт.— Кентн хала? Чийи?!— гиһәд Жалыков вахмистриг заана.

— Уга, теңгр герч!— вахмистр кирсләд мөргж өгнә.

Жалыков эднүр өөрдәд, прапорщикин өмн ирәд зогсна.

— Чийи?!

— Уга; экәрн андһар тәвжәнәв,- би бишив.

— Тиигхлә, подпоручик Яхонтов болжана, а?— гиж дегд сонжта жөөлнәр Жалыков сурв. Когтев «тиим жөөлнә ца ямр хату болна гихв?» гиж саглсн босад, өөрнь ирәд зогсв.

— Би бас бишив, офицерин үг,— болж Яхонтов каңкшлжана, — мана командир поручик...

— Худл келжәнәт, офицерин зергәс!— Жалыков аралдад; пистулан авх хооронднь Когтев һараснь татад, ки шүүрүләд оркв.

— Хохал Манжиевич, яахар?— гижәнә.— Хахарйн? Подпоручик Яхонтовиг дурахарнй?

— Матросин зергәс, би хасн уга биләв!— Подпоручик уульхин нааһар бәәнә, өргнь хавшад, шүднь таш-таш гиһәд, һарнь чичрәд бәәнә.— Юңгад эс иткнәт?

— Кениг иткхмб? Танигий?— Жалыков бирчнһәд, хооран һарна, болв нүдәрн Яхонтовиг бәрж иди алдад бәәнә.— Юн болсинь, яһснь намаг медхш гиһәдий?

— Би хасн угав; худл болхла, бурхн намаг засг...

— Кен, тегәд, хала?

— Поручик бийнь...

— Уга, Яхонтов, тиим биш!— Жалыков кесг саамлад нәәхлг, аралдсн болад, өөрдәд зогсв. Подпоручикин ээмнь хурагдад, дөрвн мөчән негдүлхин нааһар болад, чимкрәд, чичрәд бәәнә.— Хамба лам поручик хойриг дахж, манад ирлтә?

— Ирлә.

— Поручик мини экәс сурлһа авли?

— Авла.

— Ташмгар цокли?

— Цокла.

— Теруг бас цокхар хүрүлх хооронднь мини эк төмр шилэвр шүүрч авад толһалли?

— Толһадла.

— Поручик әмн-шир уга унхла, кен, тегәд, хала?

— Би бишив, һә болтха...

— Һурвн прснәс негнь унж одсн, наадкнь — лам, тиигхлә, һурвдгчнь та эс болжанта?— Когтев Жалыковур өөрдәд, ээм деернь һаран тәвнә.— Медгджәнә, Хохал Манжиевич, кень-юнь. Ре-

волюционн зарh геминь йилhәд өгх, ода эдничн Әәдрх орулхмн. Болҗана иигәд... Экиннь өшәг эднәс болм кевәр аввч, бас чигн авхч!..

* * *

Боран селән гиhәд, тер ниилдвчд бәәрлсн, теегә чигн болх, теңгсинд чигн тоолгдх баахн орс-хальмг селән, ода мел ондарҗ одсн, дегд олн күн хурсар шорhлҗна ова мет болсн, авр-авр гиhәд, ноолдан-шууган уга бийнь хара зөңдән нир-нир гисн болад бәәнә. Энүн деер мөрн цергә бүкл бригад, дөрвн полк зогссн, күн мөрд хойрин нигтд, зер-зевин элвгт шуд hазр хотам.

Косточкин байна модн герт, ик хораднь, стол hатц генерал Бабиев сууна, делгәтә картас нүдән авхш. Өөрнь эргәд зогссн нөкднрнь, кесг офицермүд, штабист полковник ахта, бас тер картур ширтлдсн, күн болhна хәләц генералын хурh дахҗ гүүдгләд, картын ямр ормар хатхҗ, кенд, ямраң заквр өгхинь күләлдсн бәәнә.

— Полковник Малещук, товс сумар дутх угайи?— гиҗ Бабиев сурна.— Эклсн хөөннь ки сулдхад керг уга, эс келләч гивзәт...

— Генералын зергәс, эндр асхлад, эсклә маңhдур эрк биш товин сум авч ирх зөвтә.

Генткн үүдн секгдәд одв. Цуhар ормалдад, «кемб? юмб?» гих хоорнд нег күн шаhаhад, дайлад оркв.

— Намаг дууджана,— гисн полковник Малещук адhад hарад одв.

— Мууха бачм юмб тернь?— гиҗ генерал Бабиев эс таассар доран, татхлзад одв.— Кен-ян уга дурндан...

Дарунь полковник хәрү орҗ ирн, үүдн хоорндас: — Зергүд, му зәңг!..— Цуhар шуд hалылдад, цааранднь ю келнәч гилдсәр күләлдҗәнә.— Ик Малзнд бәәсн эскадрон кевәрн уга болҗ одҗ!..

— hазрин шуурхаhар орсн болхий?— гиҗ генерал хөкрлсн, шилвкҗ наадксан хәләнә, ю келхинь күләнә. Зуг теднь шааврар толhадулсн кевтә чирм-чирм гилдхәс биш, ә-чимән уга, тенҗ одсар бәәлднә.

— Акад юмб гихәс, талдан үг олдхш,— полковник Малещук хойр hаран селн үмгәд, яахан олҗ яджана.— Мел асхн шидр подпоручик Яхонтов ирәд, шавта командирән яhҗахинь сурад одла, юн чигн гем уга гилә.

— Яхонтовтн, полковник, ямаран күн?— Бабиев өөрдәд, хәрү үг күләҗәхнь медгдҗәнә.— Эскадрониг эврән дахулад, большевикүдин болсн уга болхий?

— Уга, генерал, уга!.. Йир ю чигн санҗ болхмн, зуг тер биш, генерал. Тертн тедниг гихлә, шуд хорнь буслад, арань тачкнад оддм...

Генерал Бабиев гүүнәр саналдна:— Мел медгдҗәхш, юн бол-

сиь, яһсиь. Нег күн, арви гийә, учр оңдан. Бүкл эскадрон уга болж одна гидг!..

Генткн герин эзи Косточкин үүдәр шаһана. Зергүд үзхләрн, холас шарвадад, марзахдан белн йовдг, тосвксн билчхр ик чирәнь ормасн болад, өөкндән булхж одсн хойр нүднь бүлтәлдсн болад, йир күчр кевәр әәж, сүрдснь чирәднь бичәтә.

— Сергей Иваныч, та яахар?— гиж Бабиев сурна.

— Зәңг келхәр, тана ;ах зергәс.

— Ортн, келтн...

Косточкин орж ирн, мөргхин нааһар өкәһәд мендлнә, певчк уралан ишкәд келнә: — Дала цаһачуд, тапахсиг болжахугов, үкмр Жалыков кел бәрәд, Чолунур тууж ирж. Зу һар күн гинә, заагтнь һурвн офицер йовдгчн. Жалыков сотьндан ик хәләвр кеж, әмт хураһад, дораси босшгоһар келж көөрүләд, магтад, ниргүләд бәәж.

Генерал Малещук тал эргәд одна.— Яхонтовтн, полковник, Яндһа-Чолунд улачудла уйдвран һарһж суудгчн...

Полковник бийән давслсар төр кехш, Косточкин тал өөрдәд, арһул сурна: — Кенәс соңсвта? Иткж болхмйи?

— Итклтә күн, тана зергәс, мини нәәжм, бийнь Чолунас...

— Тертн альд бәәнә?— гиж полковник соньмсв.— Дуудад авад ирхнт...

Генерал «бәг» гисәр дайлад оркв:— Яахар?

— Ямр бәәдлд, яһж бәргдснь медгдҗәхш, тәәлвртә тууль...

— Тууль болхасн, полковник, мууль болснь алдг уга. Тәәлвринь медх күн дәврх кергтә!— Бабиевин нүдиь һал асад одна.— Сум авч ирхиг, полковник, күләхмн биш. Бәәсәрн хасн бийнь зөвлхвидн. Диилвр бәрсн улс көөрлдәд, диинрлдж одсн деернь генткн цокх кергтә!.. Дөрвн полкан дөрвләһинь, полковник, цаг түдлго босхтн!.. Асхн күртл Яндһа Чолу эс авхлатн, яһдгчн!..

Цаһачуд өмнән церг бәәхиг медсн бийнь икәр төртән авч йовхш. Оларн сүрдәхәр, омгарн дархар өлвклдсн, мөрн цергән мөрнәснь салһад, нигт зерглә кеж йовһдулсн, арзаллад аашна. Сумюм йир әрвлхш, холас хасн, шудрлдадл йовна. Эднә өмннь улачудын һанцхн һучн доладгч полк гихәс, терүнә хойрхн рота болн хойр эскадрон, бәәсн бийнь хортыг селәнүр шидрдүлсн уга. Цаһачуд ик оштрмд туугдж ирәд, эргд цокгдад, хооран шармгдад оддг дольган мет туугдад одв. Үксн, шавтсн хамгнь дольга дахж ирәд, терүг хәрү һархла, үлдсн чолуд кевтә тонталдад бәәв.

Дәкж цаһачуд дәврсн уга. Болв сө дүләд тов-мован зөөһәд өөрдүләд, белдвр кеж авчкад, өр цәәв-үгай гилһнлә эклә хасн бүкл хойр частан ки сулдхл уга бәәв. Һазр гихлә, хаһрлт болһнд чичрәд, хольврх эсгхлә цумрх хойрин нааһар, басл кецү. Хадган уурулад уга бәәж, хортн йовһн цергән тал дундаһар нүүрцүләд орүлсн, мөрн цергән хойр захар довтлулсн, күчтә шүрүтә дәврлт кеһәд, манахсиг зөвәр шахад муурдулад, хойр әңгләд, хоо-

риднһарнь шурһж йовна. Болв мел тер даруль нөмр цер илгәһәд, дөң өгсн манахс омглад, күч авад, цаһачудыг хәрү көөһәд, эврә орман эзләд оркв.

Тиим күчтә бәрлдән Яндһа Чолунд болҗахас келтә өөрнь, тавхн дуунад бәәх Далвң әәмшглә харһҗахнь ил. Тер учрар Иҗ-лин бахлур харслһна штабин закврар нутга күцәгч комитет цуг әңгстәһән, тер тоод дәәнә комиссариат бас, цаарлад, хөр һар дууна бәәх Баст арл деер одҗ бүүрлх болв. Эн көдлмш Яндһа-Маңга сотня хәләврт, терүнә дөңгәр күцәгдх болв.

Көвүнь, хойр өвгн деернь, Хохалд зөвәр саалтг болх бәәдл һа-рад бәәв. «Яһдмб? — гиҗ эн хумсан зуусн, басл чигн толһаһан чингдтлнь ухалсн сууна.— Харшлҗана гиҗ келҗ болшго, зуг... Хааран кедмб? Кенд даалһдмб?..»

Генткн Җалыков дор ормасн өсрәд босн, гүүһәд һарна. Дарук хорад Дашала бәәсн көвүһән, хойр өвгиг адһаһад дахулсн йовна. Тегәд, эдн Агаша бергнә герәр цуврлдсн орҗ ирнә. Тедүнь тавари цә ууҗ сууҗ.

— Гиичнр күләҗ бәәлтә?— болҗ, Хохал үүдн хоорндас ценҗ йовна.

— Ой, Ваня-Маца, көгшәс,— гиҗ байрлсн Катя босҗ гүүһәд, көвүг өкәрләд, көгшәслә мендлнә.

— Уралан һартн, суутн,— эзн эмгн босад, зә һарһҗ йовна.— Катя, цә ке...

— Цәәһәс урд би дегд адһмта йовнав, келчкхәр,— гиҗ Хохал зөрәд экләчкәд, тулад, хуух күртлән улаһад одв.— Цаатн дән өөр-дәд күрч ирсн, зөвәр әәмшгтә. Тер учрар, Катя, чамд үүнд үлдҗ болшго. Бәәс гиҗәһәд, көлгн ирх. Хош-хораһан ав, эн һурвиг да-хул, Баст арл орх зөвтәч...

— Эндртән болшго, керг...

— Энчн, Катя минь, сурвр биш, йосна заквр!..— Хохал күүкн тал хойр нүдән өгәд ширтәд хәлән бәәҗ, немнә: — Иигҗ, көл-көдлсн адһмта, на-ца гих санан намд уга билә. Күн кевтәһәр, әмт-нә йосар кехәр седсн — болҗахш: цаг шахад, бахлурдад... Авъяс, зокал хәләдг цол уга. Ахрар келхлә, эн әмтнә нүднд, көвүнәнь өөр чамд, Катя минь, цань уга дуртаһан медүлҗ, хамцад, нег өрк-бүл болый гиҗ, дуричн сурҗанав. Хәлә, биичн цергә күн болҗа-нав, ода өөрчн бәәнәв, маңһдур яахан эврән медҗәхшив. Зөв эс гивчн, бичә Ваня-Мацаг хай, хәләҗ йов. Намд нань даалһм иткл-тә күн уга...

— Юңгад зөв эс өгчәхмб, а?— гиҗ эзн эмгн орлцад, Амха Отельдан хойрур хәләнә.— Акад улс, эн цага улс! Эн хойр нег-негндән дурта бийснь, терүгән келҗ, илдкҗ ядад, тус-тустан зо-вад...— Эмгн уралан ишкәд, Хохалын һаринь авад көтлсн, Катяд күрәд, бас һаринь авад, эн хойриг татад, хоорнднь шахлдулад оркна.— Минь нигәд йовтн!..

Ваня-Маца гүүҗ ирәд, эн хойрин дунднь орад, шухнһәд, шахл-

дад одна. Көвүнә толһаһинь илхәр седсн Катян һар Хохалын һар койр Ваня-Мацан толһа деер харһад, хамцад одна.

һаза «хард-таш» гисн болад одв. Хохал терз тал одад хәлән:

Тергн күрч ирв,— гинә.— Манахс, невчк үкс гитн. Катя ю-күүһән цуглул, дала юм бичә ав. Агаша берги, та яһнта?

— Яһна гисн?

Эднлә йовнта?

— Уга,— гиж келсинь эмгн хооран саав.— Би кенәсн, юунасн әәж зулхв? Ташр бийсинь тедниг әәлһсв...

— Та, Агаша берги, бичә теднд шүрүлктн,— болж, Хохал эвлж цәәлһжәнә.— Кецү му заята улс, цаһачуд гидгтн, кениг чигн әрвлх, кенәс чигн эмәх улс биш...

* * *

Әәдрхиг авч, Ижл һолын бахлуриг эзлж, теңгст күрхәр шуд хазж йовх генерал Драценко Яндһа-Мацгт торад, яахан олж ядад, цокулад, йосар муудан орждахнь, Терско-Дагестанск эргнә цергин командлгч генерал Эрдели терүгән хәрү һарад зулх гиж саглад, деер-деернь немр чидл йовулад, эрк биш балһсиг ав гиж закна. Дөң-дамжг авсн Драценко, алькарн чигн дуту уга теткгдсн, улм аралдж, уралан шурһж, шуд «мөлкәд болвчн Әәдрхнд күрх кергтә!» гиж, дала цергән түлкдг чигн. Тегәд, чидләс чидл давад, болшго болад, харслт бәрждәсн улан цергчнр тесж эс чадхларн, хоорай цухрад, Чолу Далвң, Жиижл өгәд, Башлуд күрч торлцад батрна.

Әәдрхнә әәмшг улм икднә, хорти далхн дуунад бәәдг болна. Балһсн деер өдр болһн бомб хаяд, хамхрад, шатад бәәдгнь дегд чигн. Иим күчр, күнд кемд балһсна дәәнә-революционн комитет болн үүнә ахлачнь үр Киров. Әәдрхиг сүл күртлнь харсти гисн Владимир Ильич Ленинә дуудврар омгшулгдсн цуг күч-көлсч эмтиг цаһачудын өмнәс нег мөслж босхлһнур, эңкр балһсан әрлг хортнас эрк биш хальчлхур зөрүлв. Тегәд, Башлу эргнд цаһана цергиг бәрждәх һурвн полкд дөң болтха гиж, йовһн цергә командин курс цуглан, көдлмшчнрин батальон, Онц даалһврта отряд, товин дивизион, теңгсчнрин, заһсчнрин, студентрин болн нань чигн кесг отрядмуд йовулгдв.

Шин Салг теңгс көвәд негн гижәх эдл-аху: ик болчкад, заһсна халхар ю чигн кедг. Цаһан, хар уга заһсиг цуг зүсәр эд-бод кедг, түрс, консерв күртл белддг, кесг миңһн күн көдлдг, эң-зах уга юмн. Ташр энд Ижл һолын бахлур харслһна штаб бәәдг учрар чинрнь улм өсв. Тегәд, энүг харж хәләх төр Яндһа-Мацга сотньд даалһгдсн — амр бишнь ил.

Жалыковас нань эн эргниг сәәнәр меддг күн уга. Штабин начальник үр Поплевинә медлд бәәж, Шин Салг—Башлу хоорнд, талданар келхлә, усна болн йовһн церг хойрин хоорнд залһлда бәрж, зуг терүнә заавраp Жалыков керг күцәнә. Хаалһнь оралц-

та, эргндән усн, хулсн, зегсн, тиигчкәд, зүсн-зүүл эрлгүд хортц өөрдәд ирчксәр омгшлдад, әсрләд, ааль-җиил һарһна гихәс, нег-дж авчкад, зертә-зевтә өлвклдәд бәәдгнь зута. Болв Җалыков харшлт уга, басл чигн эвинь олад, чадмгар даалһгдсн хамгиг цагтнь күцәж, залһлдаг йир тохнян, бат кевәр бәрҗәнә.

Хохалыг штабур дуудулж. Җалыков үкс гиж ирәд, үүдн хоорнд мегдәһәд одна. Начштаба бичҗәсн цаасан хооран кечкәд келнә: — Хохал Манҗиевич, уралан һарад, су нааран, көлән дар...

Поплевин босад, бүсән чаңһан йовж, Хохалла зергләд сууна.— Ода деерән нег төр күцәх кергтә, Манҗиевич. Цаачн, Далвң талас, цаһачуд өрүндән дәврхәр бәәдгчн. Яахар шүд хазҗахнь медгджәнә: Шин Салгиг эврәһән кех, Ижлд күрч авх, флот эзлх саната. Когтевин матросмуд, Поповин отряд гиһәд, харслт земгә бат, тосхар белн... Болв нег юм чамла зөвчлхәр. Тедниг үүнәс холд, санмср уга йовтлнь, генткн сөрәд, алн цокхла яһна?..

Җалыковиң нүднь герл һарад гилвкәд одна:— Болҗана,— гиж эн чаңһрна.— Шахр һазрт, келхд, уутьхн һатлһнд, шахад цокхла!..

Сөөнь өрәлин алдид, цуг хамг төвкнәд, эвән олсн кемлә Яндһа-Мацга сотнь на-ца гиһәд, мөрдән унсн, хойр тергнд хойр пулемет ачсн, Җалыковиг дахад, деегшләд һарна. Энүнә хойр талнь сотня командир Элдәшк болн дарукнь Дорҗин Минчә зерглсн, гүнгр-гүңгр гиһәд, күүндсн йовна.

Өр цәәхәс эртхн бәәтл, сотнь «һахатын үзүрт» күрч ирв. Комиссар Җалыковин закврар мөрдиг цөн күн авад, бултулхар йовж одцхав. Йовһдсн сотьниг хойр әңгләд, ик зууһинь Җалыков бийнь, командирин дарук Дорҗин Минчәтә толһалад, ца көвәд һарх болҗана. Баһ зууһинь Элдәшк авад, на көвәд үлджәнә.

— Пулеметмудыг тергтәһинь нежәдәр хувахм,— гиж Җалыков келҗәнә,— зуг, Элдәшк минь, цань уга гидгәр далдлх кергтә. Кемр тедн маниг, эсклә тадниг урдаснь меджгилә... бийән өгшго.

— Терги зөвәр мууд орх,— гиж, Минчә хөвән келж йовна.— Эсклә усн деер пулемет торч өгшго...

— Тегәд тергнлә чирлдж йовнм,— Хохал Минчән келсиг Элдәшкд цәәлһжәнә.— Тергиг, бийсән бас, цань уга гидгәр далдлх кергтә. Бас нег батлад үгцж авий. Тедн мана өөгәр уснд орсн бийнь Минчә бидн хойр тас ә һаршговидн. Тадн гихлә, тавлад; өөрән ирн-иртлнь, бас бичә бийән медүлтн...

— Хоорндан орулж авчкад, хавсрад өгхмн гихәрий?

— Мел чик; Элдәшк минь,— гиһәд, Хохал түрүлсн, арднь Минчә наадксан дахулсн һатлһар орад, удсн уга, тер көвән хулсн-зегсн дотр геедрж одв. Элдәшк эврәксән бас эвинь олад, хойр әңгләд, земгә кевәр белдәд авчксн улм арднь орж бүрткәд дигләд бәәнә.

Тер хоорнд зөвәр гегәрәд, нарн һарх болж йовна. Бөкүн баһрх биш, улм цемсн, ик-ик бийснь, цегәг тагчгар дархнь, тер орм

дпь хойр ирҗ суунa. Басл мууд, һә болмрмуд, орҗана, зуг тесхәс биш, талдан кедг арһ уга.

Зөвәр болсна хөөн генткн хол биш бәәх толһа давад, дала мөртә улс орҗ йовна. «Ядхдан эскадрон, үлү эс болвас»,— гиҗ санад, Җалыков арһул хулсна захд һарад, Элдәшкд дайлна, «аашна» гинә. Тернь «медүв» гисәр бас докъялна.

Цаһачуд, хәләхнь, зөвәр чаңһар ирҗ йовна. «Маниг токарад уга бәәтл, унтад бәрхәр сарвлзҗ эс йовхий? — гиҗ Җалыков санна.— Кен, альд, яһҗ токархинь хәләхгов!» Өмн йовх офицер энд-тендән ормаҗ, оньһх, саглх седкл мел уга, хатрулҗ ирсн кевәрн һатлһар гүүлгәд орад бәәв. Наадксиь бас сахмадсн, дутх санан уга. Отряд земгә багар, ард-ардасн дахлдсн һатлҗ йовна. Элдәшк һаран тагчг өргчксн, белн, бас чигн өөрдҗ өгхинь күләҗәнә.

Офицер, үүнә ардк зерглән уснас һарн гиҗ йовхнь, Элдәшк заңһад орксн, пулемет авч идәд, хальгад одв, онц-онц хасн ә негдәд, эргид «таш-пиш» гисн, хортн деер асхрҗах сумн мөндр мет. Санмср уга йовсн элмрмүд сүрдәд, үкдгнь — үкәд, эс үкснь— хәврһшләд, хәрү зулҗ һархан хәәсн, бальчгт улмдҗ көл алдад, мөлтрн гиснь Хохал эднә «хаҗла» харһҗ, хадсн хулсн кевтә утдан сунад унлдад йовна. Удсн уга, үксн әмтнә, мөрдин цуснд һатллһн улан-явр болсн, уснасиь уух биш, зүркдҗ хәләхд кучр, дегд җигшүртә.

— Зун тәвн өздң йовсн бәәҗ,— гиҗ Элдәшк Җалыковд зәңглҗәнә,— зу һарнь (алгдҗ. Әмдинь яахмб?

— Яахмб гисн?— Җалыков Элдәшк тал ормаһад одна.— Үксән цуглулг, күн, мөри угаг булг. Шавтаһинь, зер-зевинь түүҗ автн, йовултн. Хойран тер толһа тал йовуллч, нүдән бичә ав ги хаалһас. Эднәнь ардас дөң чигн илгәх. Бас тер кевәрнь кех кергтә. Би ода йовнав, зәңг күргнәв. Ода цуглуллч көвүдән...

Тегәд, сотнь зергләд орксн, Җалыков өмннь зогсад орксн, кеннегән хәләлдҗ, хамдан байрлҗахнь ил.

— Үүрмүд!— гиһәд, Җалыковин дун цеңнәд одв.— Үнн седкләсн тадпд, үргҗ-әәхиг эс меддг, итклтә гисн ахпр-дүүнртән, Советин йосна нерп деерәс бәрсп диилврләтн йөрәҗ, хаплт өргҗәнәв.

«Ура-а!.. Ура-а!.. Ура-а!..» гилдәд хәәкрсн, ца-цааһан күңкнәд, хулсн-зегсәр дүүрән болад нисәд одв.

Җалыковин кер һалзн чигп ээнә седкллә болн өргмҗлә авлцсп, гүүдлнь улм чаңһрад, хурдлх деерән һарчксн салькнас тату биш. Эн штабур ирн, гүүҗ орад, Поплевинд цугинь келҗ өгчәнә. Тернь сонсн бәәҗ маасхлзад, гекхәс биш, үг келхш, таасҗахнь, байрлҗахнь ил. Босад, Җалыковиг теврҗ йовна.— Ханҗанав, Хохал Мәнҗиевич, сән зәңгдчп,— гинә.— Букл эскадрон уга кепә гидг!.. Иим эвртә көвүд бәәдви!..

— Үр начштаба, зөв гихләтн, бас нег эркн төр күцәхм бээж. Кемр кеж гилә, ашнь күчр болх зөвтә.

— Юмб, тегәд?

— Хойр-һурвн гиигн катер өгхләтн, тедн деер бичкн товс тәвж авчкад, гүүлгәд, һолас һолур орад, Далвңд күргх биләв. Санмср уга, дурндан бәәх цаһачуд дунд генткн товс лугшад, күрдташ болад одхла...

— Деернь матросмуд «ура-а!» гилдәд деврәд орхла...

— Көл толһа уга һарад зулхнь алдг уга!— гиж Жалыков ашлвр кежәнә.— Нутга цутхлң сулдхж гисн нернь ямаран?

— Терчн, Хохал Манжиевич, Башлу алднд болжах бәрлдәнд бас туслх зөвтә,— болж Поплевин зөвшәржәнә.— Зуг энүг генткн болдгар кеж үзх кергтә.

— Генткн боллго яахмб? Эн һолмудар, чимк-чимк, нәрхн-нәрхн, онһцас талдан сав йовх гиж кенә толһад?.. А би, үр начштаба, күргхв Далвңд!..

— Һурвн катер болхий?— Жалыков тагчгар гекәд оркв.— Тингхлә, Когтевин отряд белн, дахулад йовад бә. Хортн санамр бәәхнь алдг уга. Бүкл эскадрон йовулад, маниг тарачксн болж эс таварлжахнь...

Бичкн һурвн катер, хошад гиигн товта, хулсн-зегсн дундаһар хурдлад йовна. Өмнк деернь Жалыков Когтев хойр зерглсн, басл чигн энд-тендән харвсн, ю-кү шинжлсн, гүңгр-гүңгр гилдәд күүндсн йовна.

— Капитан,— гиһәд Жалыков залж йовх баахн залуд келнә, — удл уга эн һол хойр тал салх..Бидн барун ам татхм. Хулсн тал шахлдж йов, гүн...

— Та, ах, лоциг эвр меддг кевтәмт,— болж капитан өврнә, Жалыковур кесг саамлад хәләһәд оркна.

— Лоц гиснчн, дү көвүн, юмб?

— Лоция?— Капитан эс итксәр Хохал тал ормана.— Усна хаалһ болхугов!..

— Эн хаалһичн, капитан, экиннь геснәс медж һарлав, эндү үлрх зөв уга, цуһар мел үндм!— Жалыков маңнаһан ташад авна.

Тегәд, нарн суухин өргн дор, өдрин гегән тасрад уга, эргиг хамг төвкиж йовх кемлә, Далвңгин ардк һолар журдлад, һурвн катер урлдсн, кен-негнәсн ахлхар адһсн һарад ирнә. Штаб бәәсн герин секәтә терзәр нег офицер шаһан, ардан эргәд келжәнә:— Капитан, капитан, хәләһит, Гусейнов мөрән көтлүлчкәд, бийнь кермәр гүүлгж аашхинь!..

Капитан терзүр өөрдәд харвн, ца бәәсн цергчнрт келнә:— Зергүд, хәләлт, поручик Гусейнов улачудын үнгднь сууһад, кермәрнь гүүлгж ирснг!..— Байрлсн цаһачуд хәәкрлдәд, урлдж йовх бичкдүд кевтә нег-негән көөлдәд, усна көвә орад гүүлдв.— Жалыковас өшәһән авх биләв гиж аралджасндан поручик күрнә, гидгнь эн!

Тер хоорнд катермуд салад, негнь селәнә тал дундаһар, наадк хойрнь хойр захар туслцҗ ирәд зогсв, «луг-луг» гисн болад одв. Гүүлдҗ йовсн цаһачуд дунд сумд хаһрад, һазр өрггдәд бууси болад, утан тоосн хойр эргниг бүркәд, халһн гидг улм давад ирв. Цаһачуд кесгнь борталдад кевтнә, тотхад, юн болсинь, яһсинь медх, нилһх хоорнд катер болһнас матросмуд һәрәдлдәд бун, хаҗ йовна, «ура-а!» гиҗ сүрәлксн гүүлдәд аашна. Товсин халпн баһрх биш, улм чаңһрад йовна. Цаһачуд — байр-бахнь альд?— сүр сүмсн уга тарвалдад һарад зулҗ йовна. Тер тоотыг үзсн капитанд чигн суудл альд? Өөрк офицерән дахулад гүүҗ һарн, мөрн деер һарсн болла — Яндһа Чолуна хаалһар ялмнас дорар одв. Эднә ардась мөртә йовһн уга мөргн, зальврн шугшлдсн, басл әмндән күрч гүүлдҗ йовна.

Җалыков Когтев хойр матросмудтаһан Далвңгар орҗ ирхлә, цаһачудас негн чигн үлдҗ уга. Улан кенчрәр туг кеһәд, нутга совет бәәсн гер деер делскчкәд, хортна хайсн зер-зевинь авад, хот-хоолынь әмтнд тараҗ өгчкәд, хәрү хаалһдан орна.

Тавдгч бөлг

Башлу деер хойр халх мөрглдсн, басл мөткәлдҗәнә, бөк-цохан минь энд олхар нег мөслснь лавта. Әәдрхнәс далхн дуунад бәәх цаһачуд «дала юмн үлдсн уга, ода нег сәәнәр дәврхлә, балһсар орҗанавидн!» гисн, болв санань салькнас дордсн, күцгдҗ өгл уга йосар муудлнь күрчәнә. Улачуд чигн улм доран батрсн, ар нурһидль Әәдрхн, тенгснь бәәх үчрар «хооран цухрдг һазр манд уга, үкхлә — доран!» гисн, таг чихтхлсн, көндрх зура уга.

Им чинвртә, беркл нәрн кемлә, Киров нааран ирнә. Мөрн цергә 7-ч дивизин начальник Боревич, военком Сергунин, комбриг Сабельников эднлә штабд бәәнә, ик чигн карт деер цуһар өкәлдсн, кевтхин нааһар элкдҗ, басл нәрдүлҗ шинҗлҗәнә.

— Драценко Бабиев хойрин ухань медгдҗәнә,— гиҗ начдив Боревич Кировд келҗәнә.— Башлуг уухнар эргәд, хойр нуурин хоорндаһар ар нурһнаснь цокхар йовна. Тенд харслт невчк гөңгн...

— Гөңгн гисн?— Киров зөвәр ормаһад одв.

— Билә гих кергтә,— болҗ Боревич бийән чиклв.— Тиигәд зөвәр чидл йовулгдсн, нәәһинь олҗ далдлсн бәәнәвидн.

— Цаһачуд медхший?

— Цокулхларн медәд бәәхгов,— гиҗ Боревич немв.— Тегәд, Сергей Мироныч, бидн күләҗәнәвидн. Теднн дәврхнь алдг уга, минь үңгәр, мана келҗәсәр. Сансарнь эс болхла, сөрлт дегд чаңһрхла, арһнь уга, ардасн дөң сурх, адһлдх... Тингхләнь, талдан ормсар, үңгәр, үңгәр,— гиһәд карт деер хатхҗ йовна,— бидн экләд дәврхлә, тесҗ чадх уга, хортн һарад зулх.

— Маниг харслдхас биш, дәврх гиҗ теднә толһад уга,— гиҗ военком начдивән дөңнҗәнә,— гентки чочаһад цокхла...

— Чидл баһ биший?— болж, Киров батлж йовна.

— Уга,— Боревич зөвәр итклтә кевәр нәәхләд авб,— курсантнр, көдлмшчнрин болн теңгсчнрин батальод, онц даалһврта отряд, тедн деер бүкл полк йовһн церг белн болчксн, докъя күләҗәнә.

— А танахс яахмб?— Киров Боревич тал хәләнә.

— Манахсин керг талдан, дәврж йовх. йовһн цергин ар нурһнас генткн довтлад, нурад орх зөвтә, тиигхлә...

— Дәкн генткнйи?— Киров инәнә.

— Сергей Мироныч, генткн гидгтн мана эркн нөкд,— гиж Сабельников күүрт орлцв.— Ән чочад, сүрдх дутман сән! Көл-толһа уга оддгар кехлә...

— Зура сән, зуг күцхлә,— гиж Киров эс маһдлдг болвчн, батлж йовна.— Бас чигн диглэд, даралад нәрдүлтн. Цаг ямаран?

— Мана тоолврар болхла, ирсн зәңгәр бас маңһдур өрүһәр, эртхн,— болж Боревич келҗәнә.— Цаг одачн бәәнә. Күн болһн орм-ормарн йовтн, алькиньчн батлтн, белдтн...

Киров Боревич хойр үлдсн, төрнь төгсәд уга, келәд, күүндәд бәәхнь ца-цааһасн улм һарад, чилхән медхш. Үүдн арһул секгдсн болад одв. Хәләхнь, Җалыков орж ирәд, мендләд зогсв.

— Менд, ур Җалыков, менд,— гиж Боревич байрлад, хойр һаран өмнән теләд адһаж йовна: — Кел шулуһар, флотын зәңг ямаран? Сәний?— гинә.

— Сән, начдив!

— Намий?— Киров бас Җалыковур адһад, һаран өгч йовна.— Келн бәәтн зәңгәсн!..

Җалыков һоснаннь түрәһәс һарһад, Боревичд цаас өгв. Тернь авад умшн: — Сергей Мироныч, хәләһит!— гиһәд, шуд хәәкрәд одна.— Эднтн бүкл эскадрон каалсн деерән путга цутхлң Далвиң сулдхж!..

— Үнәрйи!— Киров эс итксәр ормаһад, Боревичин өөрнь ирәд зогсна. Тернь һартк цаасан өгнә.

— Хойраднь чигн Хохал Манҗиевичин ачнь берк гиж Поплевин бичҗәнә.

Киров умшчкад, цаасиг Боревичд өгв. Җалыковин һаринь атхад,— ханҗанав,— гинә,— олмһа болчкад, зөрмг төләдчн. Хәрнь, балтиец келәд бәәхлә, үүрән магтад, невчк немүлж чигн бәәх гиж санҗалав, ода эврән медж иткҗәнәв. Йоста большевик гидг эн!.. Балтиец, «Аврора» яһж йовна? Харһнта?

— Бидн, Сергей Миронович, сүл кергиг хамдан күцәләвидн. Тегәд, Далвңгиг түүнә отряд сулдхвш. Бийнь гем зовлң уга.

— Намас балтийцд халун менд келтн, хаплт өргтн, әвр таасув терүг, иткҗл болх күн...— Киров тедүкн бәәсн стул деер сун, наар, өөрм су гисәр Хохалыг дуудв.— Бас нег күүндх керг бәәнә. Кезә харһдмб гиж, төр кеж йовлав, сән күн — санаһар гиһәд, бийнь ирәд бәәвш. Үнний, ур Җалыков, гелңгүд дажрад бәәдгтн? Цаасн орж ирсн бәәнә.

— Дажрна гисн худл,— Җалыков босхар седв, Киров һарарн докъялад босхсн уга,— ор һанцх көдлглэв.

— Күчэрий?

— Күчэр, Сергей Миронович.

— Тиигхлэрн, цокжлмт, «гувджэһэд зарва» гижэнм...

— Теднтн, Сергей Миронович, бийэрм наад бэржэх кевтэ «бидн хар көдлмш кех зөв угавидн, нүл» гилдэд, дала юм келэд, аальлхар седвш...

— Тер бийнь цоксн — хажһр, зөвтнь күүндх бээсн, эвлх, сурх...

— Болхшлм, Сергей Миронович, басл келүв...

— Баһар келсн болжанат, үр Җалыков!

— Үнэн келхлэ, эвлэд суудг цол уга билэ. Цаһачудын товс лугшдг улм өөрдэд...

— Болвчн, кедү дуңгэ адһмта, бачмдвчн, большевик Җалыков тиигх зөв уга билэ! Эмтнд чидл узүлнэ гидг, цокна-гувднэ гидг...

— Тегэд, Сергей Миронович, теднэ зөв бээсмб? А Советин йоснд үзгджэх ээмшг яахмб? Зөвтэ-зөв угаһинь тоолад суудг цол уга болад, революцин керг ахлулсн...

— Ахлулсн чик, хажһр уга,— Киров Җалыковин ээм деернь һаран тэвнэ,— зуг чидл үзүлхмн биш. Бидн хойр, үр Җалыков, санснарн бээх Сергей Хохал хойр бишвидн, большевикүдин партин, Советин йосна элчнрвидн! Мана келсэр, мана кесэр эмтн партин тускар, йосна тускар ашлвр кехнь алдг уга. Советин йосн гидгнь хаана йоснас юуһарн ондамб — йилһл уга, бас гувджэһэд зарна, дажрна гихм болжана. Шахрдад, цань арһ уга болад, яахв гихлэрн тиигсн гиж, кен келх? Хортнд болхла, тиим алдг мана, хээж олдшго учр, «хэлэһит, яһжахинь!» гилдэд, хээкрлдж авад һарх. Бидн, үр Җалыков, тана керг-үүлитн, итклитн тааснавидн, өөдэн үнлнэвидн. Болв эмтнлэ ташмгар маляджаһад күүндж, революцин керг, төр күцэнэ гидг, харсдг мел хажһр. Тертн, хээртэ үр, эрүн керг, тегэд, түүг эрүнэр харсдг болх кергтэ. Эсклэ мана кесн хажһр, эндүн мунь мана революцд, Советин йоснд, мана партьд тусж, мууһан хальдан гижэнэ. Минь энүг кезэ чигн, альд чигн мартад керг уга. Тиим эсий, комиссар Җалыков?— Киров үүнэ нүдн тал ширтэд, ю санж тоолжахинь нүдэрнь медж, йилһх дуңгэр бээнэ.

— Тиим, Сергей Миронович!— Хохал Кировин хэлэцэс нүдэн хажүгшан кесн уга. Ташр «лавта тиим» гисэр дахулад медүлэд, — мел чик!— гив.

— Тиигхлэ, комиссар Җалыков, ас һаран!— Киров Хохалын һаринь авад, чаңһ гидгэр атхв,— Бичэ өөлтн...

— Уга, юн ө бээдмб?— Җалыков босна.— Зөв үгд зүркн ханна, зөв махлад толһа ханна гидгэр, зөв үгдтн, сурһмждтн ханжанав, Сергей Миронович. Альд йовбчн, ю кевчн мартхм угав...

Җалыков менд келэд йовад одв. Ардаснь хэлэжэһэд, Киров

келҗәнә:— Йир таасгдна, ур Җалыков. Ухата, тоолврта, олмһа, а зөргнь... Иимнь элвг болх дутман...

Цергч орҗ ирв:— Үр начдив!— гиҗ үүдн хоорндас келҗәнә.— Цаһачуд Башлун ардаһар дәврҗ йовна, хойр нуурин хоорндаһар...

— Тер биший, Сергей Мироныч!— Боревич байрлад, Киров тал адһҗ эргв.— Манаһар һарад эс бәәви?..

Тегәд, урдаснь бел кесн зураһар һардвр кеҗ, улан цергихн хортна дәврлтиг сөргәд зогсан, товсар, пулеметмудар халһан улм чаңһаж, цаһачудын толһа деер хорһлҗн төмр хойрар нигт хур орулҗ асхв. Тиигҗәһәд, бийснь босад, дәврәд орҗ йовна, уралад хәәкрснь дүүрән болад, эргнд доңһдад, дегд сүртә. Дәврәд, тарачкхар седҗ, шудрҗ йовсн цаһачуд алмацад, арһ уга, харсл бәрх болад бәәв: кевтлдәд халдҗана.

Дәврлт кежәх йовһн цергин ар нурһнас генткн көдлсн хү салькн мет мөрн цергә 37-ч болн 38-ч хойр полк чашкан өргәд довтлад орҗ ирсн, цаһачуд сүр-сүмсән алдад һарад зулсн, Яндһа-Чолу хәләһәд, күцгдл уга гишң одв. Болв көөҗ йовх хойр полк хортнд сана өгл уга, тенд батрх биш, зогсх чөлә өгл уга эдниг цааранднь көөсн, үксн, шавтсан хаяд, ү-дә уга үүмлдсн, әмднь Боран селә темцәд зулснь тер.

Доладгч дивизин штабд полксин болн цуг наадк отрядмудын командирмүд болн комиссармуд хурсн, Киров, Боревич, Сергунин һурвна һардврт селвлцҗ, болсн бәрлдәнә аш диглҗ, цааранднь юкех-яахинь диглҗ батлҗ авчана. Бәрсн диилврин өргмҗ, терүнә өгсн омг, бах күн болһна нүднд гилвкҗ, харлад шатад бәәсн чирәднь байрар онҹрҗ, басл йилһрнә.

— Хәәртә үүрмүд,— гиһәд Киров босв.— Энд мана бәрсн диилвриг ВЦИК онц темдгләд, ик гидгәр чинрлҗәх төләдән 37-ч болн 38-ч полксиг күндтә революционн Улан Тугмудар ачлв. Олн цергчнр болн командирмүд Улан Туг орденәр ачлгдҗана. Тер тоод ода үүнд суух мана үүрмүд Сергунин, Сабельников, Абраменко болн нань чигн олмһа зөргәрн ончрсн улс зааҗ болхмн. Тегәд, урдаснь цуһараһинь үнн седкләсн, Советин йосна, большевистск партин нерн деерәс йөрәчкхәр.

Штабд бәәх улс цуһар ниргүләд альх ташв. Минь тер агчмла һазаһас партин Әәдрхнә губкомин ахлач Колесникова орад ирв:

— Мендвт, үүрмүд!— гинә.— Би тана сүүрт үлүдх угайи?

— Уга, Надежда Николаевна,— гиһәд, Киров тосад, көтләд авч ирәд, өөрән суулһв.— Бәрлдәнә аш диглҗәнәвидн.— Цааранднь келҗәнә:— Мана диилвр гидгтн, үүрмүд, политическ чинртә. Зер-зевнь күцц, хот-хувцнь дуту уга хортыг, академическ медрлтә генералмудыг, андрсн Антанттаһинь таштнь, эврә йосан, Советән харсхар нег мөслсн бат ухата, өөдән серлтә, дигтә-дарата бидн болхла, алн цокҗ чадхан делкәд үзүлҗ, медүлҗ, эврән бийдән иткүлҗәхмдн үнн.

Əәдрхиг авх биш, әрә эмтә зулҗ һарсн генералмуд, Драценко, Бабиев эдн шарх-шаван долалдад, кесгтән кевтхнь алдг уга. Тиигҗ генткн алн цокулҗ көөгдх гиҗ теднә кень ухалҗ йовсн болх? Аһшиг авн бийәрн генерал Деникин «московск» заавр өгснь — һурвн әәрм Москва тал дәврг гиснь темдгтә. Тер зааврар болхла, Врангелин Кавказск әәрм Аһшас Саратов, Пенза, Владимир дамҗад, Москвад күрх зөвтә билә. Ода Врангель келҗәхнь: «Əәдрхиг авч, Иҗлин бахлур ээлх төриг Эрдели генералын церг эс күцәтл, тернь мана Көк теңгсин флотильд һолд күрх арһ өгх билә, — цааранднь ар үзгүр дәврнә гидг күцәгдх угадан шаху». Тер учрар Кавказск әәрмин зәрм әңгсинь доргшан өмәрлүлҗ, Əәдрх авлһнд орлцулх кергтә гиҗ, Врангель Деникинд селвглҗ. Тиигхлә, үүрмүд, Иҗлин бахлурас көлтә ноолдлһн улм чаңһрхас биш, сулдҗахш. Теднд чигн, маднд чигн әдлдән чиңврлҗ, күчр өөдән политическ чинр зүүҗәнә. Хәрнь тер, үүрмүд...— Командирмуд, комиссармуд дегц босад, һарлдад бәәв. Һаза күн болһн белн тохата мөрн деерән һарсн болла үзг-үзгәрн довтлад, йовад одцхав.

Колесникова босад, Кировин өмннь ирәд зогсв. Тернь сүүвдәд авн келнә: — Надежда Николаевна, буру эс гихләтн, һазаран һарад, цевр аһар киилн күүндий...

Эн хойр көтрлдсн һарад ирнә. Герин сүүдрт хурасн модн деер зергләд сууна:— Нә, юн болва? Əәдрхнд яһва?— гиҗ Киров адһана.— Тана ирлһн хара биш...

— Уга, Сергей Миронович,— тадниг яһҗана гиһәд... Мана йовулсн коммунистическ боли көдлмшч батальод ямр кевәр ноолдҗахинь медхәр...

— Эврән эс соңсвта? Миниһәр болхнь му биш. Цаһачуд цадтлан цокулсн... Зуг тер хамгар, Надежда Николаевна, дәкәд күүндий. Ода Əәдрхнә зәңг келтн, бичә нуутн. Таниг седклим икәр эвдх гиҗ санҗахшив...

— Намий?— Колесникова хурагдсн болад, бийнь атыһад, нүднь догшрхсн болад одв.— Эвдл уга, Сергей Миронович, болшго.
— Кировин чирәнь мел доран ондарад, хумхарсн болҗ одв.— Мехоношин йовҗана, талдан һазр орулҗана.

Киров өвдгән цокад авна:— Эх, харм!.. Сәәхн нег-негән медҗ көдлҗәләвиднl..

— Таниг, Сергей Миронович, бас талдан һазрур йовулҗана, Йисдгч Əәрмүр...

— Мууха юмсви!— Киров һарарн саҗад оркв.— Кенә толһад, кезәнь, яһад тиим юмн орад бәәдви?

— Келхлә, бас чигн...

— Келтн, Надежда Николаевна!

— Ставкас Троцкин һарта сунһуг ирсн...

— Тегәд?..

— Чидл тату болсар, дегд энд-тенд, эк зах уга болсар фронтын зерглә чиклхин төлә...

— Яахм гиҗәнә?
— Балһсиг цаарандь харсна гидг берк, нүүлһти гиҗ...
— Тегәд, балһсиг Деникинд эврсән өгхмб?!— Киров босад, нег һарарн наадкан цокад авна.— Тиигхин төлә бидн үүнд цусан уулдад, арһта гисән алулад, шавтулад... А Кавказ яахмб? А флот?..
— Сергей Миронович, бидн тер суңһугитн авчкад, бас иткси угавидн. Маниг зөрц бударулҗах гиһәд, Мехоношин фронтур дуудсн... Тиим заквр деерәс ирсн бәәдгчн!
— Уга, Надежда Николаевна, тиим суңһуг бәәх зөв уга. Итк-җәхшив!..
— Бәәнә, Сергей Миронович, би эврән нүдәрн умшув.
— Йир яһдг болвчн, Надежда Николаевна,— Кировин хәләцнь эсго догшрхад, дунь чаңһрад одв.— Әәдрхиг өгх закврнг бидн күцәхмн биш. Терүг ЦК-д, Ленинд медүлл уга илгәсн болҗана. Ставк, Троцкий болн үүнә нөкднр басл аальлҗ, мек һарһҗана. Түрүләд манас бүкл дивизь булаһад авчкла. Ода балһсиг цаһачудт өгчктн гиһәд... Уга, тиим амр юмн альд? Әәдрхнә төлә, Надежда Николаевна, әмән, цаган әрвлл уга ноолдхмн!..
— Ода деерән, иим чинвртә кемлә, Сергей Миронович, та балһснд эрк биш кергтәт. Энд керг-үүл ясрад, хортыг хооран көөсн...
Колесникова Киров хойр адһсн Әәдрх орад һарна. Ирн бийәрн Сергей Миронович балһсна партийн организацд, көдлмшч класст болн XI-ч Әәрмин Реввоенсоветд түшж, Троцкин өгсн заавриг хаҗһр гиҗ өөдән күргәд бурушана. Хәрүнь удхш. Владимир Ильич Ленин бийнь: «Әәдрхиг сүл күртлнь харсх кергтә,»— гиҗ заана.
Балһсна партийн конференц болсн деер Киров цуг хамгиг нуувр, немр угаһар бәәсн кевәрнь илдкҗ келәд, ю кех, яах күртлнь цәәлһнә. Үүнә келсн халун үгнь күн болһна зүркнд төөнрҗ, толһаднь тодлвр болад үлднә. «Әәдрхнә медлд ор һанцхн коммунист үлддг болвчн, Иҗл һолын бахлур советин билә, советин бәәнә, советин бәәх чиги» гиснь Ленинә илгәсн суңһугин хәрүнь, эн эргнә большевикүдин әмн андһарнь болад, эдниг эңкр Советиннь төлә, эврә һазр-усананнь төлә улм зөрҗ, улм нег мөслҗ ноолдад, хортан дархур омгшулҗ дуудв.

* * *

Иҗлин бахлур, Көк теңгсин көвә гидгитн эврәһән кеһәд, «дарунь улачудыг дарчкнав!» гиҗ, дарҗхнь болҗ, өгтмлҗ ирсн Драценко генерал өргәрн өгүләд, әрә эмтә зулҗ һарад, Әәдрхнәс зөвәр холҗад одсн бийнь деерән бәәх Деникин Эрдели хойрт өгсн амн үгән идсн төләдән, келсндән эс күрсндән, цергиннь өрәлинь геесндән хордҗ, хорта моһа кевтә хойр талан шиикнәд, хоран кенд күргхән олҗ ялад, шилвкәдл, өлкәдәдл бәәнә.
Чидлнь күрснь — бәәрн улс болна, Яндһа-Мацгин өмн заха

хальмгуд. Эднә мууднь цаһачуд басл гидгәр оржана: дәәләд, даҗрад, зоваһад, һазань шоваси өвртә, өвр уга хамгинь чигн амрахш, авч одад, алад идсәрн олз кеһәд бәәхлә, юн керг! Биисинь эдлгәд, цокад, гүвдәд зовахас нань хахар, чавчхар гүүлдәд, ууран, уйдвран эднәр һарһна. Үлдл цергнь иигәд, кедү дуңгә күчр юм татад бәәсн бийнь, генерал Драценко сохрас дор — үзхш. Хәрнь, ил зөв эс өгвчн, хөрхш. «Шулуһар шарх-шаван эдгәж, чидл хураг, дәкн дәврхд кергтә болх» гиж, эн санад, эс медсн, эс соңссн болад бәәнә.

Хальмг тег, Иҗлин бахлур теңгс көвә хойрас бишңкнь, цаһана һарт бәәх учрар чинвр өдр ирвәс улм икдәд, әәмшг өсәд, бәәдл улм нәрдәд, әмти киңһән дотран гишң авчана. Ар захар, Аһшин алдар дәәнә гүргү чаңһрад, басл күчр бәрлдән болж, хойр халх басл нег-негиәнь мууд орж мөткәлдҗәх кем. Барон Врангель болхла, йир яһад чигн Иҗлд курч, Аһшиг авхар үкж йовх элмр, цергән түкрдг бийнь: «Хазгуд минь! Хагсу көдә хальмг теегәр хан-һәрд мет нисәд ирсн тадн, адһтн, Аһшиг шулуһар эзлтн, ээж болсн эңкр Иҗлдән күртн, күчтә әмтәхн усарнь күлгүдән услтн!» — гинә.

Иим күчр бәәдл олзлж, теегиг кевтнь гишң цаһачуд эзлсәр омг авч, контрреволюционн үндстә тоот өндәлдж, нүкнәсн һарсн, дораһар әмт хутхад, «хазг Хальмг таңһч» кехмн гиж, полковник Тундутовин күсл бүтхд нөкд болҗацхана. Келсинь соңсхла, харцһу улсин толһань эргх биш, тасрад унхдан чигн арашго: «Эврә, әмнднь күртсн дала һазрта, малта-гертә болна гидг... эврә келн-әмтнә таңһчта болна гидг... орс-дерслә әдл зөвтә, хөвтә бәәнә гидг дурна...»

«Үнн болхв эннь, аль худлв?» гиж алмацж, хамг заасн тоотд күрхин кергт, хазг болад чигн одх дуңгә бәәх улсиг, тертн ки юмн, мек гиж иткүлх төр большевикүдин өмн һарсн, күцәнә гидг амр биш. Ташр эврә Советин йосан харстн, түүнәстн үлү туста, кергтә, эркн таднд нань уга гиж, чик хаалһднь эдниг орулж, орс көдлмшчнрлә ни-негинь батлх кергтә болв. Хоосн ухр амнд багтхш гиһәд, хоосар келсн кедү дуңгә тодрха, сәәхн болвчн, баһдҗана, хот болж өгчәхш». Әмтн әрк биш иткдг болдгар, заавринь авч, дахдг болдгар, нег мисхлд, агчмд чигн алмацшго, тиим, үнг чик, лавта бат, шүрүтә чигн, цаһан ашта иткл кергтә бәәсн, күрәд ирв!

Владимир Ильич Ленин бийнь хальмг улсур кесн Дуудвр дулан герл хойрари делгү теткж, һазрин көрсн-даарсинь көөж шинрүләд, ноһарулад оркдг хавр мет Хальмг теегәр шуугад орад ирв. Энүнә цань уга тодрха, ил, төв үгмүд «Хальмг ахнр-дүүнр!» гиһәд эклсн кевәрн улм янзрад, улм кеерәд, цаарлх дутмаи үннәрн күн болһна седкл, зүрк эзлж, толһаднь орж, умшсинь чигн, соңссинь чигн тегш авлм күчтәнь, чинртәнь лавта.

Җалыковиг на-ца Хальмг ЦИК дуудулна. Адһад, Әәдрхн тал

күрч ирхнь, кесг үзж, медж йовсн улс харһна. Тедн заагт шин таньлмуд Кануков Хомутников хойр бас бәәнә. Цуһаралань менд-ләд, ю-бнс келх хоорнд кесг күн һазаһас орад ирв. Хәләхнь: Киров, Колесникова, Мехоношин һурвн, наадкснь таньгджахш.

Мел дарунь селвлцән экләд бәәв. Ахлгч Кировд үг өгчәнә. Сергей Миронович босад, хурсн үлсиг захас зах күртлнь харвн, үгән эклв: — Хәәртә үүрмүд,— һартан бәрҗәсн цаһан цаасиг өмнән өргәд чичрүлҗәнә.— Әәдрхнә дәәнә-революционн комитетин болн партин губкомин нерн деерәс би таднкг ним күчтә селмтә болсндтн халунар йөрәҗәнәв. Эн юмб гихлә?— Үр Ленин бийнь хальмг улсур кесн Дуудвр. Энтн цаһачудын үлдәс, хазгудын чашкас хурц, теднә түмн цергәс шүрүтә, юнгад гихлә мел үнн, үннәс бөкнь уга бишйй. Болв энүг күн болһнд күргж, медүлж, мана партин, Советин йосна нерн деерәс келгдсн әрүн үг живр зүүһәд, хотнас хотнур, әәмгәс әәмгүр, нутгас нутгур нисәд оддгар кех кергтә. Амр төр биш, үүрмүд, болв үр Ленинә Дуудвриг әмтнд әс күргхлә, улм күнд болхнь алдг уга.

Хальмгудт Владимир Ильич келҗәнә: «Хаана йосн тадниг кезә чигн шуд мухлаһан кевтә зардг билә...» Тернь лавта, юнгад гихлә революцин өмн хальмг залуг арвхн һурвн арслңгар хулдж авч болхм билә...

Хальмгудт Владимир Ильич келҗәнә: «Тана эдлврт бәәх һазр мел хасгдад йовла...». Тернь бас лавта, юнгад гихлә сүл тәвн жилин эргцд хальмгудын һазрас күсдундур сәй шаху арвна хасгдв.

Дуудврт нег чигн үлү үг, күцәгдшго нәәлмж уга. Экнәсн сүл күртлән мел үнн төләдән иткмжтә болчкад, бат. Хамгин эркн гисн төр чиннринь чигн, нилчинь чигн күцц зааж болшго, энд-тенд; талын һазрар тарагдсн хальмг улсиг негдүлж, бийсиннь таңһч һарһх төриг Советск правительств Цугхальмгин күч-көлсч улсин съезд хаһлх зөвтә гиж, терүнд даалһҗана. Тернь юмб гихлә?— Хальмгуд бийстн эврә хөв-жирһлән медж залтн, кезәнәс нааран күсл кеж йовсндан күртн гиҗәхнь ил.

Дуудвр күчр тодрха: «Хальмг ахир-дүүнр! Цугхальмгин съезд хурахас урд тана һазрин ик зууһинь цаһана бандас сулдхх кергтә болҗана...

Цуһар Улан Цергин зергләнд ортн. Цуһар Деникинә цаһан болн хазг бандын өмнәс бостн! Цуһар эврә Советин йосан харстн!» — гиж дууджана.

Тегәд, үүрмүд, эн, берк гидг, өөдән политическ чинртә ленинск документыг эрк биш хальмг болһнд күргж медүлх кергтәг келчкләв. Зуг бас нег батлхар: йир сагар, болһаж, нәрнәр арднь орж эс күцәхлә, яахинь, юн болхинь нама уга, бийстн дегд сәәхн медҗәнәт. Хортн заагт йовж, теднә дунднь цәәлһврин көдлмш кенә гидг, ахрар келхлә, амр биш. Тадн әмт йовулхларн, теднән сәәнәр шалһж-шүүтн. Дуудвриг батар далдлж, хортна һарт оршго болдгар эвинь олтн, арһлтн. Өгх сурвр, келх үг бәәни?

— Бәәнә, Сергей Миронович,— гиһәд Җалыков босв.— Эн документин чинриг чинңүрдҗ чигн болшго, кемҗәлҗ чигн болшго. Кеер хонад, кец дерләд нүүһәд-нүгшәд йовдг хальмг бийән ахрдүүнр гиҗ күндлсиг, сәәһинь хәәҗ, бәәдл-җирһлинь ясрулхар бәәх әрүн седклиг медл уга бәәшго. «Бийән гиси чамаси би юуһан хармлхв?» гиҗ дуулдгнь эн болхутов. Зуг энүг кевәрнь, юуһинь чигн алдҗ гел уга күн болһнд күргх — мана төр. Тер төләд, Сергей Миронович, хойр селвг өгхәр. Негнь — Дуудвриг эрк биш хальмг келнд буулһх кергтә, умшхла, хальмг болһна уханднь унглад орад йовдг болдгар... Хойрдхла, кенчр деер барлхнь, торһн нимгн болх дутман сән, далдлхд амр. Кен медхв? Мөрнә делд, саңһад чигн гүрх учрад бәәх?

Җалыков суув. Киров босад, наадксаснь сурҗана: — Бас кен, ю цемхәр?— Кун үг келҗәхш.— Тиигхлә, үүрмүд, Җалыковин селвг зөвтә гиҗ санҗанав. Үкс гиҗ күцәһәд, эндрин бийднь тадна өгч үзнәвидн...

Кануков Хомутников хойриг дахулад, Хохал Җалыков Иҗлин көвәһәр ирнә. Теңгә хойр кермәр нааран ирдг болвчн, керглҗ Иҗлиг һәәхсн бәәдл уга, юңгад гихлә һолын өргнинь, эң зах уга болдгинь, цаадк көвәнь гиҗ келмәр һазр эс үзгддгәр күчр кевәр өврчәнә.

— Харти, хәләһич,— гиҗ Хомутников һарарн өмнән заана,— теңгсәс юуһарн тату, а?

— Һол теңгслә негдхләрн, йигәд делвәһәд бәәхгов,— болҗ цаадкнь келҗәнә.

— Уга,— Җалыков угднь орлцв,— теңгс күртл өрәл өдр кергтә, үүндтн...

— Мел Иҗл гихәрий?— Кануков Хохал тал «голс» гиһәд оркв.

Җалыков маасхлзад, зөвшәлсәр гекәд оркв: — Иҗл мөрн һол!.. Ик бийәрн...

— Харти Бадиевич,— гиҗ Җалыков энүг тер хамг тоолврасн салһх саната,— келхнтә, яндһа-мацгахн яһҗана?

— Ямаран яндһа-мацгахн?

— Полк болхугов,— Хомутников үр талан хәләһәд, өргәрн заңһна.— Яһҗаначи?

— Полк гем уга, көвүд бийснь — күн магтҗ ханшго. Командир мана чаңһ, чадмг, шамдһа... ширҗңнүләд бәәнә.

— Болҗл ода,— гиҗ Хомутников хөрнә,— намаг келхнь дуту бәәсмб?

— Би тиигтлән худл келҗәни?— Кануков экләд дуулна:

Хальмгин негдгч полкиг
Хомутников командир толһална, ээ...
Хомутников командир толһалвчн,
Хәәкрәд орхд омгта, ээ...

— Ду һарһчкҗ кевтәмт?— гиҗ ода Җалыков өврнә.

— Дун негн биш, дала,— Хомутников үр талан заана,— бий-

иннь, Харти Бадиевич политкомиссар Манҗин Шуурһч хойрин ааль...

— Василий Алексеевич, илднь келхлә, дууг көвүд бийснь һарһна, Шуурһч биди хойр ю-күүһинь ясад, газетд барлнавидн,— болҗ Кануков келнә.

— Газетд гинтә?— Җалыков ормаһад одна.— Газет бәәни?

— Бәәнә,— гиҗ Кануков гекнә,— «Улан хальмг» гиһәд, эврә келәр һарһнавидн. Илгәҗ болҗаңа...

— Мел урдаснь ханҗанав,— Җалыков келсән дахулад гекәд оркна,— шуд мини нернд, алдг угаһар илгәҗәти, көвүдт, намаг нурһлҗ таньдгнь ил, менд келти, гер-малнь цагин дүңгәр торлцад бәәнә гити.

Эдн Хальмг ЦИКүр хәрү ирнә. Кергтә хамган авад, үр Ленинә Дуудвриг күн болһнд күргҗ цәәлһҗ өгх болҗ нег мөслси хальмг большевикүд, тоолврнь батрсн, хәләцнь хурцдсн, чидлнь немсн, Киров эдилә халунар мендлҗ, эңкр партин даалһвриг эрк биш күцәхдән итксн, йовн гиҗәнә.

* * *

Орҗ аашх цаһачудас зулҗ һарсн йосна халх эңгс боли онц эмтн чигн эврә нутган темцәд, хәрү ирҗ йовцхана. Теднә заагт, көлглҗ одсн тергндән, өмнк кевәрн багтад суулдсн, дөрвн кевәрн, Отельдан Амха хойр, Екатерина Романовна Ваня-Мацатаһан, Далвңгар орҗ аашна. Хаша-хаац хамхрхнь хамхрад, шатхнь шатад, гермүдин үүднь делгәтә, терзнь оңһалдад, дегд кецү бәәдлтә.

— Басл кедгәрнь кеҗ, кудҗ-кудҗ һарч,— гиҗ Амха шагшрна. — Хортн гиҗ, наадад келсн үг бишлм. Хорта төләднь, хар мөртә, хар үүлтә төләднь тиигҗ нерәдсн болхгов.

— Иим аврлт уга юмс эмтинь хәәрлсн гиһәдий?— болҗ, Екатерина Романовна Амхан келсиг йовулҗ өгнә.

— Бичә кел,— гиҗ Амха эңүнлә зөвшәрнә,— нернь цаһан болхас биш, кергнь, тәрнь хар...

Эднә үгд орлцл уга тагчг жола бәрҗ йовсн Отельдан ардан эргәд одна.— Катенька, яахмб?— гинә.— Эмгнәг орхмб, аль...

— Агаша бергнәг орхмн, эсклә тертн маниг күләһә бәәҗ, көшсн эс болвас...

— Бааҗа бас тенд бәәх, а?— гиҗ Ваня-Маца эврәһән келәд, хөөт экүри хәләнә. Тернь ю келхән, яахан олҗ ядад алмацад одна. Уга гихд — хату, бәәнә гихлә, альд, ю кеҗ йовхнь — темдг уга.

Амха эңүнд нөкд болс гиҗ, хоолан ясад келнә:

— Би, хүвдән, бааҗачн уга болх гиҗ санҗанав, юңгад гихлә цергә күүнә керг ода деерән, көвүн, дегд эрки болчкад, әәр чаңһ, нәрн... Йов, тиим юм ке гихлә, уга гидг арһ уга. Эврән бааҗаһан меднәч, эрчмдәд, шатад бәәдгинь...

Терги һазань ирәд зогсм цацу, соңсн бийәрн, эзн эмгн гүү-

һәд һарч аашна: — Күрәд ирвш!.. Күрәд!..— гиж йовна.— Хәлән гиж, хойр нүдм оңһахдан күрсн...

Екатерина Романовна һәрәдж бун, эмгиг күзүдәд теврв: — Мендвт, Агаша бергн! Ямаран бәәвтә? Яһжавта?

— Намд юн болла, әмтнә дүңгәр бәәвүв. Тадн яһж йовж ирвтә?

— Бас әмтнә дүңгәр...

Цуһар герүр орна. Белн цә бәәснәс уулдад, невчк амрч авчкад, Амха Отельдән хойр хәрх боллдад, ирсн тергәрн һарад йовсиь тер. Эдниг үдшәчкәд, Катя Ваня-Маца хойр орж ирв.

Эрк алхад орн, Катя келж йовна: — Маниг, Агаша бергн, күн хәәсн угайи? Юңгад эс келнтә?

— Зәңгинь соңсад бәәхәс, үзсн угав. Генткн нег таш-ваш болад, таварлҗасн цаһачуд тарвалдад зулад, негн чигн үлдл уга одв. Тегәд, әмтнә келәр болхнь, Хохал тедниг тарасн, нам зәрмнь бийинь үзсәр келлдәд бәәв. Селән сулдсна хөөн нааран ирәд уга. Соңсгдхш. Әәрмлә йовдв, Әәдрхнд йовдв, зуг эн алдар шидрдснь медгдхш...

Асхн болад, орндан орцхасн бәәнә. Удсн уга Ваня-Маца унтж одв, сүүкнәд, нөөртән авлгдв. Катя чигн, Агаша бергн нег үлү, эс көндәх төр уга, келәдл бәәхнь чилхш, мел ца-цааһасн һарч ирәд, улм күүрнь давад йовна.

— Нөр сергәд хуурв, нам хааран одснь медгдхш,— гиж Агаша бергн эвшәсн, хуухан маажна.

— Школ мана яһж? Одгдсн угайи?

— Хажуһарнь нег һарсн — хаша-хаацнь өмнк кевәрн, цань юн болсн-яһсинь орж хәләсн угав. Хазгуд бәәнә гилә, юуһинь тедн амрах билә...

— Маңһдур одж хәләнәв, кемр хамхрха-эвдрхә бәәхлә, шулун гидгәр ясулж, бичкдүдиг сурһх кергтә. Болҗана...— Генткн тоңтоң гисн болад одв. Катя өсрж босн: — Агаша бергн, соңсвта?— гинә.— Хохал!..— Бийнь орна көлд өлгәтә бүшмүдән шүүрч авад, өмсн йовж, үүднүр адһна.

— Сагл, кенинь сур,— гиж эмгн хөрнә, бас ю-күн соңсгдхм болвза гисн, чикән өгн йовна.

Катя үүднд күрн, гүүнәр санлдад, невчк төвкнсн болчкад, арһул: — Кемб?— гинә.

— Катенька, бив!..

— Хохал!.. Хохал минь!..— гиж, кесг давтн бәәж, чаңһ һохиг тәәләд, үүдиг делгәд оркна. Бийнь уралан укс һәрәдәд, залуһан күзүдәд дүүҗлгдсн, халхднь халхан шахад, заагарнь үмсәд чигн йовна. Тегәд, мел тер кевәрн эдн герүр орна.

— Нә, болж, Катенька,— гиж, Хохал хөрн йовж, далынь, толһаһинь харһсарнь илж, бас чигн бийүрн шахна.

— Яһжанта? Шам юңгад эс шатанта?— болж эмгн цааһас дууһан өгч йовна.

— Ой, би байрлхларн, нам...— гиһәд, Катя дунь эмәсн болад,

бешт күрәд, хустг олҗ авад шатаһад, стол деер бәәсн шамд һал орулад оркв.

— Нә, цуһарн чигн мендвт,— болҗ Хохал Агаша бергнд энүгән нерәдҗәхнь ил, уралан һарад, столд күрәд сууна. Удсн уга, эмгн далвлзҗ ирәд, тосад босҗ йовх Хохалыг маңнаһаснь үмсәд авб.

— Муурад, хатад харлад,— гиҗ Агаша бергн келҗәнә,— яһвчи нигтлән, Хохал?

— Герл муухн болад тиигҗ медгдҗәнә,— Хохал эмгн тал хәләһәд инәмсглнә,— маңһдур, өдрәр хәләхлә, тегәд...

— Өдр, сө гисн йилһм бәәни? Өңгчн муухн, өргнчн шоваһад, шаначн хавчгдад... Өдрин герл чигн эн хамгичн ясшго...

— Өңг му гини?— болҗ Хохал шоглх саната босад, хәләһит гисәр өрчән заана, бүсән көндәһәд, зүүһәтә пистул, унҗсн чашкан иләд авна.

— Эн тускдан, Хохал минь, өңгчн һолгдшго,— гиҗ эмгн бахтсар келнә.— Нә, эднән өлг, һар-нүүрән уһа... А чи, Катя, юуһинь зогсад бәәнәчи? Шулуһар цә тәв, һал орул...

— Ой, Ваня-Мацаг серүлнәв,— Катя ца хораһур орҗ йовна, — меджәхш...

— Катя, арһулджа, бичә серүл,— гиҗ Хохал келәд, шам авад, дахлцад орна. Тегәд, таварн сарсаһад унтад кевтсн көвүн деерән өкәһәд, маңнаднь урлан шахад үмсәд авна.— Өсәд бәәҗ... Зовасн угайи?

— Уга, бод-бод гиһәд, бөдүн күн мет. Хойрулн әвр сән бәәввидн... Көгшәсиг дахад, өдр болһн заһс бәрдм...

— Үгин заагт, тедн яһв?

— Маниг авч ирчкәд, хәрҗ одцхав, гем уга.

Җалыков шаман гергндән бәрүлчкәд, биинь бүс-мүсән тәәләд, зертә-зевтәһинь өлгҗ йовна. Тер хамгасн сулдсн, хойр һаран деләд, суняһад авна...

Агаша бергн цәәг болһад, арднь орҗ самрад, арһлад амтлад орксн, ааһсар кеҗ йовна.

Хохал хамрарн утар татҗ кииләд келнә: — Шуд хамр авад, агнь әвртә болдг өңгтә, зандрад...— Стол һатц эн сун бийәрн ааһта цәәг авад, халуһар сорад оркв.— Җомба!.. Йоста җомба!.. Иигәд нег уухм бәәҗлм!..

Хойр талнь Катя Агаша бергн залрад орксн цуг оньган Хохалд өгсн, басл сә санҗ, сурсинь кевтнь күцәх седклтә, белн докъя күләлдсн бәәнә. Болв цаган эдн тагтан үрәҗәхш, үзсн-соңссан келҗл авчана. Заагарнь ю-күүһәр соньмсад, яах-кеехәр төр келдсн, тернь юмб, эннь юмб гилдәд, шошнадл бәәлднә. Хохал чиңнәд, сурхлань хәрү өгәд, наад бийднь тагчг, цәәһән ууһад сууна. Үнә чирәнь, нүднь әвртә серглң, мел инәг-инәг гиһәд, герл һарсн болад: «иигҗ, көвүм хотта-хоолта, тавар, гергм өөрм, халун җомбам белн, әврән бийм санамр, седкл тарһн суух цаг ирхм бәәҗлм!—

гиж толһаднь төөнрәд, дотрнь байр болж бульглад йовна.— Хортан йосар күцж дархла, холжулад көөһәд, хог таслхла, хамг эргнд төвкнәд, сәәхрәд, ясрад одхла,— жирһл гидг тер!— үүнәс чигн үлү болхугов».

Цәәһән ууһад, унтх боллджана. Агаша бергн нег девскр болсн юм һарһад, дер авад, ца хораһас һарч аашна, бәәдлнь, онц ор ясхар йовна.

— Та яахар, Агаша бергн?— гиж Катя ормана.

— Яах билә, оран үүнд тәвүлж авхар...

— Уга, уга, Агаша бергн,— Хохал босад одна,— нег сө яһад болвчн багтад унтхугов, маңһдур талдан гер сурнавидн, өгх...

— Би багтшго гиви?— Эмгн Хохал тал «голс» гин, мусхлзад авб.— Баһчудын өөр медәтә күн... бийдм чигн эвгә, таднд бас...

— Болвчн, Агаша бергн, би һанцар бәәхд үг уга билә, бидн ода һурвн...

— Чи, күүкн, бичә адһ, энчн,— гиһәд эмгн Хохал тал өргәрн заана,— шаңһа күн, цергә, хааран болвчн, минь ода чигн йовж одх болжана. Тиигхлә, та хойр — тенд, би — энд... тус-тустан зовад, нег-негән угальн гижәнәвидн. Миниһәр болхла, гер эс олдхм биш, невчк тотххм, төр төвкнәд, санамр цаг ирхлә, медгдәд бәәх...

— Чик келжәнәт, Агаша бергн,— гиж Хохал зөвшәржәнә,— болв оран ормаснь бичә көндәтн, би танас сурҗанав.

— Уга, Хохал минь, соңс намаг,— болад эмгн, эврәһәсн хооран һаршгов гисәр одад, орна нег көләс авад чирхәр седжәнә. Хохал Катя хойр нег-негнүрн хәлән, дун угаһар нөкд болцхав. Тегәд, наадк хорад эмгнә ориг тәвәд, ясад орксн эмгн деернь сууһад авчкв.— Та хойрин толһад мел уга бәәсн, би болхла, үүгитн урдаснь ухалад, шиидәд авчклав. Болжана намд, медәтә күүнд, тадна өөр хавчхлзжахар... Йовтн, нөөрм күрчәнә, унтх кергтә, сө чилж йовна.

Хохал Катя хойр, арһ уга, ца хораһур орцхав. Зөвәр тагчг зогсжаһад, Катя арһул Хохал тал өөрдж ирәд, үг-мүг угаһар өрчднь чирәһән шахад оркв. Цаадкнь хойр һарарн теврәд, хамран Катян толһад шахад үнрчләд, таалад бәәнә.

Өрүнднь Катя серн, нүдән секхлә, өөрнь Хохалнь кевтнә. Арһул өндәһәд, чирәһинь ажглна: «Агаша бергнә келдг үнн: эвр муурч, шананнь хавчгдад бәәж,— гиж сана зовна.— Юундан эн ясрх бәәсн? Кеду нөр-хол уга, әәх-сүрдх хамгла чирәцж зөрлцәд, мууляи эдлж йовсн?» Катя өкәһәд, урлан әрә күргәд, хойр нүднь селгәдәр үмсәд оркна. Хохал серәд, байрлж, би талан өкәсн гергән татж авад, урларн урлынь олад, чаңһ гидгәр үмснә. Катянь улм шухиһәд, улм чаңһар шахлдж, «бас-бас» гисәр, байрнь цальгрн алдсар бәәнә.

Көвүнь көндрәд, гиинсн болад одв. Катя Хохал хойр хулха кехәр йовад бәргдсн мет шурс гилдәд, орм-ормдан наалдсн, кии-

һән нам авснь медгдхш. Ваня-Маца нөөрмлснь лавта, юңгад гихлә эн дәкҗ гиң гисн уга, саак кевәрн сүүкнәд унтад кевтнә.

— Серүлнәв, а?— гиҗ Хохал гергнәсн сурна.

— Унттха болхн...

— Намд босх кергтә, йовх...

— Харһл уга йовҗ одхлачн, һундх,— гиһәд Катя бийнь көвүг серүлхәр седҗәнә: хамриннь үзүрәс арһул татад, хойр халхарнь ташсн болна: зуг цаадкнь нүүхлчкәд, нүдән секҗ өгхш. Тиигхләнь, сүүднь һаран орулад һоҗһиулҗана.— Бос, бос, Ваня-Маца, баажачн ирсн, йовхар бәәнә.

— Кезә? Альдаран?— болад, көвүн өсрәд босад ирнә. Өөрән кевтх эцкән үзн, шуд деернь сарвлзад киисәд унн, шахлдад, дегд байрлхларн, нам нүдән аньчксн, шухиһәд бәәнә:— Иим удан альд, яһад йовлта? Бидн күлән гиҗ, күлән гиҗ...

— Нә, та хойр иигәд көлврҗәтн, би боснав,— гиһәд, Катя орн деерәс шувтрад бууһад, һарч одв. Удсн уга, беш тал харҗңнсн болад одв — соңсгдҗана: — Оо, мана Агаша бергн цәәг чанад, зандрулчкҗ. Эцк көвүн хойр соңсҗанта? Бостн!..

Мел дарунь гилтә һош-һош инәсн Ваня-Маца эцкиннь күзүн деер мордсн һарад ирв:— Үзҗәнтә, намаг, темә унсн йовхиг?— гиҗ эн хәәкрҗ йовна. Хохал чигн көвүһән дахад дөгсн, темән болад, нааран-цааран сайглад тогляд, һәрәдәд чигн авна. Тиигх дутман Ваня-Мацан дунь деер һарад, гер дүүргнә.

Һазаһас Агаша бергн орад ирв:— Ой, эн темәтә күн альдас ирҗ йовна?— гиҗ өврсн болна, Ваня-Маца улм һочкнад, күчр кевәр таасҗахнь ил.

— Нә, иигәд эндртән болҗана,— гиһәд Хохал көвүһән күзүн деерәсн буулһв.— Хотан ууҗ авхм, би йовнав, намаг әмтн күләҗәдг болх.

Дөрвүлн сууһад, цәәһән ууҗана. Көвүнә нүднь гилвкәд, одак наадн-шогин һал дотрнь унтрад уга, хәрнь, улм күч авсар бәәнә.

Хохал Агаша бергн тал өкәһәд келнә:— Танас сурхм, Ваня-Мацад орс кел дасхит гихәр.

— Экнь бәәнм, Катя...

— Катятн бас, өрүн һархла, асхн күртл уга гиһит, танас баттань уга.

— Тиигхлә, бидн хоорндан бас орсаһар күүндхмн,— гиҗ Агаша бергн келҗәнә.— Катя бидн хойр бас... хальмгар күүрлҗ авад һарнавидн.

Хохал хотан ууһад, зер-зевән зүүҗ авад йовх болҗана. Катя ца хораһас һарад ирв.

— Хамдан йовий,— гинә.— Школан хәләһәд ирнәв.

— Би бас йовнав,— болҗ Ваня-Маца му бәәдл һарад, һурниһәд одв.

— Уга, чамд болшго,— гиҗ Катя эвләд, толһаһинь илнә.— Агаша бергн һанцардх...

— Наар, хойрулн үлдәд, үдин хот кехмн, эднig ирхинь күләхмн, а?— Көвүн эмгнә үгд орад, үлдх болна. Хохал Катя хойр йовлдад одна.

* * *

Нутга дәәнә комиссариат дуудснд арвн залу ирсн бәәнә. Эдн Яндһа-Мацгтан зөвәр тоомсртад йовх, бийдән зөв сурһульта, земгә орс келтә, тоолвр, ухань гихлә, толһа дүүрң, арһта гисн улс. Комиссар Җалыков күн болһнла һар авад мендләд, герткснинь, хотн-хошан бәәдл сурад, күүриг эклхәр бәәнә. Зуг кен гиҗ эднig нерәдхән олҗ ядад, «үүрмүд» гихлә, дегд хург татврта болн гиһәд, тулҗаһад:— Нә, манахс, күүндх төр неги болчкад, беркл эркп,— болад, экләд бәәв.— Владимир Ильич Ленин бийнь хальмг улсур Дуудвр кеҗ «хальмг ахнр-дүүнр» гисн, җирһл-бәәдлән цааранднь ясрулхин кергт яахинь-кеехинь тодрха кевәр заасиг бидн, большевикүд, хальмг болһнд күргҗ, цәәлһҗ, медүлх зөвтәнидн. Әәдрхнә дәәнә-революционн комитетин ахлач үр Киров маниг цуглулад, эн төриг эрк биш дарунь күцәтн гиҗ, кергтә хамгар теткәд, һазр-һазрармдн йовулснь эн. Дуудвр тодрха, күчр нигт, йир гүн утхта. Юн дала юм келхв, ил юмиг...— Җалыков өмнән суусн арвиг бүртксәр хәлән, һартк цаасан өгч йовна:— Мә. Налҗ, умшлч соңсхад...

Налҗ, нәрхн хар залу, наадксасн зөвәр дү, өсрҗ босад, өөрдәд, цаасиг авад оркв. Зервк хәлән, хоолан ясчкад эклэд: «РСФСР-н олн-әмтнә комиссармудын Советин ахлач В. И. Ленин күч-көлсч хальмг улсур кесн Дуудвр» — гиһәд, эн умшад оркв. — Хальмг ахнр-дүүнр!..— Хм... Зогсҗаһит, манахс, энтн ахнрмдүүнрм гиҗ, маниг эс келҗәни, а?

— Талдан хальмгуд угалм,— болҗ Җалыков зөвшәрҗәнә,— чамаг, намаг, хар толһата хальмг болһиг үр Ленин ахан, дүүһән гиҗәнә. Хан тиигх бәәсний?

— Хан хальмгин хавтхинь гөвхәс биш, хальмгар ах-дүүһән кех яһла?— гиҗ Элдәшк эврәһән келв.

— Тер йилһвр, манахс, теңгр һазр хойрла әдл метинь илдкҗ, хальмг болһнд медүлсн эндр күчр эрк,— болҗ Җалыков заав.— Умш, цааранднь, Налҗ!..

Налҗ гүүлгәд умшад бәәв, дәкҗ нам тулҗ зогсен чигн уга, шуд нег киинһәр гишң төгскәд, Дуудвриг Җалыковд хәрү өгв. Тернь авад, өмнән оркчкад, бас нег бүртксәр хәләһәд оркв:—

— Нә, сурврмуд бәәни? Эс медгдсн болвза?— гинә.

— Экнәсн сүл күртлән эс медгдх юмн йир уга,— гиҗ Элдәшк хәрү өгв.— Чимнь чилгр өдрә парнас чигн даву...

— Тиим болхла, сән,— Җалыков столан секәд, татдгаснь бичкн багла һарһад, кесг Дуудвр авад, күн болһнд нежәдәр өгчәнә. — Элдәшк, Налҗ, Минчә һурвнас наадкстн, әәмг-әәмгәрн йовтн, әмтнд күргәд, цәәлһҗ өгтн. Цагиг эврән медҗәнәт, адһтн гихәс

талдан үг намд уга. Менд йовтн, байрта, бахта иртн,— Җалыков босад, күн болһнд һаран өгнә. Залус мендән келәд, йовад одв.— Чи, Элдәшк, сотньдан эврән умшҗ өг, Минчәһичн чамас авчанав. Дав зуур һанцардх болад бәәвч.

Элдәшкиг һарсн ард Җалыков үлдсн хойриг өөрдәд суутн гинә:— Та хойрт даалһгдх керг нәрн болчкад, җаңһрта. Цаһачудын һарт бәәх һазрар йовҗ, Ленинә Дуудвриг әмтнд күргҗ, цәәлһх болад бәәвт. Та хойрулн Лагана эргниг тавн хурһнасн давуһар меддгтн ил. Хойрагитн чигн әмтн меддгнь бас ил. Таднд дуртань бәәх, дургонь бас хара биш, келхд, Дензнә Бавгш, Бүүвән Туһльч эдн гийә. Яһсндан та хойрт дурта болхмб? Тиигхлә, йир сагар, цань угаһар болһах кергтә. Нег му мөр, нег му терг өгнә-видн. Яһвчн, йовһнд орхнь деер...

— Терги, миниһәр болхла, үлү,— гиҗ Минчә келв,— хард-таш гиһәд...

— Терчи чигн зөв,— болҗ Җалыков гекв.— Болв мөрн үлүдшго. Саңнаднь эсклә делднь Дуудврчг гүрчкхлә, кен орлң олдмб?

— Селгәдәр көләп чигн амраҗ болҗана,— гиҗ Налҗ таасв.— Зуг дәңгл болх дутмһан сән...

Җалыков нимгн торһн деер барлсн Дуудвр һарһад, нежәдәр өгчәнә: — Цааснас бат, норвчн илҗршго, далдлхд эвтә. Тегәд, кен болҗ хойрулн йовхар?

— Кен гисн?— Налҗ ормаһад одв.— Таньдг, меддг улст талын күн болҗ одсн дегд сонҗта. Батлхнь: альдас, яһҗ йовхан...

— Салгд заргдҗ, заргдҗ, сарсалдад, хоосн дөз, кишгән барад, мишгән үүрәд ирвидн гихлә, кен эс иткхмб?— болҗ Минчә келҗәнә.— Зууран эн нег дәңгл олҗ авсн, көтлврт әрә йовна, олзмдн эн гихүгов.

— Кемр харһхла, бәргдхлә,— гиҗ Җалыков батлҗана.— Арһта болҗ, кендчь чигн үзгдәд керг уга: цаһачудтнь чигн, баячудтнь бас. Сөөһәр ирәд, батта улсар дамҗулад, әмтнлә харһхла, төр күцәдл бәәхгов. Цаһачудын һарт хальш-түлш болад бәәсн улс сулдан бәәхин төлә юунас чигн билә гишго. Тиимнь партьяҗ авад, тагчгар, эс медгчәр нааран ирцхәг, Улан Цергин зергләнд орцхаг. Бу, зер-зев белн, өшәһән хортнас авг, эврә һазран терүнәс сулдхг...

Баһуда өмн зах күртл күргүләд, асхлад Ик Малзнар орҗ ирнә. Амха Отельдан хойрла эдн харһад, ямр зәңг-зәр тер хаҗуһар бәәхинь сурна. Хойр өвгнә дөңгәр нег му дәңгл олҗ авна, шуурха-буурха хувц өмсәд, йовхар бәәлднә.

— Шохин Омрун үүнәс тавхн дууна,— гиҗ Амха келҗәнә.— Цаһачуд уга, цааһас ирәд, һарад бәәхәс биш, бәәрлхш. Болв саг йовтн, көвүд...

— Доһлнгин һазрт көлән өрг гидгиг, көвүд, бичә марттн, саиҗ йовтн,— болҗ Отельдан заана.

— Учр уга, эмтнэ дүңгэр бод гиһэд йовхла, эв-эвтэн эс тусхий?— Минчэ инэмсглв.

— Урдасnь юуһинь таахв? Күрхлэ, медгдэд бээх, яах-кеехнь.— Налҗ хойр өвгнэ һаринь селгэдэр атхад, сегсрэд оркв.— Сэн бээтн, көгшэс, байрта харһий!..

— Тадн сэн йовит, энд, гертэн бээх манд юмб?— болҗ Амха хэрү өгчэнэ.— Нэ, байрта!..

Му дэңглэн көтлэд, хаалһин хаҗуһар, зөвэр уухнар Налҗ Минчэ хойр йовна. Бас чигн ормалдад, чикэн өгэд саглад, эрэ гүңгр-гүнгр гиҗ күүндхэс биш, чаңһ үг йир уга. Таньдг һазр, бичкн өөдм, хавтхр, эсгхлэ һол харһна. Хулсн-зегснь харлад, шуугад зогсад, эс оньглхла, эс аҗглхла, кен меднэ, кен һарч ирхинь — иньг гихв, аль хортн?

Тииглдэ йовж, Шохин Омрунд күрч ирнэ. Мөрэн тушчкад, захин гер тал ирэд, терзэрнь шаһана. Шил уга шамин голң-голң гисн герлд залу гергн хойр суина, хөв тускан келсн бээнэ.

— Мини зеенр,— гиҗ Минчэ шимлднэ.— Түрд гиҗэ, хэлэҗэ, би орсв. Цань медгдэ бээх...

Минчэ сул үүднь түлкэд орж ирн, мендлэд, үүдн хоорнд зогсна, хоолан ясад оркна.

— Кемб?— гиҗ гергнь сурад, шаман өргнэ.— Юу, мана наһцх кевтэм, уралан һартн, суутн...

Залунь босад, өөрдҗ ирэд, Минчэд һаран өгн, стол тал заана, тиигэн суутн гиҗэхнь лавта: — Цаг биш цагла эс ирдг күн генткн ирхлэ...

— Хаалһин эвэр орад күрч ирүв,— болҗ, Минчэ хэрү өгн йовҗ, өөдэн һарад суув.— Ямаран бээнтэ, Басң?

— Ямаран гихв ода?— Залу ээмэн холькад мусклзна.— Хумсан зуусн мис кевтэ кинһэн дотран авад бээнэвидн. Өлвклдэд, өлвклдэд ирэд, өңгтэ хамг харһҗ гилэ — авад, өгхшив гихлэ, цокад унһачкад, довтлад йовҗ одна.

— Залу улстн цуһар гертэний?

— Цуһар гихэс, хөрнэс даву уга, нурһлҗ шүүгүлихн, салгахн...

— Цаһачуд тадид күргн болҗахший? Хазг кенэвидн гихший?

— Уга,— гиҗ Басң зөвэр чочсар сурна:— Яһна, тиим зэнг бээнн?

— Хоосн зэңг болхла, юн үг!

— Тегэд, наһцх, яахм гихэр?

— Һаза нөкдм бээнэ,— гиҗ Минчэ келнэ,— түрүлэд терүг нааран дууд. Эврэн цааран йовад, дораһар зуг залуст кел, үкс гилдэд нааран ирг, күүндх күчр эркн үг бээнэ. Танахсас талын үлс медэд оркдм болвза, сагл...

Һазаһас Налҗ орҗ ирв. Ээн бер хойрадн цэ кев, сууһад уутн гиҗэнэ. Гиичнр нежэд сеңс уучкад, болх гилдв.

— Юу ээҗэнэв, мууха түргн юмб?— болҗ Ноһала өврэд, бас нежэд кеһэд оркна.— Залус иртл, кеду цаг, бичэ адһтн, уутн...

— Ямр бәәнтә, Ноһала, келн бә,— гиҗ Минчә келв.

— Ай, бәәнә гих нерн, чанх цә уга, шарх һуйр уга...

— Бидн, тегәд, ю ууһад бәәнәвидн?— Налҗ өмнк ааһ талан заана.— Амтнь гем уга, хар гихәс биш.

— Хар болдгнь, ах, цәәһин үс өгчәсн үкримдн, сүврха билә, зөвәр чиңәтә, цаһачуд, хахҗ үкмрмүд, алад идчкв. Амтта болдгнь арһ-эвәр... Кеер нег өвсн урһна, нам неринь медхшив. Экнь сөг мет. Түүҗ авад, теермдәд, хуурад оркхла, цә болдгнь тер.

— Һанцхн тана үкр авб, аль?

— Һанцхн мана болх яһла? Малынь, арһта гисинь, эс авсн гер уга. Кеерәс көөһәд авчкна. Хоолднь тееглмрт, хот яһҗ болдгнь медгдхш. Хотас урд әәлдә-чичрлдә бәәж, харар зовад үкҗәнәвднла. Шидр Манҗ өвгиг хаһад алчквш.

— Юңгад?

— Үкрнь үкәд, туһл үлдсн, терүгән көтләд хәләһә-хара йовтл, һәәһә гидг һунҗи болла. Түүгинь авхар седхлә, өвгн өгхәр седҗ уга, нам зөрәд ноолдхар бүсдк утхан һарһхлань, цаадкнь хаһад унһачкҗ...

Залус экләд ирәд бәәв. Удсн уга Басңга гер дүүрч одв. Тегәд, Налҗ келҗәнә:— Тадна бәәдл ямаран дуңгә күчринь эврән меднәвидн. Сән юмн уга. Му дала. Цаарлх дутман цаһачуд бәәҗ гилә; улм дордхнь ил. Хальмгудыг хамад авад, хазг кеж, харчудлаһан ноолдтха гиж, улачудын, мана өмнәс тәвхәр бәәдгчн.

— Бәәдгчн гисн юмб?— болҗ Минчә орлцв.— Талдан нутгудар, келхд, Ик Цоохр, Зүн-һар тал авчкҗлм!

— Ээ, авх биш, нам...— гиһәд, Налҗ тулсн болад одв.— Иим күчр юмн болҗ цаатн. Зүн-һара залусиг хазгт авч. Хөд кевтә тедниг күчәр тууһад, көөһәд, Элст тал авч ирж. Офицермүднь хазгуд чигн, сурһуль-эрдм тату, аэд-эркнч хамг, алх-булхас, тонхкудхас талдан юм меддг угачн. Тиим анддуд кениг эрвлхмб? Цокад, гувдәд, эс болхла, шааһад, хаһад, ю чигн келгхнь ил. Тегәд, тесҗ эс чадхларн, дегд күчр болад бәәхлә, залус хоорндан үгцәд зулна. Тедниг хәрү авч ирх болад, офицер Бедрик, сарпулин байна көвүн, отрядан дахулад довтлад һарч. Көөлдәд, хәрү тууһад Элстүр авч ирнә. Тер эргнә хальмг хазгудын одмн Балзна Һәрә амрад одж: «Полковник Тундутов, ик бийәрн ирсн, яһж үүнд бийән үзүлдм гижәсн, һәәвһә юмн намд болвш,— гиҗ эн байрлна,— нусинь, кишвасин, нудрмдан ораҗ болҗана?»

Залус зергләд орксн, одмн өмнңь бүрүһин шудн маляһан чичрүлсн, нааран-цааран хойр йовднад бәәдгчн. Тедүкнд Тундутов Бедрик болн нань чигн офицермүд юн болхинь, яахинь күләлдҗәдгчн.

Одмн, хамгин түрүнд бәәсн баахн залу тал өөрдж зогсн, нүдәрн бәрж идн гиж шилвкәд сурна:— Чи, андн, эдниг дахулж гүүвчи?— Тернь хәрү өгчәдг угачн. Дарунь бәәх залуһур хәләһәд түрүнк тал маляһарн заана.— Эн тадниг йовйа гиви?— Эннь ба

тагчг болна. Тиигхлә, одмн, улм ууртан бүтҗ чавкадад: — Кен тадниг хутхла?.. Кен дахулла? — гиҗ күн болһнас сурдгчн, зуг хәрү угачн.

Олн дундас одмна нүдн нег залу йилһнә: цогцнь бичкн, бийнь хатмл, уйн болдг өңгтә чигн. Түүнүр гүүҗ одад: — Келлч, кен чамаг йовхм гилә? — болна.

— Цуһар үгдән багтад йовх боллавидн, эврсән күн болһн оңцдан шиидлә, — гиҗ тернь хәрү өгнә.

Балзна һәрәг шуд бахлурдсн мет хорнь буслад, хоолнь теегл-гдсн болад одна. Нам дегд уурлхларн, яһҗахан чигн меджәх бәәдл уга, санамр зогсҗах залуг малядад авна: — Эвәр эс болхлатн, эс келлә гивзәт, эврәд меднәв! — гиҗ сүүднь утх шаасн һахаһас дорар чишкнә. — Күн болһиг келтлнь, кен хутхсинь зааҗ эс өгтл, цокулнав. Мини маляд теснә гидг, — маляһан өргәд, чичрүлҗәнә, — берк!..

Болв залус тагчг зогсад бәәдгчн, әәҗ-сурдҗәх бәәдл угачн. Одмн полковник тал «яахви?» гисәр хәләнә. Тернь гекәд оркна: «эврән мед» гиҗәхнь ил, йовҗ одна.

Залусиг нежәдәр көтләд һарһад, киилгинь тәәлүләд, шалвринь шувтлулад, элк түргүләд кевтүлдгчн. Күзүн деернь нег хазг, көл деернь талдан хазг мордсн, һурвдгчнь маляддгчн. Цокх болһнд цусн өсрәд, нурһнь улан-явр болад илҗрәд ирдгчн. Тиигх дутмнь одмн улм адрад: — Кен?! Кел кенинь!.. — гиҗ оркрдгчн. Зуг олнас негнь харһцад, ухань орҗ-һархларн, тесҗ ядад, толһачан заана. — Тер бишв! — Одмн байрлад, хойр альхан ниткрсн бәәдгчн. — Игәд келәд оркл уга эврән зовад, наадксан зоваһад...

Толһачиг чичәд, түлкәд, уралан һарһна. Дорнь зарһинь кенә, хах болна. Толһач эврәксдән келнә: — Хөөнь, манахс, бичә үүрмүдән бәрүлҗ өгтн, — би ода хөвән эдлх болад бәәвүв. Герткстм менд келтн. — Эн өөдән хәләнә, өмнән, холдан харвна, теегләһән, теңгрләһән мендлҗ салҗахнь ил. Тегәд, гүүнәр татад саналдчкад, пудрман деерән өргәд чичрүлн, — цаг, залус, негн биш, цаһачуд һәәд одхнь алдг уга! — гинә. Одмн «ду тасрl» гиҗ орклад, пистулян татҗ авн, хаһад унһаж.

— Дәрк, дәрк, мууха үүср уга юмн бәәсмб? — болҗ залусин негнь шуукрв.

— Үүср уга гисн үг бәәдви? — гиҗ Басң келҗәнә. — Манҗ өвгиг яһва? Тер кенд, ю кесн?

— Хәрнь, тегәд, мана йовсн керг, залус, ним күчр юмн дәкҗ бичә үзгдтхә гиж, тер тоотыг уңгарнь уга яһҗ кех төр ахлулҗ, нүүвчар ирсмдн эн, — болҗ Налҗ келҗәнә. — Владимир Ильич Ленин гиһәд, мана алдр көтлврч, Советин йосиг һарһсн, көдлмшч харчудын төлә, теднә бәәдл-җирһл ясрулхин төлә медрлән, цаган, нам әмән чигн эс әрвлдг күн яахинь, ю кехинь зааҗах учрар терүнлән тадниг таньлдулхар, таднд цәәлһҗ медүлхәр ирвидн.

Маниг путга дәәнә комиссар йовулв, күн болһнд күргж медүлтн гив.

— Хохал болхугов терньʔ— болж негнь таав.

— Ээ, ур Жалыков, бийнь,— гиж Минчә гекв.

Налж өрчдк хавтхасн эвкәтә кенчр һарһад, өвдг деерән делгәд, иләд оркв.— Оньглад соңсти, эс медгдсән сурхасн бичә эмәтн.— «Хальмг ахнр-дүүнр!» гиһәд, эн эклэд умшсн кевәрн, чили чилтлнь нам тулсн уга. Терньь учрта, юңгад гихлә чеежәр дасад авчксн ил.

— Лениити мууха сән хальмг келтә күмбʔ— болж медәтәвр залу Һәрә таасжана.— Шуд яс-үсәр орулад, тооран бийнь тодлм кевәр келж.

Налж инәмсглэд, Һәрә тал хәлән бәәж,— энүгитн, Һәрә, орс келнәс хальмгт орчулсн юмн,— гинә,— тадниг сәәнәр медж автха гиһәд.— Сурвр бәәниʔ

— Ямаран сурвр бәәдмбʔ— Һәрә алң болсар Налж тал хәләнә.— Нүдиг бүлтәмәр, чикиг сертәмәр келчксн, эс медгдх юмн гиж, йир уга. Мел үнн. Хамгиг ясрулхин кергт хог тасрсн хортыг дарх — негн.— Һәрә хурһан дарад оркна.— Хойрдхла, хортнд нөкд болшго, хазгин зерглэнд оршго күн зулх, бултх зөвтә.— Бас нег хурһан дарна.— Һурвдхла, Советин йосан харсх, эврә жирһлин төлә иоолдх саната күн Улан Цергин зерглэнд орх зөвтә. Минь иим һурвн төр эндр деерән эркн гиж, Ленин заажана.

— Зааврнь чик, зуг теднинь яһж күцәхнь медгджәхш,— гиж Басң Налж Минчә хойр тал селгәдәр хәләнә,— цаһачуд бәрхлә...

— Цаһачудт бәргдл уга йовх,— болж Минчә келнә,— бидн хойр бәргдх биш, нам кенд чигн үзгдсн угавидн. Бас чигн өмәрләд, бас көдлмш кенәвидн, болв бәргдх санан угавидн. Тадн чигн тер мет үгән нег кеһәд, хурж авад, маңһдурин бийднь, сө дуләд йовад одтн. Тавн дууна бәәх Ик Малзнд күрхлә, цаапандиь Далвң күртл өдрәр чигн йовж болжана, әәх юмн уга. Тенд Хохал Манжиевич таднйг орм-ормартн тәвх.

— Зөв үг,— гиж, Һәрә, медәтә нааһарн, таасж, олна нерн деерәс ашлвр кев.— Мининһәр болхла, көвүд, эн хойрт ханх кергтә, нигәд, әәмшгәр әәмшг кел уга мана төлә шунж йовхднь. Бидн гихлә, мел маңһдурин бийднь, харңһурм цаңу, әрлхмн...

Налж Минчә хойр цаарлх дутман улм тахшад, дамшлтнь немәд, долан хонг дотр цуг селәдиг эргәд, хортнд үзгдл уга кергән күцәһәд, сүл хойр хотна залусиг дахулад, хәрү ирсн тер!

* * *

«Цугәрәсән ахлач Калинин аашдгчн!»— гиһәд, зәңг хүрүләд, хаврин серглң салькн мет эскадронас эскадронур нисәд, хойр хальмг харһвас хуув келдәд бәәв.

Пулеметн командын толһач Ангулян Арлтан гиһәд, теңгс көвән заһсчин үрн, хатмл хар көвүн, зөвәр шулун-шудрмг болдг

күн, эврәксән дахулад, пулеметмудан цуцлад, тослад, ю-күүһинь диглэд, бел кехмн гисн, күн болһн эврәһән кесн бәәнә.

— Хәлә, командирмуд аашна,— болж, Лиж хоолдан шахж шимлдв.

Өөрдәд күрч ирсн Кануков Хомутников хойриг үзн, Арлтан ндһж босад, бийән ясн, командлжана:— Бостн, смирна!— гин, эн һаран толһа талан өргәд, зогсад оркв.— Үр комполка, пулеметн команд диг-дарана көдлмш күцәжәнә.

Хомутников һаран бас өргәд мендлн, энд-тендән хәләһәд, шинжлж йовна, тегәд, таассар:— Кетн, кетн кергән, сән,— гинә,— чик, пулеметмуд кезәчн белн бәәх зөвтә. Гертәсн зәңг авч бәәнтә, үүрмүд?

— Бәәнә, үр командир, зуг зәрм һазр хортна һарт болад...

— Удхн уга сүлдх, санаһан бичә зовтн,— гиж Кануков күүрт орлцв. «Ямаран әвртә цергчнр болж!— гиж дотран байрлна.— Һурвхн сар дотр иигж ондарна гидг!.. Һазаһин өңгнь ясрснь ил, болв бийснь иигж төлжәд, ухан-серлнь талдан болж, политическ хәләцнь ондарж өөдлнә гидг!..»

Түрүн ирлһән эн тодлна. Полкиг хәләхлә, дегд зута: хувц-хунрнь му, шуурха-буурха, киртә-хурта, өлн, геснь өлсәд, гернь холдад, хәрхәс талдан тоолвр толһаднь уга. Бас невчк удадсн болну, эмтнь зулад, полк тарад хуурх бәәснь маһд уга, юңгад гихлә урдк толһачнр болсн хамгнь, комиссар Манжин Шуурһчас наадксиь, хаана цага офицермуд, Советин йоснд түшсн болсн, бийснь даалһсн кергәр төр келдж, седклән өгл уга, өдр деер идсн, уусарн олз келдәд, әрк-махна ард бәәснә үүл. Шуурһч, хәрнь, шуугa татад, йоснд күргсәр, тегәд, хальмг улст хальмг командирмуд өгхмн, негнегнәнь келсиг ядхдан медх гиж, дәәнд йовсн Кануков Хомутников хойриг илгәснь эн гих кергтә.

Полк белн болад, зогсад оркв. Комиссар Манжин Шуурһч, өөрән хойр зүсвр хальмг дахулсн, теднь цергә улс, һарад ирв: хойр халх нег-негән шинжлжәхнь алдг уга.

— Үүрмүд!— гиһәд, комиссар хәәкрәд оркв.— Эн, мини өөр бәәсн хойр үр, эндрәс авн мана командирмуд. Зүн бийдм зогсжахнь, Василий Алексеевич Хомутников гиһәд, хазг, большевистск партин член, революц болхд Петроградт йовсн, терүнд әвртә шуумһа кевәр орлцсн, хаана Үвлә бәәшң тал дәврлдсн, түрүн өдрәснь авн Улан Цергт йовх, ода Аһш алднас, дәәнә һалвас һарч ирсн күн.

Эннь, үүрмүд, Харти Бадиевич Кануков, бас большевик, хаана цагт нууцин көдлмш кеһәд, зөвәр шахгдж йовсн революционер. Эн дәәнд, Буденный, Городовиков эдн түрүн мөрн цергә отрядмуд бүрдәх саамд, Кануков үүрмүдтәһән орад, зөрмг кевәр хортнла ноолдж йовла. Ода нааран Аһш талас, Арвдгч Әәрмин политотделәс ирв. Тенд эн цергч хальмгуд дунд көдлмш кех политотдел ахлжасн, дамшлтнь чигн, медрлнь чигн күцц.

Түүнә хөөн күчр шунлтта һурвн сар давб. Йир юн төр болвчн басл кавҗрта, кунд болдмн. Олн улсиг цадхн гихлә, хот-хол хатяр, хувц-хунринь ясн гихлә, дуту-дунд дала, зер-зевинь күцц өгн гихлә, бас болҗ өглго, зөвәр түрлдәд бәәсн бийнь, бийслэнь кех көдлмшән, дәәнә-политическ халхар эдниг шамдҗ сурһад, ухансерлинь өөдлүлҗ, йоста улан цергч кех төриг нег чигн агчмд хооран сал уга арднь орад, унтл-кевтл уга бәәснә сән аш. Цергчнрән умшдг, бичдг дасххин төлә юн эв эс олзлгдв? Шишлң «Улан хальмг» газет һарсн, цергчнр үүгән дурлҗ умшдм. Тегәд, олн дунд билгтәнь бас йовснь ил, ду һарһад, үгиннь, айсиннь эвинь басл чигн олдм. Терүгинь полк цугтан меддг, дасдг болдгар Кануков ю-күүһинь ясад, газетд барлад оркхла, уддм биш, цуһарн келәд, дуулад бәәдмн.

Талдан халхарнь, Хомутников чигн күчр арднь ордмн. Эс гиҗ мел одахн күртл салгар тачк түлкҗ, теңгсәр шүүгүл чирҗ, санамр йовсн, һартан нам бу бәрәд уга улс кезә цергә диг-дара медҗ, хадг, чавчдг болҗ, тов, пулемет эзлдг дасх бәәсмб?

Түрүн бәрлдәнәсн авн Негдгч Хальмг полк революционн гих өөдән нерән диилврәрн батлҗ, дөрвн бәрлдәнд дөрвләднь хортыг хомнн цокад, тараһад көөсн, омгнь өсҗ, бийснь мергшсн, дамшлтан улм холвна. Хопер алднд, Шарашкин күүтрин өөр болсн бәрлдәнд, Хальмг полк хортнас зурһан тов, һучн пулемет булаҗ авад, бийсинь чиләхдән күрлә. Түрүн дөрвн бәрлдәнд командир Хомутников, зөрмг пулеметчик Ангулян Арлтан, комэск Шапшуков, цергчнр Һәрән Лиж-Увш, Санҗин Дорҗ эдн ончрв.

Ода революционн Хальмг полк, командир Хомутников өмнь, маңнадан төөлтә, дөрвн шиирнь цаһан, хурдн күлг деерән залрсн, Цугәрәсән ахлач Калининиг авч аашх көлгн үзгдхиг күләсн бәәнә. Күн болһн, цергч, командир, комиссар уга цуһар, берк гидгәр седкләр зовсн, басл таасгдхар, сәәнд үзгдхәр чирмәлднә. Тиим ик тоомсрта, нер һарсн, цуг Әрәсәг медҗ залҗах, үр Ленинә эркн нөкднь болҗах күн ирнә гидг хальмгудт урднь үзгдәд уга юмн.

Тииглдә бәәхнь, бичкн толһа деегәр тачанк һарад ирв. Арднь кесг шуд мөртә улс дахлдҗ. Хомутников мөрн деерән мегдәсн болад одв.

— По-о-олк, смирна!— гисн, эргңд. дүүрән болж жиңнәд, аһарар нисәд, ца-цааһан давтгдад одв.— Чаш-кса-ап!..— Хомутников бийнь дор ормасн довтлад, гиичиг тосҗ йовна. Өөрдҗ ирн, шуд өмнь гишң эн хурдн күлгән татад зогсан гихлә, тернь өмн көлмүдән өөдән кеҗ цегләд, ар хойр көләрн биилсн болад одв. Командир дөрә ишклҗ өндәһәд, чашкан шүрүһәр татҗ авад гилвкүлн, невчк буулһад, өмнән бәрәд, кундлн мендлсәр бәәнә.

Тачанк доран зогсв. Калинин хойр көлән буулһҗ, тачанкин дөрә деер зогсн, барун һаран картуздан күргәд мендлҗәнә. Тер агчмла революционн Хальмг полк Цугәрәсән ахлачин өмнәһәр

һурвадар зерглəд орксн, чашксан деер өргҗ гилвкүлсн, кеду дуцго өмнəн ширтҗ, холдан харвсн болсн бийнь дораһар, нүднə бусцгар хəəртə гиич тал «голс» гилдəд, давад һарад бəəнə. Михаил Иванович зүн һартан нег бичкн модта, терүгəн түшсн, зөвəр шурдад бəəсн пальтонь товчиг сул тəвсн, бор көрсн картузта, бүтү захта киилг деегəр нəрхн, цацгта бүс бүслсн, земгə кевəр соньмсҗ хəлəҗəнə.

Нарн өөдлəд һарчксн, түүнə герл дулан хойрт байсҗ, эргн кевəрн дүрклҗ, Хальмг полкин өргмҗинь немнə. Хəлəвр төгсəд, полк ямаран бəəхəн гиичд үзүлснə хөөн Цугəрəсəн ахлач үг келв:

– Үүрмүд! Би, Советин йосна болн большевистск партин нерн деерəс, тадниг, революционн Хальмг негдгч полкин командирмүдиг болн цергчнриг, ахр цагин дунд йоста гидг цергə эцг болҗ, орн-нутган, һазр-усан харслһнд, хог тасрсн хортыг хомнн цоклһнд һавшурҗ, залу-зөрмгəн үзүлҗ ончрсилатн йөрəҗəнəв. Энтн, үүрмүд, Владимир Ильич Ленинə кесн Дуудврт хальмг улсин өгчəх тодрха хəрү гиҗ тоолад, цааранднь чигн чидл, күчəн эрвллго, улм нег мөслҗ зөрəд, цаһачудла ноолдҗ, һазр-усан теднəс сулдхх кергт һавшун кевəр орлцх гиҗ ицҗəнəв. Диилвр мана болхнь, үүрмүд, алдг уга. Тегəд, уралан!— гиһəд, Калинин нүдрман деерəн атхад, заңһад орkв.

Полк һурв саамлад: «Ура-а!.. Ура-а!.. Ура-а!..» гиснь теегəр нисəд, теңгрт күрəд, ца-цааһан доңһдад күцкнəд йовад одв.

Хəлəвр төгсн бийнь эмтн тарад уга. Михаил Иванович Калинин цергчнрлə күүндəд, ю-кү сурад, эднə бəəдл-җирһлəрнь соньмсҗана. Хомутников, Кануков эдн бас бəəлднə.

Генткн мөрнə үкн гүүхəрнь күн довтлад аашна. Ирн бийəрн цаас һарһад, Хомутниковд өгв. Умшхла, дивизин начальник Ока Городовиков зəңглҗəнə: «Аһш харслһнд нер туурсн матрос Кожановин отряд хазг бригадла харһад бүслгдн гисн, зөвəр күнд бəəдлд тусҗ, чадмгар сөрлцсн бийнь эрə тесҗəнə. Шулун гидгəр Кожановд нөкд болҗ, һарһҗ автн. Болв эврəннь бəрҗəх харслтан альднь чигн бичə хоосрултн. Адһтн!»

Мел дор ормднь хург секəд:— Кен йовх саната?— гиҗ Хомутников дур сунһв. Мел бəəсəрн йовхар седҗəнə. Цугəрəсəн ахлач тиим ик, нег мөслсн өргмҗд йосар өврəд, ик гидгəр таасв. Олн заагас уралан балтиец Когтев һарад ирв.

— Үр командир, би эврəн матросв, тегəд, матросмуд харсх кергиг намд даалһтн гихəр...

— Энчн кен билə?— гилдсн болад одв.

— Түрд гитн, манахс,— болҗ Кануков орлцв.— Үр Когтев мана полкд шин күн, болв революцд, партьд темдгтə, «Аврора» кермд церглҗ, хаана Үвлə бəəшңгүр дəврхд берк ончрсн. Əəдрхнə харслтд йилһрсн Балтикин матрос. Тегəд, командир Хомутников, энүнлə хамдан революц кеҗ йовсн күн, би бас, үр Когтевд даалһхмн гиҗəнəвидн.

Удсн уга, хойр эскадрон, арвн хойр пулеметта өрәл эскадрон, нег отряд болсн, дор ормасн зөвәр шүрүһәр гүүлгәд һарв. Эдна өмнь матрос Когтев йовна, ар нурһнднь хойр хар тасм делсж, «Аврора» кермин алтар бичсн нернь нарна толяна герлләэ авлцж, солңһтрсн болна.

Зурһадгч бөлг

Хортыг Әәдрхнәс зөвәр холдулад көөһәд, Хальмг теегәр орулчксн XI-ч Әәрмин өмн негл эркн төр тәвгдсн бәәнә: Аһшиг хәрү булаж авхар ноолдҗах X-ч Әәрмд нөкд болх гисн. Тер төләд XI-ч хойр әңгрәд, Иҗл һолын хойр талаһарнь дегц дәврж. Аһшт күрхәр седәд мөткәлдәд бәәснь энду болж һарв. Тегәд, эн Дорд-Өмн үзгин фронтын зааврар хойр әңгрдгән уурад, чидлән нег кеһәд, һолын зүн амар дәврәд, бахлураснь Аһш күртл цеврләд оркв.

XI-ч Әәрмин өмн захнь болҗасн экспедиционн корпус, үр Бутягин командлгчта, Хальмг теегин өмн захд күрн, хойр әңгрәд, дегц хойр үзгүр дәврнә. Негнь Величаевск тал хортыг көөһәд һархла, наадкнь Көк теңгсиг көвәләд, Кизляр хәләһәд һарсн, бәрж йовх диилврнь бас му биш болна.

Яндһа-Мацг бүклдән хортнас сулдм цацу дәәнә комиссар Хохал Җалыков нутган утднь чигн, көндлңднь чигн эргәд, кевтнь бүрткcн, нам нег чигн булң үлдәсн уга. Хәләхнь, басл кецү. Альднь чигн хамхрха-эвдрхә, хаһрха-шуурха, дуту-дунд, тату-тартг гидг күчр: шуд зүркн ишкрм, хуухин үсн босм. Болв әмтнә бәәдл гем уга, серглң, хортна үлмәһәс сулдсарн ик юм кежәхнь ил.

Нутгин өмн заха әәмгин цутхлң Лаганд күрч ирхнь, ик салг щатсн, шивк чигн үлдж уга. Пирстнь хамхрад, кү татгдсн, керм ирж зогсх биш, шидрддг арһ уга. Гермүднь гихлә, мел өрәл-дөрвнә, терз, үүднь аңһалдсн, басл уйдврта, шуд седкл шурдад, ки давхцна.

Болв Лаган өргмждән өргдәд һарн гиһәд бәәнә. Энд бүкл кавдивизь, эн эргнә харслтын штаб бәәрлсн учрар теегәс чигн, теңгс көвәһәс чигн нааран эскадронар, полкар, отрядар церг ирәд, деер-деерән гишң болад бәәнә: басл шуугата, басл сергмжтә. Шорһата, тооста уутьхн уульнцснь әмтәр дүүрң.

«Экспедиционн корпус гиһәд, икл эдл-аху,— гиж, Хохал санж йовна,— түрүнь Кизлярт күрн гиж йовхнь, сүүлнь энд... Өлг-эднь, госпиталь хамгнь — Әәдрхнд... Беркл гихәс талдан үг уга... Ямаран кецү бәәдлтә, муульта кевәр көлдсн, харһисн, үкхдән күрч ирлә? Ода ямаран өргмжтә, зөвнь батрсн, зөргнь немсн йовжана эдн!..»

Җалыков Лагаг кевтнь эргәд, салгин ормд ирж зогсн, мөрнәсн бууһад, кер һалзнан көтлсн, арһул йовж йовна. Тачкин төгә кевтсиг көләрн көндәж үзнә. Зогсад, энд-тендән хәлән бәәж, «кезә эн хамгиг бидн кеж, ясж авхмб? Шиниг, икиг кедгнь, һәәд одг,

урдкнн дуңгәг, терунә кемҗәнд күргәд бөсхж авхнь дала юмн,— гиж эн ухална.— Иим һалв дотр кен кехмб? Кезә кехмб? Юуһарн кехмб?— болж дотрнь төөнрәд, хәрү олдл уга генүлж, мөс зальгсар һолнь кинт дөрсн болад йовна. Тер хоорнд талдан тоолвр урлдад зүтклдсн:— Бичә салвр, комиссар Җалыков!— гиж закна. — Советин йосан хортнас харсад авхла, көдлмшч хармуд гер-герүрн ирхлә, кегдәд күцәд бәәхгов! Ода деерән хортан дарж авх кергтә. Хамгин ах төр эн!..»

Генткн мөртә цергч гүүлгж ирәд, өөрнь зогсна.

— Мендвт, военком Җалыков эсийт?— гинә.

— Бив.

— Таниг Өмн-Деед үзгә фронтын көлгн-күчнә ахлгч үр Баландин иртхә гинә.

Цергчиг дахад күрәд ирхнь, үр Баландин һар авад мендлн, келҗәнә:— Хальмг ЦИК-н болн дәәнә комиссариатын заавррар, мини закврар, үр Җалыков, танд күчр бачм болчкад, эрки даалһвр өггдҗәнә. Цаг түдл уга тег эргж, күч-көлснә болн Харслтын Советин һарһсн, бәәрн әмтн көлгн-күчәр теткл һнд орлцтха гисн декрет күцәх болад бәәвт. Экспедиционн корпус ямр дүңгәд сунснь эврән үзә, медә бәәнәт. Суулднь толһаһан күцхин кергт кедү зөөх юмн бәәнә? Ахрар келхлә, хаалһан эврән меднәт, темәд кергтә. Амр төр бишинь меднәв, болв...

Кергтә тоотыг: күн, мал, өвсн, түлән күртлнь кесг саамлж хамад гишң авчксн, мел хоосн үлдсн эврә нутган эргж эсв угаһинь Җалыков медә бәәнә. Эн кер һалзнан тохад, гүүлгәд Эркт орна. Тенд нутга болн әәмгин Совет болһнд эрк-дарх уга күцх даалһвр өгнә: Эрктн цугтан хойр зун темә терг көлглх улстаһинь дундасн һарһж, һурвн хонг дотр Лаганд күргж, фронтын элч үр Мишин гидг күүнә һарт бәрүлж өгх зөвтә гинә.

Бийнь цаарлад, Харухсар йовад, Ик-Цоохрт күрәд, бас күчр адһмта кевәр, билә гиж келшго болдгар кергән күцәж ирнә. Тегәд, тавн зун тәв шаху темән тергнд цергә ацаг: зер-зевнинь, өлгәдинь, хот-хоолынь ачсна хөөн корпусин нүүвр земгә түргдәд, йовдлнь гиигрәд, үкс гиһәд одна.

Тер дарунь экспедиционн корпусин штабас заквр ирнә: Яндһа-Мацга сотнь бүклдән, нутга дәәнә комиссар Хохал Җалыков толһачта, фронтур һарч йовад, 34-ч дивизин кавдивизнона хаңьд ортха гиж. Тегәд, зун тәвн яндһа-мацгахн өмәрләд довтлад һарв. Эднә өмнь Элдәшклә зергләд, кер һалзн деерән шуд хавтаж одсн. Хохал Җалыков йовна.

Цуг әәрмиг үлдл угаһар йовулад, наадк чигн хамгин эвнь олчкад, үр Киров хаалһд бедрв. Партин Центральн Комитет энүнд шин даалһвр өгв. Ар Кавказд Советин йос хәрү бүрдәх Бюро гиж һарсиг Серго Орджоникидзе толһалсн, Киров үүнә дарукнь болхмжн. Тиигж хойр иньг, хойр дамшлтта гисн большевик хамдан көдлх болв.

Тер ухрар экспедиционн корпусин штаб бәәх Святой Крестгидгт түргәр күрч, цааранднь Сарпуль орх болҗана. Зуг нахнь, юуһар йовхнь медгдҗәхш. Эрт дуларад, көрә һазр хәәләд, хаалһнь мел өвдгцә бальчг болҗ одсн, машиһәр чигн, көлгәр чигн Хальмг теегиг давнав гисн седкл ки: ода деерән бичә үзгдтхә гидг юмн. Лаганас әрә шилҗҗ һарн, цергә цуг көлгн-күчн гих хамг улмдсн, уралан чигн биш, хооран чигн биш бәәхнь — терүнә илгерчнь. «Арһ нань уга, зөрәд нисх кергтә»,— гиҗ Киров шиидәд бәәсн му «Фарсалян» белдтн гинә. Тернь самолет гих нерн: сумнла чигн харһад, тагтан чигн хамхрад, эвдрәд, ясулн гиҗ, бүтн орм уга юмн.

Сәәхн чигн номһн, нарта өрүһәр Сергей Миронович нисәд һарв. Балһсна эрги зөвәр өмәрлҗ одсн бийнь бас мел усн болҗ медгднә: һолмуд сала, шидмсн болҗ гилвкәд, көвәһәрнь хулсн, зегсн күриллдәд үлдәд йовна. Невчк цаарлхла, тег экләд бәәв: утдан сунад, уняртсн болад, делгүдән борлад, заагарнь элсн, шора шарлад, энд-тенд бичкн-бичкн нуурмуд гилилднә.

Самолет шуугадл-дуугадл йовна, өөдлсн чигн болна, унсн чигн болна, тер тоотднь оньган өгхнь күн салврхм. Киров тер хамгиг төртән авч йовхш. Бийнь картан һарһад, өвдг деерән делгсн, эн эргниг таньдг болвчн, картар зүслҗ: «Башлу, Чолун, Зурмт, Эркн Амн» гиһәд, давҗ йовх селәдин нер зааһад йовна.

Лаганас давад, зөвәр өмәрләд оркхла, цергәхн экләд харһад бәәв: мөртә, йовһн уга, көлгн-күчн чигн дала, утдан сунад цуврсн йовна.

— Эднә деегәр эргҗ болхий?— гиҗ Киров сурв. Летчик «болх» гисәр гекв, земгә дорагшлад, моторин шуугаг баһлсн, церг деегәр элкдәд гишң ирв. Сергей Миронович өкәһәд, һарарн дайлад, маасхлзад йовна. Цаадкснь чигн өөдән хәләлдсн, кенинь, юн күүнинь эс медлг болвчн, бас дайлҗацхана. Киров цаас һарһад, ик-ик үзгәр: «Кавказд шулуһар харһхмн! Киров» гиһәд бичәд, дорагшан хаяд оркв. Тернь далваган телчксн цаһан цах гихмн, аһарин аю дахҗ эргәд-дуһрсн, эрйәлсн чигн болна, һазрур өөрдәд аашна. Дорас цуһар өөдән ширтсн, һәәхсн, альд одҗ унхинь күләлдсн бәәнә. Җалыков болхла, кер һалзнан дәвәд, дор ормасн довтлад, ардаснь көөлдҗ йовна. Цаасн шарлҗна бут деер унад, доран торад, чичрсн болад бәәв. Хохал адһҗ, чашкан татад һарһн, мөрн деерәсн өкәһәд, үзүрәрнь цаасиг хатхад авад оркв. Умшн бийәрн, толһа деерән цаасиг өргәд, терүгәрн дайлад хәәкрәд, довтлад ирнә.

— Үүрмүд, соңстн!— гиһәд, кер һалзн деерән дөрә ишклҗ босад, хәәкрәд келнә:— Сергей Миронович Киров маниг шулуһар Кавказд харһхмн гиҗ дууджана!..

Цуһар шуугад, ниргәд одна: альх ташлдад, халурхснь махла, картузан өөдән хаяд хәәкрлдснь:— Ура-а!.. Ура-а!.. Ура-а!.. — гиһәд, ца-цааһан доңһдад, теегин утар нисәд, теңгрт күрәд,

дүүрән болад йовна. Самолет хойр талан далвагарн дәәвлҗ цәәхләд, бас нег эднә деегәр эргәд, шуугад-дуугад йовад одв.

— Уралан, Кавказур!— гисн цергчнр нег мөслҗ чанһрсн, ут хаалһдан орцхав.

* * *

Теегин салькна аю дахҗ һаңхад сәрвкҗ делсен улан туг деернь «Үзмҗтә негдгч Хальмг революционн полк» гиҗ, алтн утцар кеерүлҗ хатхсн үгмүднь нарна толянла авлцҗ солңһтрсн, ардын дахсн цергч болһна өргмҗ омг хойринь немҗ, уралан дуудсн йовна. Ахр цагин дунд полк нер һарад, улачуд дунд итклтә, чадмг дәәч гисн өөдән үн зүүсн болхла, цаһачуд дунд цань уга һо болсн, кишва гиҗ эднә хоринь буслһҗ, сүринь дарсн йовна. Командир Хомутников, комиссар Кануков, комэскнр Дрючков, Шапшуков, Ангуляев, Левин эдн зөрмг, олмһа толһачнр болҗ, цаһана генералмудын болн полковникүдин мууднь йосар орҗ йовхнь ил. Тегәд чигн кесгнь, академьс чиләсн медрлтә, алтн погонс зәм деернь гилвксн, ачлврмуднь өрчднь шаргсн хамгнь, дегд хордад, пам шүүдәд, яахан олҗ эс чадхларн, арһан бархларн, асхрулад, «ой, кенәр цокулҗ йовнав гихви? Өцклдүр мал хәрүлҗ йовсн киртә хар хальмг уңгдм сууҗ йовналм!» гиҗ һолан цокҗ шугшдмн.

Зәрм командирмүдин гергднь дахсн, түрүн эшнд тернь эмтнд таасгдл уга, «кен хальмг, кезә гергән дәәнд нөкд кеҗ йовла?» гилдәд, наад чигн кедг бәәснь лавта. Зуг тедн ямр чигн күчр бәрлдәнә гүдүднь орҗ, залусас алькарн чигн дутл уга, тегштән халдад, чавчлдад, нег үлү хальмг Нарма Шапшукова теңгә хазгин күүкн Мария Дрючкова хойр зөрмгәрн келн болад бәәв.

«Күүнә келн күдр чолу хамхлна» гиһәд, кезәнә келчксн үг. Максим Шапшуков гергндән, шовһр шар Нармадан цань уга дурта болвчн, зәрмдән халун бәрлдәнә көлд дегд халҗ одхларн, хойр талнь халдан, чавчлдан гисн буслхин нааһар бәәх кемлә, иньгән әрвләд, харм төрәд, зеткр харһад одҗв гиҗ саглсн,— бичә намас хоцр! Өөрм дахлд, эсклә чамаг яһдгчн!— болҗ эн шүрүлксн бийнь хойр нүдән авдм биш, хәләһә, хара йовдмн.

— Максимушка, бичә санаһан зов, гергчн бәрн күүнд бийән өгәд оркхн угав, бийән хәлә,— гиҗ Нармань халурхҗ, хортна өмнәс хойр талан чашкарн селн хүрүләд чавчлдад йовсн бийнь залуһасн бас нүдән авхш...

Правоторская гиһәд, ик болчкад, байн чигн станиц. Энүнәс хол биш, модн дотр, хальмг полк амрчана. Захднь Хомутников Кануков хойр зогссн, бәәс-бәәс гиҗәһәд дурнавдна.

— Хортн угань ил, болв саглв гиҗ гем уга,— Кануков модна уңг деер сууһад, өөрән бәәсн бас негн тал заапа,— суухичн. Василь...

— Чик, саглснд гем уга,— Хомутников зөвшәрсәр гекәд, зерг-

лэд суув.— Нег эура, Харти Бадиевич, толһадм орад, өти кевтә авр-эвр гиһәд, амр өгхш. Цаһан офицер болад одхла, эдн намаг ямаран эвртә кевәр тосна гилчи, а?

— Тосхас урд, тодрха кевәр ю-кү медсн олзта,— гиж Кануков дөңнв, таасҗахнь ил, чирәнь тиниһәд, нүднь гилвксн болад одв.— Офицер ик ямта һарнь болхла, келхд, полковник Мангатовла эдл мет...

— Түңгичн эн эргнә хазгуд соңсхас биш, таньдг уга болх,— гиж Хомутников зөвшәрнә,— зөрәд медж болҗана!..

Үд кецәснә хөөн кесг мөртә улс зөвәр чаңһар Правоторск тал өөрдәд аашна. Чонжин өмнк талвң деер суулдсн өвгдин негнь һаран нүднднән бәрәд гердн бәәж, өөркстән келнә:— Хальмгуд болдг өңгтә.

— Яһна?— болж талдан негнь сурна.

— Овхалдад, дөрә ишклж босхин нааһар хажу талагшан келтәсн болсн, суудларнь бодхла,— хальмгуд...

— Хальмг, орс гиснь юн биле, хазг болсн хөөнь?— гиж һурвдгч өвгн каңкшлсн, сахлан мошкад бәәнә.—Манай, аль мана бишмй? Тер үгинь йилһж авх кергтә.

Тиинглдә бәәтлнь, мөртә хазгуд талвңгин захар орад күрч ирв. Өмн йовх хазгин ээм деернь алтрад, погонь гилвкәд одв.

— Юн гилдәд бәәнә эдн!— гиж тагчг суусн, хамгин медәтә гисн өвгнь шүрүлкв.— Манахслм!.. Нүднь яһсм эднә? Өмнк, хар кеертәнь офицерлм! Үзгдхший?

Хазгуд халж одсн мөрдән татад зогсан, өвгдлә зөвәр күндлсн кевәр мендлв. Офицер хавтхасн цаһан мөңгн портсигар һарһад, секәд орксн — терүндкь папиросмуд яралдсн үзгдв. Эн мөрн деерәсн өкәһәд, өвгдин өмн портсигаран делгәд,— тәмк таттн, көгшәс,— гинә, маасхлзад бәәнә, баахн болчкад, зүс-зүркнь зурчксн зург мет шамдһал болдг көвүн.

— Альк станицин болдвчн, хазг?— гиж хамгин медәтәнь сурна.

— Платовскас.

— Хальмг полкасвчи?— болж көгшә давтж сурна.

— Ээ, көгшә,— гиж цаадкнь гекнә,— зүн-һарахна, полковник Мангатовин полкасв.

— Болҗана, болҗана,— көгшә таасҗахнь ил,— диг-дарантн хазгуд, гем уга болдг өңгтә.

— Улачуд, көгшә, ирсн угайи?

— Уга, нааран хәләх нүднь сохртха!

— Тадниг ирә йовхнь, теди ю хәәдмб?— болж талдан нег өвгн орлцв.

— Тиим болхла, түрд гижәтн, көгшәс,— гиһәд, офицер мөрән эргүләд довтлад, ардксиь дахлдад йовад одцхав.

Удсн уга, станицин һол уульнцар дала хазгуд хатрулад орж ирв. Дала гихәс, сотнь болдг бәәдлтә, түүнәс ик биш, мел хальмгуд. Эднә өмнь, көк бор мөрн деер залрад орксн, ик чиги хар

лапчта, командирнь ил, өндрт оршго, земгә махльг, зузан хар гим, серглң болдг залу, хаалһин хойр амар зогссн ик-баһ угад цуһараднь хойр талан гексн, амндк һанзаснь утан пургсн йовна.

— Энтн, тегәд, ямаран полковник болҗахмб?— гиҗ өвгдин негнь соньмсна.— Куртснь сотнь җахан, аль полкас үлдсн энв?

— Наадксан кеер чигн үлдәсн, кен медлә эднә аалинь, яакан чи ма хойрт келшго, сурш чигн уга. Мана керг гидг — гиичнриг сәәнәр торх зөвтәвидн. Уг, идг, амрг, улачудыг алн цокг,— гиҗ хамгин медәтә өвгн наадкан хөрәд, уралан һарв. Өмнән хойр һаран теләд, күндлсәр өкәс гиһәд:— Полковникин зергәс, таниг, өөрхн нөкднртәһитн, би, станицин одмн төләдән, герүрн дууджанав. Тер улан чолун гер тер.— Өвгн тедүкн дүцгәсн, ик чигн, дүмбр чигн герүр зааһад, һарад йовад бәәв. Өңгнь, «дахл уга яахмта?» гисәр, нам ардан эргҗ хәләсн уга. Полковник «йовий» гисәр наадкстан заңһад, бийнь өвгиг күцәд, зергләд орксн, дарунь күрч ирцхәв.

Баахн-баахн берәд, күүкд нааран-цааран хурдлад, идх, уух хамгиг зөөлдәд, заагарнь шивр-шивр гилдәд, сольвлдад бәәнә. Офицермуд һар, чирәһән уһалдад, невчк бийән яссн, бас хара йовхш, теднлә шоглад чирмсн, нам чимклдсн йовна.

Стол эргәд суулдм цацу эзн өвгн цаһан толһата бөткин бөгләг негл цокад өсргәд, нульмсн болсн цевр ундыг чиркд кехәр седхләнь, полковник һарарн «бичә» гиһәд заңһад оркв. Эзн алң болад, алмацад одв. Полковник эмәсәр мусхлзад, зүркн тусаһарн иләд, ааль үүнә гисн, шилтә шампанск тал зааһад, өөркәсн кетн гиҗәхнь ил. Тегәд, эн буслҗах чаһрта чиркән авад босв:— Мана номһн Теңгин төлә, энүнә үлмән уга, сулдан бәәхин төлә, хазгуд бәрчкий,— гиһәд, уусн болад, хәрү тәвчкв.

Цаг чигн адһад, цааһасн көөгдсн мет, болв эзн өвгн мел күүрлхәр седәд, зүсн-зүүл суврмуд ард-ардаснь өгәд, улм гүүдүләд йовна. Һазаһас баахн сотник — хамгин түрүнд довтлҗ ирдг офицер орҗ ирн, полковникүр өөрдҗ одад, чикндчь шимлдәд, кесг юм келчкәд, һарад одв. Удсн уга, зөвәр өндр, дал-ээмнь дардасн, ик шар залу дахулад орҗ ирв.

— Полковникин зергәс, мендитн эрҗәнәв,— гиһәд, залу хәңкнүләд, хойр өскәһән харһулад күвҗңнүләд авб.— Есаул Поляков, генерал Коноваловин багас.

— Нааран суутн, есаул,— болҗ полковник стол заав,— идтн, уутн. Та һанцармта?

— Уга, полковникин зергәс, намла хорунжий урядник хойр йовна.

— Теднинь, манахс, бас дуудтн,— гиҗ полковник заңһна.

Есаул хоолан ясад, шар сахлан имрн йовж, дүүрң чирктә әркиг авн, кирсләд мөргәд оркв:— Большевикүд уга мана Теңгин төлә, зергүд!— гиһәд аман аңһасн кевтә билә — әркиг шуд кечкв.

Уулда, идлдә бәәтл сөөнь өрәл болҗ йовна. Һаза, чиңихнь,

хәрглдсн боллдад, мөрд хуурхслад, хар-хур гилһн немхәс биш, баһржахш. Сүл ирсн хазг офицермүд тер хамгиг төртән авчахш кеһәдл уулдад бәәнә, болв эзн өвгн невчк алңтрсн болад, ормаһад бәәв.

Полковник һарарн арһул дайлад, өвгиг аадрулна.

— Бичә, көгшә, санаһан зовтн,— гинә.— Мана полк орҗ ирҗ йовна. Нег даалһвр өгләв, теруг күцәчксн барата. Ода ирәд, келәд бәәхгов.

— Тиим болтхал,— эзн өвгн кирсләд оркна,— нам му седкл орад...

Полковник сотникән дуудҗ авад, гүңгс гиһәд, кесг заавр өгнә. Тернь «зөв» гисәр гекәд бәәнә. Дарунь полковник адһм угаһар босад, ууҗ-иҗәсн улсиг эргүләд хәлән, арһул келнә:— Зергнр, — нигәд наадн төгсҗәнә. Би Негдгч Хальмг үзмҗтә революционн полкин командир, теңгә хазг Хомутников гидг күмб. Зер-зевән һарһад тәвчктн, бичә аальлтн!

Күн болһна ар нурһнднь баахн сотник үүрмүдтәһән белн зогсчксн, шилҗлһшгонь ил. Иддг, уудг хама? Шуд келн-амнь зуурлдсар гилилдәд, нег-негән хәләсн бийнь үзҗәх-уганнь медгдхш, ульхин нааһар бәәлднә. Эзн өвгн үг-күр уга, зуг чичрҗәх һарарн кирсләдл мөргәд, дал-ээмнь дагҗад-чичрәд бәәнә.

— Хәрнь, йорм дотрасм татад...— гиҗ өвгн ульңнад, ик цаһан альчурар нүдән арчад, терүндән нусан ниисн бәәнә.— Күн ийгҗ меклгддви?..

— Максим,— гиҗ Хомутников одак сотник тал эргнә.— Үлү шууган-дууган уга болдгар кетн. Намд есаулла күүндх төр бәәнә.

Генткн ик шааврар толһадулсн мет бәәх есаул хорунжий хойр сурсн тоотд земгә күцц хәрү өгәд һаңхлдад бәәнә, нам билә гих санан уханаһнь өнцг уга. Удхш, одак баахн сотник — хойрдгч эскадрона командир Максим Шапшуков харңһула хутхлдад, довтлад йовад одна. Үзсн, медсн бачм, нуувч хамгиг өөдән күргҗ, штабд соңсххар адһҗ йовна.

Өрүнднь Хальмг революционн полк эскадрон-эскадронар цувсн, станицәс һарч йовна. Чонҗин өөрк талвң деер саак өвгдүд хурсн бәәлднә.

— Хазгуд, хәләчкит,— гиҗ, улан тасмта картузан ясн бәәҗ, негнь келнә:— Өцклдүр мана толһа эргүлдг сотник... Ямаран шулмта көвүн... Цаһан мөңгн портсигар һарһад...

— Бидн юмб?— болҗ талдан негнь бас муcг-муcг инәнә.— Мел толһань эргсн кү хәәхлә — мана одмн. Тедниг тоонав гиһәд, таасгднав гиһәд...

— Чавас, дегд сүрдхләрн, дегд хордхларн, гемнсн өңгтә,— болҗ, бас негнь эврәһән келҗ йовна.— Нам нааран һарч ирсн угалм. Кезә эс ирдг билә? Сән болҗ, дегд ухата, дегд дадмг болад бәәдг...

Тер агчмднь одмн гелңтә хөйрулн чонҗин терзәр эн хамгиг хәләжәнә.

— Һәәд од, көгшн домбр, гиичллго од,— гиж одмн бийән харасн, шугшхин нааһар бәәнә,— оньһхнь яһна. Мангатов гиһәд, махла, һосн уга гишң мальҗһлзад гүүһәд, хальмгудын наадн болад... Үксн деер!.. Үксн деер!..

— Мангатов үксиг та яһж эс соңссмта?— гиж гелң алң болна.
— «Теңгә дольган» газетд йовлыс: «Полковник Мангатов — теңгә хазгудын залмж болн бахмж — әмнәсн хаһцв»,— гиж би эврән умшлав. Түүнәс нааран ясңь терүнә хумхарсн болхугов.

— Мини му үүл гидг тер,— гиж дәкн одмн шугшна.— Шуд дотрасм шулм көтлсн кевтә сарвлзад, үксм-хатцм босҗ ирсн кевтә... Хәрнь, нигәд, эмд үлдәсндңь ханхас биш.

Гелң өөркән хәлән бәәж, «хи-хи» гиһәд, инәмсглнә:

— Большевикүдиг му келжл авсн болхуговт, а?

— Келл уга одхн яһна, көгшн доск, келҗәһәд сарсамр... Басл муудңь орж келәд, нам хараһад... Хәрнь, тер полковник, һолдңь моом һармр, негл чигн саамд «ээ» гисн угалм...

Полк станицәс һарн, өмәрләд, дор ормасн довтлад, ардан шар тоос үлдәһәд, терңь будн болж халһрад, кесгтән тарл уга бәәһәд бәәнә.

Теңгә медл кевтән сулдсна хөөн Негдгч Хальмг полк Кавказар орж ирв. Дәәллдән улм күндрәд, җаңһрнь өсәд, һару икдәд йовна. Өндр-өндр уулмуд күрилднә. Өөрдәд ирхлә, нигт модн чигн дала, нүцкн хад чолун чигн баһ биш. Теднә заагар гүн-гүн тамхавчгуд гиһәд, йоралнь тас үзгдхш. Хая-хая аулмуд харһна, өңгзүснь дегд әвд. Ик-ик хадын иргд немрлж бөгдилдсн сакли—герин дүрстә юмс, нег-негндән шахлдсн бәәлднә. Теднд күрнә гисн— теңгрүр давшснас амр биш. Хаалһнь, нәрхн арһмж гихмн, уутьхн җим, матиһәд-һотиһәд—мел эргц. Эргц болһна ард кен, юн бәәхинь кен тегәд, медлә?

Харнһу чигн сө. Утата сакль дотр ишкә герәс деер биш. Хомутников Кануков хойр унтхин өмн невчк цевр аһар киилий гиһәд, һазаран һарна. Үүдн хоорндан тәмк татж суусн эзн эдниг үзн, босад одна. Тегәд, эдн ю-бис хоорндан күүндәд, нүрһлж Хомутников сурад, эзн хәрү өгәд бәәлднә.

— А та, биитн, командир, байн улсасвта?— гиж гентн эзн сурна.

— Уга,— гиж Кануков күүрт орлцна,— энтн угатян угатя, батрак йовсн күн. Революцас көлтә Советин йосна нилчәр улан командир болад, бүкл полк толһалж йовхнь эн. Мана цергчнр — бас угатьнр — заһсчнр, малчнр. Шин йосан, эврәннь зөвән харсж, дән-дажг уга төвкнүн бәәхин төлә, таднә чигн сә хәәж, бас амулң, менд, дуту уга болтха гиһәд, эдн цуһар цусан, әмән чигн эрвлл уга цаһачудла ноолдж йовна гидг эн.

Деер гихәс, һар күри гиси болад бәәнә, ик-ик одд гилвкәд, чирм-чирм гилдәд, һәәхәд зогсад бәәхлә, басл айта.

— Нә, болҗана, Харти Бадцевич, невчк нөр авий, эсклә...— Командир юн болх, яахинь келсн уга, герүр орв, Кануков ардаснь дахв.

Өр цән гиж йовхнь «таш-таш» гиһәд, тахин ә һарад, тачанкс харжңнад, полк көндрәд һарв. Бичкн һолур бууһад, көвәләд һатлад, дәкн өөдлж йовна. Зүн талнь — гүртм хад, ик эрс болад, үрглҗләд, оранъ нам харгдхш. Барун хаҗуднь — хар там, дор, нкн холд, һол шуугад, шуржңнад бәәхәс биш, юмн үзгдхш. Өмнь нәрхн җим түүдгләд, Султан аул тал көтлнә.

Полковник Васичевин толһалсн банд, күсдундур минһн өздцгүд, Султана эргнд шахгдсн, әрвлх чиги, хәәрлх чиги уга улс, хойр хадын хоорндк хавтхрт бәрлдх болж, өмнәснь тосв. Полк теднәс әәхм биш, зөвәр делвәһәд, сөрлцәд орж йовна. Һал маңнад командир Василий Хомутников, үүнә эркн нөкднь Аким Стаценко, комиссар Харти Кануков һурвн үлү гидгәр зөрж, үлгүр, үзмж болж, полкан омгшулна.

Хойр халх таш-ваш мөрглдәд, чашкс гилвклдәд, җиңнәд бәәнә. Аким Стаценко нег офицерлә нүүрцәд ирсн, чавчлдҗл йовна, болв цаадкнь әврә шамдһа, чадмг юмн бәәж, бийән тас өгч йовхш. Хойр чашк нег-негндән цокгдж, яһлалад һаңньсн болад, һал һарад, тернь нарна толянла авлцж, цәклһн мет цацгдад одна.

Минь тиим, кен-негән авч ядад, йосндан муудан орж, мөткәлдҗәх кемлә нег ик чигн хазг чашкан өргчксн Стаценког чавчи гнж йовдгчн. Бийнь бәрлдәнә гүдүд, шуд киићән авдг зав уга гишң, хойр талан селн чавчлдж йовсн бийнь, терүг Максим Шапшуков үзәд оркна. Тегәд, ардан йовсн гергндән:— Нарма, Акимиг харс!— гиһәд хәәкрнә. Тернь агчмин зуур пистулан татж авад, Стаценкон толһаг чавчад өсргн гиж йовсн ик хазгиг хасн, цаадкнь чашкан алдад сарвлзад, мөрн деерәсн унсн, көлнь дөрәд торад чиргдәд йовад одв. Түүг үзсн офицер невчк алмацсн болад, хаҗугшан хәләх хоорндь Стаценко энүг чавчад, хойр әңгләд оркв...

Тингж полковник Васичевин бандь каарв. Бәрлдән төгссиә хөөн Аким Стаценко гүүлгж ирәд, цуг полкин нүднд Нарма Шапшуковаг теврәд, халун гидгәр үмсв:— Ханҗанав, чамд, әмд үлдсндән,— гив.

Хортыг дарсн полк эврәннь әңкр дууһан өргәд авсн:

Хальмгин негдгч полкиг
Хомутников командир толһална, әә...
Хомутников командир толһалхла,
Хәәкрәд орхд омгта,—

гиһәд, ца-цааһан күңкнәд, уулмуд дундар нисәд, цаста цаһан толһастнь күрмәр йовна.

* * *

Деникин 1920 җилин эклцәр делкән нүднд андрад, деермч әәрмснь дегд амтан барҗ күүчгдсн, үкснәс үлдснь ү-дә уга зулад, Крымд гүүҗ орлдсн, шарх-шаван долалдҗ, хөвдән һундсн бәәлднә. Тигҗ Антантын хойрдгч дәврлтнь хог тасрҗ каарад, кесн зурань, санси санань салврсн бийнь, Советск республиклә ноолдхан, энүнд хорлхан хайҗахмн уга. Тегәд, бас нег, һурвдгч дәврлт кех болҗ, юуг чигн әрвлх, хәәрлх тоолвр уга адһҗ белдвр эклнә. Икәр нәәлҗәхнь тер ноолданд һоллгч болх гиҗәхнь, нег хажуһас папск Польшин зертә-зевтә чидл, талдан халхас Деникинә әәрмсин үлдл-земдг чигн. Терүн деер Советск болчксн, Ар Кавказд әәмшг үзүлҗ, цааһаснь дәврх гиҗ эдн Азербайджана, Грузин болн Арменә буржуазн республикүдт бас ицҗәдгчн.

Кавказин тиим бәәдл Советск правительствд зөвәр түрү үзүлҗәнә. Орн-нутгин эркн гисн түләнә көрң болдг — Бакуг үкс гиҗ эврәһән кеҗ авх төр күчр чинр зүүнә. Мусаватистнрин өмнәс ноолдҗах бакинск пролетариатд нөкд болтн гисн заквр Кавказск фронтд өггдв. Кесг дивизьмүд порт Петровск, Дербент, Темир-Хан-Шура алдар зогсцхав.

XI-ч Әәрм Азербайджана һазрин захар орлһила дөрвн бронепоезднь түрүләд йовад одв. Маңһдуртнь, өрлә дөрвн часла, бронепоездмүд Бакуд күрч ирхлә, балһсн бослда кесн пролетариатын һарт бәәдг болна. Ардаснь дахлдн, әәрм кевәрн орҗ ирсн, энүг, толһалҗ йовх Орджоникидзе, Киров, Микоян, Мехоношин, Левандовский эдн тәг, бакинцнр беркәр байрлҗ тосна. Тегәд, хойрхн долан хонгин хоорнд Азербайджаниг бүклднь советск кеҗ, XI-ч Әәрм даалһвран күцәнә.

Тиим туурмҗта хаалһар йовҗ, баатр, зөрмг, чадмган үзүлснлән болн Советск Төрскән харслһнд ик ачта болсндан XI-ч Әәрм күндтә революционн Улан Тугар ачлгдв. Терүн деернь дәәч орден Улан Туг зүүлһгдв.

Эн әәрмин кесг әңгс, тер тоод экспедиционн корпусин ханьд йовх Яндһа-Мацга сотнь командованя өгсн даалһврмудыг, теднь имр чигн күчр, күнд болвчн, цагланнь, сән ашта кевәр күцәҗ, залу-зөрмгәрн үзмҗ болҗ ончрҗ йовсн төләдән XI-ч Реввоенсоветин күндтә революционн Улан Тугар ачлгдв. Энүг толһалҗ йовх нутга дәәнә комиссар Хохал Җалыковд кавказск чашк зүүлһгдсн, тернь басл сәәхн: бәрмтгинь һәрдин толһа дуралһҗ кесн, хойр бичкн-бичкн бадм чолуһар кеерүлгдсн, цаһан мөңгн хала деер цуг хамгиг зааһад, кенд, яһад өггдҗәхинь силәд бичсн, гилвдәлв гиһәд, дегд айта ке.

Яндһа-Мацга сотнь зергләд зогсен цуһар чигн мегдәлдсн, тедүкнәс аашх баг улс тал нүдән өгсн бәәлднә. Тавнас һурвинь Җалыков зөвәр уухнас таньҗана: Командарм Левандовский, Ки-

ров, Мехоношин. Наадк хойрнь кавказцир болдг өңгтә, хар-хаң нигт сахлта, зөвәр сиивгр, чаңһ-чиирг болдг улс.

— Сотня, смирна-а!— гиһәд, Җалыков командлад, уралан ишкәд, командармд келҗәнә:— Яндһа-Мацга мөрн цергә сотнь зогсагдсн бәәнә. Нутга дәәнә комиссар Җалыков.

— Мендвт, үүрмүд!— Командарм барун һаран толһа талан өргәд оркв, наадкснь бас дахлдв. Сотня дегц «мен-двт!» гиһәд, хәәкрәд орксн негдәд, эргнд шуд дәәвлсн болад одв. Командарм һаран буулһад, хоолан ясад оркв:— Би тадниг, хәәртә үүрмүд, Яндһа-Мацга сотня командирмүдиг болн цергчнриг, турүн бүрдсн өдрәстң гилтә меднәв,— гинә.— Әәдрх харслһнд эврәннь зөрмг, чадмган үзүлж, кесг темдгтә диилврмүд бәрж ончрад, түүнә хөөн нааран ирх хаалһдан, эңкр Ижлиннь бахлурас авн эн сөмр уулмуд күртл, әәхиг чигн, сүрдхиг чигн медл уга хортыг цоклһнд үлгүр, үзмж болж, баатр кевәр ноолдҗ йилһрсндтн тана сотьниг Әәрмин Реввоенсовет революционн Улан Тугар ачлла. Тегәд, тер өөдән ачлвриг таднд бәрүлж өгх ик хөв намд үчрв. Алдр революциннь, Советин йосна керг-үүл харслһнд бас чигн, үүнәс өөдән диилвр бәрж йовтн гиж, тадниг йөрәҗәнәв.

— Ура-а!.. Ура-а!.. Ура-а!!

Хохал Җалыков Элдәшк Надбитов хойр селгәдәр Улан Тугин өмн сөгдәд, чичрҗәх сәәхн чигн улан торһна үзүрт андһарлж үрлан кесг күргәд, командармин һарас авн, тал дундан бәрәд, сотня өмн зогсв.

— Ура-а!.. Ура-а!.. Ура-а!..

Киров маасхлзж ирәд, Җалыковин һаринь чаңһ гидгәр атхад, халунар йөрәв:— Хохал Манҗиевич, үнн седкләсн, мел эврән ийм ачлврла харһснас үлүһәр байрлҗанав. Иигж төлжнә гидг!.. Ил теегин шора — шора биш, ик уулмудын чолунь — чолун биш, уснд чившго, һалд шатшго, шуд болдрад хуурчт...— Эн Җалыковиг сүүвдәд дахулад, ирсн нөкднр талан авч одв.— Үүрмүд, таньлдтн. Көк теңгсин заһсч, Әәдрхнә партийн организацин үрн, комиссар Җалыков, Хохал Манҗиевич...

— Үр Кировин сурһульч,— болж, зузавр хар кавказец немәд, инәмсглн йовж, һаран Хохалд өгв.— Орджоникидзе...

— Сурһульчм лавта, үр Серго...

— Намаг альдас меднәт?

— Таниг эс меддг күн мана әәрмд бәәхий?

— Намий?— болж Серго таасад, Җалыков тал «гөлс» гиһәд авб.— Танд, үр Җалыков, Советин йосан харсх төрәс юуһан чигн эс хармлдг, зөрмг, чадмг большевикд онц ханлт өргхәр. Цааранднь чигн улм өөдән үзмж бәрж йовтн гихәр.

— Ханҗанав, үр Серго.

Даруннь нәрхн хар кавказец өөрдәд, бас һаран өгч йовна:— Анастас Микоян гидг күмб. Таниг, үр Җалыков, сотнитн бас, иим күндтә ачлвр авсндтн үнн седкләсн йөрәҗәнәв.

— Нә, хуучн таньлд селгән ирв,— гиж әәрмин реввоенсоветин члсн Мехоношин хоолан ясад, Хохалур өөрдәд тевржәнә.— Мини байр йөрәл хойр таднд, күндтә үүрмүд. Хальмг теегин, Ногайск көдән туршар хамдан йовсн, Кавказин уулар чигн давшсн би ямр күнд хаалһар ирситн меднәв. Тиигх дутман бәрсн диилвртн онч-га, авсн ачлвртн күндтә.

Җалыков хойр һаран өрчдән шахад, күндлҗ гекнә.— Сән үгдгн, сәәхн седклдтн, үүрмүд. хальмгин халун ханлт,— гиҗәнә.— Эн күндтә гисн ачлвриг, революционн Улан Тугиг улм өөдән өргж, деер дәрвкүлхәс биш, йир дор орулҗ буулһхн угавидн гиҗ, цуг сотня, Яндһа-Мацгин нутга, хальмг улсин нерн деерәс андһарлж, таднкг иткүлхәр.

— Ура-а!.. Ура-а!.. Ура-а!..— гиһәд, комиссарин келсиг сотня нег мәслҗ дөңнҗәхән герчлв. Тернь ца-цааһан доңһдад, өөдлҗ нисәд, цаста цаһан уулын ораһас давад, улм цаарлсн болад, дүүрәнд хүврәд хальв.

Ачлвр авсн асхндан, тер байран эврәһәрн темдглх болҗ, сотнях хурсн бәәнә. Амтынь һарһад, зандрулад, хальмг цә чансн, боорцг кесн, земгә серглң. йоста кевәр нәр кеҗәнә. Хоңхта гарма чигн авч идәд, домбр дахад, дор-деер орулад, басл келҗл, кевшҗ бәәнә. Залус захас босад, элә кевтә эргнә чигн, көлән цокад мульҗад, эәм-далан чичрүләд, хальгад-дальгад бәәнә.

Җалыковд би өгв. «Биилс, нам кезә домбрин өмн һарсан мартад бәәвүв»,— гиҗ санад, эн босв. Минь тер агчмла әмсхсн цергч гүүһәд күрәд ирв. Хохал Элдәшк хойриг некҗ ирҗ, штабур бачм дуудулҗ. Нәр цаарандкь бола бәәнә, көвүд кесг уйдҗ, гейүрҗ, зовҗ йовсан һарһад, земгә кевәр сергҗ нәәрлҗәнә.

Удсн уга, йовсн хойр ирн бийәрн на-ца бедртн гиһәд, мел дорасны дахулад һарв. Довтлад, станцур күрч ирлдхнь. талдан әңгс бас дала, суулдснь чигн бәәнә, суулдхар бәәхнь чигн хара биш. Сотнь мөрдән ачад, бийснь орман олх хоорндкь поезд көндрв. Деегшлҗ йовна, зөвәр чаңһрсн, хаалһин ниилдвч болһнд «хардташ» цокад, тиигх болһндан «үкс гитн, үкс гитн» гиһәд, басл адһасн хурдладл йовна. «Ода юн, альд болад одсмб?» гиҗ эс ухалдг күн уга. Зуг сүрдг йосн уга. Кергтә цагтан командирмүд цәәлһәд өгәд бәәхнь лавта.

— Күцц нәр келһсн угала,— гиҗ харцһуд нег цергч келҗ йовна,— кен терүнд гемтәһинь медҗ авсн болну...

— Яах билчи?

— Ярвалдгинь үзүлх биләв.

— Тиигхлә, белн болҗа, харһхч терүнлә.

— Нә, болҗ, манахс,— гиҗ негнь хөрҗ йовна,— болшго үгд үрәсн цагин һару, харм. Унтх кергтә, амрх. Салдс цадхлң. цогцнь амр, нөөрнь ханси болхла — салдс чидлтә, шамдһа, эвтә, эсклә, унтрн гижәх шам кевтә, голң-голң гиһәд, тиим салдсас хавар уга. Унтхм, манахс... «Чик,— гиҗ Хохал дотран санад, көлән жин-

һәд, нүдән аңяд оркна.— Лиҗ-Увшин Нарн. Эн бод-бод гиһәд, медәтә күн мет...»

Түлксн, татсн болад, хар-хур гиһәд, поезд зогсад одв. Әмтн ду һарлдад гүүлдсн, «буутн, буутн, адһтн!» гисәнь тодрха соңсгдхас биш. нань ю келәд күүндснь медгдхш. Җалыков гүүҗ босад, үүд секхнь — таг харңһу, өр цәәһәд уга. Һәрәдәд бун, ардасн шаһасн Элдәшкд келнә:— Шулуһар, үкс гиҗ буутн, мөрдән бел кетн, би йовад ирнәв,— болад, штаб йовсн вагон тал адһв.

Тиигн гихнь, Евлах гиһәд, Баку—Тбилиси хоорнд бәәдг станцин өөрнь, кеер буусн эдн бәәдгчн. Учрнь: эн станц деер хурсн хортд, зүсн-зүүл юмс чигн, Советин йос һолҗ, бослда кеҗ. Тегәд, энүг күч авч түүмрләд, талдан һазрар тарад уга деернь дор ормднь унтраҗ уга кеһәд, уңгинь таслх даалһвр XI-ч Әәрмин зәрм әңгст өггдсн, тедн заагт Яндһа-Мацга сотнь йовхнь эн.

Церг дөрвн таласнь станциг бүсләд, нег чигн кү һазаран һарһл уга, цааһас бас орулл уга шахад авад ирхлә, тедн халдсн болҗаһад. сөрлтнь номһрад, нәәлдг, күләдг дөң-дамҗг уга учрар нань кедг арһ уга болад, аальнь чиләд, хорхас кевтә нүк-нүкәрн орснь тер.

Зуг терүгәрн контрреволюц төвкнсн уга. Энүнд Азербайджанд үүдсн Советин йосн амр-зая өгчәхш: хоринь буслһад, хоолднь тееглмәр йосар муунь орҗана. Мусаватистнр яахан, ю татхан, яһҗ хорлхан олҗ ядад, өдр-сө гих юмн уга дораһар мел хухр-хухр, шивр-шивр гилдсн, дөрвн үзгәсн дөң-дамҗг хәәҗ шилвклднә.

Уг сүүлднь Гянджа балһснд контрреволюционн бослда кех болҗ эдн үгцнә. Терүгинь дахлцҗ цуг Азербайджан кевәрн босхмҗн. Эдниг Грузин меньшевикүд, Армена дашнакуд болн Антанта дөңнх, тиим урдаснь ухалад диглчксн эурата чигн.

Мусаватистнрин контрреволюционн бослдаг омгшулҗахнь, Кавказур орҗ ирсн турецк цергин командлгч Нури-паша, генерал Шихлинский болн нань чигн иим хамг, арвн хойр миңһ шаху цергтә, һурвн батарей товта болна. Эднә санань — күн эс медх юмн уга. Эс медсн болҗаһад, генткн дәврәд, Гянджиг авад оркхла, икл төр күцх гиҗәнә. Нернь ямаран юмн! Эн, бийнь бичкн болвчн, тууҗнь сонын балһсн. Кезәнә бүкл орн-нутгин хотл йовсн, хөөннь губернә цутхлң бәәсн, одахн күртл Азербайджана түрүн мусаватистск правительствин хотл болҗасн Гянджиг авчкҗ гихлә, дахад бослда кех улст сүринь немх деерән, омгинь холвхнь алдг уга.

1920 җилин майин 25 сө. Өр цәәхәс ода чигн хол. Төвшүн бәәх балһсн унтад кевтхнь ил. Энд бәәрлҗәх дивизь чигн санамр. Генткн талхм-тачг болад, товс лугшад, пулеметмуд яргад, күчр халдан экләд, будн-цаң болад одна.

Гянджас хол биш бәәх Евлах талас на-ца гилдәд, XI-ч Әәрмин әңгс адһсн, тер дарунь күрч ирнә. Тегәд, зурһан хонгт бәрлдә

кеһәд, Советин өмнәс босси хортыг зүс-зүсәрнь цокж күүчәд, үзгүнәрнь тараһад көөж, азербайджанск алдр шүлгч, күцкл Низами Гянджевин төрскн балһсинь һаза-дота угаг хортнас сулдхж, мөцк төвкнүн бәәх җаалһднь орулв.

Яндһа-мацгахн Гянджачай һол дотр көл нүцкләд, шалвран һуйдан эвкәд оркси, мөрдән уһаһад, өөмүлсн бәәнә. Шог, наадн, инәдн гидг шуд авглад, дор-дорасн һарад, улм өсәд йовхас биш, нир баһрҗахш.

— Бас негинь балм цокувидн,— гиж негнь келж йовна.

— Неги болхла, юн керг,— болж наадк негнь бурушав,— кеду зүсн билә?

— Туркта-мурктаһинь туршулднь хөгснд Нури-паша нурһан өгәд одвш!..

Җалыков Надбитов хойр һолын көвәд, поһан деер наршсн, көвүдин келсиг соцсад, таасҗахнь ил, бас хөв тускан келәд, күүндәд бәәнә. Тиигҗәхнь, церчг күрәд ирв:— Үр Җалыков, таниг Киров наартха гинә.

— Ода юн болад одсмб?— гиж Элдәшк ормана.

— Кергәс ик юмн бәәдви,— болж Хохал босна,— бичә сүрд, амрча...

Штабур ирхнь Киров босад, һаран өгәд, өөрән суулһҗана.— Нә, келн бә,— гинә.— Ямаран бәәцхәнәт? Церчнр ямаран?

«Хара биш үг» гиһәд, Җалыковин дотрнь гүүдглсн болад одна, болв төртән эс авсар келнә: — Церчнр зөвәр омгта, серглң бәәлднә, Сергей Миронович, саахн күүндәһинь соцсҗахнь: «туркта-мурктаһинь туршул хөгснд Нури-паша нурһан өгәд зулвш» гилднә.

— Намий? Әврә гидгәр келж, а?— Киров инәһәд, ик сергмҗтә бәәсн гентки сурна:— Хәрх санан бәәни, Хохал Манжиевич?

Җалыков ормаһад одсн бийнь эс иткҗәхнь ил.

— Юн гихәр бәәхтн, Сергей Миронович, медгдсн уга.

— Юңгад эс медгдҗәхм?— гиһәд, Киров стол деерәс нег цаас авад чичрүлҗәнә.— Хәрх болад бәәвт, Хохал Манжиевич... Хальмг ЦИК таниг эрк биш илгәтхә гиж сурснд Реввоенсовет зөв гиҗәнә. Сунһуг ирв...

Авад умшхла — дууджахнь лавта. «Хәрх гисн — сән, зуг намаг иткәд, намаг дахад ирсн әмтиг хайчкад хәрх гисн — уга, болшго» гиһәд, дотрнь төөнрәд одв.

— Сергей Миронович, уга гиж болхий?

— РВС-н закврнг уга гихәрий?..

Эн хойр йир бүлэнәр мендлж сална. Киров һаринь атхад, нүдинь хәләҗәһәд келнә:— Иим итклтә большевик болсндтн, Хохал Манжиевич, икәр ханж байрлҗанав. Үнн седклән өгч, үүнәсн чигн давуһар партьдан, олн-әмтндән церглж йовтн. Терүнәс әрүн хөв манд уга. Байрта харһж йовий...

* * *

Хәрҗ йовх Җалыков Бакуд ирн, Әәдрх орх кермд билет авад оркна. Тернь зуг маңһдур өрүндән йовхмҗн. «Өмнм өрәл өдр, бүкл сө бәәнә. Яһдмб?» гиҗ сансн эн теңгсүр бууна. Усна серү авад, арһул үрвәд, көвәләд йовҗ йовна. Көк теңгс цуцрсар шуукрад, әңкләд, хар тосн деернь халһрсн уснь дольгалад, эрг цокад көөсрхәд, хөөран туугдад һарад бәәнә. Җалыков зогсад, картузан авна: «Нә, Көк теңгс минь, күндтә көгшә минь, менд!»— гиҗ келәд, гүүнәр татад киилнә. Генткн теңгс мууһар көкрсн кевтә салд гиһәд, салмин үнр хамр-амар орад, һашурсн болад одна. «Акад юмб? Теңгс неги, уснь ондан, өңгәрн чиги, үнрәрн чиги,— болҗ алнтрна.— Манахнд кииләд оркхнь, цевр, кинтн, невчк чиигтәвр болсн аһар ам-хамрар орад, толһан орад, көлин үзүрт күрәд, күүг сергәһәд оркналм!..»

Тиигәд йовҗ, зөвәр холҗад одсан медәд, эн зогсна, ар-өмнән хәләнә. Усна көвәд күрдәһәд кевтх ик хад үзнә. «Энүн деер сууһад, көлән амрас. Хааран адһхв?— гиҗ санад, өөрдәд ирн, энүг таньна.— Мөн!.. Өз бийәрн!..»

Бакуг сулдхсна хөөн невчкн зав һархлань, теңгсүр гүүҗ ирсән, минь эн хадын өөр Киров, Мехоношин, Левандовский һурвнла харһсан, балһснур хамдан ирсән тодлна.

— Баку... Эн нерн, Хохал Манҗиевич, ик хол тууҗд харһдгчн,— гиҗ Киров келснь сангдна.— Кезәчн иигәд шуукрад, дольгарад бәәдг Көк теңгсин көвәд бичкн шивә тосхсн, салькн гихлә, өдр-сө уга өгтмләд, адрхдан күрәд, күчр чаңһ, үзүртә болҗ, кн сулдхл уга бәәдг төләднь тер шивәһән эмтн Салькна Балһсн гиҗ нерәдсн болна — Бакы...

— Энүгичн, Сергей, Мөңк һалта Балһсн гиҗ бас нерәддмн,— Мехоношин орлцна.— Бакуһас хол биш, теегт болн өөдмсин ташуһар баахн-баахн нуурмуд харлад үзгддг... Тиигн гихнь, һазр дорас өөдән хар тосн һарад, халһрад... күчр шатдг чиги! Түүнәс көлтә, тегәд, Мөңк һалта нер авсн бәәҗ.

— Бас нег әвртә нертәлм,— болҗ, Левандовский хүвән келҗ йовна,— Хар алтна Балһсн гидг...

— Хү салькта, Мөңк һалта, Хар алтта гисн сәәхн нерднь Бакуг зовлң, түрүһәснь гетлгсн юмн уга,— Киров өөрән йовсн Җалыковин ээм деернь һаран тәвнә,— келхлә дала... Эн кезәңк шивән эрсмүд кеду деермчин өмн көндлңлҗ, эргнднь хортн һал падрулҗ, түүмр тәвәд, уульнцарнь цусн һол болҗ турглҗ йовсн болһнат? Киитн, түрү күчр уңглҗ, нам чилнә гидг берк гих му уха орулдг бәәснь лавта. Болв бакинск пролетариат тер хамгла зөвшәрл уга нег мөслҗ ноолдад диилснь эн. Алдр Октябрин хү Баку деегәр хурлзад, тер дала зовлң, түрүг хамад авад одсн... Шин Бакун шин тууҗ эклнә гидг эн!..

Нарн сууһад, өдрин тес шархин нааһар бәәсн шурунь буурад,

серүн орад бәәв. Уутьхн каютд бүтәд, нааран-цааран хойр көлврәд, унтхднь — унтад, үрглхднь — үргләд, земгә амрад авчксн, нам кевтн гиҗ көшсн Җалыков босна. Һар, көлән саҗад, далымән хольках, невчк тинисн болна. Каютын терз сексн, цааһас чиигтәвр киитн аһар болн хурдлҗ йовх кермд керчгдҗ цокгдсн дольгана ә хойр орҗ, бүтҗ йовсн дотркинь нам гилһнә.

Хохал хувцан өмсәд, һазаран һарад ирнә. Хааран хәләвчн, шуд нүдн күрсәр, мел усн. Көк тенгс көлврәд, көөсрхәд бәәдгнь невчк номһрсн барата. Керм далаһар күчндҗ, дольганас дольган деер һәрәдҗ, хамрнь нег булхад, нег өөдләд, догшн эмнг мөрнәһәр йовдгнь уга: усиг эрстнь керчәд, ардан ик, өргн хаалһ татад, уралан шудрад йовхас биш. Әмтн ә-бәәһән олсн, һаза күн үзгдхш, зуг хаяд кермихн иигән-тиигән йовлдна. «Һанцарн яһҗ, зурмн кевтә, шоваһад бәәхв, орхм-яахм?— гиҗәхнь, тедүкн нег матрос зогсси, цааран хәләһәд, эргнән һәәхҗ, холдан ширтсн бәәнә. — Кермин күн бишнь ил, тер хара зогсҗ цаган урәшго». Минь тиигҗ санх хоорнднь генткн матрос әрә эргсн болад, таньдг чирә зервк үзгдәд одна.

Җалыков дор ормасн хурдлад гүүҗ ирн:— Харһна гидг эн!— болад, хойр һаран өмнән теләд, ар нурһнаснь матросиг тееврәд оркв.— Хәәртә үр, балтиец Когтев!..

Тернь хәрү эргәд, үзн бийәрн: — Хохал!.. Хохал Манҗиевич!..— гиҗ хәәкрәд, бас теврлдҗ йовна.

Эн хойр кесгтән тиигҗ, һарлдсн ах дү хойр харһснас чигн давуһар байрлҗ, нег-негән саамлҗ күзүдәд шахлдад, цань уга гидгәр өврҗ, бахтсн бәәлднә. Хоорнднь альдаһар, яһҗ, ю кеҗ йовсан дәәч хаалһан сергәлдсн — келлдән дала.

— Суулдан деер бидн яһҗ эс харһсмб?— болҗ Хохал алң болна.

— Биичн, Хохал Манҗиевич, сүл хоңх цокчксна хөөн, кәндрәд һарн гиҗәтлнь, гүүҗ ирсм тер. Каютд орн, кевтсн кевәрн, минь ода серүв. Өдр сө хойрт нөр уга гишң йовлав... Һарч ирдгмь, минь эн алднд бидн генерал Гришин-Алмазовиг бәрләвидн...— Когтев өргәрн өмнән заана.

— Генералыг гинтә?— болҗ Җалыков ормана.— Кезәви? Соңссн уга биләв.

— Нә, тиим болхла, тесҗ соңсхан кел,— гиһәд, Когтев хоолан ясна.— Бидн, флотиль кевәрн, Әәдрхнәс һарад, Иҗлин барун сала болдг Бахтемирәр цувад, тенгс хәләһәд һарсн: өмн, һал манднад, флагман «Карл Либкнехт», ардньдөрвн миноносцнр, төвәр агсгдсн арв шаху кермс болн нань чигн сав-саңхс зөвәр үг караван кевәрн, өр цәәлһәд теңгсәр орҗ ирвидн. Өдртән йовад харнһурҗ одв. Генткн хоңх җиңнәд, на-ца болад одв. Хәләхлә, өмн деед үзгәс дала һал һарад, тосад аашна. Би, заавр авхар, үкс гүүһәд, мостик деер һарад ирүв. Киров капитанла зерглэд орксн, тагчг хәләһәд бәәхәс биш, үг келхш.

— Англичанмуд,— гиж капитан Кировур эргв.— һалмудан унтраһад, хәру һархм болвза?

— Порт-Петровск мана йовдлын тускар медсн болхла, тосад цокхар йовхнь алдг уга. Эсклә Әәдрхнүр дәврх әмт буулһхар йовх... Тиигхлә, үр капитан, алькинь чиги келгәд керг уга.

Удсн уга халдан экләд, хойр талас товс лугшсн кесг кермс шатҗана.

Юн болснь, яһснь медгдсн уга, англичанмуд генткн хадган уурад, ирсн ормарн Порт-Петровск темцәд әрлв. Тиигхлә, мөр кишг, бидн дор ормасн доргшлад, Мангышлак тоха арл хәләһәд, йовсн кергән куцәхәр — Александровск фортыг эзләд, эврәһән кеж авхар адһвидн.

Хар өрлә маякин хаҗуһар орад ирхлә, форт үзгдәд бәәв: нег бичкн керм, хойр ик-ик барж, цөөкн әрвнц, эрүүшк болсн савсанх зогсҗана. Ца гермүд бәәхнь, хуучн хамхрха шивән үлдл үзгднә. Зөвәр уухнд, кеер гишц, радиостанц бәәнә: радиомачтарн һондаж, холас нүд авлна.

— Хамгин түрүнд авх юмн эн,— гиж Киров тиигән заана,— адһж залһлдагинь эс таслхла, амрашго:

— Тегәд, отрядан баг-багар хуваһад, онц-онц даалһвр өгәд, гермүд болһнг шууган-дууган угаһар эврәһән кех төр тәвҗәнәв. Эврән, цөн матроста, Кировиг дахад һарув.

Күрч ирвидн. Мироныч пистулан тач авад, терүгәрн үүд цокв. Үүдн жаагад секгдв. Терүгәр, эвшән йовж, хуухан маажсн нөөрмү залу һарад ирв. Бийүрн зөрүлгдсн кесг бу үзчкәд, арһнь уга, һаран өргәд бәәв. Киров үүнә хаҗуһар шурс гиһәд орад одв, би ардаснь дахлдув. Түрүн хорань радистин көдлдг ормнь бәәж. Цааран ордг үүд түлкхлә, хойр офицер унтж кевтнә: хувцта-хунртаһан, нам һостаһан орн деер ялдалдад унж. Стол деер хәләхнь: хоосн шилмүд дала, хот-хол чиги элвг, сөөни дуусн уулдснь ил. Түлкәд, чичәд серүлхлә, согту хойр пистулан шүүрлдҗәнә. Матросмуд һаринь арднь нуһлад, зер-зевинь авад оркв.

— Юн улсвт?— гиж Киров сурҗана.— Ю кежәхмт?

— Би, зергүд, эн радиостанцин эзньв!— гиһәд, подпоручик хәәкрҗәнә.— Бийстн кембт?

— А та, прапорщик?

— Радиоинженер болдв, станц сәәнәр көдлхиг теткдв. Тадн иигәд, ү-дә уга орж ирәд, йосн биш йовдл һарһад бәәдг юн улсвт? Ямаран зөвтә болад...

— Революц өгсн зөвтәвидн!— гиһәд, Киров шүрүлкәд авб.— Эн хойриг, үүрмүд, флагманд күргәд хаачктн...

— Тадн, тегәд, улачудвта?— гиж радист ормана.

— Большевикүд,— болж Киров радист тал өөрдәд зогсна,— бичә үргтн. Биднтн бийән гисн улсиг бас күндлж чаддвидн. Медҗәнтә? Хәләһит, терзәр: мана эсминцнр ирәд зогсчксиг...

Радист терзәр хәләчкәд, хооран һарв. Сән юм эс күләҗәхнь ил.

Киров энүг невчк төвкнүлс гиж санна: — Нааран суутн,— гиһәд, өөрк стул тал заана.— Кенлә, яһж, кезә, ямаран залһлда бәрдгән тодрха кевәр келж өгтн, нуувр угаһар...

— Уга, ямаран нуувр бәәдви?— болж радист байрлад одв, стулын ирмәгд әрә хавчгдсар суув.— Мана станц Гурьев Порт-Петровск хойрин хоорндкнь, негнәснь авад, наадкднь күргдг...

— Талданар келхлә, Деникин Толстов хойр генералын хоорнд залһлда бәрдг болҗанта?

— Тиим, мел тиим.

— Кезә? Ямаран цагла?

— Өрүн асхн хойрт... Ода нег час болад көдлхв. Зуг ю хавлж авад, ю цааран өгчәхән медхшив.

Тер хоорнд мини дарук Васильев отрядан дахулсн ирв:— Үр Киров,— гиҗәнә,— форт мана! Эндрәс авн мөңкнд энүн деер Советин Улан Туг делсхәр кеввидн!

— Революционн ханлт таднд, улан матросмуд!— гиһәд, Киров мини һар атхад, невчк иигән авч һарад шимлдв.— Радист кергтә.

— Би бәәнм, Сергей Миронович,— болҗанав.

Тегәд, би радистлә зергләд сууһад авчкув. Пистулан татж авад үзүлҗәһәд, сумнь тоолад, бүстән хавчулад оркув:— Хойрулн көдлх болад бәәввидн,— гиҗәнәв.— Келчкхәр, аальлсн улст йир дурго болдв. Маниг, матросмудыг, дурго болсан яһдгинь эс меднчи?

— Станциг мел бийтн ээләд үлдх болвзат?— гиж радист сурҗана.— Зөв гихләтн, йовнав...

— Уга, эврән көдл, би өөрчн хара суунав, хәләһәд.

— Юуһинь хәләхәр? Биитн аал-жиил гидгәс хоосн күмб, һә болтха, теңгр цоктха,— радист кесг кирсләд авна.

— Тиим болхла, улм сән,— гиҗәнәв,— мана флагмана станц чиги эндүг алдшго...

Гурьев дуудв. Радист белнән медүлв. Экләд бичәд бәәнә. Хәләхнь, хайг күртлнь шифрәр өгсн, юунь медгдҗәхш. Киров радиограммиг авад, эргүләд-дуһрулсн болҗаһад, хәрү өгчкв.

— Эн кевәрнь Порт-Петровскд өгчктн,— гиж закв,— сонж уга болх...— Зөвәр жаңһрта шифр болдг өңгтә.

— Нернь үүнәнтн «Альбатрос», зуг тәәлврнь олдхш. Кедү сө бидн сууввидн...

Киров радиограммиг хавтхлад, флагман орх болад йовж одв. Тер сөөдән, Мироныч, кермин радистлә хойрулн хәәһә бәәж, тәәлврнь олсн, өрүнднь эртхн күрч ирв.

Нәәмн часла Александровск фортын радиостанц эклад дуудад бәәв. Гурьев түрүлж хәрү өгв. Кесг радиограмм ил үгәр өгсинь бичж авн, Порт-Петровск тал йовулад орквидн. Генткн радист өсрж босад, зөвәр чочсар: — Петровск станцин начальник дуудҗана! Яахви?

Мироныч үүнә ээм деернь һаран тәвәд келнә:— Подпоручик Незнамов соңсҗана гитн.

Радист сууһад, тоң-тоң гилһәд бәәв. Цааһаснь хәрү ирв: «Начальник радиостанции бийиннь даарвт иим бачм шифровк Гурьевур цаг түдлго йовултн» гиҗ закҗана. Радист бичәд бәәнә, Киров ээм деегәрнь хәләсн бәәнә.

Тер хоорнд радист бичдгән төгсәһәд, шифровкиг Кировд өгв. Мироныч сууһад, удасн уга, умшад бәәв: «Лейла» баркасар Петровскас Гришин-Алмазов һарсиг дәәнә харулч керм үдшәҗ йовна. Тер Гурьевар дамҗад, торвр угаһар деед залачд күрдг болдгар кетн».

— Гришин-Алмазов гисн, генерал болхугов?— гиҗ Киров сурад, генерал Толстовин нерн деерәс хәрү бичәд: «Лейлаг» тосхдан белнвидн. Орминь заатн»,— гиһәд, йовулад оркв. Теднә хәрү бас удсн уга.

«Карл Либкнехт» доран эргәд, ар деегшән үзг хәләһәд хурдлад һарв.

«Лейла» санамр аашна. Зөвәр өөрдҗ ирчкәд, эндүһән медсн өңгтә, «Лейла» һарад зулхан хәәв. «Карл Либкнехт» өмнк товарн деегәрнь нег лугшулад хасн — «Лейлан» өмннь хаһрад, теңгс шуд өрггдсн болад одв. «Лейла» гүүдлнь доран номһрад, зогсад бәәв.

Генерал бийән хаҗ үкҗ. Наадк дахҗ йовсн кесг офицермуд, нег полковник толһачта, кел бәргдв. Гришин-Алмазовин авч йовсн бичг, һурвн үзгәс Москва, Петроград тал хавсрад дәврхин тодрха зура йовсн Кировин һарт орв.

— Шүүгүлдтн зөвәр сән заһсн торсн бәәҗлм!— болҗ Җалыков инәнә.— Яһҗ тедн хордв гилч?

— Терүг эклцәснь сүл күртлнь мана Мироныч кевш,— гиҗ Когтев келҗәнә.— Толһа!..

— Сергей Миронович намаг тоомсртаһар үдшәвә, һарим авад, байрта харһий гиһәд...

— Чи, Хохал, үзвчи? Харһвчи?

— Танла суух мет... иигәд...

— Бийнь ямаран?..

— Гем уга, чаңһ-чиирг, серглң... Намаг Орджоникидзе Микоян хойрла таньлдулва. Әвртә улс болдг өцгтә...

— Муула Мироныч үүрлшголм!..— гиҗ Когтев шүрүһәр босв.— Нә, Хохал Манҗиевич, өр цән гиҗ йовх кевтә, а? Келә, келә йовҗ...

— Та юн гиҗәхмта?— болҗ Җалыков бурушана.— Иим келвриг би бас чигн соцсх биләв. Әәдрхн күртл юуһан кехв? Яахв?..

— Учр уга, маңһдур чигн, хөөннь чигн күүндх цаг олдх. Йовий...

Тегәд, эн хойр үрвәд, кают-каютарн одв.

* * *

Хойр давхр цаһан керм Бакуһас хоорлад һарсн кевәрн нәәмн лу һар дуунад теңгсин өгтм дольганла теслцәд, өрәд, Ижлин бахлурар орҗ ирсн, нидик шарңху хулсн-зегсәрн эрс кесн маштг, хавтхарсн эрг хоорндаһар цаһан хун мет дүңглзәд йовна. Бахтемир, Ижлин гүн гисн саласин негнь, экн хаврин усн ору болсар шуд мелмлзәд, цальгрн алдсар бәәнә.

Керм хурдлҗ ирн, бичкн пирстиг арһул түлксн болла — тернь пәәхләд, дәәвләд одв. «Үзүр ав!» — гиһәд, кермәс соңсгдм цацу пәрхн арһмҗ хаяд оркси, тернь адучин цалм мет эвксн эвәрн нисәд, пирстн деер унв. Ардаснь дахлдн, зөвәр давставр болдг үг көөлдәд, хәңкнәд одв. Күн нам төртән түүг авсн уга, юнгад гихлә теңгсин, һола чигн заһсчнрин амнаннь зава һарһдг авъяс болад хуурснь лавта.

Җалыков Когтев хойр үг келсн уга, зуг хоорндан хәләлцн, аю мусхлзад авхас биш. Эдн әрә даасн болсн, хуһрхин нааһар көвклзҗәх дөрәһәр цувад бууҗ йовна. Өмннь — ик чигн селән утдан сунсн, көкрсн, савһр моддын сүүдрт гермүднь яралдсн, теднә залмҗнь болҗ дүңгәсн чонҗ ораһарн гилвкҗ алтрсн бәәнә.

— Мумра,— гиҗ Җалыков селәг таньҗана.— Тер бәәх салг хәләһит, мел күүкд улс, цаһан, улан альчурта, цәс-цүс гилдәд бәәнә. Цуг көдлмш эднә ээм деер ачгдснь ил.

Удсн уга, керм цааран авад һарв. Һолын хойр көвәһәр эндтенд бәәх тоняс харһна. Күүкд улс, заһсч залусин хувцта, шүүгүл хайх, татх күртлнь кеҗәхнь үзгднә, нам теднәс алькарн чигн йилһрхш. Болвчн хәләхд дегд кецү. Кедү келвчн, күүкд улсин кех көдлмш биш. Чиигтә, норсн шүүгүлиг, тернь ядхдан миңһн алд болдг өңгтә, оңһц деер эвинь олҗ эвкәд овална. Оңһциг түлкәд, уснд орулн, негнь хәәв татна, хойрдгчнь сүл бәрнә, зална, һурвдгчнь шүүгүлиг бичк-бичкәр хайҗ өгәд йовна. Тер кевәрн һолыг теегләд гишң, ик зууһинь эргәд, шүүгүлин үзүриг көвә тал авад ирнә. Күн болһн күнд арһмҗиг ээмчләд оркси, мөлкхин нааһар чирдәҗ күчңдәд, улм күндрсн шүүгүлиг угзрад, угзрад чирнә. Тиигхләрн, кезәңк авъясиг бас хайҗахш: цуһар негн мет гүҗрсн деерән ду негдүлҗ хәәкрәд, саак «Хогдан аш» дууһан өргәд, эмндән, көөркүс, күрч йовхнь ил, шүүгүлиг татад авад ирнә. Ходад дүүрәд һарч ирх дутман ямаран бахта! Әмд цаһан мөңгн халһрҗах мет гилв-далв гиһәд, көвән усн буслсн болад бәәнә. Тегәд, белкүсцә уснд, көврдгтән күрсн ут-ут бакльта улс, ик-ик сузһар утхад, өөрхн бәәх керчңхәст «цаһан мөңгән» асхна...

Керм гүүдлән татсн болад, арһулдад одв. Ижлин тал лундль гишң хаҗиһәд, кевәлҗ йовна. Балһсн, ирҗ йовх хойрин емн бийән бардмлсар, делвәһәд бәәнә.

— Эн хаҗугаснь Әәдрхиг сәәтр хәләһәд уга биләв,— гиҗ Җалыков келҗәнә— нег сөөһәр ирләв, нег таг сохр будн дотр... Сүл

йовдлдан туду дуңгэ адһсн, нам нуднdм тас юмн үзгдж йовсн угa. Ода, тегәд, һәәххәс биш. Балһсн, чичрҗәх торһар бүркгдсн болсн, манyртад, нуднд җирлзәд. басл сәәхн: кремль ик бәәщцтәһән дуңгәсн, шарһ нарн деерәснь шар алт асхҗах мет гилв-далв гиһәд, холас нүд авлна.

Эн хамгиг үзхин, һәәххич төлә делкә эргәд ирхм бәәҗв,— болҗ Җалыков оньган балһсн өгсн, хажудк күүндән келхәс, бийләһән күүндсн йовна.— Балһснас өмәрлҗ һарад, теегәр йовад, уулар давшад, ода теңгсәр орҗ ирҗ йовналм...

— Чи, Хохал Манҗиевич, гертән күрч ирсн, кедү келдг болвчн, седклчн төвкнүн,— болҗ Когтев йосар җилвтсәр келәд, саналдад авб. «Чи ирчквч, би яһнав? Кезә гертән күрнәв?» гиснь келвр угаһар медгдв.— Биичн, Хохал минь, экән, ах-дүүһән тавн җил үзәд угав. Болв ода хәр гихнь, герүрн орад, эврәксләһән харһн, цааран Питер орх билэв. Балтика дуудад, зүүднdм орад...

— Эврән, тегәд, альдасвт?

— Тверь гиҗ соңслчи? Эдү мет балһсн, Москваһас хол биш.

Тер хоорнд керм пирстнд күрәд, зогсад бәәв: шал-шал гиҗ, ус цокҗ, эргҗ йовсн ик төгәс меңрәд, ә тасрад одв. Олн зүсн хүвцта дала улс шууглдсн, хәәкрлдсн болад, кермс чигн доңһдна, цевмүд хәргәд, хард-күрд-таш гиһәд, инәлдсн, ишкрсн, дуулсн чигн болна.

Җалыков Когтев хойр адһм угаһар бууһад. пирстнәс ууҗад һарн, салх болв: йовсн кергнь тал-талдан, бачм. Харһхмн бәәҗ гиҗ келн гихлә, хойрулн чигн яахан меджәхш.

— Болвчн, намаг хәәсн батта,— гиҗ Җалыков үүриннь һаринь атхҗана,— Хальмг ЦИК-д ирхлә, келәд бәәх. Кемр эс харһгдв гиҗ, хөөннь хортан дарад, дәәг төгсәчкәд, Далвңгур гиичлҗ ирти. Хамгин эркн гиичм болхт. Көвүнләһән, гергнләһән таньлдулнав.

— Ханҗанав, Хохал, менд йов, байрта, бахта,— болҗ Когтев йөрәһәд, Җалыковин һаринь атхад сегсрәд бәәнә.— Биичн, санам, Юленичд күрч, бас бәрлдс гилэв. Хортан дархла, хоорндан бидн йовлцад бәәхгов. Тиим эсий?

— Тиим, тиим...

Эн хойр доран теврлдәд, нег-негән бийүрн шахад салв. Когтев эврәннь матросск йовдлар хойр талан невчк нәәхлсн болад, хол-хол алхлад йовад одв. Җалыков ардаснь хәләҗәһәд, меддг хаалһарн Облупинск уульнц орад һарв. Удсн уга Хальмг ЦИК-үр күрч ирв.

Хохал үүдиг татн, ца, стол һатц суух ахлачиг үзв. Тернь өкәһәд,— ю умшҗахнь кемҗәнә?— өмнән ширтсн, нам өндәҗ хәләсн уга.

— Орҗ болхий?

Ахлач өндән бийәрн байрлад одна.— Үр Җалыков!.. «Болхий» гисн юн үгви? Орх кергтә!..— Эн босад, стол һатцасн һарад, хойр

һаран өмнән телсн тосҗ йовна. Мендләд, Хохалыг күндлҗ көтләд, суулһад оркв.— Нә, сән йовҗ ирвтә? Хаалһтн ямр болва?

— Гем уга, Бакуд сууһад, Әәдрхнд ирәд һарад бәәсм эн.

— Тадна дәәч үүлдврин тускар бидн хара биш соңса, медә бәәнәвидн,— гиҗ соньмсад, оньган өгәд йовсан герчлҗ, ахлач келв.— А энд керг-үүл зөвәр чинвртә, дәәнәһәс чигн тату биш, кех хамг дала, эк зах уга гим. Гертксәсн зәңг авчавта?

— Бичг ирдг билә.

— Дәәһән чиләҗ, хортан дарад уга бийнь Ильич партин болн Советин йосна өмн шин төр тәвсн, тер хамгин эркн болҗ, олна оньг эзлсн бәәнә,— гиҗ ахлач ямр ик чинртә керг күцәгдх зөвтәһинь онц темдглҗәнә.— Цуг эдл-ахун хамхрсн-эвдрсн хамгиг ясҗ, тату-тартгинь уга кеҗ, шин, урднь уга бәәсн социалистическ авг-бәрцтә эдл-ахус үүдәтн гиҗ заасн, тер тоотыг күцәх чадмг, меддг, шамдһа, итклтә үүрмүд кергтә болҗана. Тегәд, таниг Реввоенсоветәр дамҗулҗ сурҗ авсмдн эн. Әмтн, эврән меджәнәт, дегд дор орсн, зовлң-түрүд даргдсн бәәнә. Кеду җилин туршар күн кевтә хот идҗ, хувц өмсҗ үзәд уга? Ода, арвн зурһадгч җилинәр болхла, таңһчин малын өрәлнь үлдсн уга. Тәрәнә кемҗән бас дегд икәр баһрҗ одсн бәәнә. Заһсна халх чигн теднәс деер биш. Хәрнь, ахрар ашлхла, бәәдл дегд муухн. Ташр бас нег эркн керг маниг өдр сө гил уга көөнә. Эннь — Цугхальмгин съезд белдҗ хурах гисн төр. Наадна юмн биш. Энд-тенд, Әрәсән өрәләр гишң тарсн хальмгудыг хамцулҗ, букл таңһч кеҗ, эврән йослад, залад бәәдг зөвтә болһхин төлә чидлән, медрлән, дамшлтан кен чигн күн хармлх зөв уга. Әмтн ода чигн харцһу, тингхлә, цәәлһврин көдлмш улм өргҗх зөвтә.

Та ода хәртн. Нутга комиссар үүлән цааранднь дааҗ, нүг хамг көдлмшт шунҗ орлцҗ, чидлән бичә нөөтн гиҗ сурхар. Терүнәс үлү тand юн гихв? Та намас давуһар медхәс биш, татудхн угат, эврән үзхт, медхт...

— Юуһинь эс медх биләв, эврән гишң нутган хоосдулсн күн,— болҗ шуукрад, Җалыков босв.— Цаһачуд кедгәрнь кехәс урд би чигн земгә шүүрдләв. Эс гиҗ XI-ч Әәрм тиим түргәр бийән татнго билүс: өлн, нуцкн, гем-зовлңд даргдсн, үксндән күч курч ядҗ йовлус. Яахв, зүркм шугшад бәәсн бийнь, арһ уга, һазак малынь, көлгинь, өлг-эдинь, нам өвсн, түлән күртлнь авад, бийсинь ташр зардг, йир харһсинь келһдг. Тиигчкәд, мел өңгәр. Нег чигн күн, кеду дүңгә угатя, яду болвчн, уга, болшго гисн уга. Терүндиь ханнав.

— Меднәвидн, күндтә Хохал Манҗиевич, ямр дүңгә тәвц яндһа-мацгахн кесиг,— гиҗ ахлач кесг саамлад гекв.— Тана күчн орснь чигн темдгтә. Ода тер әмтнд олна ханлт күргҗ, бәәдл-җирһлинь ясрулх кергтә. Советин йосн лавта телнә, көдлмшч улсин йосинь иткүлх кергтә. Тиим эсий?

— Тиим,— гиһәд Җалыков зөвшәрв.— Нә, би йовнав.— Ах-

лачд һаран өгч мендләд, хәрх болад һарсн, бичә адһс гисн бийнь болхш: хойр көлнь дерс-дерс гиҗ, һазрт күрсн-уганъ медгдхш.

Пирстнд хәрү ирхлә, Олян керм асхлҗ йовхмҗн. Терүг күләҗ, кен цаган урәдмб? Салга сав-саңхс зогсдг причалмуд орад һарна. Зөвәр уухнас таньдг моторк үзгднә, нам йовн гиҗәх бәәдлтә, әмтн деернь хухр-хухр гисн болна.

— Хей, түрд гитн, манахс, нама автн!— гиһәд, дайлад хәәкрнә. Дарунь, гүүҗ ирн, алхад, моторк деер сууһад оркв.— Хааран йовхар бәәнтә?

— Хәрхәр,— болҗ баахн хар көвүн келәд, алң болсар Хохалур хәләнә.

— Хәрхләрн, хааран?

— Бууран орхар.

— Намий?— гиһәд. Хохал байрлад одна.— Би Җалыков гидг күмб, дәәнәс хәрҗ йовнав, Далвңгур.

— Хохал болхуговт?— Көвүн өврсәр бас нег хәләһәд авна, хойр нүднь гилвксн болад одна.— Салгт тана тускар одачн келцхәнә.

— Ода кениг күләҗәнтә?

— Налҗ кергәр одсн, ирхләнь йовад бәәхвидн.

— Налҗ гинчи?— болҗ Хохал өврх хоорнд, һәрән Налҗ өзбийәрн аашна, икәр адһҗ чигн йовхш.— Намаг гиҗ бичә келтн, — гиһәд Җалыков бултҗ одна.

Налҗ причал деерәс һәрәдәд бун:— Нә, тустан хәрхм, манахс, — гиҗ доран суув. Бийнь хавтхасн дала цаас һарһсн, аҗглад, бүртксн бәәнә. Тер хоорнд моторк «луг-луг» гиҗ чичрәд, доран эргн — хәрх үзгтән орад, гүүдг талан һарчкв. Цаарлх дутман улм чаңһрсн болад, усиг эрстнь керчәд шиигәдл йовна. Тиигдгнь үчрта, урсхл өрҗ йовхш, үрүдҗ туугдсн, Иҗлин хурдн бийнинь хойр негдәд, «шулудхм-шулудхм» гиһәд, адһсн болна.

Кесг болчкад. цуцрҗ ирсн Налҗ санмср уга амрад суухнь, өмннь генткн Җалыков ирәд зогсна. Тернь чочад, сарвлзад босн: — Уй, мөн, Хохал!— гинә, шуд деернь киисәд теврнә.

Дарунь эн хойр зергләд орксн, эс көндәдг төр уга, келҗл, күүнджл йовна. Хохал болхла, хотн-хошан, әәмгә, нутгин, салга тускар соньмсҗ сурна, Налҗ дәәнә, эврә таньл, үзл көвүд, залусин тускар соңсхар седсн, күр цаарлх дутман улм өсәд-өргҗәд йовна.

— Икл юмн болҗана, Хохал,— гиҗ Налҗ келнә.— Әәмгсәр олна гер гиҗ һарһсн... ду-би, нәр-наадн, зүсн-зүүл күр, цәәлһвр гиһәд... әмтнд эврә оньг өггдҗәнә. Хармуд невчк эдл-ууш, эд-тавр хәтәрәр төр кеҗәхш, хәрнь, шурдсн седклән сергәҗ, үзсн зовлң-түрүһән мартҗ, сана авсн, сән цаг ирснд, сән җирһл ирхд итксн, байрта-бахта бәәнә.

— Намий?— болҗ Җалыков байрлна.— Сән зәңг!.,

— Шидр кергәр Далвң орсн... Ээ, би Катяла харһад. танаһас

оджҗ цэ уулав,— болҗ Налҗ үгин хоорнд келҗ йовна.— Ваня-Маца эвр өсҗ. Қатяг «мама» гиһэд, деернь киисэд унад бээнэ. Хойрулн нег-негндэн дегд энкр...

— Далвңд Қатя «Октябрьск революц» гидг клуб һарһсн, эвртэ кевэр көдлҗэдгчн, — гиҗ Налҗ цаарандкь келнэ.— Нутга ахлач Муукан Буча деерэс ирсн күүнд келҗэсиг соңсув. Нэр-наадн, ду-бииһэс нань кесг соньн юм кедгчн. Келхд, фронтд нөкд болл-һна долан хонг гиһэд, земгэ өргмҗтэ кевэр бүрдэгдҗ: нутг ик баһ уга терүндкь орлцҗ. Күүкд улсин зөвинь өргх, чинрлх халхар ик көдлмш кегдҗ, цээлһвр өггддгчн. Клубд библиотек сексн, цуһар ирнэ гинэ: умшдгкь умшхла, наадксиь соңсдгчн. «Кезэнь цаг олад, яһҗ тесэд йовдгтнь алн болнав,»— гиҗ Буча өврнэ.

— Школдан тегэд, көдлдг угави?

— Багшлсн деерэн нутга эрдм-сурһулин халх толһалад, заагарнь клуб секэд... Хэрнь, тегэд, нутга ахлач алң болҗ эс бээхий?..

Үд кецэснэ хөөн моторк Оляд ирҗ зогсв. Хохал цуһараднь хансн, мендэн келэд буув. Налҗ эдн хаалһарн болв. «Яһдмб?— гиҗ Җалыков санна.— Әэмгин Советд одхла, күргүлчкхнь ил, зуг эмтнд үлү көдлмш... Хөрхн дууна, ик гихдэн дөрвн час йовдл, салдст юмн биш. Хөв бээхлэ, көлгн чигн харһх...»

Таньдг, кесг йовчксн хаалһ. Удасн уга, мөрн тергн күцэд ирв. Сууһад, бас ю-бис күүндэд келэ йовтл, земгэ үгтэ-куүртэ өвгн бээҗ, Далвң болад бээв.

Җалыков бун бийэрн герүрн адһв. Күрч ирэд, хашан үүдиг арһул түлкхлэ, герин сүүдрт көвүнь, Ваня-Мацань, сууна. Эн, цааран хэлэһэд, ю-ви, нег юм кесн, терүндэн авлгдсн бээх өңгтэ, нам ардан эргҗэхш. Кесгтэн һээхэд, байрлад, хоолнь бүтсн чигн болна, зогсҗаһад арһул:— Ваня-Маца!— гиһэд, дуудад оркна.

Тернь эцкэн үзн, өсрҗ босад:— «Ма-а-ама!— гиҗ чишкэд хээкрсн гүүҗ ирэд, шахлдҗ йовна.— Мини бааҗам күрэд ирвш!.. Күрэд ирвш!..

Гер дотрас, цааһас, хард-таш гисн болла, Қатя гүүһэд аашхнь ил:— Яһвчн? Юн болва?— гиҗ үүдиг секэд һарад ирв. Залуһан, көвүһэн үзчкэд, дөрэ деерэс шуд һэрэдҗ бун, эн хойран теврэд асхрулад бээв. Хохал чигн хойраднь шахлдад, селгэдэр үмсэд, илэд, үнрчлэд, эс медгчэр һарсн нульмсан арчад, байртан күч күрч яджана.

II ХҮВ

ТӨЛЖЛТИН ХААЛЬД

Негдгч бөлг

Цугхальмгин съезд хурах төр 1919 җилин хаврар эклҗ тәвгдсн кевәрн кесг саамлҗ, дор деер уга хүүвлгдҗ, нам белдвр кеһ комиссь батлгда, икл көдлмш делгү кегдв. Хальмг ЦИК съездиг нюнин арвнд теегин тал дунд, цутхлҗнь болҗ бәәх Яшкуль селәнд секх болсн, зөвәр адһх керг учрв: цаг бачм, кех, күцәх хамг йир ик.

Зуг тер шиидвр күцшго юмн бәәҗ. Шиидвр һарсна маңһдуртнь, майин зурһанд, генерал Улагайин мөрн цергә корпус Маңц һолар харслт бәрҗәсн Советск Цергиг шахад, салвлад, Хальмг теегәр алдрад орҗ ирсн, ард-ардасн цаһачуд нүүһәд-нүгшәд бәәнә. Дөрв хонад, эдн Яшкульд күрәд, терүг авад оркв. Тингхлә, съезд хурах төр хооран саагдл уга бәәшго болв.

Тер бийнь белдврин көдлмш баһрсн уга, хәрнь, улм өргҗәд, шатад бәәхәс биш. Учринь келхлә — дала: негдвәр, онц таңһч бүрдәх гисн — хара йовдл бишнь лавта. Кедү нәрн гисн, җаңһрта гисн төрмүд хаһлх кергтә? Политическ, экономическ, эдл-ахун чигн. Келхд, ямаран һазр-ус эзлхинь, межәнь альдаһар, яһҗ һархинь, терүнднь кен-ян, ямр әәмг, алвт, отг орх күртлнь йилһҗ, мал-герин, һазр-ус эдллһнә чигн тускиг чикәр, үлү нег үг-күр һаршго болдгар кехин төлә чирмәхл кергтә болв. Тернь — негн. Хойрдхла, Хальмгин һазрин ик зунь цаһачудын һарт бәәһә кемд Цугхальмгин съезд хурахд белдвр кенә гидг — икл өөдән политическ чинртә керг болҗахнь алдг уга, юңгад гихлә цаһачудтн цаг зуура юмс, бидн хөөткән тоолҗ батлҗанавидн гисн учр-утхта. Терүн деерән цаһачудын худлынь бас илдкнә. Эдн «Советин йосн съезд хураҗ, таднд таңһч өгх гисн — большевикүдин худл, мек, бичә итктн» гиҗ ховлад хәәкрлддгнь — нуувр уга. Мин нь иим бәәдлд цуһараднь үзүләд, медүләд, съездт белдвр келһән чаңһаҗ, цәәлһвриг улм өргҗүлҗ, хальмг болһнд күргҗ, терүг цуг олна эркн керг-төрт тохрахас нань даву керг бәәсн болхий?

Цаһачуд көөгдәд, царцахас мет одв. Хальмг тег сулдад, хамг

тоотан диглж, ясҗ авчана. Цугхальмгин съезд хурахд кесн белдвр бас төгсв.

1920 җилин майин 26 өдр. Хальмг ЦИК-н пленум болн Цугхальмгин съезд белдх комиссь хойрин негдсн сүүр болҗана. Энүнд нутг болһна күцәгч комитетмүдин ахлачнр бас ирсн бәәнә. Хүүвлҗәх кергнь дегд өөдән чинртә — хурагдх съезд, терүн деер хәләгдх, хаһлгдх төрмүд.

Сүүриг шишлң эс һарддг болвчн, үүнә көдлмшт земгә шамдҗ Константин Рудольфович Герценберг орлцҗана. Эн 1905 җиләс авн партин член, гүн медрлтә, байн дамшлтта, хурц ухата, йир юуһинь чигн үзчксн большевик. Тиигчкәд, Хальмг теегүр деерәс ик даалһврта, ВЦИК-н болн Наркомнацин элч болҗ ирсн, Цугхальмгин съезд болн автономи таңһч бүрдәхд белдвр келһнә комиссин ханьд суңһгдсн төләдән алькдынь чигн шунҗ орлцад, оньглад, кенинь, юуһинь йилһәд авчксн күн. Тер учрар йир ямр чигн төрәс хооран эн һархш, тегштән хүүвлҗ, эврәһән келҗ, селвгән өгнә. Нам үүнә келснәс күн һархш, үлү уга, мел чик, зөвтә болна.

Хүүвлх төрмүд хәләгдсн, батлгдад хуурв. Цугхальмгин Негдгч съездиг теегиннь лавта цутхлнднь бәәх, Ик-Цоохра нутга Чилгр селәнд июль сарин 2-с авн 9 күртл кех болҗ шиидв. Эн сүүрин иерн деерәс съездт эврә автономи таңһч бүрдәх селвг орулҗ өгсн чик болх гиҗ, эдн үгдән багтв.

— Нә, төрмүд төгсв,— гиһәд, ахлҗасн Чавчан Арш сүүриг хаахар йовхнь, Герценберг үг сурв.

— Эндр, үүрмүд, эн төр эс хәләгддг болвчн, келчкхәр,— гиҗ, Константин Рудольфович арһул эклв.— Съезд хурагдад, таңһч бүрдн гиҗәнә. Тиигхлә, урдаснь кен ахлҗ һардхинь ухалҗ, йилһҗ авх кергтә. Ода бәәсн улсиг муулҗ, чидшго гиҗ келхәр бәәхшив. Болв онц таңһчта, эврән хаһлҗ зална гидг, үүрмүд, наадна юмн биш. Цаг дегд чинвртә, дән сәәтр чиләд уга, хортн зүсн-зүүл... цаһан, ноһан. Мана дуту-дунд, тату-тартг, хамхрха-эвдркә бас баһ биш. Тер учрар цуг хамгт ханцан шамлад орх халун, шурүтә залус, партин болн Советин йосна төлә ноолдхас әәшго, нег мөслсн, зөргтә, итклтә һарнь кергтә. Хәләһәд, шинҗләд бәәхнь, тиим улсин негнь — Харти Кануков, большевик, урднь багш, ода нер һарсн комиссар, Хальмг полкд политическ болн сурһмҗин көдлмшиг өөдән өргсн күн. Тегәд, мини келхәр бәәхм, энүг ухала, сана йовтн. Кануковиг меддгәс, эс меддгтн ик болх, юнгад гихлә тер эн алдар ирәд уга: цергә күн цергә хаалһарн йова. Учр тиим болсар үлү-дуту үг һаршго болдгар, урдаснь келчкхәр: альк чигн халхарн тегш, өөгдшго күн: медрлтә, хурц-хурдн, шулун-шудрмг, келтә-амта... Ахрар келҗ — чидхл үр!..

Сүүрт бәәх улс иргүләд альх ташлдв. «Чик!.. Зөвтә үг!.. Мел үнн!..» гилдәд хәәкрлдҗ бас йовна. Ахлҗах Чавчан Арш өөрнь зергләд суусн Алексей Маслов хойр хоорндан «медвчи?» гисәр,

дораһар хәләлдәд оркхас биш, үг келсн уга, нам терүгән кенд чигн медүлх санан уга бәәхнь ил. Эн хойр, эс медсн болад, әмт дахад альх ташсн болад, хойр альхан әрә харһулад, авад бәәнә.

Тер өдрәс авн Чилгр селән гентки нер туурч, хальмг болһна сана, седкл, оньг эзлж, хойр күн харһвас үүнә цолынь дуудж, энд хурагдх «ик хургин» тускар төр кеж, хамг иргчән, сән-сәәхн күслән мел энүнлә залһдг болв. Иигдгнь бас учрта: күн эс медх юмн уга. Хальмг болж, унг-дәңгиннь һазрас «халяд» һарснас наaран, һурвн зу һар жилин эргцд энд-тенд, салу йовж, күүнә медлд, талын улсин йос-ямд хавчгдж, теднә һар хәләж, тату хөвтә, дуту зөвтә бәәлдсн, ода улан залатнр цуһар негдж, эврә таңһч бүрдәж, хөв-жирһлән бийснь медж, залх зөв авна гидг — цань уга ик байр.

Эн зәңг Хальмг тсегин ут туршар живртә мет нисж, хальмг болһна зүрк бульглулсн деерән давад, деврәд, Тецгә медләр гүүдгләд, Ростовин өөгәр, Батайскин эргнд бәәрлсн Хальмг цергә әңгст бас күрнә. Цергчнр ардасн ирсн бичгүдән хоорндан умшлдж, хальмгудын хөв-жирһлд даруһас темдгтә хүврлт һархмжн гиж хүүвлсн, земгә өргмжтә бәәлднә.

Тингжәхнь, Кануковиг Ар Кавказин дәәнә округин командлгч бийнь на-ца дуудулж. «Ода юн болад одсмб?— гиж үүнә дотрнь киит дөрж, цуг хамг агчмин зуур толһаднь дарцад, гүүдгләд, орадһарад одпа. Зуг әәх, ичх юмн йир медгдхш. Тернь невчк төвкнүлдг болвчн, цань жиг-жиг гисн болад эвгәрнә.— Әәрмин командлгч дуудхла чигн учр оңдан, а округин...»

— Үр командлгч, Хальмг цергә әңгсин бүрдәһәч болн дәәнә һардач Кануков тана дуудврар ирүв,— гиһәд, эн мегдәһәд одв.

— Менд, үр Кануков, менд,— гиж командлгч маасхлзад, урлан һарад су гисәр өмнән бәәх стул тал заав.— Келн бә, керг-үүлтн ямаран, цергчнр яһжана?

— Керг-үүл гем уга, үр командлгч, цергчнр эрдмән болн медрлән өөдлүлхд оньган икәр өгсн...

— Меднәв, меднәв, үр Кануков,— командлгч кесг саамлад гекәд авб,— кенә ач, тусинь бас меднәв. Чик!.. Сән!.. Таасжанав!..

— Ханжанав, үр командлгч!

— Ханх юмн өмн бәәнә, Харти Бадиевич,— гиж командлгч инәмсгләд, өмнән кевтсн цаасиг авад чичрүлв,— энүнд бичәтә хамгиг медхлә...

Цаасиг умшхла, Кануков бийнь Цугхальмгин Негдгч съездин делегат чигн, эрк биш йовх болжана. Терүнд хальмг цергчнр бас орлцтха гиж суржана. Негдвәр, одачн дала бәәх хортд, цаһачудын үлдл, көдлмштнь бичә харшлтха гиһәд, хәләж-харлһнд орлцхла, сән болх. Хойрдвар, съездт нерәдгдсн цергә шишлң парад болхд бас орлцх гиж иҗжәнә. Тегәд, командлгч Кануковта хойрулн, яһсн сән болх гиж, алькинь чигн зөвәр нәрдүлж, тоолад, томжад бәәнә.

— Бийстн зер-зевән зүүһәд, мөрдән унсн, тачанксарн гүүлгәд,

орад ирхлә, юн үг,— командлгч босад, эрст өлгәтә ик картын өмн одад зогсcн, хәләһәд шинҗләд бәәнә.— Ядхдан зурһан-долан зун дуунa. Тиим хол һазрт, иим халунд мөрд көөнә гидг... Ухалхнь, тоолхнь, төмр хаалһас амрнь уга, зуг сул вагон гидг бас...

— Хальмг теегт, үр командлгч, төмр хаалһ угалм...

— Хәләлч, Харти Бадиевич,— командлгч хурһарн картыг хатхад йовна,— үүнд, Ростовд суухла, үүнд, Сальскд одад бун гиҗәнәт. Хальмг һазрин зах мел өөрнь. Бәәшңгтүр күргүләд, тер мет цаарандкь бас тиигәд, дамҗад йовад одхт. Тадниг, бачм төр күцәҗ йовх улан цергчнриг, кен чигн бәршго, хәрнь, шулуһар нөкд болхас биш...

Хаалһнь тер болсн, наадк хамгинь хойрулн йир арднь орҗ нәрдүләд, ю чигн алдшго саната, басл земгә кевәр тоолад-томҗад диглв. Күцц биш эскадрон йовулх болҗ үгцнә. Терүнд арһта гисинь, шамдһа-шулун, чадмг, дәәнд ончрсн, зөрмгән үзүлсн тоотыг шүүҗ орулад, үзсн күн лавта көдлмшч, крестьян улсин Улан Цергә әңг йовхд иткдг болдгар, байрлдгар, бахтдгар кех кергтә. Тер төләд хувц-хунрнь, зер-зевнь күцц болдгар, нам пулеметмуд күртл бийләһән автха.

— Кемр парадт орлцхд мөрд кергтә болхла, Хальмг теегт эс олдхий?— Командлгч Кануковур хәләһәд инәмсглнә.— Яах?..

Харти Бадиевич шахгдсар тулҗаһад: — Нам юн гихнь медгдхш. Цаһачуд шүүрдсн, бидн бас хара йовсн угавидн, тиигхлә...

— Ахрар келҗ, үр Кануков, дор ормднь ю-күүг хаһлх болад бәәвт,— гиҗ командлгч күүриг ашлв.— Букл келн-әмтнә түрүн съездт орлцх цуг Улан Цергин элчнр болҗанат, күндән гиигнәс өгәд оркдг болвзат, хәләҗ йовтн...

* * *

Дивное гидг орс селәнд, хальмгар һардач чигн, өгсн арвн тергн болн теднә өөр сууxднь — сууһад, йовхднь — йовад дахлцсн цергчнр цувад, нег ик өндр толһа деер һарад ирв. Ар, өмнән хәләхнь, зөвәр холд үзгднә.

— Эн толһаг Хамр гидми,— болҗ, түрүн тергнә җолач, өвгәрг орс келҗ йовна.— Буухла, цань — Элст...

— Тегәд, юңгад эс үзгднә тертн?— гиҗ, хаҗуднь үрвҗ дахсн Кануков сурв.

— Ик хотхр дотр бүүрлсн, деернь орҗ иртл, сәәтр үзгдхш.

Зүн бийд нарн ик улан төгрг болҗ мануртад, намчлад сәәхн сууҗ йовна. Шүрүнь хәрәд, йосар көшсн мет цәәһәд гилиһәд, шидрдсән шатачкнав гисәр һалар киилдгнь уурад, эргнд хамг һам гиһәд, төвкнәд, номһрсн болад одв. Салькн әрә әмрсәр сүүкнәд, серү татад, земгә.

— Элстд хонад, өрүндән күргүлхлә, ормдан күрч одн гиҗәнәвидн,— болҗ Иван Андратов келәд, Кануковин өөр ирәд зогсв.

— Картар Чилгр күртл далхн дууна,— гиҗ цаадкнь хәрү өгн

бәәж, дурнавар өмнән хәләҗәнә.— Элст гидгтн мел модн дотр бәәх кевтәм: урглҗләд көкрәд, нер уга...

Бурулин гегән тасрад уга бәәтл, эдн селәһәр орҗ ирв. Тал дундаһарнь зөвәр нигтәр тәрсн модна захар, бичкн болвчн земгә чаңһ урсхлта Элистинка турглад, көвәһәрнь, шуд шалу гим, ноһан өвдгцә. Кануков тотхад, һаран өргәд, зогстн гиҗ докъялв.— Нутга ахлачнр ода манд олддм биш,— гинә.— Эн уста, өвстә һазрт модн дотр хонхм. Чи, комэск Андратов, харул тәв... Революционн саг-серггән альд чигн, кезә чигн алдад керг уга. Батын ээҗ уульдг уга гиҗ, наадад келсн үг биш.

Удсн уга, өөмдгнь — өөмәд, бийән уһадгнь — уһаһад, шоратооснас, кир-нуһудасн һарсн, цевр-цер, һолын көвәд зергләд суулдсн, ю-бис келәд, нег-негән наадлсн, шоглсн, инәлдсн, әвртә серглң бәәнә. Генткн хоңхта гарма жиңнәд айслм цацу сарул чигн бөдүвр дууһар эклсн дун авглад одв.

Ахрхн сүүлтә борарн
Аштаб голкан орлав, э... э...
Аштаб голкан орвчн,
Аштнь менд ирийла,—

гиһәд, сүл хойр мөринь цуһар өргәд авсн, Элистинк деер күңкнәд, нк хар модн дотраһар дүүрән болад нисәд, селәнәс давад, цаарлад, теегәр асхрад, теңгрт күрч хадгдм.

Картуз махлаһан өмсләв,
Кавалер сурһулян сурлав, э... э..
Кавалер сурһулян сурвчн,
Коммунист болхар бичгдләв,—

болад, дун цаарлх дутман улм деер авад, шүрүнь өсәд, айснь улм янзрад дуулсн, соңссн уган дуринь ээлҗ, өргмҗинь немҗ, зүркәрнь орад-һарад, доңһдад бәәв...

Өрүндень бослдад, э-вәәһән олсна хөөн Кануков цуг хамгнг бүрткәд хәлән йовҗ, келҗәнә:— Би нутга ахлачнрт одлав, көлг сурлав.

Манцин кецәхнә күцәгч комитет өөдм деер дүнгәсн модн герт бәәж. Орад ирхнь, стол һатц зузан хар хальмг суунa. Терз тус өндр шар орс зогссн, ю хәләҗәснь кемҗәнә, цааһан ширтсн, оньгнь мел тенд бәәдг дүртә.

— Мендвт, үүрмүд!— Кануков һаран картуз талан өргәд, цергәһәр мендлв.— Хальмг цергә әңгсин бүрдәһәчнь болн һарлачнь Кануков гидг күмб. Цугхальмгин съездин делегат деерән съезд харх, парадт орлцх эскадрон авч йовнав. Көлгн кергтә, ядхдан арвн тергн...

— Арвн гинтә?— болҗ хальмгнь өврәд одв.— Чи соңсҗанчн, Реснянский, а? Арвн тергн кергтәҗн!.. Ода деерән мандтн, үр Кануков, негн чигн уга.

Кануков хавтхан уудлад, улан бекәр тәвсн һарта тиизтә цаас һарһад, хальмгт бәрүлнә:— Үр... Нерhtн кемб?

— Буданов Эрнҗән, нутга ахлач болдв.

— Үр Буданов, өөркти, Ар Кавказин дәәнә округин командлгч бийнь өгсн, кен чигн күн, хама чигн бичә харшлтха, дөң-нөкд болтха гисн заквр.

— Командлгч биш, нам Маслов бийнь ирвчн, арһ уга,— гиҗ нутга ахлач хойр һаран делнә.

— Та үнәрий?— Кануков эс итксәр хулмлзад, Реснянский тал хәләнә. Үг эс келвчн, хойр нүдндь «энтн яһҗахмб?» гисн сурвр шуд хәәкрсәр бәәнә.— Дәәнә округин командлгч дәрин үнр соңсад уга военком хойриг күн дүңцүлдви?

— Намд гихлә, Чавчан Арш Маслов хойрас даву ахлач уга. Теднә келснәс һаршгов.

— Тедитн юн гилә, тегәд? Көлг бичә өгтн гили?

— Эндү үгәр, алдг келсәр, үр Кануков, үг бичә кетн,— гиҗ Реснянский эднә хоорндь орв.— Үнән келхнь, көлгн уга, негн чигн...

— Та кембт, үр?— болҗ Кануков хәрүднь сурна.

— Нутга военком Реснянский гидг күмб.

— Тиим болхла, үр Реснянский, үүндән цәәлһҗ өгтн: Әрәсән өмн зах кевәрн, Кавказ бүклдән, ар-өмн уга, тер тоод Хальмг тег бас, мана дәәнә округин медл болдмн, нег үлү ода, дән-дажг уурад уга цагт. Тиигхлә, командлгчин заквр эрк биш күцәгдх зөвтә.

— Терпь медгдҗәнә, зуг көлгн уга болҗ генүлхәс биш,— гиҗ, Реснянский харм төрсәр, сана зовсар келв.

— Эндртән юмн болшго,— нутга ахлач энүгәрн күүриг төгсәхән хәәҗәнә,— маңһдуркинь — маңһдурк теңгр меджәнә...

— Теңгрт даалһхас, үр Буданов, төр мана дегд бачм болчкад, эркн. Сальскд бууһад, теңгәхнә чигн, сарпулин чигн медлә һазрар йовад, альднь болвчн көлгн-күчәр теткгдәд, йир амр ирсн, эврә һазрт, хальмгуд дунд орҗ ирчкәд, иигҗ...

— Та юн гихәр?— болҗ, Буданов сөрсәхәр седҗ йовна.

— Медгдсн угайи?— Кануков мусхлзад, Реснянский тал хәләһәд немнә.— Арһлтн гихәр, үүрмүд, маңһдур өрүһәр маниг эрк биш йовултн, эсклә болшго...— Эн һаран картузтан күргн, доран эргәд, һарад одв. Муев ардаснь адһҗ дахлдв.

Буданов өргәрн үүднүр заңһчкад инәмсглнә:— Эс үзвчи, ямаран алмсинь? Уурлад, нүдәрн бәрҗ идн гиһәд, шуд... Ахлачнр күүндсиг соңслав: «Кануковиг дуудл уга бәәдг арһ уга, зуг ирҗ гилә, ку амрашго» гиҗәсинь.

— Тертн, Эрнҗән, зөв гихәр, үлү нег үг келсн уга.

Кануков альдаран, яахар адһҗ йовхнь темдг уга, көлнь һазрт күрсн-уганъ медгдхш, бәәрлсн һазрүрн шудрсн:— Чи, Муев, одаксин аалиг медвчи?— гиҗ йовна.— Цухл манд өргҗәнә гидг тер.

Бийән керглсн уга гиҗ өөлҗәнә. Дурндан ирлдәд, һолын көвәд бәәрләд, нәәрләд, ташр көлг ас гиҗ ээрәд... Йосан манд үзүлхәр, медүлхәр седҗәнә.

— Эндртән амрад, маңһдур йовхла...

— Чи, Муев, яһҗахмчи?— Кануков доран зогсад, цуг гем һанцхн чамд бәәнә гисәр шилвкәд одна.— Мини эркн нөкд, дәәч үр, итклтә гисн күн, келҗәх үгинь!.. Эврән тодл, иҗлдән кел: эндр кегдх юмиг маңһдур гиҗ үлдәдм биш!..

— Тиигхлә, Харти Бадиевич,— Муев эмәҗәхнь ил, хуухан маажна,— намаг нег өдрәр тәвхнтн, хәрәд, гертксиннь менд медәд ирсүв. Тадн маңһдур асхлад, Чилгрт күрхт, би тадниг тенд тосҗ авхув. Тер алднд, хөрхн дуунад бәәдв. Зөв гихләтн, Манҗин Батаг бас дахулхар, нег хотнавидн...

— Мини заавриг, Муев, күчр олзтаһар тодлвч,— гиҗ Кануков «пиш» хаһрад инәсн, уурнь тәвгдәд одна.— Тиим түргәр медж, бийдән наана гидг!..

— Һанцхн эктәв, Харти Бадиевич, күләһә, хәләһә бәәж, нүднь оңһаҗах...

— Йов, Муев, йов,— гиҗ Кануков зөвшәрнә.— Чини төлә биш, экинчн төлә, Батаг бас дахул...

* * *

Өдрин тес адһм угаһар амрхднь — амрад, өөмәд чигн, хара көлврәд чигн, болв ю-күүһән дигләд, белдәд, бедрәд авчксн эскадрон өрүһәр ирәд, нутга күцәгч комитетин һаза, сүүдрт бәәрлсн, ахлачнр ирхиг күләлдсн сууна.. Цуһар земгә сергмҗтә, шоглсн, инәлдсн бәәнә. Тииглдҗәхнь, ахлачнр гер эргәд һарад ирв.

— Мендвт, үүрмүд!— гиҗ Реснянский һаран толһа талан өргв, хажуднь йовсн Буданов эрә гексн болв.— Нә, яһҗ хонвта?

Кануков босад, эн хойрин һаринь селгәдәр атхад,— зунар салдст зовлң уга,— гинә,— кевтсн һазрнь — орн...

— Хотдар эмт йовулчклавидн, көлгд ирх,— гин йовҗ, Буданов герүр орх саната эргв.

— Тегәд, ода чигн ирәд угави?— Кануков шүрүлксн болад одна.— Кезә ирхмб?

Буданов «ода яһҗ медхв?» гисәр хойр талан хултхлзад, дегд алмацсн болв, үүдиг көләрн түлкәд, орад одв. Реснянский ардаснь дахлдсн, үүдн хоорнд тулад,— ирх, бичә санаһан зовтн, невчк күләҗәтн,— гисн орҗ одна.

— Тиим болтхал, гихәс,— Кануков картузан авад, көлсән арчн йовҗ, Андратов Шивидов хойрин өөрнь зергләд суув.— Тадн, хойр комэск, юн гиҗ санҗанат? Намд, хүвдән, эн Буданов гидг бударад, харшлх бәәдл һарсн болад бәәнә. Чик хәләхш, чирәһән цааран кеһәд, буру хандхар седәд, бугзадн гиһәд...

— Харшлхар седхлә, бидн терүг...— Андратов яахан келсн уга, болв сән юмн болшгонь медгдҗәнә.— Икрхәд, казваддг ул-

сгин казвадхас биш, манд, шаңһа керг, төр күцәж йовх улан цергчирт, аальлж чадхий? Элкнь көөһәд бәәхгов!..

— Бив гиһәд, ар һазрт өлкәдәд, Советин йосна нерн деерәс чоһ бола бәәж дасчксн... Буданов сансарн бударна гидг тер,— болж Шивидов ашлвр кев.

— Минь иимнь йосиг һартан авчксн бәәдгнь һундлта,— гиж Кануков саналдв.— Тиигхлә, олна нүднд Советин чинр буурхас биш, өөдлж өгшголм. Үүнә келсәр, кевәр теругт дүңнхугов...

Үд болв. Халун йир күчр: хара зөңдән көлсн сар-сар гиһәд, сүүдрт таварлад суусн бийнь күч өгхш. Хотан уухар хәрлдсн Буданов, Реснянский эдн шуукрлдад, шал усн болж көлрсн, теругән арчлдсн аашна. Кануков эн хойриг тосад босв: — Нә, одак көлгдтн яһла?— гинә.

— Көлгд чигн уга, йовсн улсас зәңг чигн уга,— болж Буданов келәд, нам зогсси уга, герүр орж одв.

— Военком, түрд гилт,— гиһәд, Кануков Реснянскийиг зогсаһад, өмннь ирәд зогсв.— Келит, лавта әмт йовуллта?

— Ахлачин келәр болхда, лавта...

— Та бийтн үзсн угавта?

— Өцклдүр өрүһәр нааран аашхлам, ахлач харһсн, әмт йовулчксар келлә.

— Хойр хончквш!.. Яһсн болх! Юн гижәнәт?

— Ода юн гихв,— Реснянский башрдсар алмацжана,— орад сурнав, зөвчлнәвидн...

— Хе, ода юуһинь зөвчлхәр бәәхмб?— болж комэск Андратов келн, герүр орсн военкомин ардаснь хәләв.— Юунь эс медгджәхмб?

— Цаадкднь ааль бәәнә гидг тер,— гиһәд, Кануков хажугшан харвн, довтлж аашх мөртә кү үзәд, оньган мел терүнд тусхв. «Мууха адһмта йовхмб?— гиж санна.— Иим халунд иигж мөр көөнә гидг, хара биш!»

Мөрн тер шүрүһәрн ирәд, таг зогсв: хамриннь хойр нүкнь көөрг гим, хүүгәд, сүүгәд, хойр оочаснь ик-ик цаһан көөсн унад, бийнь шуд һолар орад һарснас дор: шал усн ханчран татад, һуйнь чичрәд бәәнә. Деернь кевтх күн көндрәд, толһаһан өндәлһхәр седсн — болжахш.

— Ой, энтн Батала!— гиж Андратов хәәкрн, гүүж одад, даласнь арһул татна.— Бата, Бата яһвта? Юн болва?

— Бандла харһад...

— Муев яһва?

— Сумн тусад...

— Э-эх!.. Тиим цергч геенә гидг!..— Кануков аралдад, хойр нудрман шүүсн дусмар атхсн бәәнә. Үүнә чирәнь өңгән геедж көкрәд, хойр чикнь шуугсн, хойр гүрәнь «луг-луг» гиһәд, хойр нүднь бүриж уутьрад, хәләцнь киитрәд, мел мөсн гим. Эн эмәлин бүүр-

гт өлгәтә ташмгиг зүн һарарн шүүрәд авн, барун һарарн ташадк пистулан татсн, герүр орж йовна.

«Күчр уурта болдг, ода улм давж одсн, нам ю татхнь темдг уга!» гиж санн, Андратов хурдлад, герүр орхнь, Кануков пистулыг зөрүлчксн: — Тиим цергчин эмнд хорлна гидг!.. — болж хәәкрәд, Буданов Реснянский хойриг ташмгар селн ораһад авб.

Андратов үкс гиж эднә хоорнднь орад, Кануковин пистул ташмг хойринь авад оркв. Тернь чидлнь чиләд көшсәр, стул бәәснд суув. Өкәһәд, хойр һарарн толһаһан бәрсн, келәд-кевшәд бәәнә. «Эн хойр арснас көлтә тиим цергч геенә гидг!.. Көлг өгәд йовулчксн болхла, Муев, мана эркн үр, зөрмг улан цергч, эмд бәәх билүс!.. Уй, та хойр арсн, ар эргәд, ахлачнр болад, һордалдад, яһсан, ю кесән меджәнтә, а?»

— Уга юмиг хамаһас авхви? — гиж Буданов уульнсн болв.

— Уга гипи? — Кануков босад, саак хойр нүднь һал асад. шилвкәд одв. — Лавта угайи?

— Уга гисн худл, — болж Андратов орлцв. — Бидн эврән һархла, агчмин зуур арвн көлг олхвидн, зуг... йосн бәәһә бәәтл, бидн тиигтлән цаһачуд биш...

— Хәрнь гиһич! — Кануков невчк тәвгдсн, наарап-цааран йовднжана. Будановин өмн ирәд зогсв. — Кемр хойр часин дунд маниг эс йовулхла, би, хүвдән, яахан меджәхшив, үнән келжәнәв. Йовтн хойрулн үкс гитн, эскл... Хойр хонгт толһаһим эргүлснтн, хойр күүнә эмнд күрснтн болх!..

Сүрнь зөвәр даргдсн, хажһран меджәхнь ил, Буданов Реснянский хойр йовлдад одв. Удсн уга, түрүн көлгн күрәд ирв, ардаснь бас нежәдәр, хошадар ирлдәд бәәв. «Тегәд, сәәтр хойр час болл уга Батаһан эмнүлтхә гиж. Элстд үлдәһәд, наадкснь күргүләд һарв».

Кануков тедүкн зогсжасн Реснянский тал өөрдж ирәд, һаран өгв. — Үр, гем минн, бичә му сантн, — гинә, — кемр чадх болхла, мартж үзтн. Хажһран тавлад меджәнәв, халурхсан. Муевиг уга гихлә, ухам шуд харнһурж одв. Тертн эркн нөкдм билә. Кеду һалар орж һарсн болхв бидн. Дүүһән гиж сандг, бийлән эдл иткдг, нам әнкрлдг төләдән харм төрәд, хордад, эвго юм татсн... ичкевт гихәс талдан ю келхв? Хәрү авдм болхнь, авхм бәәж, зуг...

— Ода яахв, үр Кануков, — гиж Реснянский һаринь атхв, мана гем бас баһ биш. Тиигчкәд, та бийиннь төлә биш, олна кергин төлә улан цергчнрт харм төрж халурхситн медә бәәнәв. Өвдкүртә, ичкевттә, болв цәәлһвртә.

— Батаг хәлән бәәтн, хәрү хаалһдан авнавидн, — гиж Кануков суржана. — Нутга ахлачд менд келтн, гемән намаг меджәнә гитн, бичә икәр өөлтхә. — Эн хойр бас нег һаран атхлдад салв.

Көлгд цувад, доргшлад, Улан Эрг ордг хаалһар урвәд һарв. Селәнәс уухнд, ик толһа деер Кануков зогсад, ардан эргәд хәләв. Элст өмнь мел альхн деерһь бәәх мет ургләлад бәәнә. «Элст,

Элст,— гиж Кануков саналдв,— эн насндан мартшго юм үзүлвч...»
Тер хоорнд толһаднь талдан тоолвр орад, шуд хәәкрхин нааһар: «Элст юмб? Эврән гемтәч! Эврән!..» гиһәд дотрнь тәәнрнә.

Эднә өмн, арв һар дуунад тасрад һарчксн, хурдн мөрнә гүүхәрнь Буданов довтлсн, сальк хавлад йовна. Санань: шулун гидгәр Чилгрт күрч, ахлачдан келж, зөвән авад, бийән цеврдхсн деерән шууга татсн Кануковиг үрәх, тарах гисн, заагарнь хорнь буслж, шугшн уульсн, тиигх дутман, мөрнә гүүдл татудж өгсн, улмчаңһах саната, хойр талан дәвәд цокад, нисхин нааһар йовна. «Чамаг, Кануков, иигж амтым барсн элмр, тав деерчн һарч, өшәһән эс авдм болхнь, Эрнжән гидг нерән эдллго одсв!— гиж эн андһарлад, араһан зууж тачкнулна.— Зогсжа зуг, Будановин буданас ууһад уга болад тиигжәнәч. Амрашго юмн! Элкнчн көөһәд, гүзәнчн бу тусх!..»

Тер кевәрн Буданов Улан Эрг давад, Яшкуль һолын көвәд иржбуув. Мөрнь зөвәр көшсн, тәвн дуунад хурдлна гидг — наадна юмн бишлм, көлснь нам цаһан көөстә. Эн мөрән амһаһинь һарһад, шал усн чеежинь иләд, эмәлинь авад оркв. «Уй, иигж сулдхм бәәжлм» гисәр мөрн шуукрсн болв, дөрвн көлән алцалһад, цуг цогцарн чичрүләд авб, арснь энд-тенд, үүрмг-үүрмгәр дагжад одв.

Дарунь Буданов шалвран тәәләд, мөрән көтләд, һолур орв. Иигт хулсна захд белкүсцә уснд күрсн, мөрн деерән хойр альхарн ус цацад, көк хамтхсар эвтәкн багла кесн, терүгәрн зүлгәд уһаһад, арчад бәәнә. «Уүртан бүтәд, довтла йовж, мөрән көшәһәд, — гиж бийән шооджана,— невчк сатлх били, арһулдх. Тедн маңһдур үдәс эрт иршгонь ил, би эндр эртхн күрч одн гижәнәв. Бүкл сө өмнм...»

Тегәд, мөрән земгә амрасн, бийнь чигн көл-һаран тинилһж уурнь тәвгдсн, совг-совг хатрулад, Чилгр хәләһәд һарв. Ора шидр, эртхн бәәтл, селәһәр орж ирхнь: дала ик чигн биш, теегин дунд геедрсн болсн, баахан юмн. «Ода үүнә юунднь дурлсмб? Һазрин уга һазрт, хаалһас көндлн, бултсар бәәх селән сәнжлм эннь», — гиж, ажгла йовж, ахлач бәәрлсн герин һаза ирәд буув.

Герин сүүдрт серү авчасн ахлач Будановиг үзн, байрлсн болад одв: хойр һаран деләд, теврх чигн бәәдлтә босж йовна:— Зәнгин сәәнәснь келн бә, Эрнжән,— гиж хоолан ясад оркв.

— Келхлә, дала...— Тиигж Буданов эклсн кевәрн цуг хамгиг негл киинһәр асхад хайчкв. Деернь киилгән өргәд, нурһан үзүлв. — Хәләлт, яһсинь!..

— Ой, ой,— гиж тернь сана зовсар өврдг болвчн, цааһан байрлад, түүгән нам дарж чаджахш.— Герүр орий, наар,— гисн дахулад орад ирв.— Су нааран, бич...

Зөвәр муудан орсн Буданов бичдгән тегскәд. һаран тәвәд, цаасиг ахлачд өгв. Эн хойр цә ууһад, бас ю-бис күүндсн болжаһад, һаза һарв. Буданов һаран өгәд мендләд, мордад һарв. Амрад авчксн мөрн зөвәр шүрүтә кевәр одв.

* * *

Чилгрт ирн бийәрн Харти Кануков Ахлачур ирнә. Цергә зокалар мендләд, Хальмг полксин элчнр болж йовх нег баахн эскадрон улан цергчнр дахулж ирсән медүлнә.

— Сән болхугов, ур Кануков, сән!— Ахлач цань уга байрлсар цеңнәд, стол һатцасн гүүхин нааһар адһж һарад, тосж авб: күндлсәр көтлж, өмнән бәәсн стул деер суулһв. Тер хоорнд «әнүн деерчн кен эс сууна? Асхн Эрнжән бас суулыс» гиж цань төөнрәд, бичкн хорха гихм, көндрсн болад одв. Болв терүгән медүлжәхш, бийнь йир серглң: нимгәвр шар чирәнь герл һарч маасхләсн, зеегтәвр үүтьхн нүднь инәг-инәг гиһәд, нег икдсн, нег баһрсн болад бәәнә.— Нә, яһж йовж ирвтә, Харти Бадиевич?

— Гем уга, кемр нег эвгохн юм эс тоолхла,— болж Кануков саналдна.— Эврә һазртан ирчкәд, энүнд, Элстд...

— Терњь юмб?— гиж ормдан суухар йовсн Ахлач зогсад, ардан эргнә, келхинь күләнә. Невчк тулсн болхлань, келхәр седжәхш гиж, әәсәр, адһж сурна:— Дала юмн уга эсий, Харти Бадиевич, а?

Кануков гүүнәр татад саналдн, хавтхасн альчур һарһад, көлсән арчна:— Сальск күртл төмр хаалһар йовад, тендәс Бәәшңтүр көлгәр күргүләд, цааранднь бас тиигәд дамжад, түрү угаһар Элстүр ирвидн,— гиж эн экләд, цуг болсн хамгиг нуувр угаһар, кевтнь келж өгв. Тиигхләрн, әврәннь гемән нег мисхлд чигн баһлсн уга. Хәрнь, бийән улм гемшәж, кеду харшлхан хәәдг болвчн, кеду хажһр үзүлвчн, тиим эвго йовдл һарһх зөв уга бәәсән, халурхсан кецү кевәр шоодҗана.

— Сән биш, уга,— гиж, Ахлач эс таассар келв,— көлг өгл уга бәәсн, хойр цергч геесн хамгт цәәлһвр уга гийә. Болв, тана һарһсн... Икл хажһр!.. Олна нүднд теднә йосинь — Совет тиигж дорацулна гидг... Тер хойриг әмтн сунһсн, йосна улс болжана, тиигхлә, тедниг малядсн — йос малядснла әдл гих кергтә.

— Муевиг, әвртә цергч билә, банд алж гихлә, шуд сохрж одҗв, нам яһсан медхшив...

— Минь энүндән, теднәс урд, та бийтн гемтәт, Харти Бадиевич. Яһад хәрх зөв өгләт? Эс йовсн болхла, таднла күрч ирх билүс...

— Тиим учрх гиж нам толһад уга,— гиж Кануков бийән цеврдххәр седв.

— Ода яахв,— гиж Ахлач гүүнәр саналдв,— давсн хуриг занч авч көөлддг уга гидг. Бәәр белдчксн бәәнә, йовад, амрч автн, хаалһд цуцрснт... Күүрлх цаг, учр һара бәәх. Тиим эсий?

— Тиим,— болж Кануков босад йовн гиҗәһәд келнә:— Мел келәд сәәдүв, эсклә дотрм хатурад, һолиһәд, йосар зоваж йовла. Кесн гем әзән темцнә гиһәд, би шоодврин чаңһлань харһх зөвтәв. Болв яһад, юунас көлтә тер хамг һарсиг бас тоолх кергтә...

Цугхальмгин Негдгч съезд хурахиг белдх комиссин сүүр болжана. ЦИК-н Ахлач бийнь һардсн, белдврин көдлмш аль-бис халхарн төгссинь зәңглв. Съездт орх улс энд-тендәс эклəд иржəдгчн. Губчекан отряд гиһəд; əнүг харх чидл Əәдрхнәс бас ирчксн болна. Губчекан отряд деср немр цергә эскадрон болн бүкл сотнь бәәнә. Кен эрлг, ямрчн ик банд болг, яһж съездин көдлмшт харшлж чадхмб?— болж военком лавлв.

— Өөрдхлә, өргән солюлад бәәхгов!— гиж Ахлач зөвшәрсәр гекəд оркв.— Болв, үүрмүд, негл дуту бәәнә гихәр. Эннь — революционн дисциплин уга йовдл...

Цуһар ормалдад, Ахлачур ширтлдсн бәәнә, цааранднь ю келхинь күләлднә. Зуг тернь кесгтән ә һархш, зөрц чинврдүлс гижәхнь ил: адһм угаһар столан секәд, нег цаас һарһад, хәрү тәвәд, талданиг авад, стол деер өргәд үзүлжәнә.— Эн эрлһ Элстәс ирсн... энүг умшх дутман хуухин үсн боссн болж зована. Тедү дүңгә үүср уга, мана йоснла, диг-даранла ирлцшго, дегд зута юмн учрж. Кен тиим юм татсмб гихлә?— Мана күндтә гиич, улан комиссар Харти Бадиевич Кануков...

— Эс иткдг, терүнәс давхла, эс кергддг арһ манд уга,— болж Ахлач цааранднь йовулж өгчәнә.— Нутга һардврт эс иткхлә, тегәд, кенд бидн иткхмб?.. Эдниг, Манцин Кецә ахлач Буданов военком Реснянский хойриг, Кануков һазань пулемет зөрүлчкәд, бийнь нег һартан йовх пистулыннь чавгинь татчксн, талдан һарарн малядсн, мууднь ордм болхар орж... Тиигнә гидг, олна нүднд, тедн бийснь сунһад шиидсн, тоомсрта гижәх улсинь, нам теднән, Советин йосн гиж хәләжәх иткжәх хойринь, үктлнь гүвдж, зооган кенә гидг...

Кануков өсрәд босв. Герценберг адһсар: — Харти Бадиевич, түрд гижәтн, суужатн,— гинә.— Танд үг өгх, цәәлһәд бәәхговт!..

— Хәрнь, үүрмүд, иим зута кергиг эс медсәр үлдәж болшго,— гиж ахлач ашлвр кенә.— Әмтн юн гих? Йосна улсиг тиигхлә, маниг юуһинь әрвлхв гилдхнь ил. Күчтәнь — күркрдг цаг уга болла гисн худл бәәж гихнь чигн һарх...

— Миниһәр болхла, үр Кануковиг соцсхм, тиигчкәд, ашлвр кехм,— болж Герценберг тесж эс чадсар орлцв,— эсклә...

— Келтхә болхн,— гиж Ахлач өөлсәр зөвшәрв,— соңсжанавидн таниг, Кануков...

Тернь босад, цуг хаалһан, яһж йовж Элстүр ирсән. юн энд болсинь, яһсинь нуувр угаһар бод-бод гиһәд келжәнә:— Талдан медлә һазрмудар торвр угаһар йовад, эврә һазртан ирчкәд, хойр хонгт арвн көлг олж ядад, илднь келхлә, күн хәәсн уга, хәәхәр седсн чигн уга, суулда сууж, хойр сән гисн цергчән геесн би, дегд хордхларн, нам яһсан медхшив, шуд сохрж оджв. Мини хәжһр, гемән меджәнәв. Болв һанцхн би биш, тедн бас гемтә. Эсклә бидн дәәч хойр үүрән геешголм! Яһад тиигсинь меджәхшив, зуг

тедн манд харшлхар седсн ил. Терүгинь бас йилһтн гиж суржанав. Һарһсн хажһран меджәнәв, гемән таднас эржәнәв, болв засгас эулх санан угав.

— Таниг, Кануков,— гиһәд военком уурлсн босв.

— Үр Кануков,— гиж Герценберг энүг чиклв.

— Таниг, үр Кануков,— болад военком цаарлв,— цергә күүг бидн яһж засдмб? Тер төләд, минниһәр болхнь, эн төриг ревтрибуналд өгхмн, хәләг, йилһг, негнднь һарһг...

— Чик,— гиж Ахлач дөңнв.

Герценберг үг сурв:— Миниһәр болхла, үүрмүд, трибуналд күргхмн биш. Негдвәр, үр Кануков хажһран меджәнә. Хойрдвар, ямр бәәдлд, яһад тиигсинь тоолл уга бәәж болшго, һурвдхла, үр Кануковин ач-тусинь бас мартад керг уга. Тер учрар, эн гемән-эржәхәс иштә, хойр халх хойрулн чигн энду һарһсн учрар, иигәд, олна нүднд энүг шоодсарн төриг төгсәһәд, хойр халхиг нүүрцүләд, хоорнднь эвцүлхмн. Тиигсн, үүрмүд, чик болх, эсклә эн йовдлын мунь мана эркн кергин — съездин көдлмшт чигн халдхдан арашго.

— Хөд бүрн, чон цадхлң болдгар кехмн гихәрийн?— Ахлач мусхлзад авб.— Хойр селвг орж ирсн: негнь — трибуналд, наадкнь — иигәд, дарчкхмн гисн, һар өрглдх болад бәәввидн. Тегәд, трибуналар йилһүлхмн гисэтн һаран өргтн,— гин, Ахлач бийнь өргәд оркв: селвг өгсн военком дахлдв. Наадкснь тулсн болжаһад, бас өрглдв. Герценбергин селвг дөңнж, бийәснь нань хойр күн өргв.— Тегәд, үүрмүд, Масловин селвг дахснь олн болсн учрар Кануковин һарһсн үүлиг хәләтхә, йилһтхә гиж, ревтрибуналд өгх болжанавидн.

— Тадн, үүрмүд, яһжанта?— гиж Кануков босад, цугинь эргүләд хәләнә.— Ичкевт, юн гидг юм һарһхар бәәх улсвта?

— Үр военком,— гиһәд Ахлач дәкн чаңһрсн, келсн үг болһнь хадас цоксн мет яң-яң гисн болад бәәнә,— би, танд, эн комиссин болн ЦИК-н ахлач төләдән закжанав. Кануковин зер-зевинь авад, бийинь бәрәд, Әәдрхнүр, ревтрибунал тал күргүлтн. Медгджәни?

— Минь одайи?— гиж военком башрдсар сурв.

— Хооран юуһинь саахв,— Ахлач босв,— цол уга, съездин темдүд ахлулж күцәх кергтә. Тенд йилһх, хәрнь, үкс гихлә, хәрү ирәд, съездин көдлмшт орлцх...

* * *

Герценберг Чилгрәр урвсн, өндр цогцнь дал алдарн нуһрн гисн болад, невчк өкәсн, халун нарнә толянла авлцж герлтсн, цонсн халцха толһаһан Константин Рудольфович хая-хаяд альхарн хальчлн, иләд оркна. Болв үүнә болһамжар дүүрң җөөлн хәләцәс йир юн чигн алдрхш, цугинь үзәд, тодлад йовна. «Чилгр болснас нааран ним юм үзәд уга бәәснь лавта,— гиж эн ухалсн, хошадар, һурвадар, түүнәсчн олар харһад, хоорндан чаңһ-чаңһар келж күү-

идси, инәлдси хальмгуд һәәхәд йовиа.— Өңг-зүсәрн, хувц-хунрарн, бәәх бәәдләрн чигн эди өнцрсн, тал-талдан һазрас ирсән үзүлж, шилһрсн биисиь, цуһар негл седкл-ухата, негл күслтә ирсн, терпь күцн гижәхәр байр, төр кеж, күн болһн захас күчр өргмжтә йовхиь ил. Тингл уга чигн бәәшго. Энд-тенд, һазр-һазрар салсн, күүнә медлд, күүнә керг-үүлд хавчгдсн болсн, тиим тату хөвтә, зөвтә йовсн улс...

Ода съездиг сәәнәр, ноолдан-шууган уга болдгар кеж, Хальмг гацһч үүдәж, бийсиинь һартнь атхулхла болжана. Иигддәд, байрбахнь цальгрн алдад, нег-негн деерән книслдәд бәәсн бийнь, кемр керг-үүлд күрлдәд ирхлә, нутг-нутгарн, отг-отгарн йилһрәд һарлдад бәәнә: эврәһән татдгнь, таньл-үзлән уралан түлкдгнь, эсгхлә ардан чирдгнь, би талан хамдгнь олн. Коммунистир дегд баһнь һундлта. Пролетарск авг-бәрцтә, тиим хәләцтәнь йир цөн. Баһдөрвдәхн дунд ор һанцхнь партин член. Манцин кецәхн бас эдиәс хол одсн юмн уга.

— Константин Рудольфович, мендвт!— гиһәд, мел өөрнь хәңкиәд одв. Тоолвртан авлгдад, энд-тендән хәләж харвж эс йовсн Герценберг чочн тусад, өмнән маасхлзад зогсҗах. Жалыковиг үзн байрлад, дотрнь дала болсн болад одв.

— Мендвт, мендвт, Хохал Манжиевич,— гиж эн Жалыковин һаринь авад атхад, сегсрәд бәәнә.— Кезә ирвтә? Цуһар ирвтә?

— Минь ода, цуһар... Нам бәәрлх бәәрән чигн медәд угавидн. Таниг хәәһәд һарад гүүсм эн...

— Яһва? Юн болва? Димийи?..

— Константин Рудольфович, унний, Кануковиг бәрчксн бәәнә гисн?

— Һундлта, болв унн...

— Тиим күүг, көлинь тавгас авн толһаннь ора күртл мана, итклтә болчкад, зөрмг, коммунистиг болн дәәчиг, улан комиссар Кануковиг...

— Күндтә Хохал Манжиевич,— гиһәд, Герценберг саналдад авна,— Кануковиг би чигн тааснав, чикл күн, мана керг-үүлд орлцхас эмән эрвлшго, юунас чигн әәшго, коммунист болчкад — коммунист. Болв кү малядна гидгиг медхәр, нег үлү дөңнхәр седжәхшив. Чик чигн бәәсн болг, цаг бачм, керг эркн. Тер бийнь коммунист Кануков күүнд һар өргх зөв уга билә. Кесг жилмүдин эргцәр дәәнә һалвас шилжиһәд уга, кеж-күцәж йовхнь кеду чидл, арһ некж, көшхиг, уурлхиг чигн күзүцә үзүлж йовсинь меддг, хувалцдг болвчн, зуг үүрмүдән, Советин йосна элчнр цокдгинь таасжахшив.

— Константин Рудольфович, нутга ахлачирт, тегәд, зөв өгчәхмта?

— Уга, теднә хажһр, энду бас бәәнә.

— Би чигн, үнән келхлә, цокх биш, теднитн... цергә улс, бачм

керг, үүл күцәҗ йовх цаасан ӯзүлә бәәсн бийнь, эс нөкд болна гидг!..

— Тер бийнь кү цокҗ болшго. Тиим зөв манд, Хохал Манҗиевич, уга. Парть өгш чигн уга!..

— Зөвтә гиҗ би келҗәхшив. Зуг уурин гемәр, керг күцәхин төлә кү цокҗ гиһәд, цуг кесинь, ач-тусинь мартҗ, неринь буҗ, бийинь зоваҗ казамдлна гидг, бас чик биш. Хара зөңдән, халурхад, бәәҗ ядад тиигсн биш...

— Бәрсиг би чигн дөңнҗәхшив,— болҗ Герценберг келәд, саналдв.— Көтчнрәхн, Манцин кецәхн залаһан таслад, эдн күчләд, нурһдад бәрүлвш. Намд селвг өгхәс биш, дегд икәр күчлдг, эүткдг арһ уга. Бийснь хаһлхас биш... Үр Реснянскла күүндсн, Кануковин геминь тәвҗ өгхдән белн. «Мана хаҗһр баһ биш, тегәд чигн тиим эвго йовдл һарвш. Ахлач Будан Эрнҗән авч идәд бәәдгнь намд нам медгдхш. Урднь эднә хоорнд үлү-дуту эс йовсн болхнь»,— гинә. Миниһәр болхнь, партийн шоодвр өгхлә, болхм биләл.

Эн хойр йовн күүндәд, съезд хурах көдлмшин цутхлң болҗах герүр күрч ирхнь, һазань Хальмг эскадрон бүклдән хурсн, мел бәрлдәнд орн гиҗәх мет белнь ил, пулеметмуд күртлнь яралдсн бәәнә. Җалыков зогсад мендлв. Герценберг эн хамгиг үзн: «хара биш!» гиҗ, дотрнь доңһдсн болад одв. Адһҗ герүр орхнь, зөвәр шууглдсн бәәнә: чаңһ-чаңһар келсн үг, ууртан бүтҗ босад суулдсн залус, улалдҗ одсн, хүүрә хулсн гихмн, һал күрв-угай гилһнлә дәрвкәд шатад, күцгдл уга одм.

— Хәлә, Константин Рудольфович бийнь!— гиҗ Ахлач байрлсн болад одв.— Бидн таниг хәәлдәд...

— Яһва? Юн болва?

Цергә хувцта, цеvкәрсн цогцта, зер-зевиг дуту уга унҗулсн баахн хар залу өмннь ирәд мегдәһәд оркв.— Үр Герценберг,— гинә,— би наараи ирсн хальмг эскадрона элчв. Комэск Шивидов. Эдн,— ардан эргәд, церѓчнр тал заана,— нама дахҗ йовна, бас элчнр...

— Соңсҗанав, үр Шивидов, келтн.

— Цергчнр тадна өмн негл неквр тәвтхә гилә — эсклә мана комбриг Кануков комэск Андратов хойриг минь ода сулдхтн, эсклә күчәр һарһҗ авнавидн гинә. Цуһар һаза бәәнә, белн...

— Бийтн, үүрмуд, ВЦИК-н элч болвчн эн төритн эврән медҗ, дааҗ хаһлҗ чадшгов. Бәәрн йоснахн бийснь медх, эндән эдн эзнлм. Селвгән өгхәс биш...

— Эднтн мана келсиг, үр Герценберг, хамриннь хацхд авчахш, хәрнь, һордалдад,— гиҗ военкомур заана,— һалла наачахан медҗәхш. Келә бәәсв, кемр эскадрон лавта һаньдглхла, кен терүг бәрдмб? Мини чидл күршго. Намаг күн соңсшго...

— Харти Кануковин төлә хазгин чашкас, хасн сумнас эс әәл-

дг улс ода кенәс бидн әәхмб?— болҗ зузан хар цергч деернь немн. Чиципхнь, һаза бас үүмлдсн болад, шууглдад бәәнә.

«Игчҗәх улс амрашго, бас невчк аралҗглхла, нам ю татхнь, яахнь темдг уга. Зер-зевнь дуту уга, дәәнә һалвд тахшчксн эскадрон гидг — наадна чидл бишинь кен чиги меднә. Кен, яһҗ энүг говкнүлдмб? Тиигчкәд, өрүндән секгдх съездин өргн дор иим юм татҗ болдви?— гиһәд, Герценбергин толһа дотрнь тоолвр гүүдгләд, авр-авр гинә. Ахлач тал хәләхнь, ю келнә, яһна гихнь — ода энүнд цуг хамг күрч йовх кевтә, чирәнь шуд цәәҗ одсн, бәрг-тәвг гиһәд, яахан тас олҗ ядсн, ам аңһахш. Военком бас, хурт норсн элә кевтә хурагдад, моһлцгрҗ одсар бәәнә.— Эднәс дөң күләнә гидг ки. Кен?.. Кен?.. Ээ, Кануков бийнь!.. Терүнәс талдан күн эдниг хөрнә гидг берк...» Тер хоорнд заагарнь ондан тоолвр өлвкәд: «Арһулд, Герценберг, сагл, терчн һарч ирчкәд, эскадронан түкрәд, экитн эргүлдм болвза?— гиҗ дотрнь книт дөрнә. — Уга, коммунист Кануков тиим биш!.. Иткҗәнәв түүнд, нам иҗәнәв!..»

— Учр иим болсар, үүрмүд,— гиҗ Герценберг адһм угаһар арһул келнә,— мини өгчәх селвг эн: Кануковиг авхулх кергтә...

— Кезә?— болҗ военком ормаһад, Ахлач талан хәләнә.

— Минь ода,— гиҗ Герценберг хәрү өгнә,— уданар татад керг уга. Адһх дутман сән. Авхултн!..

Кануковиг авч аашна: зер-зевинь авчксн, бүс чиги уга, хойр һаран ардан үүрсн, буута күүһәр туулһсн йовна. Бәәдлнь сән биш: чирәнь көкрсн болад, муурад, зөвәр семәҗ. Энүг үзсн цергч болһна дотрнь һал падрад одснь алдг уга. Тегәд, Кануковиг зергләд ирлһнлә, нег цергч ор дарад хәәкрҗәнә:— Эн юн гидг юмн болҗана?! Үр командир, Харти Бадиевич, зөв гихләтн...

Кануков невчк түрд гиһәд, цуһар соңсдг болдгар зөвәр чаңһар келнә:— Үүрмүд, мини хәәртә нөкднр, бичә санаһан зовтн. Һарһсн гемән эврән меднәв, тадн бас...

— Казамдлх дуңгә ю һарһлта?— гиҗ олн дотрас негнь хәәкрнә.— Теднә гем танаһас юуһарн татуви? Тедниг бас бәрх бәәсн!.. Келтн яахинь, бидн агчмин зуур...

— Мини таднас сурҗахм: бичә шуугә таттн, керг уга,— гиҗ Кануков цуһараһинь хөрнә.— Трибунал йилһәд бәәхгов хар-цаһанинь...

— Трибуналд өгдгнь юмб?— болҗ бас негнь хәәкрнә.

— Би цергә күнлм, тегәд...

Кануковиг орҗ ирхлә, өмнәснь тосад, Герценберг мендлнә:— Таниг, Харти Бадиевич, мини селвгәр авхулла,— гиҗ, һаринь атхн бәәҗ келнә.— Эскадрон элчнр илгәһәд, шуугә татхар седәд... Бийәстн нань, ухалад бәәхнь, хөрх күн уга болсар... Соңсув келситн. Мел тиигҗ келхдтн би, Харти Бадиевич, маһдлсн угав. Ханҗанав. Тана үнн, хар-цаһанинь трибунал йилһх. Санаһан бичә зовтн, күләҗ болад бәәввидн...

— Цугхальмгин Негдгч съездг ордцх икл седкл билә,— болҗ

Кануков саналдв.— Ода яахв, арһ уга. Зуг нег неквр бәәнә. Намла суух комэск Иван Андратович һарһчктн. Тер мини заквр күцәхәс биш, бийнь гем уга. Намаг дахад орвчн, күүнд һар күрсн уга билә.

— Ревтрибунал медх, бидн яахв,— гиж, Ахлач невчк төвкисн, дууһан өгч йовна,— келәд хәләнәвидн...

Кануков эргәд, ардан бәәсн Шивидовд,— комэск, мини ормд үлдҗәнәт,— гинә.— Хәләтн, үлү-дуту уга болдгар бәәтн. Съездт орлцтн, хартн энүг, саг бәәтн...

Хойрдгч бөлг

1920 җилин июль сарин хойр шин. Нарн шарлад һарснас авн экләд халурад бәәв. Болв терүгәр күн төр кеҗәхш. Чилгр селәнә туршар гишң энд-тенд әмтн онцрсн, басл арднь орҗ хүүвлҗәнә. Эднә келәд күүндәд бәәхнь нуувр уга — эндр, үдин хөөн, дөрвн часла көдлмшән эклх съезд.

Яндһа-мацгахн нег герин сүүдрт багтад суулдсн, бас хүв тускан келҗ күүрлсн бәәхнь, гер эргәд Новиков Майоров хойр һарад ирв. Хойр нутга хойр военком, хадг, чавчдг хамгнь дуту уга, цергә хувцнд йосндан зоксн деерән дегд сүртә. Эдн зергләд зогсн, һаран толһа талан өргәд мендлв.

Җалыков өсрҗ босн, уралан ишкәд:— Мини хәәртә Иван Михайлович күрәд ирвш!— гисн багшан күзүдәд теврәд, өрчднь шахлдв. Цаадкнь чигн байран нууҗахш, маасхлзад, Хохалын далыг арһул цокад, иләд бәәнә.— Ирну-угай гиҗ йовлав...

— Нә, болҗ иигәд,— гиҗ Новиков инәмсглнә,— наадкснь бас мендлсвлә...

Новиков Майоров хойр цуһаралань мендләд, эс таньдгланнь таньлдад, доран сууцхав. Һазр-усан сурад, керг-үүл ямаран йовхар соньмслдҗана.

— Иван Михайлович, зөвәр муурад, шүүрәд бәәҗт,— болҗ Җалыков келнә,— күнд болдг өңгтә эсий?

— Күнд гисн юн үгви, Хохал Манҗиевич,— гиж Майоров эндәс хәрү өгнә.— Теегин нутга военком гидг тенгс көвәнәс талдан, унтл-кевтл уга...

— Дор-дорасн банд һарад, хулха-була өсәд йовхла, нутга военкомд юн амрл бәәдмб?— Новиков саналдна.— Үүрмгинь төртән авчахшив. Һанцхн Шанунов гиһәд, һә болмр, муудм орҗана.

— Иван Михайлович, әмтн яһна?

— Әәлднә теднәсчн, юңгад гихлә хотн болһнд эврә чиктә, нүдтә... Элгн-садиь бәәлднә, ах-дүнь... Мана ишкдл болһиг терчн меднә. Нә, съезд деер яахар бәәнтә?

— Яахар гисн?— Җалыков эс медсәр багшурн ормана.

— Баһ Дөрвд кевәрн басл көл-көдлҗәңә,— гиһәд, Новиков йинәмсгләд авна.— Шорвин кецәхн манцын кецәхнлә толһаһан нег-

дүлсн, шивр-шивр гилдəд, теңкəн уга. Тер хамган ташр намас нуудг бийснь. Зəрмдəн зуг мартад оркдг кевтə, мини хажуд чигн келж авад һарна.

— Юуна тускар?— гиж Җалыков эс керглсəр сурна.

— Саахн гентки негнь: «Одак Кануков гидг орлңгиг тəвж гилə, күрч ирх. Тиигхлə, мана Арш, Боз эдн хоос əс даҗлдхнь гижəнə».

— Намий?— Җалыков босад, бүсəн ясж йовна.— Теднə му шинжинь!

— Тегəд, Кануков съездт орлцшго болҗани?— гисн Дорҗин Минчə босв.— Мини үй, Хальмг полкин цергч бичсəр болхла, Кануковин дуңгə чик, əрүн седклтə, Советин йосна төлə цусан биш, əмəн чигн əрвлшго, үннч командир ховр чигн. Бидн тиим күүг бəрəд...

— Съезд эклх күртл ода чигн өрəл өдр бəəнə,— гиж Җалыков арһул келнə,— ирх... Яһж эс ирнə?..

Үд кецəһəд, халун һаң невчк номһрсна хөөн, дигтə дөрвн часла, съезд хурах болж шиидгдсн, правительственн комиссь өөдəн һарад, деер, ут стол һатц суулдв. Эннүнə ахлачнь Чавчан Арш босад, хурсн улсиг захаснь эах күртлнь харвад хəлəчкəд, эклəд келв. Советмүдин Цугхальмгин Негдгч съезд көдлмшəн эклҗəхиг зарлж, йөрəлин ахр үг келж секв. Цуһар дегц босад, ниргүлж альх ташв. Минь тер агчмла Негдгч Хальмг полкин улан цергчнр «Интернационал» частриг хальмгар өргəд авсн, терүгинь меддгнь дахад, эс меддгнь айслад, ду негдүлсн, шуд эргнд күнкнəд, əмтнə өргмж байр хойрла авлцад, сүүдр болтха гиж, кесг ик-ик җилкс залһж татсна дораһар хү салькн хүрүлсн болад делсəд бəəв. Дун төгсв. Болв үүнə халун үгмүдин зальнь дуудврт тохрж хальмг болһна зүрк бульглулж, омгинь холвж, улм унглж, серлинь эзлəд, уралан көтлсн болад йовна.

Тер хоорнд ахлач ВЦИК-н болн Наркомнацин элч үр Герценбергд үг өгв. Эн адһж босад, трибуна ард ирəд зогсн, өмнəн суух улсур ширтж хəлəн, халцха толһаһан илн,— Советмүдин Цугхальмгин Негдгч съездиг йөрəҗəнəв,— гиж, Константин Рудольфович хойр һаран зүркн деерəн тəвəд, үнн седклəсн келҗəхəн медүлв.— Күч-көлсч хальмг улс икл зовлң, түрү үзснь лавта. Хаана йосна хар мөртə политик, орс баячудын болн хальмг зəəсңгүдин ханшго ховдгнь, делкəн байн хамгин чилшго ноолдан күч-көлсч хальмг улсиг күчр түрү-зүдүлə харһулв. Эднə бичкн эдлахунь угаряд, бийснь харһнсн, өмсх-зүүх уга нүцкн, болв Əрəсəд болсн Октябрьск революц күч-көлсч əмтнд цуг йосиг өгхлəрн, тер мет цуг йосиг Хальмг теегт күч-көлсн хальмг улст бас өглə.

Ода деерəн Хальмг таңһчд хамгин ах йосн гиснь — минь эн Советмүдин Цугхальмгин Негдгч съезд. Тегəд, эн съезд теегиннь цуг хамг керг-төриг кевтнь хаһлх болтха. Эн съезд, эннүг дахж олн бүклдəн, эдл-ахуднь учрсн хамхрлт-эвдрлтиг болн тату-тартгиг уга кехəр цань уга күчтə, чадмг кевəр шамдһалж, динлвр бə-

рәд, шиң хаалһд — социализмин сәәхн җирһлүр көтлгч хаалһд орх болтха.

Күч-көлсч хальмг улс менд болтха!

Советмүдин Цугхальмгин Негдгч съезд менд болтха!

Герценберг үгән төгскәд, ормдан күрәд суух хоорнд, съездд ирсн әмтн цугтан босад, нирглүлад альх ташв. Константин Рудольфович эдниг дахад, хойр альхан бас әрвлҗәхш, ташадл бәәнә, байр-өргмҗнь бусладл бәәнә.

Трибун деер түрүн хальмг коммунистнрин негнь Пүрвә Котвыков һарад ирв. Эн съездин коммунистическ фракцин, Әрәсән большевикүдин Коммунистическ партин бичкн салтрин нерн деерәс Цугхальмгин Негдгч съездиг халунар йөрәһәд, үүнә көдлмшнь сән ашта болҗ, Хальмг таңһчан бүрдәҗ, чик, олнд туста, тааста шиидврмүд авхаснь коммунистнр чидлән чигн, күчән чигн нөөшго гиҗ герчлв.

Даруңь кесг улс босҗ, байрарн хувалцҗ, йөрәлин үг келцхәв, тер дотр Әәдрхнә медләс ирсн шишлң гиичнр бас. Альх ташлһн улм чаңһрхас биш, йир номһрҗахш.

Военком Маслов босв. Эн туурмҗлгсн Улан Цергин болн хальмг улан цергчнрин нерн деерәс йөрәҗ, Улан Церг күч-көлсч әмтнә сулдхвр харсҗ, ямаран зовлң-түрүлә болн һарула харһад йовсн бийнь ноолдаг улм чаңһаҗ, хортыг улм цокхас чидл. күчән йир әрвлҗәхш, әрвлх чигн уга гиҗ иткүлв.

Залд суусн улс босад, ниргсн болад одв, альх ташлһн улм күч авад, оштрмлсн теңгс дольгарсн кевтә шуугадл бәәнә. Генткн Җалыков адһсар трибунур һарад ирв. Цуһар, нег үлү съезд ахлҗах Чавчан Арш болн үүнә нөкднр, дегц энүнүр эргәд, ормалдад одцхав. «Ода эн яһҗ йовна? Яахар?» гиҗ күн болһна толһад эрлзәд күләлдсн, хойр нүдән, чикән Җалыковд өгсн бәәнә, шуд тагчгрҗ одна.

— Үүрмүд! Хәәртә ахнр болн дүүнр! Мини нааран һарч ирдгм учрта. Үр Масловин келсиг дөңнсн деерән цөн үг немҗ, нег селвг орулҗ өгхәр. Тиигхләрн, үүрмүд, би эврән биш, олна эн съездт орлцҗах 104 делегатын даалһвр күцәҗ, эднә нерн деерәс нег бачм герчлһ кех күмб.— Җалыков хоолан ясад, бийнь невчк төвкнсн, дуңь земгә батрсн бәәнә.— Үр Кануков нааран, съездт орлцхар ирҗ йовад, Элстд Буданов, Респянский эднд һарһсн йовдлыг шалһҗ шүүхәс урд бидн иим нег шиидвр автха гиҗ съездт селвг орулҗ өгчәнәвидн.— Җалыков хавтхасн цаас һарһад, экләд умшв:— «Үр Кануков, Советин йосн икл әәмшглә харһсн кемд, түрүн Хальмг мөрн цергә полкс бүрдәх күнд гисн төриг би деерән дааҗ авад, түүгән цаңь уга гидгәр күцәсинь, тер полксан Улан Цергә зергләнд йовх итклтә дәәч эңгс кеҗ, ик өөдән күцмҗ бәрҗ, терүгәрн хальмгуд церглх, дәәлдх тускд тус уга улс гисн тоолвр буру бәәсинь илдксиг тоолл уга бәәҗ болшго. Тегәд, Советмүдин Цугхальмгин Негдгч съезд цуг күч-көлсч хальмг ул-

чин нерн деерәс үр Кануковд, чадмг бүрдәһәчд болн дәәнә һардачд, Улан Цергә хальмг әңгс үүдәлһнә халхар кучр шунмһа, берк көдлмш кеснднь, тер тоотнь Советин йосиг болн революцин диилвриг батлхд, харсхд туслснднь ханлт өргхмн»,— гиһәд, Җалыков умшдган төгсәв. Ниргсн болад одв, альх ташлдан ярд-ярд гисн бәәнә. Хажугшан, ахлдгуд тал хәләхнь, Герценбергиг дахад хойрхн-һурвхн күн дөңнҗәнә, наадкснь эс медсн боллдад бәәнә. «Цуһар эс болвчн, өрәлнь ядхдан дөңнҗәнә»,— гиж Җалыков санад, цаасиг өмнән өргәд чичрүлҗәнә.— Хәрнь тер, үүрмүд, тадниг оларн дөңнтхә гиж бидн дурдҗанавидн.

Җалыковиг ормдан күрч сууһад уга йовтл, Ахлач босв: — Үүрмүд,— гинә, цаасиг өргәд, бас чичрүлнә,— Җалыков эднә цаһан седкл, харм төрлһн хамгнь намд чигн өөрхн, бас санам зовҗана. Болв ухалхнь, үүрмүд, иигж адһад керг уга. Кемр үр Кануковин ач-тусинь тоолхла, энду-хаҗһринь бас тоолх кергтә. Буру йовдл һарһснь ил, тиигхлә, тиим хаҗһриг шоодл уга бәәж болшго. Эсклә юн болн гиҗәнә? Бидн нег-негән гүвдж махинь идж, цусинь уужк, юунд тегәд, күрх улс болхмб? Дәкәд гихлә, үүрмүд Буданов, Реснянский эднә ач-тусинь бас тоолх зөвтәвидн, бас баһ биш гих кергтә. Тиигхлә, мана съезд шуд зарһ болад хуурн гиҗәнә. Таңһч бүрдәх, хаһлх эркн төрмүдән мартн гиҗәнә. Тер учрар ревтрибунал йилһәд, кен зөвтә, кен гемтәһинь негн талнь һарһтл, бидн тас ямрчн шиидвр авхмн биш гихәр.

Съездин ик зунь ахлҗах Чавчан Аршиг дахад, Җалыков эднә селвгиг дөңнсн уга. Җалыков хордхларн, дор ормасн хәәкрснь: «Учр уга, алтн шорад дагрддм биш!»— гиснь күңкнәд одв. Терүгинь кесг улс альх ташж дөңнв.

Нутг болһнас элчнр босж, съезд йөрәж, үг келв. Хальмг күүкд улсин нерн деерәс халун гидгәр Эрдни Барванцыкова келәд суухла, хальмг коммунистическ баһчудын седкл-уха илдкж, Ик-Цоохра нутга военком, хөр әрә күрсн наста баахн Бадм Майоров босв.

Бас чигн әмтн келлдәд, йөрәлин суңһугуд ирсиг умшсна хөөн ахлач Цугхальмгин Негдгч съезд хурах комиссин нерн деерәс президиум суңһх селвг орулж өгв, коммунистнрин фракц суңһсн үүрмүдин нер заана: Герценберг, Чапчаев, Котвыков, Амр-Санан, Маслов болн сегләтрт үүрмүд Плюнов болн Кекеев Эрдни-Ара.

Дарунь съездин күндтә ахлачд үр Ленинг суңһх селвг орж ирсиг хурсн улс ниргүлж альх ташад дөңннә. Тер мет Сталин Калинин хойр бас съездин күндтә членд суңһгдна. Деернь съездин нерн деерәс үр Ленин, Сталин, Калинин һурвнд ханлтын йөрәл илгәх шиидвр авгдв.

Съездин ахлач Чавчан Арш президиумин нерн деерәс гүүнәр харм төрж, әмтнә сулдхвр-зөвин төлә әрүнәр ноолдж, әмнәсн хаһцсн үүрмүдиг, Хальмг ЦИК-н чледиг эмч Санж-Һәрә Хадылов, Константин Никитин, Вадим Мергасов болн нань чигн улс тодлх

селвг. өгв. Цуһар дегц босад, толһаһан өкәлһж, тагчгар зогсад, уга үүрмүдән санж һундрхв. Энүгәрц съездин түрүн өдр көдлмшән төгсәв.

* * *

Һал мерҗн удлә, дигтә 12 часла, съездин хойрдгч сүүр көдлмшән эклв. Ахлач энүг секәд, мандатн болн редакционн комиссьмүд сунһх кергтә гив. Тиигхләрн, коммунистнрин фракц эн хойр төриг хүүвләд, эврәнь сүв-селвг орулж өгсн, терүгинь дөцисн сән болх гиж, седклән келв. Съезд кевәрн гишң зөвшәрв.

Дарунь Яндһа-Мацга нутгин военком үр Җалыковд үг өггдв. Эн босад, бүсән ясн йовж, гииглг, бат чигн ишкдләр уралан һарн:
— Үүрмүд,— гиһәд үгән эклв,— хәәртә ахнр болн дүүнр! Би таднииг, тана чирәд цуг улан залатнриг, күч-көлсч хальмг улсиг, Әрәсән наадк әмтслә әдл зөвтә, тегш хөвтә болж, эврә онц таңһч бүрдәж, хамг тоотан эврән медж, эврән залх болсн төләднь, тегәд, Советмүдин Негдгч Цугхальмгин съезд хурасн ик байрлань, ода дәәллдәнә гүдүд йовх Яндһа-Мацга Улан сотня нерн деерәс үнн седкләсн халунар йөрәжәнәв.— Минь тиигж келлһиләнь, цугтан иргүлж альх ташад, кесгтән зогсл уга бәәв.— Сотня цергчнр, өчклдүрк заһсчнр, Советин йосан харсж, зөргнь немж, чидлнь өсж, омгнь холвсн, цаһан харһхла — цаһанинь, ноһан болхла — ноһанинь цокж, теегәрн довтлад, Тенд күрсн, терүнәсн өмәрләд, Кавказин туршар хар мөртә хортыг көөлдсн, ода Грузин захд күрси йовна. Эдн цуһар съездин көдлмш күцәнгү болж, ашнь сән, нилчнь өөдән күч-көлсч хальмгудт күцц зөв өгч, туста, килмжтә болтха гиж, әрүн седклән күргтхә гилә.— Җалыковиг ормдан одад суух күртл альх ташлдан, кесгтән мел зогсл уга бәәв.

Ахлач Яндһа-Мацга нутга Улан сотня болн Негдгч Хальмг полкин цергчнрт съездин нерн деерәс ханлт өргж, мендин йөрәл илгәхм гисиг цуһар нег дууһар дөцнв.

Цаарандн съезд хүүвлж хаһлх төрмүдән бәәлж авсн, теднь ут турштан арвн болж һарв. Теди дундас һоллгчнь, эркн гиснь ним: Хальмгуд болн Октябрьск революц; Өдгә кем: Келн-әмтнә төр; Күч-көлсч хальмг улсин зөв илдкгч декларац; Нүүдгән хайж, бәәршлһн; Таңһчин күцәгч комитет сунһлһн; Нарн һарх үзгин олн-әмтнүр съездин кех дуудвр.

Съездин онц өдр болһнь тус-тустан, нам агчм, мисхл күртлән, цуг келәд, хүүвләд, хаһлад бәәсн тоотнь нег үлү, күн болһна тодлврт шигдәд, цогц-махмудтнь шиңгрәд, мөңк хазн болад үлдәд йовхд алдг уга.

Хохал Җалыковд эклцәснь сүл күртл нам нег чигн үг алдж санан уга, цуг оньган өгч соцсжах күүнд, эс соньмсх, эс хәәрлх юмн уга. Болв тер темдгтә өдрмүдәс хойрнь — июлин 4 болн 5, наадксасн өнчрад, йилһрәд, төөнрәд бәәнә. «Хүүвлсн төрнь, һарһсн шиидврнь чинрәрн чигн, чивхәрн чигн дегд өөдән болчкад,

өрүн,— гиж эн дотран ухална.— Хүүвлж, батлж авсн «Күч-көлсч хальмг улсин зөв илдкгч декларац» гиһәд, хальмг болснас паарнн үзәд, медәд уга зөвинь өгч, әмтнлә эдл тегш кеж, эврә таңһчта кенә гидг!.. Хальмг автономн таңһч гисн нернь ямаран юмн!.. Онц-онц, күүнә медлд багтж, күүнә шавхрт күртж, кеер хонж, кец дерлж, муулян эдлж, мукан жажлж йовсн улан залата хальмгуд ода...»

Генткн «Хальмг улсин автономн таңһч менд болтха! Ура!» — гиһәд хәәкрсн ценнәд одв. Мел дахлдн, «Ура-а-а!» — гиж хәәкрлдәд, цугтан дегц босв, тернь дүүрән болж доңһдад, теегин сальклла авлцж, үзг болһнур нисв. Тер хоорнд негнь «Интернационал» өргәд авб. Орсар меддгнь — орсар, хальмгар медлгнь хальмгар негдүләд, эс меддгнь — дахад айслн, эднә дунь өөдләд, өргмж, алхмж, байр һурвиг келкж нискн мет оһтрһуд күрч күңкисн болад йовна.

Бас нег оньгинь эзлсн йовдл — Жалыковин бийнинь кесн доклад. Энүнд, кех, күцәх болхла, шудрад орад оддг күүнд, ним ик хүрг деер, ним улсин өмн босж, орн-нутгин, олн-әмтнә чинртә бүкл доклад кенә гидг, жаңһртал төр болж генуләнә. «Ода юунднь эж-эмәнәчи, Жалыков?— гиж бийән дораһар хөрсн бийнь болхш, жиг-жиг гисн болад, нам көл-һарнь чичрхии нааһар бәәнә. Бийдән уурлна:— Жалыков, бийән һартан ав, яһжахмчн? Келхчн белн, нутгтан кесг хүүвләд, дуту-дундынь ясчксн — уралан!..»

Минь тингжәхнь, ахлач Яндһа-Мацга нутга военком Жалыковд үг өгчәхән зарлв. Эн босад, әәмшг деегәрн алхсн мет шудрад, трибунур һарад ирв.— Үүрмуд!— гиһәд экләд бәәв.— Мана яндһа-мацгахн 1917 жилә февральск революцинг цань уга байрар тосла. Терүнәс дала юм күләжәсн тас киидән болж һарв,— гиһәд эн цаарлад, угатя заһсч әмтнә бәәдл урдк кевәрн үлдсн, теднә цуснь шимдг баячуд саак йосиг эврәһән кеһәд авчксн, урдкасн давуһар әмтиг мухлалжасна тускар келжәнә. Энүг цуһар цань уга оньглж, нег чиги үг алдл уга соңсжахинь үзә, медә бәәнә. Тернь юмб гихлә, үүнә сәәхн келнд жилвтж биш, тер келәд, зааһад бәәснь күн болһнд өөрхн, темдгтә төләднь чикән өгчәхнь седклләнь ирлцж, кесг хамгиг сергәж йовхнь ил.

Тингх дутман Жалыков йосар төвкнәд, үг болһнь үзүртә шөвг мет шаагдад, улм ицглад, әмтнә уха эзләд йовна: Советин йосн бүрдсн, энүг харсж, батлх кергт нутга күч-көлсчнр ямр шунж орлцсна тускар, кедү түрү-зүдүлә харһсн бийснь хооран цухрл уга, нам идн-ун гижәсән өгәд йовсиг, шин йосн чигн угатя көдлмшч улсин сә хәәһәд, дала эс болвчн, деңдамжг өгәд, социалистическ тосхлтд бәргдсн түрүн күцмжсин болн кех, күцәх эркн керг-төрмүдин тускар бас тодрха кевәр келв. Тегәд чигн Жалыковиг үгән чиләхлән, съезд альх ташад, ниргәд одснь тер.

Яндһа-Мацга нутг бийднь нерәдж үр Жалыковд ханлт өргхмн гисн селвг орж ирв. Чавчан Арш босад: «Яндһа-Мацга нутга про-

летариат менд болтха! Ура!!!»— гиж хәәкрсинь съезд дахад, бас уралад, ниргүлж альх ташв.

Завср болад һарлдж йовхнь, Җалыковиг шишлң хәәсн үр Герценберг күрәд ирв. Константин Рудольфович маасхләж, һаринь авад сегсрн бәәж:— Ханҗанав, келсн үгдтн, ханҗанав!— гиж үнн седкләсн байрлсн бәәнә.— Йоста большевикин керг-үүл гидг тер, тодрха болчкад, лавта!..

Тиигҗәхнь, Новиков адһсн аашна. Эн өөрдж ирн, Җалыковиг күзүдж теврәд:— Хохал!.. Мини Хохал!..— гинә.— Чаддг залу энтн!.. Чаддг!.. Константин Рудольфович, эс соңсвта? Би келәв гиж нег үг уга. Мел нутг, эмтн, йосн гихәс биш. Кен кеһәд йовсинь, кенә күчинь бидн меднәлм, а?..

— Нә, болж ннгәд,— гиж Җалыков хөрсн болна,— эмтн хәләҗәнә. Болв үнн седкләсн хойрадтн ханҗанав, Константин Рудольфович болн Иван Михайлович, хойрантн чигн заавр, залмжин үүл...

Съезд сүл өдртән күч-көлсч хальмг улсин таңһчин Советин күцәгч комитет суңһв. Терүнд орсн хөрн тавн күүнәс һурвнь янд-һа-мацгахн болв: Андрей Григорьевич Мещеряков, Хохал Манжиевич Җалыков болн Буча Мукаевич Мукаев. Котвыков Түрвә Дорҗиевич Бадма Гаряевич Майоров хойр кандидатнр болв.

Кехән кечксн, күрхдән күрчксн гисн, седклнь дала болсн, өргмжнь өөдләд деврәд һарн гисн, Җалыков үүрмүдтәһән Чилгрәс хәрж аашна. Гражданск дәәнә цага күчр кецү түрү-зүдү, сүл һурвн җилин һашута зовлң хамг мел билрәд эс одвчн, невчк хооран саагдад, ард хайгдад мартгдн гиж йовна. Өмн, дала хол биш, иргч гегәрәд, шин, Советск Социалистическ Хальмг таңһчин өслтбослтын хаалһ уралан көтлсн, дуудад, дүркләд йовна. Минь эн герлтә иргчүр көтлсн хаалһдан орхин кергт ямр дүңгә шүүврлә бидн харһвидн! Тер бийнь тесәд, тесх биш, диилəд...

Хаалһин цоклһнд тергн чигн хәргәд-дәргәд, хаҗуднь суух залус гүңгр-гүңгр гиһәд, ю-бис күүндсн йовна. Болв Хохал эднә күүрт орлцҗахш, эврә тоолврт авлгдсн, кесг-кесгиг сергәсн суу-на. Съезд хаах деер Герценберг шин үүдсн Хальмг автономн таң-һчиг йөрәһәд, цаарандинь яахиг зааж келсн сангдна: «Үүрмүд! Хуучн, му тоот мөңкинд уга болсн, тадн цуһарн эврә җирһл-бәәдлән шин кевәр бүрдәх зөвтәт. Тадна көдлмш төгсәд уга гих кергтә. Тер учрар тадн хәрчкәд, цуг олн-эмтән омгшулж, тегш зөвтә, ах-дүүһинәр бәәж, Советин йосан батлхур шунлтынь залж, үлгүр болх улст».

— Эвртәл юмн болва,— гиж Дорҗин Минчә Хохалур хәләнә.
— Эврә таңһчта болсн деерән делкәд үлгүр болна гидг! Кен, кезә санж йовсн?..

— Чи, Минчә, юуна тускар?— гиж Хохал ормана.

Тернь өрчәсн цаас татад һарһад:— Эн дуудвр келнәв,— гинә.
— Соңсит, манахс... «Цуг орн-нутгудын пролетармуд, негдцхәтн!

Ямаран, а?— Индин, Төвдин, Моңһлын, Китдин, Сиамин болн цуг наадк, делкән империализмин төмр өскә дор йова олн-әмтнүр...»— Бидн тедниг маниг дуратн гиж дууджанм!..

— Умшич, Минчә,— Хохал девәд, өөрдәд одна.

«Ахнр-дүүнр!— гиһәд, Минчә умшв.— Сулдан бәәх күч-көлсч хальмг улсин Негдгч съезд, эврәннь сулдхвр делдсн бәәдл-җирһл бүрдәх көдлмшән эклхләрн, таднд ах-дүүһин, халун мендән илгәжәнә.

Алдр Индин, Төвдин, Моңһлын, Китдин, Сиамин болн нань чигн хоша орн-нутгудар бәәх буддист ахнр-дүүнр! Тооһарн бичкн хальмг улс, һурвн зун җил хооран, күчтә олн сай моңһл келн-әмтнә нүүрлгч салтр болж, эврә махн-цусн тохмасн салад, Европур орж ирхләрн, талдан ик күчнлә харһв...

Тегәд, кесг зун җилмүдин эргцд хальмг улс зовлңгин икинь үзж, сүркә кевәр дажргдж йовб. Нег гегәрх юмн уга, өмнкнь бүтү, сулдан, талын үлмән уга бәәх кем ирх гиж, нәәлх иткл чигн тооһарн баһ улст уга билә.

Болв догшар һалвлж, күчтә хү салькн көдлсн мет алдр орс революцин дольган оштрмлад, цуг дажрачнриг тууһад авад одв. Орс көдлмшч, крестьян улс бас маднла әдл зовж, түрж йовсн бийснь, хаана йосна болн капитализмин дарлтыг уга кев. Тер кемәс авн алдр сул орс орн-нутгт бидн цуһар — ик баһ уга улс сулдхврта болвидн. Терүнәс авн мана Хальмг әмтн бас сулдхвран олв.

Орс көдлмшч, крестьян улс әрүн чигн, сәәхн чигн төр хаһлв. Өдгә кемәс наарап, цуг делкән мухлалгдж йовсн тоотд сулдхврин эк татгчнь, сулдан бәәх Әрәсә, советск болн социалистическ Әрәсә. Тегәд, цуг дажрулж, дорацулгдж йовх тоот бас сулдан бәәтхә гисн ах-дүүһин дуудвр әнүнәс һарч, ик хоңх мет эргнд күңкннә!

Буддист ахнр-дүүнр! Тер дуудврт багтж, революционн ноолдана тугиг өөдән өргтн. Дажрулсн, дорацулгдсн хамг, эврәннь цань уга күчтә, олн-олн сай цергән улм өөрхн зерглүлтн. Бәрлдәд медтн!..»

— Тегәд, тенд-энд тенж-мунж йовсн хальмгасн автн,— гиж Җалыков маасхлзв,— делкәд үлгүр болж йовна. Юмб гихлә? Советин йосна, мана большевикүдин партин, алдр багш Ленинә күчн!.. Мана эркн керг болхла, залус, ирн бийәрн эн хамгиг олнд, көдлмшч, угатя улст күргж медүлх кергтә.

— Түрүләд нутга күцәгч комитет хураһад, әәмг болһна элчнр дуудад, өргәр кехлә...— Котвыков «чи юн гиж санжанач?» гисәр Хохалур хәләнә.

— Чик, тодрха, күцц кевәр келж, теднд сәәнәр медүлхлә, әмтнд бас күццәр күрхгов,— болж Җалыков зөвшәрв.— Би талдан нег юм зөвчлхәр. Терүн деер Кануковин төр хүүвләд, эврә нутгарн шиндвр һарһхла, яһн гижәнә. Та юн гижәнтә?

— Зөв, Хохал минь, зөв,— гиҗ цаадкнь зөвшәрнә.— Тиим за-цуһин төлә ноолдх кергтә. Чи доклад ке, белд бийән.

— Юуһинь белдхв? Съезд деер келсән кезә чигн, кенд чигн келж болҗана...

* * *

Үд кецәснә хөөн Оляһас һарсн керм үгдрсн мет дегд күчнҗ эрглсн, әңклсн болад, чаңһ урсхлд чидлнь әрә күрсәр үрвәд өрәд йовна. Уутьхн кают дотр дегд бүтү, көлсн хара зөңдән сар-сар гиһәд асхрад, арчсн бийнь күч өгхш. Хохал тесҗ эс чадхларн, ар-лан бархларн, босад, һазаран һарна. Деер терүнәс чигн тату биш болҗ медгднә. Салькн-савр уга дуурмин халун усна уурт даргдҗ бәәхмн уга: һарч ирсн күүг шуд һалар тосад, бәәсн бийинь һа-лар доласн болад одна. «Яһдмб? Хааран орҗ бултдмб?»— гиҗ эн ухалад, хойр талан хулмлзсн болҗаһад, кермин сүл темцәд һарна, сүүдрин эүүтә юм хәәсн йовна.

Тер хоорнд земгә бәәрн олдв. Деер-деернь хурасн хойр эрәд яршгуд хоорнд зөвәр заг бәәнә, зуг сүүдр уга гихәс биш, айта эрм. Тедукн кевтсн — җилкин болхв, аль талдан юунав?— тасрхаг авад, яршгуд деер хаяд орксн, һәәвһә сүүдр болв. Дорнь орад суусн — наку! Сүүдртә, яршгудын заагар сәрүн аһар киилсн бол-на. Һолын хойр амар бәәх хамг нүднд эрлзәд, урднь чигн кесг үзҗ йовсн, таньдг һазрмуд харвгдад үлдәд йовна. Кермин ард ик цаһан хаалһ болад, дольгарад чигн бәәнә. Тиигх дутман Хохалын тоолвр тер дольга көлглҗ, хооран довтлсар улм холҗад, һолас хаҗиһәд, теегәр гүүдгләд, хол Чилгрт күрчксн, хотн заагар хурл-зад, нааран-цааран хойр хурдлна. «Кануков, ямаран? Залу болч-кад — залу!— гиҗ дотрнь төөнрнә.— Тиим һундлта кевәр, цань уга хар санҗ, хар-цаһаниг йилһл уга шуд энду һарһхинь гетҗә-сн кевтә авч одад дүрчксн бийнь... һартнь зертә-зевтә церг бәә-һәд, терпь докъя өгхинь күләһәд, тана төлә тас таранавидн гиһәд бәәсн бийнь... Көвуд, әрлһәтн, тиигҗ болшго гиҗ хөрәд, йосн йил-һх, санаһан бичә зовтн гиһәд бәәнә гидг!.. Талдан улс болны, тер Маслов эдн гидг хамг, яах бәәсинь күн меддг арһ уга. Минь тиим, чик, үннә төлә үкхәсн чигн әәшго, нег мөслсн большевик Кану-ковин төлә, энүг харсҗ эс ноолдхла, тегәд, кенә төлә, кезә ноол-дхв!»

Җалыков хавтхасн татад, цаасд һарһад авч ирв. Эннь, Цуг-хальмгин съездәс хәрҗ ирн, Яндһа-Маңга нутга цуг әәмгүд хүүв-лҗ, Кануковиг бәрнә гидг хаҗһр гиҗ бурушасн, терүг сулдхтха гиҗ неквр тәвсн шиидвр. «Ревтрибуналд күрч одснь лавта, болв тиигҗәһәд гесдрсн болхла, яахв гиһәд, батлад авад һарсн — эн... Хохал, харшлх, эмәх күн өөрнь бәәхш, дүргүләд умшна:— Яндһа-Маңга нутга күцәгч комитет 1920 җилин июлин 31 өдр бүкл ха-нярн хурад, хальмг улсин өмн үр Кануковин күргсн ач-тусньь те-дү мет ик төләд, им саамд эс соңссар, эс медсәр тагчг бәәҗ чад-

нго болад, тер ач-тусинь эрк биш оньглтн гиж, олна ревтрибуналас сурджана. Нутга күцәгч комитет ахлач Котвыков».

Цаасдыг эвкәд, күнд-гиигнинь сөрҗәх мет альхн деерән чичрүлҗ үзәд хавтхлна.— Тер трибунал гидгнь ямаран юмснь кемҗәнә болв...— Хохал нүдән аняд, уха түңһана.— Нутг кевәрн сурҗахинь, иим некврт тәвҗәхинь оньглх эсий?— Уданар эвшәһәд, цуцрсар ардан яршг түшәд, сун кевтнә. Удхш, урглсн болҗала, унтад одна...

Керм пирстнд ирм цацу Җалыков бууһад, балһс орад һарна, дарунь ревтрибунал олад күрч ирнә. Ахлачнь дөч сәәтр күрәд уга, бийәснь тавн-зурһан ах болхас даву биш, чирә-зүсәрнь дүңцхнь — тиньгр болдг күн — хойр көк нүднь цевр көк теңгрин өңгтә, нимтр шар үснь шарһ нарна солңһ туссар алтрсн болад бәәнә. «Минь иим күн хажһр һарһх зөв уга,— гиж Җалыковин толһад эрлзәд одна,— болһамжта, кинән... алдх чигн зөв уга, эндүрх...»

— Мендвт,— гиж, Җалыков хавтхасн цаасдан һарһад, өөрдж йовна,— би, Җалыков гидг күмб, Далвнгас ирсм эн...

— Военком Җалыков!— гиж ахлач адһсар босв.— Соңсҗ йовлав, меднәв...— Өмнән бәәсн стул тал заана.— Суутн, келн бәәтн...

— Бидн, Яндһа-Мацга нутгахн, үр Кануковиг харсж, хойр хург кеһәд, тер хойрин шиидврмүд авч ирсм эн...— Хохал цаасдан ахлачин һарт бәрүләд өгнә. Тернь авад, нежәдәр цаасдыг секәд хәлән йовж, шуукрсн болад одна. «Керг дала сән болдг өңг уга,— гиһәд, Хохалын дотрнь киит дөрәд одна.— Эсклә яһад саналдх биләʔ»

Ахлач цаасдыг өмнән тәвн, нуһларинь тинилһсн болад, хойр һурв иләд авб.— Түрүн тана хургин цаасн манд бәәнә,— гинә.— Тадн бас негиг деерьнь немр авч ирсн...

— Удад, зәңг-зә уга болад бәәхләнь,— болж, Җалыков эврәһән келж йовна,— бас нег хурад хүүвлсн...

— Тер зөвәр җаңһрта болад, үр Җалыков, негндь һарһхин төлә, кесг-кесг хамгиг шинҗлх кергтә болв,— гиж трибуналын ахлач келв.— Цуг көдлмшиг төгскәд, губкомд орулж өгхәр бәәнәвидн.

— Губкомд гинтәʔ— Җалыковин хойр нүднь сүрдсәр икдәд, «яахарʔ» гиж хәәкрсн болна.

Ахлач мусг инәһәд:— Үр Җалыков, дала әәх юмн уга гихәр. Илднь келхлә. Кануковин гемнь ил, бийнь чигн нууҗахш, болв зарһла харһулх дүңгә биш.

— Тиим болтхал...

— Би танас, үр Җалыков, талдан нег юм сурхар,— гиһәд, ахлач столасн кесг цаас һарһад, өмнән тәвб. Заагаснь негиг йилһәд, Җалыковд өгв.— Умшлт...

Авад хәләхнь — Герценбергин бичг. Хохал доран шуд хавтаҗ одв. «Олна ревтрибуналд,— гиж Константин Рудольфович бичҗәнә.— Цугхальмгин Негдгч съезд хурах комиссин тогтаврар ию-

нин чилгчәр Харти Кануков гиһәд, мөрн цергә бригадын командир, теңгә хазг-хальмгудын элч болҗ съездд ирсн күн бәргдлә. Ревтрибуналд манцин кецәхн орулҗ өгсн хамг татухн, чик биш төләдән, терүнә төриг күцц хаһлхд нөкд болҗ чадшго.

Энүнә туск Хальмг ЦИК-н хәләц зөвәр сонҗта,— тер цүүгән, негдвәр гихлә, хальмг һазрт, хальмг көдләчнр хоорнд һарснь үнн, хойрдхла, ЦИК съездин хөөтк хамцу сүүр деер шиидсинь авхла, Советин йосна өмнәс кучр кевәр ноолдад, нам цаһачуд дахад зулсн хортдын геминь тәвҗ өгх болҗ зарлсн бәәнә. Тиигхлә, Советин йосиг харсҗ, тер хортдла нег мөслҗ ноолдҗ йовсн Кануков, һарһсн гемән тәвүлх зун холван зөвтә.

Харти Кануков ямр күүһинь келхәр. Теңгә хазг, хальмг, урднь багш йовсн күн. Политическ үүлдврән 1905 җил экләд, хаана цагт бәргдҗ, засгдҗ йовснь лавта. Хөөнь, 1910 җиләс авн 1918 җил күртл, заагарнь бичк-бичкн завсрта церглҗәҗ. Октябрьск революцин хөөн теңгә хазгудас болн украинцнрәс мөрн цергә партизанск отряд бүрдәһәд, терпь Теңгә медлд Советин йос батлхин төлә ноолдҗ йовсмн.

1918 җил Реввоенсовет энүг цергә цуг хальмг әңгсин дәәнә-политическ бүрдәһәчд болн һардачд батлсмн. Эн ода бас хойр хальмг полкс бүрдәх болҗ, арднь оржала. Хальмг политотдел һардгнь, типографинь олад, түрүн эврә газет «Улан Хальмг» барлдгнь — бас энүнә күчн.

Тегәд чигн цуг кесн-күцәсинь тоолад, съезд деер энүнд онц ханлт өргхәр седсн элчнрин седкл медгдҗәнә, юңгад гихлә Чилгрт болсн съездин өдрмүдт эврә хальмг цергчнрән үзәд, удавр, аңхун хальмгуд ямр дуңгә оңдарҗ, чадмг, мерги, һавшун болснднь йосар өврснь алдг уга.

Советин йоснд болн мана Улан Цергт Харти Кануков цань уга дурта болдгнь лавта. Андратов гидгнь, Әәдрхнә медлин хальмг, хазг, хуучна цергин ах унтер-офицер. Улан Цергт дуртаһан болн итклтәһән цаһачудла кесн дәәллдәнд болмар үзүлсн, үлгүр болм зөрмг, чадмг комэск.

ВЦИК-н элч К. Герценберг».

Умшад, бас нег энд-тендәһәр хәләсн болҗ йовад, Хохал келҗәнә:— Чик, мел чик! Константин Рудольфович хаҗһр бичх күн биш, көгшн большевик, ЦК-н мандатта ирлүс! Ямаран сәәхн манахсин аалиг медҗ: Советин йосна хортн болҗ ноолдад, цаһачуд дахад зулҗ одсн улсин геминь тәвҗ өгх, Советин йосна төлә цусан, әмән эрвллго ноолдҗ йовх улан командир, большевик Кануковиг болхла... Җалыков аралдад, хойр нудрман шүүсн дусмар атхад оркна.— Йосн аалин үчр юунд бәәхинь медҗәнтә? Им нертә, төртә, тоомсрта, хурц-хурдн келтә күн таңһчин толһач болҗ одх гиһәд, неринь будад холдулна гидг тер. Зөрц кесн йовдл!..

— Меднәвидн,— гиҗ трибуналын ахлач зөвшәрв,— санаһан бичә зовтн, дала юмн болх уга гиҗ санҗанав. Танд, үр Җалы-

ков, ханжанав. Иим, нег мөслсн чик тоолвран әәж, эмәж сольл уга үннә төлә арднь орад йовдгдтн.— Ахлач зөвәр тулад, келхән диглсн мет билә, цаарлад бәәв:— Би танас, үр Җалыков, иим нег юм сурхар. Келит намд илднь. Кануковиг теңгсәхн, иҗлихн, орсмуд татхла...

— Орсмуд гинтә?

— Ээ, келхд, Герценберг хойр бичг илгәв, Новиков бийнь ирлә.

— Иван Михайлович?

— Тер боллго. Баһ Дөрвдә военком. Энүнәс наадксньь, нутг кевәрн, эс медсн боллдад, тагчг, теңгәхн бас... Юңгад?

— Минииһәр болхла, эдитн Кануковиг медхш.

— Дөрвдәхн медхш гийә, бузавнр яһҗахмб?

— Бузавнр гиж, Кануковтн баһдан Сальск эргндән үүлдхәс биш, наадкстнь эс күрсндән шаху, цергә халхар йовалм...

— Орта тертн, орта...

— Бас нег учр, миниһәр болхла бәәнә: дөрвдмүд съезд деер йос булалдҗасн «сән залусан» дахва, бузавнр гихлә, яһвчн хальмг керг-төрәс холан үзүлвә.

— Энтн чигн орта, үр Җалыков!

— Дота һазрахн Кануковиг меддгнь,— гиж Хохал күцц цәәлһг гиж санад цаарлна,— хальмг цергә әңг болдгнь мел манахслм. А комиссар Кануков цергчнр дундан дегд күндтә, терүгинь цуһар меднә.

— Та, үр Җалыков, сонжим кевтнь тоньлһвт,— гиж ахлач босад, маасхлзж һаран өгнә.— Танла таньлдж күүндсндән йосар байрлжанав. Санаһан бичә зовтн, губком Кануковин кергиг хәләхләри, алдг орулх уга. Байрта харһж йовий...

Удсн уга, Хохалыг көөлдн гишң, бичг ирнә. Кануков ханлт өргсн, партийн чаңһ шоодврла харһдг болвчн, цергән орад йовжанав гиж бичж. Һурвн-дөрвн сар давсна хөөн бас нег бичг илгәж. Ока Городовиковла хамдан терүнә дивизьд, Негдгч мөрн цергә 6-ч дивизьд разведкин халх толһалж йовхан бичж.

* * *

Гражданск дәәнә һалв дотр шинкн үүдсн Улан Церг, кенз болвчн, цуг хортан дарад, һазаһас деермчлж ирсинь хораж көөһәд, дотрас шуд хазж бослдсн цаһачудыг күүчәд, диилвр бәрж, шин Советин йосан харссна хөөн, 1920 җилин чилгчәр орн-нутг төвкнүн тосхлтын керг-үүл күцәх болв. Хамгин эркн төрмүдин негнь — дәәнә көлд хамхрж-эвдрж, үрсн-тарсиг хәрү босхж, ясх керг учрв.

Хальмг улс эврә таңһчта болад, партийн халх көдлмш күч авч йовх учрар партин уездн организациг таңһчинд хүврүлх төр һарв. Коммунистическ ячейкс өдр ирвәс өргжәд, олнур үлм өөрдәд, тедн дунд кедг көдлмшән делгрүләд йовна. Таңһчд 300 шаху коммунистнр үүлджәнә, болв тедн дунд хойрхн күүкд күн йовна.

Энүгәр үлгүр кеҗ хәләвчн, ямр дүнгә ик көдлмш — цәәлһврин чигн, бүрдәмҗин чиги кегдхнь ил.

Нег үлү, зәрм ар һазрар, хол бәәх әәмг, хотдар ячейкс һарх биш, нам партийцнр хатяр. Учр тиим болсар зәрм улс партиң болн үүнә политикин тускар амрсар медхш. Учр юундв гихлә?— Цуһар нурһлҗ крестьянмуд, көдлмшч улсла залһлдан угадан шаху, тер учрар пролетарск сурһмҗ авч чадҗахш, урдк кевәрн культурн, экономическ болн политическ өслт, төлҗлтнь йир ядухн. Теегин ик зунь зөвәр удаңд цаһачудын һарт бәәснь,— теднд хальмгуд өссн, өөдлсн юмб?— ик харшлт болснь алдг уга.

1921 җилин февралин 18 өдр Хальмг Баэрт таңһчиң негдгч бүрдәцин партийн конференц көдлмшән эклв. Энүнд 48 делегат орлцв. Эднә хәләх төрмүднь бүрдәцин керг-үүләс хол давад, чинрәрн земгә гүн утхта болв.

Конференцд хүүвлгдсн төрмүдәс хойрнь ахлҗ, онц оньг эзлв гих кергтә. Негнь — империалистическ болн нег үлү граждапск дәәнәс көлтә дегд ядурсн, мел хооржҗ одсн гишң эдл-ахуг өндәлһх. Наадкнь — тер хамгт харшлсн деерән, күчр ала-була һарһҗ, олна мууд орҗ, йос бурушаҗ йовх бандсла ноолдлһн.

Хальмгин коммунистнрин элчнр партин күслнь чигн, күцәх төрнь чигн, энүнә һардгч болн залгч нилчинь тодрха сәәнәр медҗәхинь конференц илдкв. Тегәд, таңһчин комитет болн наадк органмуд суңһгдсна хөөн даалһврта сегләтр болсн Чавчан Арш цуг делегатнрин болн коммунистнрин нерн деерәс тедүнә нег мөслгч уха илдкҗ, «коммунизм хальмгудыг герлүр болн медрлүр авч нрх» гиҗ батар иңҗәхән герчлв.

Малын халх дегд дор орад, нам чилхдән күрснь ил. Тәрә-темсн бас угала эдл болсн бәәнә. Заһсна халх чиги деерлкх юмн уга. Тегәд, һазрин көдлмшиг ясрулх, тәрәнә аһу өргдүлх болҗ, үрһц идх, уухд күрдг болдгар цуг арһан олзлх кергтә гиж конференц шиидв. Тер төләд тег эргәд нүүлдәд йовдгиг бәәлһҗ, әмтн хотлад бүүрлдг болдгар көдлмш бас кех кергтә болв. Малын тоог невчк өөдлүлхин төлә ядхдан дәәнә өмнк кемҗәнә өрәлднь күрч авхин кергт, мах орүлҗ өглһиг цаг зуур болвчн зогсах зөв көөлҗ автха гиж ЦИК-д даалһгдв.

— Ахрар келхлә, ахлулх төрмүд дала, алькинь чигн хооран сааҗ болшго,— гиһәд, бийнь бийдән келәд, Җалыков стол һатцас босад, терз түс одад зогсв.— Болв цуг төрмүдәс ахлхнь, Җалыков чамд, таңһчин военкомин дарукд, партин таңһчин комитетин члепд негн — шулун гидгәр бандитнриг хог таслх керг. Эдн алькдчн күчр харш болад, әмтнә сүр дарад, шуд алх-булхин ард...

— Ода эн нег анди — Маслак гиһәд, һазр дорас гишң һарад ирв,— Җалыков ормдан ирәд сууна, өмнән кевтсн цаас авад хәләҗәнә: «Григорий Маслаков, лавта ирсн зәңгәр болхла, Негдгч мөрн цергә Әәрмин комбриг сәнж,— гиж умшҗана.— Командования закврар заквр кел уга, буру-бусхл йовдл һарһад йовсндан

грибуналла харһн гихләрн, засгас әәһәд, Маслаков контрреволюционн хаалһд орна. Махновец Брован бандла негдх болж үгцнә. Болв терњ Бердянск алднд күүчгдснә хөөн, арһан бархларн, Маслак Тең темцж мөлтрж һархан хәәнә.

Суулдад, кесг йовад орксна хөөн нег станц деер на-ца буулдсн, Сарпулин медлә һазрар гүүдәд орх болж мордлдад һарна. Командир болдгнь чигн, командир бишнь нег үлү, хааран, яахар йовхан эс меджәснь ил. Болв зуур улачудын нег кавдивизион болн йовһн хойр рот бәрәд, бу, зер-зевинь болн тов, 20 пулемет, сум ачсн хойр тергинь булаж авад, командирмүдинь болн коммунистнриньнегн күртлнь хахла, зуг тегәд Маслаков урвачлж йовхинь, Советин йосна өмнәс поолдж йовхинь әмтн тавлад медсн, багбагар, нежәдәр-хошадар чигн экләд зулжадгчн».

— Комбриг боллго од, кишкә ноха!— гиж, ууртан бүтж Жалыков аралдна.— Эврә анддан яахв гижәхнь, деернь эн чөткр Маслак һарч ирвш!..

Үлдл тавн зун нөкдтә, мөрднь сән, зер-зевнь күцц Маслак Хальмг теегәр орж ирсн, Ремонтна, Манцин, Баһ Дөрвдә болн Ик-Цоохра селәд, хотдар довтлсн, өөдән-үрү уга өлкәдәд бәәдг чигн. Тер дарунь банд Советин йосна цутхлң гиж, Чилгрүр дәврнә. Бәәрн милицин бичкн баг, Манжин Сарң толһачта, Маслакас эл уга, сөрлт өгәд, бүкл хойр частан тесәд халдна. Болшго болхлань, чидләс чидл давхла, эдн цухрад, теегүр һарна. Банд Чилгрин әмтнә өлг-эдинь тонад, мал-геринь кудад, кел бәргдсн 30 күүг тедүкн авч һарад хачкдг болна.

Партин танһчин комитетд болн ЦИК-д дәәнә сүүр гиж бүрдәгдсн, цуг контрреволюцла кегдх поолдаг эн һардж ахлна. Иим чинвртә цагт ик әәмшг узулжәхнь Маслак, Сычев, Московченко, Дараган-Андрианов, Мөңгтин Шуурһч, Шануна Окн эднә банд болна.

Теднлә ноолда кех онц әңгс — Хальмг ЧОН гиж һарһх төр тәвгднә. Эрктнә, Ик-Цоохра, Хошуда, Баһ Дөрвдә нутгудур болн Ремонтна уездүр эркн зөвтә элчнр йовулгдна. Кемр әәмшг харһхла, дор ормднь дәәнә бәәдл зарлж, цаг тудлго коммунистнр, комсомольцнр болн активистнр цуглулж, сөрлт өгч, поолдх зөв өггднә.

Дәәнә сүүр Жалыковиг Аһшур йовулна. Үүнә даалһвр бачм болчкад, эркн — губвоенкоматд үчрсн әәмшгиг күргж келсн деерән дөң сурх, чидлән негдүлж, хамдан ноолда кех болж үгцх.

Мел тер дарунь шишлң мөрн цергә отряд бүрдәгдсн, деернь немр Баһ Дөрвдә сотнь өггднә. Энкь Новиковин һардврт зөвәр бат күчн болсн, диг-даранъ чигн йосн цергә әңгәс тату биш чигн. Эднд нөкд болж Ик-Цоохра, Харухса, Манцин, Эрктнә, Ремонтна милицнр нег ик баг болж негдсн, бас бандитнрлә ноолдх болж нег мөслсн, белн бәәнә. Цуг теегәр цәәлһврин политическ

көдлмш өргәр делгрүлгдж, контрреволюцас Советин йосан, эврә зөвән харсхур әмтиг зөрүлсн, ашнь му биш болна.

Дарунь гилтә Маслак зөвәр шүрүтә цоклтла харһад муурдхларн, эн дадмг доск, эртәр зулж һарад, Ремонтна уездәр болн Сарпулин медлә захар хорһлж, тендәһәр бәәхтә, байн хамгиг. аздәср, хулха-худл кедг хамгинь цуглулж, бандын гевриг күцәв. Заагарнь эн Брова, Канарь, Мөңгтин Шуурһч эднә бандла залһлда бәрәд, хоорндан негдх болж үгцсн бәәж. Маслакин шурдсн седклнь невчк төвкнәд, зөргнь немнә, тегәд чигн эврәнь андн үүлдврән баһлх биш, улм авглж өргдүлнә. Генткн эн санмср уга бәәсн Элстүр дәврнә. Советск учрежденьс болһиг күүчәд, цуг хамгинь шатаһад, тараһад, кассинь шавхж тонад, складсинь хоосрулад, һуч һар коммунистнр болн комсомольцнр хаж ална. Тедн дунд нутга күцәгч комитетин ахлач Будан Эрнжән, партин комитетин сегләтр үр Наумов, сотня командир үр Селезнев болн военкоматын кесг көдләчнр, цергчнр бас хагдж. Санмср уга бәәснә ашнь тиим кецү болж.

Эн бандын ардас көөлдн гихлә, Маслак, хулхач нохан шинжтә доск, бултад, ә тасрж одна: альд йовхнь, яһжахнь медгдхш. Тиигжәһәд, генткн һарад ирнә, дәврәд, цокулад, зула-булта йовж, эн Ремонтна өмн, Жуург салан көвәһәр, хулста, модта болсн һазрт бәәснь медгднә. Дор ормднь бәрх гиж йовсн — болсн уга. Банд әәмшг учрсинь медәд, саак зулад һархар седсн, терүнднь эдниг күргл уга шахад ирхлә, арһан бархларн, бәрлдәд бәәв. Күчр гидг цоклдан болад, хадг чавчдг хойр негдәд, һару чигн ик, хойр талас тегш гим.

Бәрлдәнә гүдүд йовх Новиков зөвәр халж одсн, хойр талан селн чавчад, хадад гишң йовна. Генткн хәләхнь: цаһан бор мөртә күн дел дерләд орксн, захлад гүүлгәд һарч йовна. «Маслак!..— гиһәд, энүнә дотрнь төөнрәд одв.— Алдж болшго!..» Новиков, «чу» гиһәд дәвсн болла — хар кеернь хагдад, удасн уга, цаһан бориг күцәд, негл алд дүңгә хоорнднь үлдв.

— Маслак, зогс!— гиж Новиков хәәкрм цацу, наадкнь ардан эргәд, ярзасн болв, хахар седснь лавта, болв Иван Михайловичин чашк түрүлв, шуд күрсәр татн чавчсн, Маслак хойр әңгрәд, цаһан мөрнь улан явр болад одв.

Үкдгнь — үксн, үлдл болснь, Гробов Сычев хойр толһачта тарад гүүлдсн, көл-толһа уга, Теңгә үзг темцәд, текәлдәд одв.

* * *

Партин таңһчин комитетин даалһврта сегләтр үр Марбуш-Степанов наартха гисн учрар Жалыков күрәд ирнә. Терн өмнәснь тосад, һаринь авч мендлн йовж: — Яһжана, Хохал Манджиевич, бандитнр чиләд угайи?— болна.

— Чилхәс, үр даалһврта сегләтр, чинвриг улм икдүләд йовна. Баһ Дөрвдәс ирсн зәңгәр болхла, Шанунахн гиһәд, Окн Манж

хойр, улм адрад... Военком Новиковд бичг илгэж: «Цоохр Яван, кемр Цоорха Яван болхар эс бәәхлә, эндәс эндрин бийднь әрл!» гиж. Тегәд, би Баһ Дөрвд орад ирхәр. Новиков багшм болдм, большевик, итклтәл болдг күн...

— Тер банд гидгнь ик юмний?— гиж Марбуш-Степанов соньмсна.

— Уга, хөр шаху чигн.

— Теднд чидл эс күрдви, тегәд?

— Бәргдхш гинә,— болж Җалыков шуукрна,— генткн һарч ирәд, күүчәд, кудад, уга болж одна гинә. Альд, юн болҗахиг чимк күртлнь медчкнә гинә. Хотн болһнд эврә улста, цуһар саднәлгн, таньл-үзл чигн. Хавсрад шаххла, Ханата нуурин хулсар орад, орм-торм уга одна гинә. Терңь бүтү чигн: нигт болчкад, өндр. Хөрн күн биш, хөрн дивизь уга болж одм чигн.

— Бас альдаһар үүмәтә, Хохал Манҗиевич?— гиһәд, Марбуш-Степанов босад, эрст өлгәтә картур одв. Җалыков дахлдад, өөрнь ирәд зогсв.

— Эрктнд Мөңгтин Шуурһч, Хошуд Көтчнр хойрин хоорнд Тегусов Боова, Манцин Кец эргнд Очан Озн...— Җалыков карт деер кесг һазр һарарн хатхад заана...— Энд-тенд бас чигн үүрмг-заармг бандмуд һарсн... Болв эднәс урд һазаһас оруд, талдан область, краяс көөгдхләрн, нааран, у һазрур зулж һарч ирсн бандмуд таражана, ик-ик бийснь зер-зевнь күцц, мөрднь сән, нурһлж мел офицермүд... Келхд, полковник Корнилов гиһәд, одак генерал Корниловин ачнь, зу шаху өзднгүд дахулсн, Тең талас орж ирсн кесг пулемет энүнд йовдгчн. Кень чигн, үр даалһнрта сегләтр, хулха-булаһарн, аврлт угаһарн нег-негнәсн тату биш. Тер хамгиг үзж, теднә наадиь болн зоогнь болж, шарклдм болхнь, шарклҗахнь — теегин хальмг...

— Амр биш, күндтә Хохал Манҗиевич,— гиж Марбуш-Степанов саналдад, маңнаһан иләд бәәнә.— Гражданск дән дотр эркн болҗасн дәәнә коммунизмин политик бийән барна гидг эн. Тегәд чигн Владимир Ильич шин экономическ политикүр (НЭП) орад, продразверсткиг продналогар сольхмн гисинь шидр бидн, Арвдгч съездин делегатнр, дөңнвидн. Учрнь юундв гихлә?— Крестьянин эврә дурарн эдл-ахуһан эд-бод кеж, авсн эдл-уушан бийнь медсәрн, чадсарн хулддг болтха гиҗәнә. НЭП, партин тоолврар болхла, орн-нутгиг угархаснь харсж, социалистическ экономикин ул тәвхд, көдлмшч классин болн крестьянствин ни-негиг батлхд, капиталистическ авг-бәрцтә хамгиг шахад уга кехд, социализм диилхд күргх зөвтә. Тер учрар, үр Җалыков, бандмудыг эрк биш уга кеж, әмтиг төвкнүлж, тедн партин заасиг күцәхүр шүндг болдгар төвкнүн бәәдл теткх зөвтәвидн. Медгдҗәни? Тер учрар, Хохал Манҗиевич, бидн энд зөвчләд, тәнд, таңһчин комитетин члендн, талдан көдлмш даалһхар.

Җалыков тагчгар Марбуш-Степанов тал хәләһәд орксн, терүнднь «ода ю намд даалһхар?» гиж сурснас тодрха болв.

— Хальмг таңһчин революцин трибунал һардх болад бәәвт.

Хортн элвг, хаҗһр-энду дала, цаг чинрвтә... Партин таңһчин комитет танд иццәнә.

— Даалһврас, нег улу, партийн даалһврас, күн болҗ хооран цухрад угав, үр даалһврта сегләтр.

— Иткҗәнәв,— Марбуш-Степанов һаринь атхв,— талдан хәрү танас күләҗәсн угав, үнән келҗ.

— Баһ Дөрвд орхар бәәсән яахви?

— Йовтн, Хохал Манҗиевич, зуг шин хуучн хойр үүлән нег аю күцәх болад бәәввт...

Ханатын көвәд, ик-ик шуург гим бөдүн, өндр болчкад, нигт хулсна захл Шанун Окн зогсҗана. Өөрнь баахн көвүн, шувтрадл оддг бәәдлтә, арвн дола-нәәмнәс давад уга болвчн, келсн үгнь «наг-наг» гиһәд, өвгн күн кевтә, мууха юмн. Йиминь тегәд чиги «икин чееж, баһин бөгс» гиж келдг болхугов? Тегәд чиги энүг наһцхнь өкәрләд, «хавтха шар» гисн, тернь йосн нернд тохрснь келхм.

— Чи, Шар, саг йов,— гиж Окн нимтр сахлан неҗәдәр үмтәхәр седсн мет татад-татад, орминь хойр-һурв иләд, өмнән холдан харвсн бәәнә.— Минн келснәс хаҗидг болвзач! Бод гиһәд, герүрн одад, юн болҗахинь, яһҗахинь медәд, арһул, тагчгар хәрү күрәд ир. Үлү нег ишкм кеһнч, чамаг, һарлдсн зеегә гиж, эгчинм көвүн гиж хәләшгов.

— Наһцх, киидән намаг хөрҗәнәт,— болҗ Шар эврәһән келнә.— Кемр эвнь харһад ирж гилә, кемр Цоохр Яванла зөрлцәд харһж гилә...

— Уга, бичә гисиг меддг күн биш болвзач?— Окн шүрүлксн болад, дунь чаңһрад, хойр нүднь һаллзад одв.— Эвянь олҗ тоньлһж чадшгоч, эврән мууляң эдлхч, терүнәс урд мана кергт лавта харшлхшч...

Шар, харм төрҗ һундсар гүүнәр саналдад, хуухан маажна: Арһ уга намд, наһцх, тана келснәс һарч чадшгов. Зөв гисн болнт, би терүг!— Араһан тачкнулад, нудрман чичрүләд авна.— Бәәсн геринь түүмрдәд, бийинь шуд чир нүцкәр!..

— Ээ, кәтләд, намур авч ирх билә, а?.. Чи, чикәрчн цоксн элҗгн болсн, Цоохр Яван цорхасн, цергнь арднь шаргсн...— болж Окн «күр-күр» инәһәд, зеегән дөөгләд, наадан кесн бийнь, цааһан, дотран байрнь өөдлҗ, зүркнь бульглҗ, нам җөөлдсн болна. «Белтрк биш, мини зе йосн чон, шуд шүүрсән алдшго!— гиж төлһадпь донһдсн болна.— Зуг дегд халун, зөргнь одачн һәрһтәвр. Хөрҗ эс бәәхлә, ю татхнь, яахнь темдг уга».

— Наһһа, намар наадан кеҗәнәт, би болхла...

— Уга, зеегә минь,— гиж Окн ээм деернь һаран тәвнә,— наад бәрнә гисн юмб? Терүг, цоохр үкмриг, хармлҗ бәәжшив, чамаг

әрвлхәс биш. Чини хаж чавчлдснас — толһачн намд кергтә, зеегә. Ухатач, хара биш сурһультач, хурц келтәч. Ямаран сәәхн эвтнь орулж бичсән эврән нам меджәхшч. «Цоохр Яван, цоорха Яван болхар эс бәәхлә» гиж, талдан кен мадн заагас келх?

— Тегәд, наһһа, би хәрәд яахви?

— Күргн ахд, Пүрвәд, эгчд менд кел. Аакиннь амтлад чансн цә у, амр, болв талын улст бийән бичә бардмл. Юн болжахинь, яһжахинь күргн ах сурлдан угаһар бийнь келәд бәәх. Соңсад. годлад, бод гиһәд күрәд ир. Эс медгджәни?..

Харңһуһар хотарн орж йовхнь, нохас яр-яр гилдәд, гүүлдәд аашна. Шар тотхад, доран зогсв. Дууһарнь эврә «Балткан» йилһәд таньжана. Бавһр барган тосад, нериньь келәд дуудхла, терһь гүүж ирәд, көлднь шахлдад, гиинсн болад одв. Наадксньә тасрад,— хуцлдан альд?— өөрнь дахлдсн, хәрү һарв. Тегәд, эрк алхад, герүрн орхла, экнь һулмтын иргд сөгдәд орксн, һал деерк хәәснд чансн цәәһән самрад болһжана.

— Уй, арвтм минь,— гин, сарвлзад босж йовна.— Сәәхән иньгм минь, альд, яһад, кенә төлә иигәд...— экнь уульңнад, көвүн талан өөрдх хоорнд тедүкн суусн эцкнь хоолан ясад оркв. Тернь үг-күр угаһар көвүнд чигн, экд чиги ил: таасжахш. «Яһлджана эдн, хөн, хурһн кевтә маальлдад» гиснәс чигн даву.

— Менд бәәнт,— гиж Шар келәд, уралан һарн, эцктән күрәд, һаран өгв. Дарунь, тегәд, экүрн ирәд, өмнь зогсв. Тернь көвүһән «шаб-шаб» гилһәд үмсәд, асхрулж йовна, белдк альчурарн нүдән арчад бәәв.

— Нә, болж эмгн, һазаһас ирсн күн дееркән тааляд, көлән дарх... хәрнь, халуһар цә өгхнчн...

Тос тәвәд зандрулад оркси цәәг Шар сорад уужана, эцкнь тагчг, көвүһән дораһар ажглад, муухн бәәхинь, даарад, өлсәд йовхинь медсн бийнь ууд авад, эс керглсәр:— Ямаран йовлднта, бүрн-бүтн?— гинә.

— Бүрн,— болж Шар саналдна,— танд хойрадтн наһцх халун менд кел гилә.

— Хәәмнь,— гиж саак экнь асхрулсн, ода дүүдән сана зовжахнь, нег үлү, терүг дахсн көвүндән зүркнь урсжахнь лавта, цульмсндан күч күрч яджана.

— Киитн, хот-хол хәтәр... Тадн ямаран бәәнәт, баажа? Энтер гих юмн уга?

— Манд юн болла, әәм бүтн, гесн цадхлц, седкл тарһн,— гиж тендәс экнь хәрү өгв. Эцкнь хойр нүднь щилвксн болад, цәңклзәд, саак хоолан ясад оркв. «Намаг келәд уга бәәтл, чи яһжахмчи?» гижәхин темдг. Терүгинь медсн эмгн таг болад одв, көвүнь бас ду һарсн уга.

— Өцклдүр би Ставк орад ирүв,— болж Пүрвә холаһар эклжәнә, кедү әәмшгтә, чаңһ болвчн, көвүһән чочах, сүрдәх санан уга.— Балһснас Җалыков гидг күн ирж, трибунал чигн, дәәнә ха-

лх зарһин ахлач. Цоохр Яван нег бичг авсн, тер Җалыковиг күчр уурлулҗ. Келнә гинә: «Шануновиг шарад хуухлад болвчн хулснас һарһҗ авнав!» гиһәд хәәкрәд бәәдгчн. Күчр халта, шуд шатад бәәнә гинә.

— Баажа, кен келнә? Маниг сүрдәҗәх угайи?

— Ольдан Бурҗа харһсн келв.

— Наадад Бурха болсний тертн?— гиҗ Шар инәмсглнә.— Бурҗ эс бәәхнь аюдан, а?

— Хаһад оркдг күн билә, болв...— Пүрвә тулад, яһҗ эвинь олҗ келхән хәәсәр бәәнә.— Болв эс соңссн болхла, яһҗ цааһаснь тиим юмн һарна? Эс һарч ирхлэнь, Ханатын хулсиг түүмрдәд һарһҗ авхм гидг...

— Дәрк, дәрк, бурхн-багшин гегән минь,— болҗ эмгн өөдән хәләҗ зальврна,— му көвүһим хәләҗ, харҗ йовит, хәәрхн...

— Окнд кел, хәләтн, зөвчлтн, миниһәр болхнь, үнндән шаху. Бурдг Бурхаһас һарх тоолвр биш. Невчк немәд, деернь дел, сүл урһасн, тернь алдг уга, болв тадниг шаххар бәәхнь ил...

— Үвлин теңгр киитн, кеер бәәнә гидг күчр...

— Мини му уханд болхнь, тадн гемән сурад ирхнь, одак амнист гидглә харһх билэт. Үвл чилтл гер-гертән бәәлдәд, юн болхинь, яахинь аҗглад, хавр ирхлә, цаарандь яах-кеехнь медгдәд бәәх, а?

Көвүн «яахинь би яһҗ медхв?» гисәр хойр ээмән холькна:— Наһцхд келнәв,— гинә,— бийснь медг...

Тегәд, һурв-дөрв хонсна хөөн Шануна Окн бандан дахулсн Ханатын хулснас һарад, Ставк хәләһәд мөрлнә. Арднь дахлдсн нөкднрнь энүгән иткдг болвчн, «яһна йир?» гиҗ жиг-жиг гисн, тоолвртан авлгдсн йовна.

Баһ Дөрвдә сотнь зергләд орксн, захднь Новиков — Маслакин цаһан бор деер маңхасн, өмн тустаһарнь хар кер мөртә Җалыков дүңгәсн бәәнә. Бандитнр нежәдәр һарч ирәд, эднә өмнь зер-зевән хаяд, хооран һарад һудылдҗ, һазр шаһасн, нам нүдән өөдән кехш. Зуг ор-һанцхн Шар, хәләхнь, Окнас бийәснь чигн даву гим сеңклзәд, шуд толһаһан өргәд, бәәх бәәдләрнь дүңнхнь, «арһулдҗатн, атаһан таднас авч болх!» гиҗ хәәкрн алдсар бәәнә. «Акад юмб? Бичкн, генн болад иигҗәхмб, аль?..»— гиҗ алң болсн Новиков энүг чигн, наадксинь чигн аҗглсн бәәнә. Хәләхнь, цуһар чигн харнһул болдг улс, сурһуль уга, хурц-хурдн биш, тегәд, Окнә үгд орад, дахад, тенҗ йовх улс. Зуг көвүн йилһрәд бәәхәс биш Эн адһм угаһар ирәд, бууһан хайн, сотнь тал хәләһәд, мусхлзсн болад, эргәд, хәрү һархар седҗәнә.

— Көвүн, түрд гилч,— гиҗ Новиков келв,— нерчн кемб?

— Шар... Хавтха Шар.

— Кедүтәвчи?

— Арвн долата.

— Намд чи бичг бичлчи?

— Яһна?— гиһәд, көвүн бирчисн болад одв. Новиков тал хәләсн хәләцнь, шуд мөсн гим, киитн. «Насн баһар биш,— гиж Новиков ашлвр кенә.— Хортн гидг хортн — эн! Бичснь ил, нам түңгән нуухар чигн бәәхш. Цань арһнь уга болад тесҗәхнь ил, эсклә яахнь темдг уга. Зуг намд бас арһ уга. Гемән сурж ирсн күүг тосҗ авхас биш, талдан зөв уга».

Тер хоорнд Җалыков эмәлин дөрә ишклҗ босад:— Үүрмүд!— гиһәд, сотньд нерәдәд хәәкрснь — киитн аһарт хәңкнсн болад одв.
– Тадниг, Баһ Дөрвдә сотня цергчнриг, Советин йосан харсх эркн чинртә кергт зөрмг, чадмган үзүлж, кесг темдгтә диилвр бәрсндтн таңһчин военкоматын нерн деерәс халунар йөрәҗ, ханлт өргҗәнәв. Ура, үүрмүд!

— Ура-а!— гисн сотня дун негн болад, дүүрәнд тохрад, цацааһан доңһдсн болад йовна.

Җалыков хоолан ясад цаарлҗана:— Нег үлү, Маслакиг, терүнә 500 толһа бандыг, товта, пулеметта күцц бәәсинь күүчлһнд цань уга зөрмгәр орлцсндтн темдгтә. Тегәд чигн тана военком болн командир үр Новиков цаһан бор мөр унсинь эврән үзҗәнәт. Энүнә ач-тус гидг ик. Тана сотниг сурһад-сундлад, ахр цагин дунд цергә әңг кеснь, ямр чигн хортн харһҗ гилә, тесәд цоклдад бәәх чадмг, зөргтә тадниг кеснь берк. Тегәд, Хальмг таңһчин военкомат Иван Михайлович Новиковд цаһан мөңгн час зүүлһҗәнә.
— Җалыков хавтхасн татҗ авад, Новиковур өөрдәд, бәрүләд өгхин өмн часиг цевәснь өргәд, цуһараднь үзүлв.

— Ура-а!.. Ура-а!.. Ура-а!..— гиһәд, һурв саамлад сотнь хәәкрснд һазр чичрсн болад одв.

Дарунь Җалыков бандур эргәд:— Залус,— гинә,— тадн һарһсн хажһран медәд, гемән сурж, бийстн ирсн учрар Советин йосн гемитн тәвж өгчәнә. Чикдән, күн кевтәһәр бәәһәд, хар мөртә юм һарһл уга, олнла хамдан бод гиһәд йовхлатн, кенитн чигн күн көндәшго, ам аңһашго. Болв, кемр үгән идәд, саакан татхла, урдаснь келчкхәр: кенитн чигн эрвлшговидн. Эс келлә гивзәт. Хәрнь тер. Хәртн, бичә марттн мини келсиг.

Бандитнр эс итксәр ормалдад, нег-негнүрн чигн хәләлднә, сотняс чигн нүдән авлдхш, хачквза гиж әәлдҗәх өңгтә. Окн иим гиигнәр төгсх гиж санж йовсн биш, бас алңтрсн бийнь терүгән медүлшго саната, эс медсн болад махлаһан дарж өмсәд, көндрәд һархлань, наадкснь дахлдад, йовад одцхав.

Һурвдгч бөлг

Нарт делкән болн гражданск дәәнәс көлтә кесг җилмүдт цадтлан хот идәд уга улс дән-дажг даргдв чигн хумран хаңһаһад уга. Саак дүту-дунд, тату-тартг өөд өндәлһхш. Селәнә эдл-аху дегд дор орж одсн, терүнәсн һарч яджана. Эдл-ууш гидгнь кучр ядурад, дөрвн холванд баһрсн, өөдлж өгчәхш. Нам өөдлдг чөлә үзәд

уга. Хөрдгч җил орн-нутгин өрәлднь гишң урһц йир бичкн болсар, зөвәр түрү үзгдв. Тернь баһ гисн кевтә дарук хөрн негдгчнь кецүхн җил болв. Үвлнь цасн уга, киитнь берк, хар цодарн зоваси болхла, хавр-зунднь хурин үндстә юмн дуслҗ өглго, халун һаң хамг тоотыг шуд шатаһад, хоосрулчксн, Хальмг теегт тәрән һарх биш, нам идг болх, шоваһад, малын хамр хатхх өвснә зүүлтә юмн үлдсн уга.

Хавр му болвчн, хур-чиг орад ясрх гиҗ нәәлсн, басл чигн муулян эдлҗ тәрсн... Һазр эд-бод кедг хамг татухн деер тәрх экн угадан шаху болв. Тегәд, Советск правительствин зааврар кесг губерньсин күч-көлсчнр түрҗәх Хальмг таңһчд үнн ах-дүүһинәр дөң-нөкд болцхав, әрә бийсднь күрхәсн хувалцад, тәрх эк илгәв. Теднәс зүсн-зүүл инвентарь бас ирв. Келхд, хоша бәәх аһшихн 31 миңһн пуд буудя, 840 пуд боднцг өгв. Әәдрхнә көдлмшчнр һазр эд-бод кех хамгиг ясх кесг мастерской бәрҗ дөңнв.

Хаврин көдлмш земгә түргәр, цагтан кегдсн, зуг хату үүлтә һаң тер тоотын уңгднь суув. Тәрсн тәрәг, теегиг кевтнь шатаһад, шуд гилгдг кечксн, әмтнә бәәдл басл кецү: сүүдрәс деер биш.

«Малнь өргүләд, бийснь харһнад... Өлндән, өргәрн гишң дөңнҗ, әрә-әрә көлән чирҗ йовх улс, нег үлү, бичкдүд үзхнь, шуд зүркм ишкрәд, бульглад, амарм һарн гисн болна,— гиҗ Җалыков арһан барҗ шуукрна.— Заһсна халхиг чаңһах кергтә!..».

Үүнә селвгәр кесн то-дигәрнь көл кеҗ, Хальмг ЦИК шиндвә һарһсндан: «Таңһчин һазрт бәәвчн, үүнә медлд уга заһсна салгудыг эрк биш эврәһән кеҗ эдлхмн»,— гиҗ тогтана.

Иҗл көвәхн — дундаснь бахлур күртлнь, Ар Кавказ, Украинә болн Сиврин өрәлнь гилтә шатҗ одсн учрар правительств кесг бачм төрмүд темдглнә. Тер тоод харһнҗах районыг Эрсән нааҗк губерньст даалһад, дөң-нөкд болхиг некнә. Хальмг таңһчиг Орловск, Курск болн Воронежск һурвн губерньд даалһсн, тедн беркл сана зовснь ил, бәәсәрн хувалцна, әрвлхн.

Тиигҗ, әрә торлдал, муульта кевәр түрҗ, кииһән дотран авч бәәлдхнь, саак хар мөртә бандмуд һарч ирәд, бәәрн, ирүд уга өгтмлҗ, хулха-буланнь улм икдҗ, әмтнә мууд орҗана. Цуһараһаснь саак есаул Сычевин болн Шапуна Окн хойр үүср уга гинә: әрвлхиг чигн, хәәрлхиг чигн меддг угаҗн.

Сычев гидгнь, Маслакин өөрхн нөкд бәәсн, андн толһачан Валуевкин өөр алгдх саамд бандын үлдл дахулад, Ар Кавказ орҗ зулсн, зөвәр болад, невчк сана авад, ю-күүһән күцәсн, тооһарн элвсн, хәрү Хальмг теегин захар орҗ ирәд, ширгәхин на.

Энүнлә теслцҗ сөрлцх цергә әңгүд уга, ар һазрар өөдән-урү уга өлвкҗ, Сычевин банд басл күчр, аврлт уга юм татҗ, әмтиг шарклулҗ йовна. Хальмг теегәр орҗ ирәд уга йовҗ, холас әмтиг үргәҗ сүрдәхин кергт эн Зимовники алднас хар мөртә үүлдврән эклсн, «холын зәңг холвадан» гиһәд, тернь улм өсәд, өргҗәд, соңсад бәәхнь, хуухин үсн босм. «Кресты селәнд цуг активистнриг

чашкар чавчж. Крылов күүтрт Советин ахлач сегләтр хойраhинь кецү гидгәр зоваҗ алҗ».

Тиим зута зәңгс гихәс,— худл болхла юн үг?— бандын өмн җиврлҗ нисәд, әәхинь — әәлһхәс биш, зәрминь, хулхач-худлч хамгинь, байрлулад, теди бандыг тосҗ гүүлдәд, тиигх дутман Сычев улм күч авад, һалзурдгнь давад йовна.

Ремонтна уездәр, Манцин Кецәр, цаарлад, Эрктнә, Ик-Цоохра Харухса нутгудар бандитнр өлвклдәд, бәәрн партийн болн советск учрежденьсиг тараһад, күүчәд, басл эмтнә мууд орҗ, цусинь уухин нааһар йовна.

Уг сүүлднь Сычев теңгс көвән Бирюзяк гидг ик селәнд дурлҗ, цутхлңган кесн, Күм һолын хойр талаһар орсмудтнь чигн, хальмгудтнь чигн амр уга. 1921 җил чилҗ йовтл, банд генткн Эрктн тал орҗ ирәд, нутга Советин кассиг тонад, харһнҗах эмтнд, нег үлү бичкдүдт, хот-хол, һуйр хулдҗ автха гиж һарһҗ өгсн мөңгиг кевтнь авад, цуг хамгинь хамхлад, шатаһад... багш күүкиг болн дала хальмгудыг бийләһән авч одҗ. Эдниг Бирюзяк селәнә баячудт батрак кеж өгч.

Шануна Окн бандан бәрүләд, бийнь йосна өмнәс дәкҗ аальҗиил һарһшго, эмт хутхшго, хулха-була кешго болҗ амн үгән өгәд хәрҗ ирснәс авн сар үлү талан болв. Энүг йоснахн чигн көндәхш, таварн, седкл тарһн гер-бүлтәһән, элгн-садтаһан иләр, әәх, чочх, бүлтх уга, саңамр бәәнә. Зуг кедг керг уга, хара суунa гидг, басл кецү. Яахнь, ю кехнь медгдхш. Кесгәс нааран сәәнәр, цадтлан мах идәд угаһан санна. Босад-босад, алҗ идәд бән гихлә, һазак малнь то уга юмн биш, тиигхлә, талданар арһлх кергтә болна. Тегәд, дүүһән, Манҗиг наар гилһнә.

Тернь удхш, күрч ирнә:

— Ах, дуудвта?

— Су, Манҗ, нааран,— Окн өөрән бәәр заана, бийнь чирәһән үмгәд, тагчг. «Иигхләрн сонҗта болдг билә,— гиж дотрнь җигҗиг гиһәд, ахан дораһар аҗглна,— ю ухалҗ, яахар бәәхнь кемҗәнә,— болв хара дуудвр биш...»

Тер хоорнд Окн хоолан ясад, чаңһрсн болад одна:

— Асхлад, Манҗ, хувцан өмсәд, белн бәәҗә, әәх, чочх юмн уга, бичә сурд...

— Болвчн, ах, яахм гихәр?

— Йовад, невчк сергәд ирхм.

— Хаaран? Яһад?..

— Яһад, яһад... Яңхлын орсмудыг невчк...

— Бидн, ах, йоснд амн үгән өгсн бәәнм...

— Би чамаг дә босххм гиҗәни тиигтлән?

— Тегәд, яахм гихәр?

— Мах кех кергтә, эсклә һазак шитмчн хоосрн гиҗәнә. Үзгдхший?

— Үзвчн яахв? Хулха кехмб, тегәд?

— Бийнь орж ирх гиһәд күләхнь — угалм...

Харцһурад, әмтн земгә ә-вәәһән олсна хөөн ах дү хойр мордад, доргшлад, Ижл темцәд һарна: хаалһин хажуһар, зөвәр уухнар, совг-совг хатрулсн йовна.

— Яңхлын орсмуд бәрсән хара тәвхш гидг,— болж Манж келнә,— алн цокдгнь темдгтә.

— Теднчн хулха кесндрь биш, бәргдсндрь цокдг улслм. Бәргдәд керг уга, Манж минь... Тер төләд юуг чигн урдаснь ухалад, шинжләд, диг-даг кечкх кергтә. Ода хааран, кенәд одж йовхан меджәнчи?

— Би яһж медхмб, эс келхләтн...

— Мана һашун Дамбас Яңхлур нүүдг Ваньк Козловиг эс медичи?

— Медиә. Тегәд, Ванькиг тонхмб?

— Тонх гини?— Окн дүүһәрн наад кеһәд инәнә.— Ванькд нег сүврха үкр бәәнә, тарһн юмн, һаха... Түүгинь авхм, болснь тер. Хар цодла мөр һаршго, киитнд әмтн дулан герәсн һаршго: маншцгнь махиг өөктәһәснь, цадтлан иджл авдг цаг.— Окн келидән дегд авлгдад, тавгар дүүрң тарһн махн өмннь ур һарчах кевтә шуд жилвдән күч күрч эс чадхларн, шүлснь асхрад, кесг саамлж «хулд-хулд» зальгна.

— Ах, Ваньк мана эркн нәәжлм!

— Тиигх дутман сән, хар уга!..

Селәнәс зөвәр уухнд бәәх бичкн довң деер ирж,.ах дү хойр буулдна. Мөрдән дорнь тушад, Яңхл тал харвхнь: ямр чигн шууган-дууган уга, тагчг, нөөрт даргдсндан шаху. Бас чигн зогсләжаһад, йовһар селә орад һарна.

Ах дү, хойр Козловин хашан ардаһар ирәд, кесгтән зогсна. Зөвәр уухнд харңһу гер харлж үзгднә, напь сара, бас болсн хамгнь үрглжлнә. Сонжта юн чигн медгдхш, нам нохань ки уга. Мөр болад, гүүһәд йовж эс одсн болхнь. Окн — өмн, ардннь Манж дахлдсн, хашаһур орад, шитм авцта юм давад, саран иргд зогсна:

— Чи, Манж, минь үүнд ширлдәд, сун өкә,— гиж ахнь хоолдан шахж шимлднә,— хойр нүдән чирмдг болвзач, хәлә! Кемр герәс күн һарч ирхлә, эсклә цааһас, уульнц талас орж гилә, чоньнар ууль. Чаңһар ууль, сонсгддг болдгар...

Тиигн, Окн зальврсн болла, сара эргәд йовад одв. Эн үүдндрь күрчксн, невчк тотхад, хойр талан хултхлзад хәләжәнә, болв урдк кевәрн, ә-чимән уга. Гер харңһу терзәрн гилисн чигн, харлсн чигн болна. Тер даруњ Окн ик хар оньсиг бүстән йовсн төмрәр сөңгләд, үүдиг арһул түлкәд оркв. Цааһас малын бүлән үнр канкпад одв. Бас нег энд-тендән хәлән орхнь — кевтсн үкр босв. Окн энүнд күрәд, ташаһинь иләд, зоодрь күрәд, давад, толһа талнь маажж йовна: үкрт таасгджахнь ил, ирглсн болад бәәнә. Окн уяһинь дорнь авч хаяд, эврәннь деесәр оосрлад авн, үкриг көтләд һарад бәәв.

Зөвәр уухнд һарчкад, Окн зогсна. Өөрнь дүнь зерглəд орксн бәәнә: гүүпәр саналдад, ардан хәләнә, ду йир һархш.

— Нә, ода дала әәх юмн уга,— гиж Окн дүүһән чигн, терүнәс үрд бийән төвкнүлнә,— мөрндән күрхлә, болснь тер...

— Ә-чимән уга, нохас чигн тагчг,— болж Манж әәһән өгч йовна.

— Иим сальгта киитнд нохас бас арһан хәәлдсн болхугов,— Окн мөрн деерән мордад оркв, Манж бас үлдж йовхш. Тегәд, ахнь үкриг көтлсн, дүнь тууж өгсн, барун талан, Һашун Дамб хәләһәд һарна.

— Ах, яахар?— гиж Манж сурна.— Хәрхм бишви?

Терһь хәрү өгсн уга, эс соңссн болад йовна, зуг, «нохадь, кезә үүнд ухан орхмб?— гиж санна, болв терүгән келх санан уга, киидән ю хәәж хордахв.— Мел тенг эс болхла, медх эсий? Кедү дахулж чиирж йовнав, дастха гиһәд, зүркнь невчк батртха гиһәд».

— Бидн, ах, зүн талас ирсн бәәнм...

— Эх, Манж минь,— гиж ахнь шуукрна,— невчк ухалхла, яһна?

— Уга, би таниг үзгән алдсн болвза гиһәд...

Окн «күр-күр» гиһәд инәнә:— Чи эс алдснд би алдхмб? Иигж һардгм, мөриг Һашун Дамб тал орулхар. Ваньк тенд бәәсн, тер үлс ода хама бәәхинь меддг, тиигхлә, һашун дамбихниг харлл уга, талдан хотнд бәәх маниг харлшголм. Ирхдән чигн бидн тустан эс ирсиг медсн угайчи?

— Уга,— гиж Манж саналдад, ахиннь мекд өврнә.

Һашун Дамбин нааһар ик Һууриһл һардг, гүн юмн, кезәнә зөвәр һол бәәснь лавта, терүгәр орлдад ирнә. Окн зүн талан хажиһәд, утднь көөһәд, туршул йовж йовна. Үкр, арднь мөртә Манж, үлдж одхв гиж саглсар, дахн һаңхлдад йовна.

Өр цәәхин өрги дор, гегән орхас болвчн хол, харңһувр кемлә эдн бичкн нуурин көвән нигт хулсар ирәд орна.— Болва,— гиж цуцрсар саналдж, Окн мөрн деерәсн бууна, тамтрад, унтрсн хойр көлән селгәдәр сажад бәәнә. Манж эврәннь мөриг тушн, ахиннь мөр бас тушад оркна.

Окн, дахлд гисәр дүүдән докъялчкад, үкриг көтләд, цааран гүүдәд орна. Бичкәкән арл болсн халцха деер ирж зогсна, Тегәд, барун һаринь һурвн хурһар үкрин хамрас таг атхад, хамгин өвдкүртә юминь эн меднә, зүн һарарн өврәснь авад, күзүһинь мошкад орксн — үкр түңшсн болла, тамтрад, хольврад унад одна: дөрвн көләрн ки тиирәд, басл босхан хәәнә, зуг болжахш, толһаһинь өндәлһхш.

Тер кевәрн Окн һоснанһь түрәһәс балг татж авад, үкрин күзүг илсн болжаһад шааһад оркснь — цусн цацгдад, улаһад түрглжәснь баһрад, хар күрңтәд ирв. Удсн уга, үкр кесг ки тиирәд, өврәрн һазр сиичсн кевтә билә: арснь чичрәд, биинь менрсн болад, әмнь һарад бәәв.

Окн үкр деерәс босад, хулсн-зегснә зүүлтә юмар һаран, утхан арчн бәәж.— Манж,— гинә.— ю-кү таслад, наадк цусн деерән хай, эсклә өөрддг арһ уга, күзүцә болхвидн...

Ах дү хойр үкриг удахш, өвчәд, арсн деернь әңгләд, тулм-тулмар тәвәд авад оркна. Негәг бийнь ээм деерән авсн, дүүһән бас ав гинә, тегәд, Окн түрүлсн, алңтрсн Манж арднь дахсн, һазр гер болсн юмар орж ирнә. Тернь цань уга гидгәр далдлгдсн, хулсн-зегсәр таг хучата, деегәрнь орж ирн-иртл, тас медгдхш.

Нежәд тулмиг авч хәрх болсн, дөрвн тулмиг үлдәх болсн, герүр зөөһәд, дотрнь дарн, бийинь күчр кевәр нәәһинь олж хучад далдлад оркна. Үкр алсн орман бас зөвәр арднь орж цеврләд, хулс-зегс деегәрнь цуврүләд, илмн-җилмн кеһәд оркна.

Төрнь күцсн, ах дү хойр зерглсн, сов-сов гиж хатрулад, хотарн орж аашна.

— Әмтн бослдад уга,— гиж Манж ахдан келж йовна,— нег чигн күн һаза үзгдхш.

— Әмтәхн нөөртән авлгдад, зүүднә сәәнинь үзжл йовдг болхугов,— Окн тер бийнь хотыг захас зах күртл харвад авна,— тиигх дутман сән... Ирн бийәрн мах чанулад, идәд авчкхм. Махн болтл, дуг гиһәд авхла, ма хойрт болҗана, үлдлинь асхндан...

Махн болад, һарһн гиҗәхнь, һазаһас Манж орж ирн,— ах,— гинә,— мөртә күн аашна!..

Орн деер кевтсн Окн өсрж босад, хәәстә махиг шүүрч авад, тедүкн, орна көл тал тәвәд, деерәснь таг кеһәд хучад оркна. Талдан хәәс шүүрч авад, һал деер углад, цә чанх ус дотрнь ке гиж гергндән закна. Бийнь үкс һарад, Манжиниг орна. «Эврән эс хәләхлә, яһж далдлснь, яахар бәәхнь темдг уга» гиж ирхлә, ормторм уга, илмн-җилмн.

Таасад, Окн һазаран һарад, ю-кү кесн болад, эргәд бәәхнь, мөртә күн шуудтан эднә тал аашна. «Ваньк!..»— гиһәд, дотрнь киит дөрәд, хәәрсн болад одна. Басл чигн ширтхнь, мөрнь таньгдад бәәв.— «Шар бәәжлм, нохадь, хар өрлә яһж йовна, күүнә сүмс авад?»

Шар мөн, ирәд, бууһад бәәв. Мендләд, герүр орн йовж, ямр бәәхинь, яһҗахинь чигн сурад, эк-эцкәсн халун менд авч ирсән келсн, өңг-зүсинь, бәәдлинь аҗглхнь, дегд санамр, тавар. Әәх, сүрдх юмн угадан шаху. «Дими чигн йовсн биз,— гиж Окна дотрнь төөнрж, бийинь төвкнүлнә.— Эгч чигн илгәсн, менд медәд ир гисн...»

Болвчн батлс гиһәд сурна:

— Дими йовбчи, Шар? Хар өрлә...

— Хар өрлә гини? Деертн үд болж йовналм...

— Герүр ор, цә у, кергән кел...

— Керг дала юмн уга, хапр-җапр...

Йосар төвкнсн Окн түрүләд, ирсн зееһән дахулад, герүр орна.

— О, зеегә күрәд ирвш!— болҗ Окна гергн Анкш байрлсн болна.— Эгч, күргн ах ямаран?

— Сән,— гиҗ гиич уралан һарад суупа.

— Дигтә цәәлә харһҗ ирвә,— гиһәд Анкш эврәһән келн йовҗ, ааһсар цә кеҗәнә.

Окн Шар хойр ширәд суув. Анкш залу талан хәләсн, хойр нүднднь сурвр гилвксн, «яахмб, һарһхм бишви?» гисн болад одв. Окн әрә гекәд, чирмәд оркв: һарһ гиҗәхнь ил. Анкш арһул хучабүркә болсн хамгиг дарата хәәсн деерәс авад, бүркәсинь өргәд оркхла, махна даавртa, еңсг сәәхн үнр каңкнад, хамр авад, шүлс һоожулад бәәв. Мел дарунь ик чиги тавгар дүүрң махиг,— өөкнборнь тегш гихәс, дегд тарһн болдг өңгтә, шуд шарлад, тнигх дутман җилв улм күрнә,— Анкш авч ирәд тәвәд оркв.

— Шүүс ке,— гиҗ Окн келәд, хойр ханцан хооран кеһәд, шамлҗ йовна, цуг бәәдлнь «иджл авх кергтә» гисн бәәнә.

— Белнлә, кечкләв,— гисн гергнь бичкн ааһта шүүсиг эднә өмнь тәвн, бийнь доран сөгдәд оркв,— идхнтә, эсклә көрч одх...

— Зеегә, ид, бичә эмә,— гиһәд Окн ик чиги зүсмиг, мел өөкн тернь, шүүрәд шүүслҗәһәд, амндан кен,. үмкәдл бәәв: җаҗлҗахугань медгдхш, үүмүлсн болҗаһад зальгчкна. Хойр оочарнь тосн һоожад, хойр һарнь бас тер, болв төр түүгәр кеҗәхш, шүүрәдл үмкәд бәәнә. Хуучна үгд ордгар «салаһарнь тосн һоожна» гидг эн кевтәла? Гиич чигн наһцхасн дутҗахш — шүүрлһнь бас гем уга. Ода деерән кень чигн ду һархш, тагчг.

Болв цадад ирснь ил, Окн кекрәд, шүүрдгнь невчк номһрад, хурһн болһан доласн, хооран суух дүңгә бәәнә:— Зүркнд күрәд, һульһули гиһәд бәәсн бийнь, хойр нүдн, му заята юмс, ханҗ өгхш,— гисн эзн мусхлзад, гиичүр хәләнә. Тернь бас күзүцә болсн, ханад, чирәһәснь герл һарсн бәәнә.

— Әврә юмн бәәҗлә энтн, наһцх,— Шар хобсн гилтә тавг тал өргәрн заана, алсн үкр келҗәхнь ил.— Кесгәс нааран иим мах, ним кевәр идәд уга биләв. Йосар чееҗм девтвә.

— Чамаг, зеегән ирхинь медәд, бордсн һунан аллав,— болҗ наһцхнь каңкшлна.— Нә, зеегә, келн бә, зәңгин сәәнәснь...

— Цаатн Сычев гиһәд, Кавказ талас орҗ ирсн, өмн бийиг таражадгчн, бас чигн энд-тенд төвкнүн биш гинә. Биди яахмб, наһцх? Иигәд, ичәндән орсн зурмн кевтә бәәлдхмб?

— Хавр күләх саната биләв, дулархиг.

— Манахнд төр төвкнв гиһәд,— Шар бирчисн болад одна,— мана сотьниг өмәрән, тер нутгудт нөкд болтха гиҗ йовулсн, ода деерән әәх юмн уга, наһцх.

— Яахм гихәр?

— Аһшихн харһнҗах хальмгудт дөң гиҗ, буудя-юм цуглулсан күргҗ өгхмҗ. Маңһдур мана өөгәр тер ачлһснь һархмҗ. Минниһәр болхнь, тиим, амар бийнь орҗ ирҗ йовх юмиг, наһцх, алдад керг уга. Буудя хавртан чиги үлдшго.

— Зөвтә үг! Зуг лавтайй?

— Лавта,— гиж Шар гекв.— Намаг, наһцх, әәмгин ахлач сегләтрән кеж авхар бәәнә,— тегәд, наар гисндпь одлав.

— Намий?— Окн шуд өсрәд одна, ормаһад, эс итксәр зеегүрь ширтсн, тас чирмлхш.

— Нань умшдг, бичдг сурһульта күн уга болхла, яһната?

— Манахсиг наар гих кергтә.

— Би дуудчксв, наһцх. Кесгинь кесгәс нааран нам үзәд чигн угав,— Шар босад, һархар седнә.

— Уга, зеегә, тиигж болшго,— гиж Окн хөрнә.— Чи ода кеплә чигн харһх зөв угач. Минь иигәд бәәснчн, дораһар, эс медгчәр зәңг өгчәсчн дала юмн. Тер төләд чи урдкан уңгарнь уга кесн күн болад, цань уга цевр, чик бәәж, бийән иткүлх дутман, үнчн өсәд бәәх зөвтә. Мел сүүдр чигн чам деер тусх уга болдгар беркл саг бәәх кергтә. Дораһар, күргн ахар дамжулж залһлда кехмн, зуг бидн хойр, талдан улс орлцулхмн биш. Чи, ухата көвүн, яһж хоран, кенд күргхән эврән медхч. Хәлә, шинжл, йилһрәд бәәх... Иигәд, зеегә, хәр, менд йов, герткстән менд кел...

Тегәд, Шар хәрж йовна. Мөрнь арһул, хатрхв-бәәхв гиснә хоорндаһар савлсн, бийнь терүнә йовдл дахж хавтасн, тоолвртан авлгдсн: «Наһцхин келдг үнн,— гиж дотрнь төөнрнә.— Тедн дотр эврә болж өгх дутман мини үн өсхнь алдг уга. Медхм, үзхм, сонсхм дала, тиигхлә, би наһцхдан чикнь, нүднь болхм лавта. Тиигхлә...»

* * *

Окн бандан цуглулад келжәнә:— Ода эс болвчн, нар-ус һарһад, Ханарн орхм, залус.— Тер төләд хотан батлх кергтә. Эндрманһдурт нег ик төр күцәхмн, тегәд, хавр күртл эс медсн болад, чикән атхад кевтхмн. Бедртн, белн бәәтн, би эврән йовад, ю-күүһинь шинжләд ирнәв...

Заавр авсн залус бедрх болад хәрлднә, толһачнь мөр тохж авад, Яңхл орад һарна. Үд кецәһәд, зөвәр болсна хөөн эн селәһәр орж ирнә. Уульнцин утар йовад, тал дундаһар бәәсн лавкин һаза одж буунa. Мөрән уяд, олң-татуринь сулдхад, нәәһинь олсн бола бәәж, Яңхлын ар захур харвна, зуг юн чигн үзгдхш. Кесг болсна хөөн лавкур орна.

— Гришк, менд!— гиж Окн хоолан ясн йовж, һаран лавкчд өгнә.

— Аа, Окон!— үксн-хатснь босж ирсн мет байрлсар тосж, һарнь атхна.— Маниг мартад уга билч!

— Таншгинь мартп гивчн, гесн мартулхш,— Окн гесән хойрһурв цокад авна.— Нә, наадн-шогас урд ямаран бәәлднәт?

— Ямаран гихв, иигәд-тиигәд, бәәнәвидн гисн нерн...— Лавкч гүүнәр санаалдад, хойр талан заана.— Хот-хол чигн уга, эд-тавр

гас. Хәләхнчн, хоосн тәгәрмүд... һарһад деернь тәвн гихлә, тәвднь уга.

— Тадн, икин түв һазрт бәәх улс тингҗәхлә, манг, кеер йовх малмхулмудыг, яһҗах гинәт?— Окн, лавкд нань күн уга бийнь, тагәр десгәр лавкчур өкәһәд шимлднә:— Невчкн цәәһин юмн, Гришк, олдх угайн? Дарсн-марсн бәәдг болвза, а? Арһлхнчн. арһта эрглнмч!..

— Арһлхугов,— гиҗ Гришк марзана,— зуг үнтә. Балһса нег жуульг яршг цә авч ирлә, сурсинь өгәд авбув. Меднәв, хальмг нә хәтәр болсар тадниг түрҗәхинь. Кеду кергтә?

— Кевтнь авнав!

— Уга, болшго. Наадк мини таньлмуд яахмб? Бас толһань өвдсн, яхлсн-ярсн ирлдхугов.

— Кедүг өгхәр, тегәд?

— Тавн ширәс үлү арһ уга.

— Ода яахв, Гришк, чамла ноолдхм биш,— харм төрсәр Окн санаалдна. Бийнь цааһан: «Чамаг иим зөөртәһичн медсн болхнь юнх күн!»— гиҗ ухална, терүгән дархар худлахар байрлсн болна — Бас хәәрлх юмн угайн?

— Нань юуһан чамд өгхви?— Гришк хәләцәрн «уга» гинә.

— Эд-таврас юмн угайн?

— Невчкн сәрпүн олдх...

Тингҗәхнь, һаза шууглдсн болад одв. Гришк терзәр хәлән: Мууха дала көлгн болҗахмб? Цуһар ачлһта,— гинә.— Чумакуд кевтә...

Окн керглсн бәәдл һархш, бас чигн авх юм хәәсәр эрәд болһниг бүртксн бәәнә. Хәргәд, кесг күн һазаһас орҗ аашна. Ардан ирәд хәләхнь — арзалдсн, ик-ик юмс, шуд лавк дүүрч одв. Тәмк, тамс, хустг сурлдсн, алькнь чигн уга болсн, тегәд, негнь хәӊкнкәнә:— Манахна лавкс хоосн, энд нег үлү бәәҗ...

— Тапахна гисн, залус, альдасвта?— болҗ лавкч соньмсна.

— Аһшас...

Залус һарлдв. Удсн уга, чинхнь, хард-хурд гисн терглә көрә һазрин алрунд цокгдсн, хаалһарн болв. Окн ардаснь терзәр хәләсн: 25 тергн, ядхдан хөрәд пуд ачлһта. Буута йовхнь — һурвхн күн. Негнь — өмнк тергнд, наадкнь — дундаһар, һурвдгчнь — хамгин ардкд суусн йовна.

Теднә хөөн кесг болад, бас чигн ю-кү Гришклә күүндәд, дала юм, кергтә, керг уга тоотыг эвүнд даалһсн, Окн хәрх саната бәәнә. Лавкч үүг дораһар шинҗләд, келсинь, бәәх бийинь ажглсн: «Нигҗ күн номһрдви? Йосар ааль-җиилән хайсн барата».— гиҗ шиллвр кенә.

Мендән келәд, дару-дарунь ирҗәх болад, Окн һарна. Мондж лин, довтлс гисн бийнь, эн бийән хөрәд, арһул мөрнә йовлцгар гелонәс һарна. Дарунь, таньдг бичкн довуган ташрлн, «чу» гиһәд ювәд оркснд амр бәәсн деерән даарсн мөрн дор ормасн довтлад,

Ик Манлан ордг хаалһар нисәд йовна. Тиигх дутман мөрнә гүүдллә тоолврнь урлдсн, герт орсн богшурһа үүмж, на-ца терз цокдг мет толһа дотрнь хурлзж, «тоң-тоң» гисн болна: «Тедн Займищд күрч хонхар йовхнь алдг уга. Оратж ирх. Болв селәнд күргәд керг уга. Зуурк багцд тосхла — болҗана. Зуг ора болж өгтхәл, харңһурад!..»

Тегәд, Окн ирн бийәрн, босад зогсҗаһад гишң нег ааһ цә ууһад, белн бәәсн бандан дахулад һарна. Ора болж йовна, эдн багцин тус, нег садрг дотр бәәлднә, хүүв кежәнә.

— Күн болһн нежәд мишг авхла,— тавн пуд болх эсий?— гиж Окн келҗәнә.

— Кевтнь авхм бишви?— болж Манж сурна.

— Ачлһта тергәр яһж зулж һархар?— Ахнь уурлад, шилвкәд авна.— Нежәд мишг авсн бийнь — зун пуд! Зальврад идхлә — дала... Зуг шууган-дууган уга болдгар кехмн. Тер төләд, манахс, түрүләд бууһинь авчкх кергтә. Бийснь көндәһәд керг уга, йовг...

— Харцһурж йовна,— гиж негнь өөдән хәләв.

— Улм сән,— болж Окн таасв.— Оньглад соңсти гихәр. Багц дотр цувад зогсхмн. Түрүн терги намла зерглхлә, сүл тергн чамла, Манж, туслцх. Күн болһнд терги... Бууһан зөрүләд, хай, бууһан гиһәд, һарад ирхлә, хайл уга хааран тедн оддмб?..

Мел сансар болсн, нежәд мишг һуйр, һурвн винтовк авсн, бандитнр земгә омгта хәрж аашна. Эднә зәрмнь тиим амр олзла харһсндан байрлн көөрәд, хүүглдҗл йовна.

— Хавтха Шар яһла?— болж нег залу Окнас сурна.

— Эцкнь керлдәд, тәвсн уга. Көвүһән дәкж йовулхшнв гинә.

— Терти, Окн теңгр, маниг дошулад оркхм бишви?

— Уга,— гиж Окн шүрүлксн болад одна,— чи бийән хәлә, а Шарин тускд бичә санаһан зов... Намаг келж уга болһадийи? Эцк көвүн хайраһинь батлдм болхнь батллав. Тегәд, тадниг сурхар, Шариг мартти, тодлврасн, толһаһасн авч хайтн! Умш чигн бичә үлдәтн!..

— Харм, Окн теңгр, харм! Түүнә ухань, билгнь, зөргнь!.. Авһнр, Цаһан-Һур, Дунд әәмгәр бидн күүчхд түүнә һарһад йовсн аальнь гихлә...— дууч аман бәрәд, ода ирж өврсн йовна,— дәрк, дәрк, Дунд әәмгин ахлач Цеднә Сарңгиг үснәснь чирәд...

Окн үнндән дурго болсар үүнүр һаллзад, нам хамрнь сартхлзсн болад одв:- Уга ке, март гихлә, уңглад суух!— гиж аралджана.— Баахн көвүн, бәг болхн гертән! Эсклә йовг, сүрһуль сург, арһта болхла, йосн-ямын захас чигн татлдж йовг, туслх, дөң-нөкд чигн болх зам харһад бәәх... Кен медлә? Тегәд, цуһар соңстн мини заквр: йир яһдг болвчн, юн учрвчн, кентн чигн Шариг үзж, медж йовсн угат! Кемр негнтн эн заквр эвдж гилә, намла, мини һарла харһхнь алдг уга!— Окн барун нудрман деер өргәд чичрүлҗәнә.— Бас батлад, тодлад, авчктн гихәр...

Саак бичкн нуурин көвәд ирсн, хулсна захд зогслдсн бәәнә.

Окн мөрн деерәсн бууһад, мишгтә һуйриг өргҗ авад, өөрән арһул тәвб. Наадксны яахар, ю кехәр бәәхинь эс медҗ, алң болцхасн, тагчг хәләлдәд бәәнә.

— Манахс, яһҗанта?— гиҗ Окн хоолан ясна.— Бууцхатн, өөрән бас буулһад, нааран, эн мишг деер хуратн...

— Энтн, тегәд, юн болҗана, а?— Нег залу хойр талан хултхлзҗ, наадксурн хәләсн, дөң хәәҗәнә.— Авч хәрхм бишви?

— Тиигҗ бәргдхчн дуту бәәсн болхла, Канур, авад хәр,— Окн энүгәр наадан кеҗәхнь ил, мусхлзад, нусан нииһәд, хамр, аман арчад бәәнә,— Цоохр Яван эдн амрлдад одх...

— Тегәд, яһсн сән болх?

— Дав деер батар далдлх кергтә: шууган-дууган номһрад, э-вәәдән ортл, герүр умш чигн өөрдүләд керг уга. Маниг харлхнь, нам ирәд негҗхнь чигн маһд уга. Һуйр һархла, яах гидг түүнд бәәнә. Харһнҗах улсиг хоос дахулсн, кедү күүнә әмнд хорлсн — негн, әмтнд чидл үзүлсн — хойр, бу, зер-зевинь буласн — һурвн, тонсн — дөрвн, Советин йосид харшлсн — тавн...— Окн тавн хурһан өмнән сарсалһад, күн болһнд үзүлнә.— Мел дор ормднь хава гиҗ һундҗ болшго эсий?

Теднь тас ә тасрад, тагчгрҗ одна. Күн болһн тус-тустан һазр шаһасн, одахн деврәд һарн гиҗәсн байр, өргмҗ хамгнь зовлңд тохрсн — авч хәрх седкл хама?— хар әмән ахлулсн бәәлднә. Окна келсн тедү дүңгә орта деерән дегд даврта болсар эдн шуд диинрлдҗ одсн... Окн болхла, бас чигн келс, күцәс гиҗ ухалсн, цаарлна:— Батын ээҗ уульдг уга гидг. Тер учрар үүнд цуһар арзалдҗахар үрвәд хәрцхәтн. Чи, Манҗ,— дү талан хурһарн заана,— үлд, намд нөкд бол. Сән гидгәр эвинь олхм, далдлхм...

Залус мордад йовад одцхав. Ах дү хойр мишгүдиг әөһәд, одак һазр гер дотран хурана. Урдк кевәрн, нам түүнәс чигн давуһар нәәһинь олҗ дарсн, хәрхәр бәәлднә.

— Невчкн мах авх күн...— Манҗ мартҗв гисәр хуухан маажна.

— Бас ю авх билчи?— Окн шилвкәд, бүтәд одна.— Махн һархла, һуйр һарснас амр болх гиһәдий?..— Дәкҗ эн үг келсн уга, тагчгар мөрнүрн одад, мордад бәәв. Дүнь бас ду һарчахш, мөрндән күрәд мордсн, ахан көндрхинь күләҗәнә. Тернь бас нег батлсар ар-өмнән хәләһәд, тулсн болҗаһад, йовад бәәв. Гентки ардан эргәд келнә:— Хама, яһҗ дарсан күүнд ам аңһадг болвзач! Медхшив ги!.. Энчн цагнь тиим болҗ одв: меднәв гиснәс — медхшив гисн үнтә...

* * *

Яду, түрү болсарн дегд әмтнә мууд орсн 1921 җил чилҗ йовна. Цөөкн үлдсн малан, цәәһин үс кеҗәх үкрән бәрнә гидг беркл күнд болсар әмтн харһнад, өргәрн дөңнәд теслцҗ үвләҗәнә. Хәрнь, орн-нутгин өрәлднь гишң тиим түрү учрсн бийнь Советск

правительств хот-хол илгәhәд, эс доңнәд, эс дамжсн болхла, нам күн үлднә гидгнь кецү.

Лаган гиhәд — теңгс көвәд бәәх, зөвәр ик селән. Орс, хальм гуднь семрү, заагарнь хасгуд, маңhдуд чиги хара биш. Нурhмь мел заhсчнр: hолын, теңгсин шүүгүлд йовдгнь олн, бәрәд авч ир сиг эд-бод кедгнь, салгудар көдлдгнь бас элвг.

Тегәд, лаганахн, hанцхн эдн чиги биш, теңгс көвәхн Цуhар, усна нилчәр, заhсәр көл келдсн, теегихнәс невчк деерхн үвлзжәнә. Илнь келхлә, бас күн жилвтх дала юмн уга, болвчн невчк арhта. Ардк hолдан гөлм татсн, эсгхлә килвә хайсн бийнь чанж идх заhсан, үүрмг, муухн чиги болг, бәрнә.

Өлсх, түрх, зовх тоотыг дуту уга үзүлсн хөрн негдгч жил тегсв. Мууhан авад әрлтхә, дәкж тиим му бичә үзгдтхә гиж, Цуhар зальврж, урhжах хөрн хойрдгчиг элвг-делвг болх, хамг түрү-зүдүг хамад уга кех, бәәдл-жирhл мана ясрх гиж нәәлсн лаганахн Шин жилиг тосад йөрәлдсн, чидл күрсәрн, чадсарн уггтлда бәәтлнь, гентки январин хойр өрүн таш-ваш болад, үүмлдәд одна.

Тиигн гихнь, есаул Сычевин банд болна. Цуhар согту, хадг, хамхлдг, шатадгнь теңкән уга чигн. Эдн Бирюзякд Шин жил темдглсн, уулджл, көөрлджл бәәдг болна. Сычев бийнь шал согту, нәәхлсн, дәәвлсн, столас столур одад, күн болhнла чирк харhулсн, өлкәдәдл йовдгчн. Гентки эн зогсад, зелиж одсн нүдәрн энд-тендән хәләсн болжаhад, пистулан татж авн, өөдән hурв хаhад оркна. Цуhар өсрж босад, ормалдад одна.

— Зергүд, соңстн нама!— гиж Сычев хәәкрнә, бийнь пистуларн деер хүрүлсн, кесг зоhдад авна.— Шин жилд белг эс кесн — мана ик энду! Терүгән чиклх кергтә. Минь ода йовхм, Лагаг одж авхм! Мөрдән тохтн, зергүд!..

Согтуhар hарад довтлсн бандитнр адhлдж, өр цәәхәс урд Лаганд күрхәр, амрар энүг эврәhән кех саната, көөрлджл йовна:

— Тустан найхн дууна, хаалhар болхла, зуунас тату биш гинә...

— Шин жил уггсн улс маңhарлад, толhань өвч эс бәәхнь..

— Санамр унтсн улсиг нөөрму кевәрнь орнднь бәрәд, дотр киилг, шалвртаhинь көөж hарhад, киитнд чичрүлхлә... «Хи-хи»,— гиж нег ик шар залу элк хатна,— үүл түүнд бәәнә!..

Лагаhар банд орн гиж йовна. Гентки таш-ваш гисн болад одна. Халһан эклэд, улм чаңhрад, сумн асхрдгнь давад ирнә. Энтенд хәәкрлдәд, чишкәд, үргсн мөрд ниицхәлдәд, хәләхнь, сәрәхләд-сәрәхләд унлдад чиги йовцхана. Сычев чочн тусчкад, нам сүрдәд hарад зулхар седсн бийнь тотхад оньглна. «Хасар дунихнь, дала чидл уга,— гиж ашлна.— Хәрү эргәд гүүлдхлә, ардаснь көөлдәт тарахнь алдг уга. Яhдг-кегдг болвчн дәврәд, бөк-цохан эс олхла, сән биш!»

Сычев дөрә ишклж босад, пистулан хойр талан хүрүлн бәәж:

— Нама дахтн!.. Нама!..— гиhәд, мөрнә дел деер өкәсн, хан йовж

онглад, уралан шурhад орна. Энүг дахлдад, бандвь бас сана авсн, дәврнә, hаруhарн hару эс кеҗ йовхнь ил.

Ахр гихәс биш, зөвәр чаңh бәрлдән болв. Эрктнә нутга сотнь өмнә сөрлт өгч, зөвәр ик hарула бандыг харhулсн бийнь, чидләс нилл давсн учрар Лаган Сычевин болв. Эн дегд хордхларн: «Ю чигн бичә әрвлтн! Кениг чиги бичә хәәрлтн!»— гиҗ заквр өгнә. Тернә зөв авсн бандитнр Лагаг шуд булhчад, тонхинь — тонад, эс болхинь хамхлад, шатаhад, селәг куддм болхар кудна. Военком Хренов командир Эльдеев хойриг олнд үзүлҗәhәд хана. Болв Сычев Лаганд удхш, өлг-эдиг ачҗ авад, Бирюзяк орад эрлнә. Тииглнь учрта: Әәдрхн талас кермәр церг күрч ирхлә, тескәшго гиҗ санана.

Баh Дөрвдәс боли Лаганас ирсн зәңг зөвәр үүмүлнә. Партин hацhчин комитетд болн ЦИК-д хүүв кеhәд, Сычев Шапунов хойриг уга эс кехлә, амр уга гиҗ шиидмә. Бюрон болн ЦИК-н члсд, военком Маслов ревтрибуналын ахлач Җалыков хойрт эн төр даалhгдсн, хойрулн чигн чидлән, арhан әрвлшго болҗ нег мөслснь лавта. Нег отряд дахулсн Маслов Баh Дөрвдән орҗана. «Би тер кишвә домбриг яhдгчн!— гиҗ эн аралдна.— hазринь чигн медиов, бийсинь чигн, җууксиг, үзҗ, сонсҗ йовлав. Бәәрн сотьнла, үр Новиковла хавсрад шаххла, удашгов. Теңгр болдгинь би тер андид, Шанунովд, үзүлсв!..»

Болв Җалыковин даалhвр зөвәр җаңhрта. Сычев гидг — Шанунов биш. Бийнь хазг офицер, есаул, бандвь бас нурhлҗ мел хазгуд, зер-зевнь дуту уга, бийсиь шуд өлкәдлдәд, полкас тату биш. Тиигхлә, эдниг дарх чидл кергтә. Тер учрар нег сотьниг Җалыков бийнь толhалх болна. Деернь немр хойр ик отряд — дәәнә теңгсчнр өггдҗәнә. Негинь үр Бжизанский, наадкинь үр Павлов команддсн, усар Лаганд одҗ hархмҗн. Тендиь Элдәшк Яндhа-Мацга сотьнтаhан күләҗәх болна...

...Зөвәр оратҗ одсн, эмтн ә-вәәдән орчксн кем. Пүрвәхн асхна хотан уухар бәәнә. Тиигҗәхнь, үүдн арhул секгдәд, күн орад ирв. hалын иргд сөгдсн Кензә ормаhад, үүднүр хәләхнь — герләс юмн үзгдл уга, hарарн хальчлн бәәж: — Кембе?— гинә.— Кен орж ирвә?

— Бив, аак,— гиhәд, Шар хоолан ясв.

— Әңгрвчи?— Экнь сарвлзад босҗ йовна.— Дигтә цәәлә харhж ирвч.

— Адhмта йовнав,— гисн Шар уралан hарад, эцкинь өөр одад сууна.— Ямаран бәәцхәнта?

— Иигәд-тиигәд бәәлднәвидн.

— Чи мууха адhмта йовхмчи? Юн болва?

— Таварлдг арh уга, бааҗа,— Шар харм төрсәр саналдна.— Цаати таңhчин военком Маслов нег ик отряд дахулсн ирж. Мел Цоохр Яванла онцлдад бәәдгчн.

— Маслов гинчи?— Эцкнь нимтр сахлан имрсн бээнэ.— Хөөчин Боз гидг күн терчн. Манахна юмн. Амрашгонь ил...

— Наһцхд эрк биш күргтн, арһан хээтхэ.

— Ода кениг йовулдмб? Эврэн довтлҗ гилэ, дегд хол...

— Уга, бааҗа, танд болшго.

— Би яах?— һалын иргэс Кензэ дууһан өгнэ.— Хэрнь, сонҗ уга болх.

Сөөни бийднь бачм зэңг авч ирэд, хәрү һарсн эгчэн йовулчкад, Ханын иргд үлдсн Окн хавхд торсн чонас тату биш. Зулн гихлэ — зулдг арһ уга. Бэн гихлэ — бээдг арһ уга. Седклнь шурдад, шугшад, түңшэд, хойр нүднэснь заядар нульмсн турглад, арчсн бийнь болхш, ард-ардасн һарад бээнэ: «Бэрлдҗ гихлэ — тескэшго! Эс бэрлдхлэ — амрашго! Хөөчин Боз Цоохр Яван хойр Ханыг эргүлэд бүслчкэд, гетэд суухасн хэршго. Тер учрар дав зуур болвчн идҗэх һуйр, мах нааран авсн болхнь. Манҗиг йовулхнь, һанцар авч ирҗ чадшго. Нөкд өгхлэ, нуувчм секгдх. Манҗиг дахулад, эврэн йовхла, залус му санх: маниг хайчкад, ахдү хойр эрлв гилдх. Яһдм болхмб? Мел һанцар йовад медс!..»

Окн мөрэн тохҗ авад, довтлад һарна. Кесгтэн гүүлгэд, бичкн нуурин хулсар орҗ ирн, һазр герүрн адһна. Хэлэхнь, тер кевэрн, кен чиги көндэсн юмн уга. Арһул деерк дарсн, хучсн хамгинь авад, секэд орн, хойр мишг һуйр, нег көл көрэ мах һазаран һарһна. «Эрвлэд идхлэ, кесгтэн маднд күрх...— гиҗ санх хоорнднь, талдан тоолвр адһад хээкрсн болад одна: — Таднд күрчэнэ! А гертксчн яахмб? Ки киилхмб?»

Минь тиигҗ санн бийэрн, эн нег мишг һуйриг өргэд авад, мөрнүрн ирнэ. Һуйриг эмэлин өмн көндлң хаяд мордн, дор ормасн довтлад һарна. Удсн уга, гериннь һаза ирҗ буув. Тосад һарч ирсн гергнлэһэн нам сээтр мендлсн уга. Мишгтэ һуйриг өмнэн авсн, герүр орулад, үүдн хоорнд хайв. Бийнь цааран адһсн, унтҗ кевтсн күүкдтэн күрэд, толһаһинь илҗ йовна. Дарунь өкэһэд үнрчлэд, үмсэд, хооран һарв.

— Кесгтэн иргдх бээдл уга,— гиҗ ардан эргҗ, гергндэн келв.— Кемр намаг сурад, мөшкэд бээхлэ, тас ирхш, медхшив ги. Эн босад зогсҗаһад гишң нег ааһ цээг киитэр ун, довтлад йовҗ одна.

Саак һазр герин өөр ирн, Окн хулсн дотрас өөдэн хэлэнэ: өр цэн гиҗ йовна. «Му заян, гертэн күн кевтэ суудг чигн арһ уга,— гиҗ харм төрнэ.— Кен гемтэ? Чамаг кен гертэсчн көөлэ? Эврэн!..»

Эрэ гиҗ бүкл өдртэн тессн, киитнд даарад, дотрасн дагжулад бээсн бийнь, Окн эвинь олҗ мишг һуйр көл мах хойриг эмэлин ар өмн хойртнь теңнсн, мордад һарна. Мөрнэ чанһ йовдлар, түүнэ аюһар земгэ кевэр ухалгдсн, толһад эс орх юмн уга. Болв

ю эс ухалвчн, негл төр: «яhна йир?» гиж дотрнь мөсн болж киитрүлнә.

Сөөнь өрәлин алднд Окн совг-совг хатрулад, Ханарн орн гиж йовхнь: «Зогс!» — гиhәд хәәкрсн киитн аhарт хәңкнәд одв. Окн, чочн тусчкад, ән сүрдәд, «чу!» гиhәд дәвәд орксн, мөрнь дор ормасн хагдсн мет хурдлад, хулсар авад орв. Ардаснь көөлдн, «таш-таш» тилhж кесг хасн, тов лугшснас чигн тату биш болж, әәснә чикнд хадгдна.

Мөрнә үкн гүүхәр ирсн Окниг наадкснь тосад буулhж авна.

— Бу... бүслчкж кевтәм,— болж тернь тетнж, хулсна захур өргәрн заана,— ке..кезәhәс авн?

— Үдин алднд ирлдлә,— гиж Манж ахдан хәрү өгв.— Тана одсн hазр ямаран?

«Хавар уга» гисәр Окн заңhхас биш, ам аңhасн уга. Бийнь тамтрад, унтрсн көлән тинилhсн болад, йовадл бәәнә. Суухар седхнь, зүркән дарж сууж болжахш. Дотрнь шулм орсн кевтә шуд көтләд гүүхин на, амр-дая өгхш. «Дәрк, дәрк, күн тиигж чочдви? Зүркм пард гиhәд, хаhрна болhув» гиж одак «Зогс!» гисиг санн, чичрәд одна.

— Алдрад hарсн болхнь, ардан хәләл уга одхм бәәж,— болж Окн саналдна.

— Алддгас, Окн теңгр, авад унх талан hарч одж кевтә,— гиж нег нөкднь бодна.

...Өрүнднь, нарн өөдән девшәд, зөвәр болчксна хөөн Маслов Новиков хойр Ханын захд, уухнд зогссн мөрд деерәсн буужахш, хулснас дурнаван авхш. Болв йир юн чигн анч авгдхш.

— Эн ик хулсна альднь йовдг болх гиж бидн таажасн, үр Маслов, одак мөртә күн манд хаалhинь ааhад өгвш,— гиж Новиков келжәнә.— Аль алдар суухинь тавлад медсн... hарhж авх кергтә!

— Яhж?

— Зөв гихләтн, үр военком, нег чигн сум үрәл уга hарhж үзнәв.

— Зөв,— гиhәд, Маслов гекәд оркна,— эклтн...

Новиков невчк уралан йовад, өөрдәд зогссн, хойр альхан негдүлж, дуңгинәр хәәкрнә: — Шапунов! Соңс, Шанунов!.. Кемр нег час болад, hарч эс ирхлә, бийсинтн му хөв: шатаhад, Ханыг түүмрдәд меднәвидн. Хәрнь, эс келвә гивзәт. Дигтә нег час болад, шатаhад бәәхв!..

— Окн теңгр,— болж бас нег нөкднь өөрдәд зогсна,— соңсжанта? Шатад, танд чигн, манд чигн тус уга. Әмдәс болхас биш, әгрснәс — уга!..

— Яахм гихәр, а?— Окна нүднь цусвкад уласн, дотрнь hал зерглсн мет очн өсрәд, киисн гисн болад бәәнә.

— Яахинь әврән медтн, Окн теңгр...

Цааһас, хулсн һатцас: «Шапунов!.. Сонс, Шанунов!.. Һар наа-ран, эсклә... ша-та-ңав!..» — гиһәд ор дарад хәңкисн болад, бас кецү.

— Уй, ңим муульта Цоохр Яван бәәдви! Үүнәс альдчн амр уга: герт кевтүлхш, кеер суулһхш.— Окн уульхин нааһар аралдж, сув-селвг хәәсәр нөкднр талан хәләхнь, теднь бийинь ааргл ад авчксн, селвг'өгх биш, сүр-сүмсн уга, сүүсилдәд, цутхсн зурмнас деер биш.

Тер хоорнд зөвәр болчксн, өгсн цаг өөрдж йовна, болв хәәкрдгнь уурч одв. «Акад юмб? Яһджахинь, яахар бәәхинь эврән үзс»,— гиж Окн ухалад, хулсна зах тал үрвәд йовхлань, цуһар ардаснь дахлдад бәәв, бичә гиж, эн чигн келсн уга.

Хулсна заагар арһул хәләхлә, зөвәр уухнд Маслов Новиков хойр бәәдг болна. Энд-тенд мөртә улс, һартан шатчах һал өргсн, докъя күләлдж, шатахар, түүмр тәвхәр белн бәәхнь ил.

— Арһ уга, залус, эврән үзҗәнәт,— гиж Окн өргәрн өмнән заав.— Һаран өрглдәд һарх болад бәәввидн...

Җалыков цуг чидлән негдүлсн, Лаганас өмәрләд, Бирюзяк темцәд һарв. Хотн, селәһәр эдн орж йовхш. Кен медлә, юн болхинь? Довтлад зәңглчкхнь чигн бәәхд маһд уга. Хавчна хажуһар, Җилктин деед бийәр, хаалһас холаһар һарч йовна. Хохал Элдәшк хойр зерглсн, Бжизанский Попов хойр дахлдсн, өмнк кергән бас нег нәрдүлж тоолж-томжж йовна.

— Күмән шар хулснд күргәд керг уга,— гиж Элдәшк эврәһән келнә.

— Күргхм, зуг орулхм биш,— болж Җалыков энүг чиклнә.— Кеер, эжго тег дунд, келн болсн Күмән шар хулсна иргд, олна хаалһас онц бәәх Бирюзякар хотлан кеж авсн анддуд санамр, амр-тавар бәәхнь алдг уга.

— Лаганас авч одсан идж ууһад уга болх. Чилхләнь, чилмрмүд, дәкәд һарад довтлх, кудх, тонх,— гиж Элдәшк аралдсн болна,— бийсинь эс чиләхлә!..

— Чиләхәр чи, бидн йовж йовнм,— Җалыков үр талан хәләһәд, нүдәрн инәнә.— Тер төләд, үүрмүд, бас нег батлчкхм тихәр. Ирн бийәрн цуһар Күмән хулсар орхм, амрч авхм. Өр цәәхин өргн дор бандитнр тавлад нөөртән орсн, зүүд зүүдлҗәх кемләнь Элдәшкин сотнь — ца захас, мини сотнь — на захас селәнүр дәврхлә, нөөрмү анддуд сүр-сүмсән алдад, хулснур гүүлдхнь ил.

— Эндкь матросмуд тосад хөгхлә!..— Элдәшк «тиим эсий?» гисәр Поповур хәләнә.

— Матросар маасл дулад уга бәәсн болхла, манахс чидлән әрвлх уга,— гиж Бжизанский келж йовна.— Алн цокх кергтә!..

Альхна эрәп әрә үзгдм кемлә селәнә хойр захар «таш-пиш» болад күрҗннәд, лугшад йовна. Хәләхнь, сумнас, чашкас әмд һарснь тарвалдад, мөртәнь — мөрәр, нурһлж йовһар хулснур

гулдж йовна: цээлдэд, дотр киилг, шалврта, эмэн ахлулад зулчснь ил.

Түрүнь хулснд күрн гиж йовхнь, өмнэснь тосад, пулеметмуд ирвад одв: сарсаһад сарвлзад ундгнь дала, цаһан хувцта улс уумад, ургсн хөд кевтэ хурлзад, нег-негэн дахлдсн, яахан олж иткана.

Сычев халда соңсн бийэрн маңһарлад, толһань күндрэд, өвчэхэр керг кежэхш, шуд дотр киилг шалвр хойрта, көл нүцкн кевэрн гүүһэд һарв. Халдан улм чаңһрад, өөрдсн болад йовна. Һаза уята мөрдэс негинь тээлж авн, һэрэдэд һарсн болла. Күм темцэд довтлв. Хэлэхнь, энд-тенд цээлдэд, өмннь, арднь бас зулж йовх улс дала. Зуг һол талас пулеметмуд лугшад, хэлэхнь, хадад хаяд бээнэ, зэрмнь хэрү эрглдж йовна. Пистул, чашк эс авсн, һар хоосндан Сычев һундна. «Теңгр цокна гидг эн! Кавказур зулх кергтэ!.. Кавказур!..» гиж дотрнь шугшсн болна: мөрэн бичкн жим һатлһн бээдгүр залад, дел деернь утдан сунсн, толһаһан дорагшан кеж ташрлсн, довтлжл йовна. Энүг таняд гихв, аль алдрад һарч йовхинь үзж дахлдв гихв?— эмд үлдсн хамгнь тарвалдад зулсн, басл эмндэн күрч йовцхана.

— Һарһж биш эдниг!— гиж хээкрэд, Элдэшк ардан дайлн, довтлад һархлань, сотнь дахад бээв. Удасн уга, һатлһнд күрсн, хаалһинь бөглэд оркв. Алдрад һарснь — һархас биш, үкснь — үкэд, үлдснь бэргдэд бээв: геңгилдэд, көл, толһа нүцкн, дотр киилг, шалврта, тернь бүс угадан унн гихлэнь, һарарн өргж өгсн — басл зута, эвд бээдлтэ гихэс...

* * *

Җалыков партин таңһчин комитетүр ирсн, даалһврта сеглэтр үр Марбуш-Степанов сулдж, энүнлэ харһхинь күлэж сууна. Келх, хаһлх керг-төр дала, тер хамган ухалад, тоолад бээнэ. Эклхнь — Сычевиг дарлһна туск, төгсэхнь — заһсна халх. «Эн төриг эрк биш, минь ода келж медулх кергтэ,— гиж Хохал шииднэ,— эсклэ бачм керг кезэчн чилшго, хооран сааһад, наадксиг ахлула йовтл...»

Гентки үүдн секгдэд, Марбуш-Степанов һарад ирв, адһсар Җалыковд һаран өгв. Мендлчкэд, үүдн тал заана: — Орхитн эрҗэнэв, үр Җалыков, бичэ намд өөлтн, бачм керг харһад, невчк күлэлһснд...

— Учр уга, керг ахлулснд,— Җалыков түрүлсн, ээнь ардань дахсн орлдад ирв. Суулдв.

— Үгин заагт, үр Җалыков, сэн йовж ирвтэ?

— Гем уга, үр даалһврта сеглэтр, Сычевиг хог таслад, Хальмг теегүр дэкж өңгэшго болдгар кеһэд ирвидн. Бийнь, үлдсн-тасрсн хамган дахулад, дотр киилг, шалврта, шуд нүцкэр, эрэ

зулж һарсн, Терг һол темцәд зулв. Тенд уклән олх, кен түүг амәадмб?..

— Ханжанав, үр Җалыков танд, бандас көлтә кедү эркн, берк хамг хооран саагдҗ йовна.

— Би юмб? Ханлтыг соңсх улс — сотня көвүд, матросмуд, үүрмүд Бжизанский, Попов, Надбитов... Зөв гихләтн, би теднд таңһчин комитетин нерн деерәс күргәд келнәв.

— Эрк биш келтн, ЦИК-ин нерн деерәс бас. Танд, үр Җалыков, бюрон болн ЦИК-н членд, тиим даалһвр өггдҗәнә.

Эн хойр зөвәр удан күүндәд оркв. Эс көндәсн төр гиҗ нам угадан шаху. Трибуналын тускар бас заавр, селвг авсн, күр төгәҗ йовна.

— Зөв гихләтн, үр даалһврта сегләтр, нег эркн чигн төр тәвхәр,— Җалыков хоолан ясад оркна,— зуг зөвәр цаг кергтә болх. Ахрар, үкс гиҗ болшго...

— Келтн, бичә эмәтн, хара юм келҗ цаг үрәдг күн бишлмт!..

— Ханжанав,— гиһәд, Җалыков эклв,— усна халх, заһсна төр... Гражданск дән эклхлә, тер идән-будан дотр һолд болн теңгст заһс бәрлһнә керг-үүлиг нег кеҗ эс залхла, дегд эк-толһа уга болад бәәв. Тегәд, 1919 җилин эклцәр Әәдрхнд шишлң залвр «Областьрыба» гиҗ һарв. Эн эргнд хасгин, хальмгин чигн һазр-усар бәәх салгуд, аңндг орм хамг мел үүнә медлд орсн, дурндан заһс аңндг хуурв. Тернь дәәнә бәәдлд диг-дараг зөвәр ясрулад, цуг тоотыг чаңһаһад, земгә туслдг болвчн, талдан халхарн, эн эргнә баһ келн-эмтн заһсна халх промышленность үүдәхднь харшлҗ, тушаһан хальдав.

Бас нег учрнь, үр даалһврта сегләтр, революцин өмн хорим буслһдг билә, Советин йосн тогтсна хөөн нег үлү. Усна көдлмш, заһс бәрҗ, эд-бод кедг керг бичә үзгдтхә гидг, күчр күнд юмн. Болв орс биш, хальмг, хасг улст түүнәс даву. Эдн нурһлҗ хамгин күндинь кеҗ, күзүцә киитн уснд шүүгүл чирҗ, давста таачк салгар түлкдг болвчн, урднь эзнд һазалгддг бәәсн «Областьрыбд» бас тер: мөңгнә бичкнинь авдм, хотын мууһинь иддм.

Болшго болад, дегд даңдхларн, көөркс, герүрн зулдм. Дән дотр, бәрсн заһснь алтнас үнтә цагт, тиимнь орһдулын тоод ордг. Нутга военком бәәһәд, кедүһинь бәрҗ, кедүһин мууднь орҗ, келҗ, шоодҗ, хәрү көөҗ йовсн болхв! Яахв, цагнь тиим билә, эсклә заһс бәрдг күн үлдшго билә. Хот-хол хатяр, түрү кемд заһснас үлү хот альд?..

Тиигҗ һазалдгиг уурулх, көдлмшч улсин бәәдл ясрулх болхла, эрк биш эврә заһсна промышленность һарһхас талдан төр уга. Кесг саамлҗ нутгт чигн, таңһчд чигн би төр тәвәд көөлдә бәәҗ, эк татсм тер. «Областьрыба» Хальмг таңһчла бооцад, теңгсин ар-деед көвәһәр заһс бәрх зөв өглә. Ташр долан салг бидн нәәмәдлҗ авх болвидн. Заһсна халхан өргҗүлтхә гиҗ манд дее-

рәс 100 минһн пуд давс, дала дөң-дамжг өггдсн, эврә «Қалмрыба» залвр һарла.

Мел хоосн улст эннь чигн дала юмн. Болв, үр даалһврта сеглэтр, ода тер кемҗән манд баһдҗахнь нуувр уга. Заһсчнрин дамшлт өсәд, арһнь немәд, эд-бод кедг улсин эрдмнь улм өөдләд, ясрад йовна. Тиигхлә, заһсна халх промышленностиг өргҗүлх кергтә, делгрүлх. Тегәд, би эврәннь тоолвран авч ирүв. Сун бийэрн эрәлчксн юмн биш, унтл, кевтл уга, өдртнь чигн, сөөднь чигн төр кеж, ухалҗ, тоолҗ-томҗҗ йовсна аш,— Җалыков хавтхасн һарһад, цаас өгнә,— оньһад хәләхлә, медгдәд бәәх. Ахрар келхлә, «Хальмг заһсч» гидг акционерн товариществ һарһхмн гиҗәнәв...

Партин таңһчин комитет болн Хальмг ЦИК Җалыковин селвгиг хүүвләд, дөңнх болсн, өөдән бичнә. Күч-көлснә болн Харслтын Совет Хальмг таңһчд тиим товариществ бүрдәх зөв өгнә.

Тер учрар мел дорнь хаһлх кесг төр һарна. Теднә хамгин эркн болн бачмнь — түрүн өдрәсн авн заһсна халхиг һартан авч залҗ, лавта өөдлүлх, өргҗүлх арһта толһач кергтә болна. Таңһчин һардвр нег дууһар: «Үр Җалыков, Хохал Манжиевич!» гилднә. Тиигҗ эн «Хальмг заһсч» товариществин залврин ахлач болна.

Җалыков эклҗ көдлхәсн урд Иҗлин бахлуриг, теңгс көвәг кевтнь эргс гиҗ шииднә: «Һардхин, залхин, заахин төлә, альд юн бәәхинь, альд юн угаһинь, үлү-дутуһинь, тату-тартгинь эс медхлә, ямаран көдлмш бәәдв?» — гиҗ тоолад, һарад йовна. Цуг салгуд эргәд, күчр нәрдүлҗ, хамг тоотынь бүрткәд, сав-саңх, гөлм-урх күртлнь хәләҗ ясхинь — ясулад, немр кедү, юн кергтәһинь йилһәд авад оркна. Салга өлг-эд, сара-бас, гермүд бас бүрткж, нам мөс булдг вихтс чигн аҗглҗ ясултн гинә.

Юмна түрүнд кех, күцәхиг тавлад медсн, нег аю эмтнә ухаседкл, тоолвр соңсҗ, эднлә олар чигн, онц чигн күүндж, хойр дәәнә көлд хоосрад, угархдан күрсн заһсна халхиг яһҗ ахр цагин хоорнд өргҗ өндәлһҗ, өөдлүлхин төлә яахла сән болхинь бас зөвчлсн — тусан күргхнь алдг уга. Бийнь чигн үзсән, соңссан илдкж, сурхинь — сурад, сундлхинь — сундлад, селвгән өгнә. Тааста орм, олзта һазр, амр көдлмш хәәлдәд, һарад-орад йовдгиг уурулх кергтә гиҗ шииднә, одсн һазр болһндан, күүндсн эмтн болһндан эн тускар сансан келнә. «Заһсн гүүниг хәәдг, күн сәәниг хәәдг» гиһәд, кезәнә келчксн үг. Болв келхм тадндан, үүрмүдм минь, мел талдан,— гинә.— Иҗл көвә теңгс көвә хойраһинь эргәд ирүв. Бәәдл альднь чигн нег иҗл: өлн-түрү, дуту-дунд дала. Арһан бархларн, зәрмнь орм соляд, салгас — салгур, һолас — теңгсүр гүүлдәд, кишгән барад, мишгән үүрәд йовлддган уурхмн гихәр: киидән цатан үрәлһн — бийән зовалһн. Түүнә ормд, залуе, ханцан шамлад шунх кергтә, биид туста болх, олнд бас. Талдан

һазрас, талдан улс ирҗ манд тер хамгиг ясҗ өгшго. Эврән кех зөвтәвидн!.. Эврән!..

Җалыков партин таңһчин комитетд ирсн, Марбуш-Степановд цуг үзсн, медсән илдкҗәнә: «Бәәдл күчр му, тату-тартг күзүцә,— гиһәд, эн һарарн хоолан керчсн болна.— Тер тоотыг түргәр яс хин, ясрулхин төлә, ур даалһврта сегләтр, кадрин төриг һал маңнад хаһлх кергтә. Сән дамшлтта, олнд тоомсрта, ардан әмт дахулх, омгшулх, меддг, чаддг һардачнр кергтә.

— Тиимнь, хәәртә Хохал Манжиевич, таңһчин комитетд бас кергтә,— гиҗ Марбуш-Степанов зөвшәрнә,— зуг альдас авхнь медгдхш.

— Заһсна халх, ур даалһврта сегләтр, өвәрц, күн болһн чадшго. Тер учрар долахн кү темдглсн, тедниг өргәд, зәрмднь салг өгхәр, зәрминь залврт авхар...

— Долан гинтә?.. Кен-кениг?..

Җалыков цаас һарһад, даалһврта сегләтрт бәрүлнә. Тернь авад умшна: Һәрән Налҗ, Мухаран Бадм, Нәдвдә Элдәшк, Цеднә Һучн, Басңга Увш, Андрей Григорьевич Мещеряков, Алексей Иванович Езерский... Хм... хм... Зөв эс гидг учр намд мел уга. Зуг нег юм сурхар. Та эдниг сәәнәр меднтә?

— Тавн хурһан мет,— Җалыков өмнән зун һаран сарсалһна.

— А Мещеряковиг?.. Тертн хаана йосна ямт эсий?

— Үгитн би, ур даалһврта сегләтр, бәәһасн меддв. Советин йосна өмн, цаг зуурихн бәәхд, бидн хамдан нам земск залврт чигн суңһтдҗ йовлавидн. Чикл күн. Сурһульта, әмтн таасна, тоомсрлна. Түрүн өдрәснь авн мана йос дахснь тер, ааль-җиил уга, үнәр бәәдг күн. Наркомнацд Хальмг онг чигн толһалҗала, член ЦИК...

— Мини сурдгм, Хохал Манжиевич, учрта. Эңүгитн дораһар муутхҗ, кесг бичг орҗ ирсн бәәнә, хаана цагт хальмгуд эдлгҗ йовсн күн гиҗ.

— Худл, ур даалһврта сегләтр!— Җалыков өсрәд босад одна. — Мана яндһа-мацгахнас суртн... Кен бичсинь, яһад бичсинь медҗәнәв. Урдкнь тиим Мещеряковиг биш, угатя йовсн, революционер, большевик Капуковиг ховлад, муулад, суулһхар седсн улс, кениг эрвлдмб?..

— Суутн, Хохал Манҗиевич,— гиҗ Марбуш-Степанов маасхлзна,— иткҗәнәв, танд иткҗәнәв.— Бийнь энүг хәлән бәәҗ, байрнь өрггдәд, дотрнь уудсн болад одна, ухална: «Иимнь, чик, үннч һарнь, элвг болхнь яһна! Мещеряков үүнд кемб? Нег орс, тиигчкәд, хаана йосна ямт йовсн... Харсҗах харслһинь!..»

— Бас нег сурхм, ур даалһврта сегләтр, теңгс көвән хальмгуд одачн нүүлдәд бәәдгиг баһрулхин төлә, эдн цуһар бүүрлдг болдгар хотдуд, селәд элвгәр һарһх төр эрк биш күцәх кергтә. Салгуд олн болх дутман, заһс бәрлһн өсх дутман, тернь алдг уга,

кедлх улс улм керглгдх. Тиигхлэ, олар хурад, бүүрлсн хотн, селэн болhнд школ, больниц, клуб, лавк болн нань чигн тоот hарһхла, эмтн улм шунж кедлх, куч-келснэ hарцнь еедлх. Кергтэ хамгар эмтиг теткчкэд, кедлмш пексн туста.

— Тернь тер,— Марбуш-Степанов саналдна,— хаhрха дала... Болв заhсна халхиг деңнл уга бээж болшго.

— Ханжанав, үр даалhврта сеглэтр,— Жалыков босад, hаран егнэ,— бидн, заhсчнр, кучэн, келсэн эрвлшговидн. Цуг арh-чидлэн, эв-арhан олзлад, темдглсэн күцэхвидн...

* * *

Үвлин тес арднь орж белдвр кесн заhсчнр чигн, салга кедлмшчнр чигн басл гидгэр гелм-урхан, сав-санхан арднь орж ясад, нэрдүлж диглэд, хавр болхиг, мөсн унхиг күлэлдсн бээнэ. Күүнд еегдшго, кен чигн бийсинь меклшго, hазалшго зөв авчксн улс эрт тенгсүр орж, икэр заhс бэрх, элэдэр менг болhх сана зүүчксн, йир кинж бедрҗэнэ.

Жалыковд, эмтиг үгдэн орулсн, ода кертэрн, ашин сээhэр теднэ итклинь батлх болсн күүнд, амрл, суудл тас уга. Ижл кевэг эргэд ирн бийэрн удхш, тенгс кевэ орад hарна. Альднь чигн күрэд, дуту үзхлэрн, хажуhарнь тагчг давхш, негинь олад, батлад, болзглад оркна.

Хойр дола хонад гишң ирсн, бийэн уhажана. Гергнь, Екатерина Романовна, ус халулад, деернь кеж егчэнэ. Хохал екэсн, хойр далнь шовалдад, зевэр муурсинь бардмлад бээнэ.

— Күн иигж эцдви?— гиhэд гергнь хойр далынь hарарн дарж үзнэ,— тонталдад, арсичн шу цокад, hарн гилдэд...

— Учр уга, Катя минь,— гиж залунь толhа-кузүhэн уhан бээж, заагарнь белвэлнэ.— Ясн бүтн болсн хеөннь, махн урhхнь юмн биш...

— Дэн-дажгин халхар йовад, бандсла кеелдэд, унтл-кевтл уга бээхлэ, сандг билэв: цагнь тиим, хортнла тиигж эс ноолдхла, чилмрмүд, чилж егшголм гиж! Ода тедниг уга кеhэд, дарад, тараhад кееснэ хеен, амр-тавар кедлмш hарсн бийнь, гертэн эс бээнэч, мел кеер йовнач, ууж — хот уга, унтж — нер уга, арсн ясн хойр болад...

Хохал толhа, кузүhэн арчад, киилгэн емсж йовна: — Катенька,— гинэ,— би чамаhан мини зовлнгиг меджэх гиhэд йовдг...

— Медвчн яахв?— болад, Екатерина Романовна шуукрад саналдна.— Кевүндэн санам зовна, түрүлэд сүрдг билэ, күлэдг.. Ода нам ижлдэд хуурва: уга — уга... Еерк улсас ичнэв.

— Юңгад? Юундан?

— Шидр hаза гергчүд күүнджэсиг зервк соңссн: юн гижэво болhнач? Намаг еегэрнь давад hархла, негнь негндэн келжэнэ:

«Өөркчн багш болад канцклзад бәәнә, биинь залу уга болдг өнгтә. Нег хар юмн ирж хонад, йовж одна».

— Намаг келҗәхмб?— Җалыков ха-ха гиһәд, элк хатад инәнә.— Хонад йовж одна гини?..

— Чамд инәдн...

— Катенька, бичә өөл,— Хохал гергнүрн өөрдәд, маңнаһинь үмснә,— эн хаврин соргиг экләд, көдлмш эвтән тусхла, амн андһаран өгнәв, төрүц...

— Әрлһә, Хохал, андһар гисн юн биләә? Би чамаһан эс меддг биш. Чини көдлмш гидг — чилшго, цаг, сул цаг чамд олдшго. Кедг юмн уга болвчн, чи хәәһәд олхмч...

— Ода яахв, Катенька,— гиһәд, Җалыков инәмсглн саналдад, столур ирәд сууһад, белн цә авад ууна.— Меддгдчн ханжанав. Нә, тадн яһжавта? Ямаран бәәвтә?

— Бидний?.. Хойрулн чигн балһснд иҗлдж ядад, мел эвгәрсн болад...

— Чи басй?— Җалыков өврсәр гергнүрн хәләһәд, инәмсгләд бәәнә.— Балһсна күүкн балһсндан бас күүнәшдви?

— Чамаг наадан кех гиж сана биләв,— Катя залу талан өөрдәд шахлдна.— Өрүнд хойрулн школур һарад йовнавидн. Күн дала харһна, мендлх биш, нам хәләхш. Бидн чигн мендлхшвидн... Мана Далвнд болхла, школд күртлән, тендәс хәрж иртлән, зууран кеду күүнлә харһж, мендлхлэнь — мендләд, күүндхлэнь — күүндәд...

— Тиигхлә, хәрү нүүхм болвза?

— Бидн буру гишговидн. Ваня-Маца мел өцклдүр келҗәлә, Агаша ээжиг санҗанав гиж.

— Намий?.. Сурһульнь ямаран?

— Ончтаһас оңдан темдг авхш. Урж өдр багшнь кесгтән биим бәрвә, көвүнтн гинә, Екатерина Романовна, күн магтж ханшго гинә: ухата, болһамжта, һольшг гинә.

— Давулж магтад тарадм болвза, а?..

Залу гергн хойр бас чигн кесгтән суулдад оркв. Эн хойрин байрнь цальгрн гисн, невчкн үчрсн сул цаһан нег-негндән белглж, ю-күүһәрн хоорндан хувалцж, таарад күүрлсн, нам сөөнь өрәл давад, кесг болчксинь кергтән авчахш. Бас кезә иим байр үчрна гихв?

— Удан бәәхвчи, аль?..— Екатерина Романовна залуһиннь нигт хар үсинь нежәдәр гишң йилһсн, энд-тенд харһсн цаһан болсинь түүһәд хаяд, заагарнь нам үнрчләд таалсн бәәнә.

— Хойр-һурв хонад йовнав,— гиж Хохал босна.— Хавр өөрдж йовна, хамг тоотыг чаңһах кергтә...

Лагана һольн көвә дегд шуугата. Теңгсүр орн гиҗәх залус, заһсчнр, тедниг һарһж ирсн өрк-бүлнь, таньл-үзлнь; нурһлж медәтнр, күүкд улс болн бичкдүд, хоорндан келәд күүндснь нег-

дод, нир-нир гисн болад бәәнә. Чиңнхнь, энд-тенд: «саглж, болһаж йов... нег-негән хәләж, нүдн-амн болҗатн... Үчр уга, санаһан бичә зовтн, хәрнь, бийсән хәләлдҗәтн» гиһәд, сүв-селвг, заавр дала.

Теңгсә сав-саңхс гихлә, шуд зергләд орксн, бичкн дольгана аюһар әрә нәәхлсн, дәәвлсн болад, урлданд орн гиҗәх күлгүд кевтә дор ормдан әрә тесҗ, саңнаһарн нааддг мет бәәлднә. Тедн дунд шүүгүлә савс, арднь уята пучалксиь һәрәдлдсн, унһта гүд гихм, үрглҗлдәд, цань һордһр-һордһр эрйүшкс дор ормасн үргәд довтлад һарн гисн үрә мөрд кевтә эднә дарунь элә дхн-элә дхн оңһцс ялдрсн, шин хар хәврһнь гилвклдсн, бас дахн байслдад, доран тогляд бәәлднә. Кесг савс җилкән өргчксн, терпь бүрнкүрҗ борлсн эргнә өңгд цәәҗ йилһрәд, чилм цаһан зүсәрн төөнрҗ..нүд авлна.

Болв сав болһна, ик-бичкн гиснь йилһл уга, харул деернь улан тугмуд делсҗ, салькна аюһар сәрвкҗ, күн болһиг уралан көтлсәр өмгшаҗ, байринь өргнә, седклинь сергәнә. «Өмннь болхла, эднә ормд эүсн-зүүл зер цоохр вымпел — манилкс делсдг,— гиҗ Җалыков тодлсн, олн дотр зогсҗана.— Теднәр, тегәд, кенә савинь, кенә шүүгүлинь меддг. Ода болхла, эзнь негн — улс: улан цусан асхад, йосан һартан авсн харчуд бийснь эзн болҗахин темдг — деер делсҗәх Улан тугнь!..»

Җалыков ардан эргхнь, өөрнь Мещеряков, Езерский, һәрән Налҗ, Нәдвдә Элдәшк дөрвн зогсҗана, бас «Хальмг заһсчин» сав-санх ямр кевәр бедрҗ, теңгсүр орхар бәәхинь үзҗ, һәәхҗ, күн болһн эн тускд бас хүвән орулсан тодлҗ байсҗана.

— Андрей Григорьевич,— гиҗ Хохал Мещеряковд келҗәнә,— би эднлә теңгс орнав. Эврән, нүдәрн үзхәр седҗәнәв, яһҗ, ямр кевәр эклхиг. Тадн энд белн бәәтн, бас нег ю-күүг сән гидгәр диглтн. Санхнь, маңһдур асхлад, сө дүләд чигн, заһсн эклә д ирәд бәәх. Цаг үрәһәд керг уга. Әрвнц болһниг әчлһинь буулһад, хәрү йовулад бәәтн, заһсинь үкс гиҗ эд-бод кетн..

— Хохал Манжиевич, бичә санаһан зовтн, торвр һарх уга,— гиҗ Налҗ хәрү өгв.— Эзнә заһсн биш, эврә бәәнм, нег хадр үрәшговидн!

— Нә, йовх болад бәәввидн,— гиһәд, Җалыков эднә һаринь атхад, мендли бийәрн салад, түрүн сав деер һарад ирв. Минь тер агчмла җахринь өргсн болла, архланас алдрсн сав урсхул дахҗ чичрәд көндрәд һарсн, салькна аюһар туугдад, хурдлх деерән һарчкв. Үүнә ардас наадкснь дахлдад, басл чигн гүүдлнь немҗ, цүврәд одв.

Усна көвәд бәәх улс кесгтән тарл уга, эртц эргәд, сав-саңхс үзгддгнь ууртл, һарарн дайлад үдшәсн, «элвгәр заһс бәртхә, олзта-орута иртхә» гиҗ, йөрәхнь — йөрәсн, зальврхнь — зальврсн, захас «тиим болх, тиигх» гиҗ дотран нәәлсн үлдв.

Заһсчнр, Җалыковин келдгәр, «панчад оддг хармуд», шуд чеежәр адһсн, шулуһар тенгст күрч, «ходад дүүргәд утхх» болсн, хоорндан шоглсн, инәлдсн, Иҗлин бахлулар орҗ йовна. Хулсн, зегсн харлад, эрс мет зогссн, шовуд ниргәд, авад һарад бәәнә. Болв тер хамгар күн төрүц керг кеҗәхш, мел өмнән гердсн, савин гүүдл хашндсн болҗ тенүлнә..

«Тенгс!.. Дөрвн талан делвәһәд, тенгрлә холдан теврлдәд, хаарн хәләвчн эн-зах уга үрглҗ усн налана!.. Хохал түрүн эврәннь йовдлан тодлна: «Өдрин тес гилтә усчад оркснa хөөн, асхн болн гиҗәхнь, Зольвн генткн докъя өгсн, «түрд гитн, манахс» гисн. Тер ормдан гөлм татад хонсн, өрүнднь босхла, дала заһсн торсн!.. Ода яһна гилчи?»

Генткн шудрҗ йовсн сав гүүдлнь номһрад, җилкнь хурагдад, дор ормдан чичрәд бәәв: «хард-таш» гилһәд, җахринь хайсн сонсгдв. Хәләхнь, караван кевәрн зогссн, негнәннь чигн җилк цәәхш, буугдҗ одсн, зуг харулмуднь шовалдад, улан тугмударн хоорндан дайлсн болад бәәнә.

Удасн уга, заһсчнр гөлм-урхан йилһәд, тәвхинь — тәвәд, татхинь — татад, кехән кечксн, хотан уулдхар сууҗана. Тенгсә зокалар түрүн эдлвр — хатасн хадриг хар өдмгтәг идчкәд, ардаснь агта хар хальмг цәәһәр дарулад оркдг зөвтә юмн. Тегәд, Җалыков бас хүвән авсн, хадриг утднь шу цокад, зооһинь салһад иджәнә: энд-тенд шалжнгнсн болна, төртән эн авчахш.

— Сонсҗанта, Хохал Манжиевич, торад бәәхинь!—гиҗ баахн шар көвүн байрлҗана.

— Эн кевәрн болхла,— медәтәвр одмн Бора сахлан илнә,— бәәс гиҗәһәд, гөлмән эргх кергтә, дүүрч одсндан шаху, мел «шал-шал» гиһәд...

«Тернь үнн!» — гисәр, «шалд-шулд» болад, усн цацгдад, гөлмин һасн чичрәд одв: — Мәәкр!— Шар көвүн һәрәдхин нааһар бәәнә, захин гөлмүр зааһад, бас чигн шалжнгхинь күләсн ормана.

— Мәәкрчн гөлмим бичә шу цоксн болтхал, әврәл юмн болдг өнгтә...

Дөрвдгч бөлг

Заһсна халх толһалсн Җалыков үвлин туршар унтл, кевтл уга гишң арднь орҗ, хаврин соргиг цаглань, сән белдвртә тосхар аль-бисинь му биш куцәснь таңһчин һардвр үзә, медә, үнлә бәәнә. Болв 1923 җилин мартд хурагдсн һурвдгч партконференц деер энүг бюрод орулсн уга: эдл-ахун көдлмшт һарсн учрар. Тегәрнь Җалыков нам төр кесн уга, урдк кевәрн көдлмштән цуг оньган өгсн, арднь орсн йовна.

Белдвр сән болсна, әмтнә бүрдәмҗ өөдән болсна аш — хаврин соргла «Хальмг заһсч» товариществ бүкл җилдән бәргддгәс

ик заһс бәрҗ, заһсчнр эврәннь арһд, чидлд тавлад иткси, олврнь зөвәр болсн, омгнь өсәд, шунлтнь улм өөдлсн... Салгудар эд-бод келһн — давслх, хатах, утх болн бочклх, йовулх хамг шатад гишң улм икдәд йовна.

Экләд халурад бәәв. Заһсчнр теңгсәс һарч ирсн, намрин сорг эклтл эдн амрад, сав-саңхан, гөлм-урхан диглж, ясҗ авх зөвтә. Белдвр сән болхла, ашнь сән, өөдән болдгиг бийснь тавлад медәд авсн, тиигтн, иигтн гиҗ кениг чигн эвләд, ээрәд керг уга. Тиигх дутмнь Җалыков көдлмшән чаңһаж, теткэр-юмиг ясрулж, кергтә тоотнь дуту уга болдгар кехәр басл зүткнә.

«Хальмг заһсч» хаврин соргла олз-оруһан зэвәр өөдлүлж, эврә мөңгтә болчксн, кергтә хамган шинрүләд ясад орксн, земгә батрсн, намрин соргиг өмнкәсн сән белдвртә, холван омгта тосжана.

Дарунь гилтә намрин сорг экләд бәәв. Серүн орчксн, өдртнь дулан, нам халувр болвчн, сөөднь киитрәд хонна: усна уурар тингжәхнь ил. Намр эврәннь диг-дараһан алджахш. Сальки чаңһрсн болад, үзүртә бийнь шуд шаагдад орж йовх мет. Эн теңгсиг бас амражахш, дольгарулад, дәәвлүләд одна. Тиигхлә, өсрж, тогльжах сав деер йовна гидг — кецү юмн. Күн зәәлгдәд, толһа, нүдн эргхдән күрәд, басл цогц зована. Нег сәнь — заһсн дала! Зөәдг әрвнцс күч күрч ядад, хойрин хоорнд торхш: ачж авад һарна — удхш, хәрү күрч ирнә. Тер учрар кен чигн цуцрсарн, зовсарн төр кехш. Заһсан чанж идчкәд, түр кеһәд, заһсна тосн хар өдмг хойриг хутхад зооглчкад, ардаснь шөләрнь дарулчкдг хармуд, зузан-зузан бийснь, шуд гилилдәд, гилвклдәд, сальк өрлдәд бәәнә.

Зуг намр йослх дутман улм серүтрәд, сальклад. оштрмлдг немәд, теңгс төвкнүн бәәдгнь баһрад, зәрмдән өдрин дуусн чигн адрад, басл муудорҗана. Тиигхләрн, хара бәәҗәхшлм: гөлм-урхиг шу цокад таслад оркснь һәәһә, мел уга кеһәд, торсн заһста-маһстаһинь сөңгләд авад йовж одна. Өдр болһн гилтә гөлмин идә, шүүгүлин ходад, балбер, холтхс уйлдн гиж әмтн көшчәнә.

Асхн болад оркхла, оштрм невчк номһрж өгәд, гөлм-урхан эргәд, ик-бичкн болвчн заһсан авад оркхла, санс хурлдад, караван болад оддмн. Кеду дуңгә цогц зовад, норад, даарлдад ирсн бийснь заһсчнр — седклнь тарһна учр: ардкснь бичкн хотта-хоолтә, бийснь көдләд, олсндан эзн, тиигхлә, юундан эдн үрүдхв?— хурж авчкад, ду-бииһин чигн ард орад оддм. Болв ю-бис келәд, күүрләд, яах-кеехән чигн хүүвлдм. Олн дотр келмрч улс, тууль, түүк медлг һарнь бас хара биш болдм, нам «Җаңһриг» келәд дуулдгнь йовдм. Зуг «Җаңһрт» кеду дуңгә эдн дурта болвчн, келүлж дуулулдм биш, юңгад гихлә йорлдм: кезән-кезәнәс көгшәс келдгәр, «Җаңһр» келхлә, эсгхлә киитрдг, эсгхлә шуурһлдг —

тиим чигн. Оштрмас даңдад, йосар муулян эдлҗ йовх улс әәлддм, нег үлү медәтнр — әрлһәтн гилдәд оддмн.

Иигж, олар караванд хурҗ, хоор-хоорндан харһлһн, сергмҗәс нань олзта, туста болдм: нег-негндән иҗлдәд, үүрлх, иньглх деер медәтнр медсәрн хувалцҗ, баһчудт дамшлтан заадм, үзснсонссан келҗ дасхдм. Негнь, келхд, цахмуд хурад, шууглдад бәәхлә, оньһ: ик заһсн аашхиг мед гидм. Наадкнь, яһҗ цаһан заһсиг эвинь олҗ дегәлҗ, келкүрддгиг үзүлдм. Һурвдгчнь, яһҗ цурхин амар зәңгддгиг, тернь төөмдснәс даву бат болдгинь дасхдм. Дөрвдгчнь, җилк яһҗ өргдг, буулһдгинь заана.

«Хальмг заһсч» товариществ өдр ирвәс улм өргҗәд, чидлчивхнь немәд, сән күлг кевтә гүүх дутман улм халад, чаңһрад йовна. Үүнә сав-саңхнь, гөлм-урх, өлг-эднь ясрад, тооһарн чигн, чинрәрн чигн өсәд-өргҗәд, көрңнь батрсн, күчнь кесг холван болв.

Тиигҗ, көдлмштән эдлвр кедг тоотнь элвҗ, заһс бәрдг болн эд-бод кедг улсин тоңь чигн кесг холванд өсәд, иим килмжд, өөдән оньгт икәр хансн әмтнә шунлт гидг, цань уга болсн, цальгрн алдад бәәнә. Тер мет эднә күч-көлснә аш бас берк кевәр өөдлв. «Хальмг заһсч» хавр-намрин соргт 2 сай пуд заһс бәрсн, тернь давсн җилә үзмҗәс һурвн холван даву болв.

Эн Әәдрхнә «областьрыбла» кесн бооцаһар болхла, олвриннь һурвнаг бийдән авх, нег хүвинь терүнд өгх зөвтә билә. Тегәд, цуг хамг һаруһан даалһад, негхн җил дотр «Хальмг заһсч» цевр 4 миңһн арслңга олз үзҗ, көрңгән зөвәр батлҗ авсн, бас чигн улм өсх, өргҗх төр өмнән тәвб.

Шин, 1924 җил эклв, кех-күцәх гидг — дала. Түрүн диилвртән омгшсн, терүнәсн даву үзмҗ бәрхәр шунсн «Хальмг заһсчин» һардвр, үүнә залврин ахлач Җалыков нег үлү, бас чигн өөдән зура кеҗ, терүндән эрк биш күрхәр зүткнә. Таңһчин ЦИК эднә түрүн җилә тооца сонсад, кехәр-күцәхәр бәәх хамгинь чигн, бәрсн сән ашинь нег үлү таасад, энүнә һардврт — Җалыков, Мещеряков, Езерский һурвнд Москва орҗ, СССР-н хот-хоолын наркоматд одҗ, тооца бас өгтхә гиҗ даалһна.

Җалыков эдн йовҗ одсна ард таңһчин һардвр хоорнд үг һарна, үүнә нег мөслсн бат зөргинь, итклтә, чадмгинь темдглҗ, альк чигн даалһвриг большевик кевәр күцәдгинь ончлҗ өврнә. Доран эдн хүүвләд, кесн, күцәсн хамгинь ончлад, үр Җалыковиг Улан Тугин орденәр ачлх сурвр өөдән тәвх болҗ шиидвр һарһҗ, Реввоенсоветд илгәнә: «Хальмг таңһчин даалһврта гисн көдләчнрин кесиг, тедн пролетарск революцин хамгин күнд, әәмшгтә кемлә дотр-дундын болн һазадын чигн хортнла ноолдхд шунҗ орлцсинь хәләҗ үнлхләрн, Хальмг улсин автономн таңһчин ЦИК, таңһчдан даалһврта гисн нег көдләч үр Җалыков Хохал Манҗиевичин үүлдвр зааҗ келл уга бәәҗ чадшго...— гиҗ бичнә.— Үр

Җалыков даасн революционн кергән зуурм кесн, эсгхлә терүгән күцәхд хуурмлсн нег агчм чигн зааҗ болшго. Дәәнә халхд чигн, үүл даасн, эсгхлә эдл-ахун әңгд үр Җалыков көдлдг болвчн,— революцин керг-төрт түүнә берк итклтәнь оньдин үзгдҗ, зөргнь, чадмгнь, үннч болн чик, кинән болн ахуч болдгнь, ямаран чигн төриг хаһлхд, олн дундкех хамгт нег үлү, цань уга тидгәр эвинь олҗ күцәдг деерән, күн өврм, цуцрхан эс меддг, шулун-шудрмг. Энүнә революционн серлнь улм өргҗәд, түүдәд йовх дутман, таңһчдан эркн болҗах көдләчин үннь мел өсәд, өөдләд йовна».

...Әәдрхнәс Москва ордг поезд адһсн, хаалһин ниилдвч болһнар харжңнулад цоксн, хальҗ одсн домбрч хурһндан хурвч зүүчкәд шавддг мет айс алдҗахш, «луш-луш» гилһәд, тиигх дутман улм гүүдлнь чаңһрсн болад йовна. Вагон киитн, ам-хамрас үр һарад бәәнә. Болв хотл балһс орҗ, «Хальмг заһсч» кесн-күцәснә тооца өгсн деерән, энүг цааранднь өргҗүлх, делгрүлх эркн төр хаһлхар йовх үүрмүд Җалыков, Мещеряков, Езерский һурвн киитәр киит кеҗ йовхш, нам төртән авчахш.

— Андрей Григорьевич, Алексей Иваныч! Намаг Москвад ирн-иртл, бичә дуудтн — цуг долан җилә нөр тату йовхан бәрҗ авхар бәәнәв. Медвтә?

— Һурвн өдр, һурвн сө... Баһдх угайи?— гиҗ Мещеряков инәнә.

— Тернь чигн, Андрей Григорьевич, дала!— Җалыков девлиннь захиг өргәд босн, өөдән давшад, хамгин деер һарсн, утдан сунад кевтв. Зуг тер кевәрн унтад одн гихнь — болхш. Цааран хәләһәд, нүдән аньна, болв эвшәлһҗ, ээрч йовсн нөр серәһәс алдрсн сазн кевтә сүүләрн дайлад, шуурүлл уга оддг мет. Тиигх дутман эвгәрсн болад, энд-тендәһәрнь үләсн чигн болад, эргәддуһрад, түүрчәд, толһад эс ордг тоолвр уга. «1923 җил му болсн уга,— гиһәд, заагарнь бас сангдна.— «Хальмг заһсчин» керг үүл гем уга, ашнь сән, невчк дөңнҗ гилә, улм ясрх... Заһсчнрин олвр бас гем уга болсн, эдн дуту-дундан невчк һәәһәлсн, цааранднь улм ясрулх... Эврәм керг бас му биш: орден өгтхә гиҗ сурсн — негн, Цугсоюзн Советмүдин Хойрдгч съездт суңһгдсн — хойр, партин таңһчин комитетин бюрод хәрү орулгдсн... Тиигхләрн, ЦК бийнь тиим заавр өгчлм!.. Тернь юмб гихлә?— Яһдгкегдг болвчн бийим кесим-келсим деер медҗ, өөдән үнлсн йовдл эс болхий? Коммунист күүнд нань ямаран, түүнәс даву оньг кергтәв?..— Җалыков таңһчд учрсн эвго йовдл болн терүг ЦК ямр сәәхн эвинь олҗ чиклсиг сергәнә.— Таңһчин һардвр хойр әңгрәд, негинь Марбуш-Степанов, наадкинь Чавчан Арш толһалсн, хоорндан ноолдад, ка туслдна. Эн хойр ик ахлач пролетарск интернационализмин авг-бәрциг эвдҗ, негнь икркдг шовинистическ хәләцтә, наадкнь — бәәрн националистическ тоолврт авлгдҗ: хойрулн чигн өөрхн таньл, үзл-эргнән дахулҗ, теднь цуһар комму-

нистнр болдгнь һундлта, цуг таңһчд хорлх дегд эвго, му. хажһр бәәдл үүдәв. Тернь таңһчин партийн-советск органмуд кех-куцәхд боомтг болж, цуг партин политик эвдж, келн-әмтни хоорндк залһлданд мууһан хальдаж, орс-хальмг гиж хувалцәгт күргснь дегд зута.

Хальмг таңһчин организацд учрсн хамгиг шинжлж. чиклхднь нөкд болтха гиж, ЦК шишлң комиссь йовулсн, терүнә ашлвр күчр билә «Партийн организац зөвәр кунд шалтгта, келн-әмтнь ар уга, хов-цуугәнд авлгдсн» гисн. Партин таңһчин комитетин бюро болхла, комиссин ашлврар күүндвр кеһәд: «Финансин болн экономическ бәәдлнь дегд му, кунд болсар, Хальмг автономи таңһч болж цааранднь бәәж чадшго. Тер учрар үүнә лавта бәәдлинь цуг халхарнь күцц шинжлх бас нег комиссь илгәтн, тер мет, таңһчин парторганизациг харш элмрмүдәс цеврлтн, цаг зуур болвчн Хальмг таңһчас Чавчан Арш Мәңкрә Һалзн хойриг дуудж авхлатн сән болх» гиж шиидснь басл кецү.

Комиссин ашлвр болн таңһчин парторганизации сурвриг хәләһәд, ЦК мел талдаңар шиидснь ВЦИК-н Президиум бачм кевәр Хальмг таңһчд дөң болж, мөңг һарһж өгч, һазр эдллһнә туск кергиг эрк биш күцдгәр хаһлтха гиж даалһна. ЦК Чавчан Аршиг таңһчдан көдлтхә, бюрод Җалыков Һалзн Мәңкиров хойриг немр орултн гиж заана.

Тиигж, цаглань Центральн Комитет орлцж оньглсн төләд таңһчиг уурулх төр буурсн, Хальмг парторганизац хажһран чиклх хаалһдан орснь тер... Би хойраднь чигн эндүһинь зааһад, йилһәд келләв. Арштнь болхла: «Чи өөрән дахулсн эргнән, үр-өңгән үгдән орулсн, теднчн нурһлж тана көтчнрәхн, цуг хальмгудт му нер өгчәнәт».— гиләв. Миниһәр болсн уга. Тернь һундлта.

* * *

Поезд саак кевәрн шуугж, шуржңнж, нәәхләд-дәәвләд, хаалһин ниилдвч болһнд «унт, унт» гиж эвләд саатулсн болна. Тиигх дутман күүг нөр авлна. Җалыков унтад-серәд, дәкн унтад, басл бахан авч таварлж, нам зүүдлж йовна. Эргнднь тенгс налаһад, төвшүндән бүтж түнисн болна, дольгарсн-угань медгдхш. Иим кемд жилкәс тус уга. Тегәд, бийнь оңһц дотр чигтхләд, зогсад орксн, ик чигн чисәр хойр һардж түлкәд, татата гөлмс талан адһж йовна. Захднь ирәд, арһул өргж үзхнь — гөлмснь бүтү болна, шуд заһсар дүүрң чигн. Байрлад,— торна гидг энлм!— гиж хәәкрәд, хойр һарарн селн дайлад, ардксан дуудсн, нөкд хәәжәхнь ил.

— Серхнчн, Хохал Манжиевич, серхнчн!— гиһәд, күн хәәкрәд, бийинь татсн болад бәәнә. Нөөртән, байрта зүүднән авлгдсн, Җалыков соңсад бәәсн бийнь, серж нүдән секж ядад, нөөрмләд, чавас, наарн-цаарн хуухлзсн, нам харшлжах, эс унтулжах

күүнүр уурлсн, шүдән хәврәд, аралдж йовна.— Бос гихлә, босхнчн, Хохал!..

Җалыков өндән бийәрн терзүр ширтнә: — Москвайи?.. Андрей Григорьевич, Москвайи?..

— Мос-ква, Хохал минь, Мос-ква,— гиж Мещеряков уульнад, нульмста нүдән арчн йовж, буру хандад одв.

— Андрей Григорьевич, яһва? Юн болва?

Терпь үг келсн уга, зуг өргәрн Павелецк вокзал тал заав. Хәләхнь, поезд гүүдлнь чилж, йовдлд орсн мөрн кевтә, әрә көндрәд, арһул үрвәд, зогсн гиж йовна. «Акад юмб?» — болж ухалх хоорнднь, гентки дотрнь махн тасрсн мет кирд гиһәд, киит, халу дөрсн болад, цогц-махмуднь ирвлзәд, цусиь көлин үзүр талас өөдән, толһа талнь хагдсн болад одна: вокзалын һазаиь өкәлһж деерәс унжулсн улан тугмуд менрсн, хар-хар тасмар көвәлһсн зургуд... Владимир Ильич Ленинә зургуд!..

Җалыков, сәәтр поезд зогсад уга бәәтл, һәрәдж бун:— Юнгад? Кезә?.. Үнний?.. Эндү болвза?..— гиж дарцсн улсас сурна, «уга, биш» гихиг үзг болһнас күләнә, зуг зәңг кецү үнниәрн энүг толһадсн, модн хуһрм киитн дотр көлс һарһад, нам даарсн болж медүлҗәдг угачн.

Тиигн гихнь, январин 21-д Горкд Ленинә әмнь һарч. Хойр хонулад цогцинь Москва тал авч ирхлә, энд, Павелецк вокзал деер, балһсн кевәрн гишң тосж авсн, минь одахн Союзин Гер күртл күрглцәд йовж одж, тендәс цогцинь авч һархмжн.

Күңкл көтлврчән болн алдр багшан геесн әмтнә һундлд кемҗән уга. Харм төрж, халун нульмсан эс асхҗах күн гиж, Колонн залд нам үзгдхш. Сәәхн залу, баахн көвүн чиги болг, күүкд улс гихлә, келәд керг уга, цуһар нүднdән доһлң нульмста, өөрәһәрнь эргәд, гекәд-гекәд һарлдад бәәнә.

Җалыков, Мещеряков, Езерский һурвн бас әмт дахад, барун ам татад эргж йовна.

— Мел унтсн мет кевтнә,— гиж Җалыков шимлдж йовна, зуг хоолднь юмн теегллгдсн болад, экрәд авна: нүднәснь нульмсн асхрад, турглад одна. Терүгән эн арчҗахш, хәрнь, Ленинә чирәһүр ширтсн, дотран, бийдән келн йовна: — Хәәртә Владимир Ильич! Иим һашута һундл манд үзгдж, таниһән сүл хаалһдтн орулҗах саамд, бийдтн андһаран өгчәнәв: алдр нерити, алдр кергити мөңкинд зүркндән бәрж, альд йоввчн, ю кеввчн, Ленинә партин члеи гисн күндтә цолыг әрүнәр хадһлж, йир будулхн угав!» Җалыков, басл чигн дүритн батлж тодлнав гисәр, ширтж хәләһәд, һурв гекәд, давад одна.

Болв иим күчр һашута һундлын бийнь Җалыковиг кех кергәснь, күцәх төрәснь гетлгсн уга. Эн СССР-н хот-хоолын наркоматд хойр нөкдтәһән иржж, «Хальмг заһсч» товариществ яһж көдлснә болн түрүн җилдән ямр күцмж бәрснә тускар тооца өгв. Терпь,

тегәд, кесн-күцәсиг земгә таасад, шишлң тогтавр парпсндан иигҗ бичнә: «Энүнә авсн олз-орунь әәдрхнәһәс тату болвчн, тер кергин коммерческ ашас урд биисиннь бәәрн эклцин политическ чинринь ахлулҗ, тиим көдлмшиг бас чигн цааранднь өргҗүлсн икл туста гиҗ тоолх кергтә».

Тер учрар эн хамгиг.. экономическ чигн, политическ чигн халхарнь тоолҗ, Хальмг ЦИК кесг салгудыг болн бәрх ормсиг «Хальмг заһсчин» медлә болтха гиҗ сурсиг наркомат дөңннә. Ташр тер салгудан болн заһс бәрх ормсан сән ашта, олзта-орута кевәр эдлдг болдгар «Хальмг заһсчд» 100 миңһн арслң мөңгнә әгйә өгх болна.

Деерәс тиим ик дөң-дамҗг авсн хальмг заһсчнр басл әмндән орҗ белдәд, 1924 җилин хавра соргиг сән кевәр тосҗ, элвгәр заһс бәрх, икәр олз үзх саната нег мөслсн, күчр гидгәр бедрҗ, кесг кергтә хамгиг арднь орҗ күцәсн билә. Мөсн унм цацу эдн теңгсүр дегц орлдв, зуг хаврин сорг тиигҗ күләлһсндән нам күрсн уга: басл кавҗрта, киитн деерән оштрмта, заһсн йир хатяр болв.

Тер бийнь заһсчнр икәр салврсн уга. Халунд сәәнәр амрч авад, сав-саңхан, гөлм-урхан нәәһинь олҗ ясад, салькн-савр невчк номһн болтхал гиҗ зальврлдад, теңгсүр дәкн орлдна.

Саак оштрм һаньдглад, өдртнь чигн, сөөднь чигн амр-дая өгл уга бәәсн бийнь зәрмдән нам ки авхулхш гинә, болв заһсчнр зовсарн, цуцрсарн керг кел уга шунад, шудрад, ик-бичкн бөлвчн заһсан бәрәд, салькн номһрх, оштрмлдг зогсх гиҗ нәәлсн йовдгчн. Тииглдә йовҗ, эдн ямаран ик му үүл учрҗахинь, өөрдәд күрч ирсинь эс медснь, эс саглснь һуидлта.

Ноябрин эклц бәәсн, өдртнь оштрмлад, сөөднь номһрад, эмтн амрч, хагсҗ авчкад, саак заһсна ард орлдсн, дала әәх, түрх юмн уга болна. Зуг генткн талхм-тачг киитрәд, модн хуһрм болсн, салькн ар-деерән һарад, цань уга чаңһрсн норд-вест адрхин на эргид таг харңһурҗ одна. Өр цәәхин өргн дор гишң, эрйүшкиг юмн өргсн болна — хәрү шивәд, һазр цокад оркна. Медәтә одмн Бора гүүҗ босн, хәәрдсән үзнә. Салькн усиг тууһад, юм үлдәҗәдг угачн. Татсн гөлм-урхас юн чигн эс үлдсн, асхн шидр адрҗ дольгарҗасн усна орм харлад, хүүрә һазр болад үлдсн...

— Хе-ей!.. Ээй!.. — гиһәд, Бора ор' дарад оркрсн, һарарн өмнән зааһад, тиигәд, гүүнүр адһтн гиҗәхнь ил. Эн бийннь өөрксән биш, цуг наадкстан зәңг өгч докъялҗахнь чигн ил. Тер хоорнд дорас нег хар толһа шовлзм цацу одмн хәәкрҗәнә: — Хей, кембчи, өөрксән дууд, шулун җахран татҗ ав!..— Терңь заавринь күцәтл, бийнь на-ца титл җилкән өргәд оркси, эрйүшкиг усна гүүнүр залҗ йовна. Хәләхнь, наадк савс бас дахлдн адһсн, һарад ирлдв.

Тиигҗ нег ик әәмшгәс зулҗ һарад, эсгхлә һазр цокад, хамх

тусхнь, эсгхлә хәәрдәд, хоосн һазр деер үлдх бәәснь лавта,— талдан, үүнәсн тату биш үүллә эдн харһна. Туугдад хурдлсн, эмнг үрә мет туульж, һәрәдҗ йовх эрйүшкиг хойр җахр хайж, эрә гиж зогсана. Тернь доран бухад, на-ца эрйәлхләрн, келтс гинә, дала болсн усн — кедүһинь кен эрлг медлә?— деернь гентки көмргдәд, бичкн кают болсинь дүүргҗ, цуг хамгинь норһад, өлгәд, хот-хол, гөлм-урх уга шуд көвәд бәәдгчн. Тернь учр уга, бичкн харулнь хуһ тусад, җилктә-милктәһән көлврҗәх теңгсин күмсн болад, уга болҗ одна.

Теңгс улм адрад, шуд оркрад һаньдглад, теңгр һазр хойрт зөвлхин нааһар бәәнә: заһсна савсиг модна чимк шивкәс дорар өргәд-өргәд хайна. Деер күн теснә гидг берк. Дор орн гихлә, дүүрң усн. Бора хойр нөкдтән усиг йүүх даалһвр өгнә. Бийнь чиирг гисн Савлаг дахулад, ик җилкән эвкәд, батлад оркна. Дарунь савин залвриг суһлҗ авад, бас эвинь олна. Эннь хамхрхла, — сохрснас дор болхнь алдг уга.

Усиг йүүһәд, бичкн каютан невчк зәәцүлснә хөөн һазаһас Бора Савла хойр орҗ ирсн, шал усн болна, һолдан күрәд норҗ. Эдн цуһар чиигтә хувцан тәәләд, мошкад, энд-тенд өлгсн, хоцхораһасн хүүрә хувц һарһад өмссн, көлән дарад, амрад суулдна. Одмн һанзан нернә, наадкснь тәмк оралдсн, бүлән утаг зальгж, хәрү хамр-амарн һарһж, паанцглулсн бәәнә.

Эрйүшк урдк кевәрн өсрәд тогляд, архлаһан таслад зулхар седсн мет шир-шир гиһәд, ниилдвч болһарн салад һарн гиһәд, яхлад-яарад бәәнә.

— Җахрмуд бичә тас тустхал,— гиҗ Баша саналдна. Эн урднь малд йовсн, шинкән заһсч болсн, ю-күүг сәәтр үзж; медәд уга. Тер учрар зөвәр сүрдсн, болв түүгән нуухар, медүлшгоһар седсн, санамрлсар сууна. Гентки эрйүшк күгдлсн болад одв.

— Җахр!..— гиҗ Савла одмн тал хәләв.— Улм түүнүр туух!..

— Яһвчн — дурнь,— Бора зөвәр гүүнәр татҗ саналдн, шуукрад авб.— Хәәрн гөлмс!.. Дәрк, дәрк, ямаран дүңгә арднь орж, Хохал эн хамгиг күцәлһлә!..

— Эн һалв зогсхла, олдад чигн бәәх, а?— гиж Савла одмнан төвкнүлх саната келнә.

— «Җили цааран, амнасн юн һарчахиг эс меднә гидг!— Одмн уурлсн болад одв, уульхин нааһар бәәнә.— Гөлмәс урд хар әмән авч һархан, һазр тавглҗ авхан кел. Керчәч һархла, үүл түүнд бәәнә. Бичә үзгдтхә гидг юмн тер!..»

Асхлад, салькн номһрсн, адрдгнь уурад, теңгс төвкнсн болв. Сөөнь өрәл давсна хөөн салькн йосар зогсад, таг болҗ одв. Улм киитрҗәнә. Тиигх дутмнь одмн сүрдсн, тернь наадкстнь бас хальдсн, эдн зөвәр үүмәтә бәәлднә.

— Альдаран эргнә гилчи? Альдасн өрүндән уләнә?— гиж Бо-

ра шуукрсн, босад-сууһад, яахан олҗ яджана.— Кемр дотаһан һарч гилә, көвүд, мана хүв, деерән һархла — хавар уга!...

Тер сө кен чигн нүдән нам харһулсн уга. Ямаран көр бәәдв? Одмн сөөни дууси ус шинҗләд, дару-дарунь бәрҗ үзәд, төр кеҗәлә. Өрин өмн гентки: — Шуһрмг һарч одсн болхла, яһната?— гинә.— Теңгр, бурхн медтхә гихәс — талдан нәәлвр уга...

Удсн уга, өр шарлм цацу сүүкнсн болад, арһул норд үләһәд бәәв. Теңгсиг шуд илчксн мет тегш, нам көндрсн болхш.

— Нә, көвүд, адһх кергтә, үкс гих!— болҗ Бора чаңһржана.— Залвран тәвҗ авхмн, һанцхн болвчн җилкән өргхм, җингс одхм... Зальврад, керчәчәс зулҗ эс һархла, терүнд бәргдхлә, хуурна гидг эн.

Хәләхнь, энд-тенд харлад, цәәһәд, цуг савс адһлдсн, әәмшгәс зулҗ йовхнь ил. Болв кесгнь, хөөнь одҗ медгднә, түрүн мөснд авгдад, сав-саңхасн, гәлм-урхасн тас хоосн үлдҗ. Кедг арһ уга, хәрнь, әмән авч һарснь ик юмн гихәс биш.

Үдин хөөн саак салькн чаңһрад, оштрмлхдан күрәд ирв. Теңгс дольгарад, улм өгтмләд, саак сав-саңхсиг өргәд шивәд, деегшән өмәрлүләд, Дагестана көвә хәләлһәд тууһад һарв. Тегәд, энд басл ик сав-саңхс хурсн «Хальмг заһсчинос» нань Әәрхнә, Дагестана бийинь чигн көөгдҗ ирсн — дала. Яахв ода? Хара күн бәәҗәхш, хамхрсн-эвдрсән ясад, белдлдәд бәәв.

Хойр өдр хойр сө һаньдглсн салькн эргәд, дотаһан һарв, мөсн туугдад уга болсн, теңгс цеврдәд одв. Тавлад тогтнад, номһрсна хөөн цуһар чигн җилкән өргсн, герүрн адһлдв. Тер кевәрн салькна аюһар гүүлгәд, «Хальмг заһсчихн» Лагаһар орҗ ирв.

Эдниг Җалыков бийнь тосҗ авб — Би таднинг урҗ одрәс авн минь үүнд күләһәтәв,— гиҗ Бораг теврҗ мендлн. бийдән шахн бәәҗ келҗәнә,— тадниг кесгнь теңгсин күмс кечксн, би болхла, нег чигн агчмд маһдлсн угав. «Ирх, ирх, минь ода ирх!» — гиһәд, күләһәд бәәсм тер. Би таднан меднәлм, тадндан иткнәлм!..

— Һару дегд, Хохал,— болҗ Бора келнә.

— Һару юмб? Бнистн әмд-менд ирситн — дала!..

* * *

Алдр багш Ленин хорҗ гисн һашута зәңг Хальмг теегин ут туршар хурлзад, гүүдгләд, күн, өрк-бүл болһна седклинь уйдаж, харм төрүлв. Партин таңһчин комитет болн Хальмг ЦИК цуг күч-көлсчирүр дуудвр кеж, улм зерглһән батлхин төлә ни-негн хамцж, шунлтан холвтн гиж дуудв.

Терүгинь нутг, әәмг, хотн болһн берк кевәр чинрлж тосв. Хургуд хураһад, олн бийәрн хүүвләд, хәәртә Ильичән геесн һундлан илдкж, эңүнә заасн хаалһас кен чигн, кезә чигн хажишго гиж андһарлж, амн үгән өгсн, кесгнь дор ормдан, тер сүүртән нег мөслж шиидәд. Ленинә партин зерглнд эрк биш орхар седж, бий-

он автха гиж партячейкэсн сурсн, эрлһ өгсн улсин то улм өсәд йовдгчн. Тедн заагт хальмг күүкд улс хара биш чигн.

Тегәд, хаврин дундаһар таңһчин тавдгч партконференц хураглсн, кесг эркн төрмүд хәләж хаһлна. Тер тоод нег төрәр — Ленинск дуудврар партьд орсн улсла кегдх көдлмшин тускар хүүвлж, онц шиидвр һарһна, юңгад гихлә партьд шинәс. олар орж прсн улсин ик зунь көдлмшч, батрак. Тиигхлә, таңһчин парторганизацин эгцән өрәлнь гилтә сурһуль гидгәс мел хооснь алдг уга. Тер учрар эдилә кегдх көдлмшиг арднь орж өргжүлж, өөдлүлж, гүүдүлх төр тәвгднә.

Конференц партин таңһчин комитетин даалһврта сеглэтр үр Борисовиг шиидпә, Хальмг ЦИК-ин ахлач бас сольгдсн, үр Маслов эн үүлиг даажадгчн. Эн юмб гихлә? — Партин Центральн Комитет таңһчд юн болжахинь, яһжахинь алдг уга шинжләд, хәләһәд, залад бәәдгин учр гих кергтә. Илгэсн Марбуш-Степанован дуудж авад, Чавчан Аршиг талдан көдлмшт һарһад, сәәхн эвинь олад, хальмгуд келдгәр, ар-өмнкинь ясад бәәнә.

1924 җилин майин 8-д ЦК Хальмг таңһчин коммунистнрт нерәдж, шишлң бичг илгәв. Терүндән кесг көдлмшин үзмжтә хамгинь темдглсн деерән, партин Центральн Комитет таңһчд бәәх зөвәрзөвәр дуту-дундсиг илдкж, «Советск болн эдл-ахун чигн халхар учрдг онц, үүрмг төрмүд хаһлхд орлцхар седдгән хайж, биидән зуг бүрткмж, залмж кехиг үлдәтн», гиж обкомд заажк. Тиигхләрн, хальмг улсин, нег үлү, одачн нүүлдә бәәх әмтнә авг-бәрцлә ирлцдг болдгар, цуг һардврин күчн-чидлиг нутгуд, әәмгүд тал тусхж, шундг болтн гиж.

Җилин чилгчәр партин ЦК үр Борисовиг дуудулад, тооцаһинь соцсн, таңһчин парторганизацин кесн, күцәснә зәрм үзмжинь оньглад, тер тоод баг-багар хувалдад, дотран цүүгәд бәәдгиг ууруулсна, партийн болн советск көдлмшт угатя, яду хамг элвгәр орлцдг болсна сән аш темдглж. Цааранднь чигн партийн көдлмшиг өргжүлхд, партийн болн советск органмудын көдләчнр олнур улм өөрдхд, бәәрн парторганизацсин, ячейксин күчинь батлхд, партийн улсин политическ болн техническ медрл тату болдгинь уурулхд Хальмг обкомин оньгинь ЦК тусхаж. Тер мет партин зерглэнд малчнрас шунмһа, нүүрлгч угатьнр, ялчнр, күүкд улс орулж автха гиж.

Аль чигн халхд коммунистнр нүүрт йовж, үлгүр болсн, ардан олн угатя, яду малч, тәрәч тоотыг дахулсн, ашнь му биш. Һазр эд-бод келһн земгә ясрсн, тәрдг аһу һурвн-дөрвн җилин дотр кесг холван өссн, малын халх бас зөвәр өөдлсн, тооһарн өсәд, чинрәрн ясрад йовна.

Болв заһсна халхд 1924 җил дегд кецү юм үзүлв. Һалвлсн оштрмта намр «Хальмг заһсчиг» күчр гидгәр муурдулв: сав-сацхин ик зууһинь уга кеһәд, хамхлад-күүчәд, гөлм-урхиг гихлә, юм

үлдәсн уга гим. Заһсчнр нам җилә зураһан күцәсн уга. Тиигхлә, юн олз-ору бәәдмб? Сав-санхасн, гөлм-урхасн хоосн үлдсн — негн, җилин дуусн гилтә нарндкь шатад, киитндкь даарад, оштрмла теслцәд йовҗ-йовҗ, «хаһрха хавтхта» герүрн орҗ ирнә гидг — хойр...

Тенгс көвәхн теңкән уга гидг түрү-зүдүлә харһҗ, харһнхин нааһар бәәлднә. Заһсн дала болвчн — күрдг арһ уга, сав-санхасн хоос дахсн... Күрдг болвчн, һар хоосн улс яахмб?— гөлм, шүүгүл хамган оштрмд өгәд хуурсн...

Үчр тиим болсар РСФСР-н Совнарком, әмд бийнь яду көрнгәсн, дәәнә хөөтк дуту-дунд, тату-тартг ода чигн далань ил, Хальмг ЦИК-д гиж, тенгсин һалв оштрмла харһҗ, зер-зевән геең, эдл-ууш уга хоосн үлдҗ, икәр түрҗәх заһсчнрт болн эднә өрк-бүлднь нөкд болтха гиж, мөнгәр 50 минһн арслнга дөң болн 150 минһн арслнга өгйә һарһҗ өгч.

Тиим кецү кемд усхсн ик оньг болн дөң әмтнә шурдсн седклинь земгә кевәр төвкнүлнә. Эднә нүднд Советин йосна нилчинь өөдлүлҗ, энүнә өр өвч үндсинь илдкҗ, лавта эгл, угатя улсин йосн эн бәәснд цугинь улм иткүлнә.

Зуг тиим дала мөңгн хар ухата, бузр һарта хамгар дамжж орҗ ирснәс көлтә тенд әмтн түрәд, харһнад үкәд чилхин өргн дор бәәхиг төртән авл уга, хулхалснас көлтә тер мөңгнә өрәлдөрвнәнь заһсчнрт күрч.

«Хальмг заһсч» товариществ уурад, ормднь Хальмг заһсна трест гиҗ һарсн, энүнә залврин ахлачнь Җалыков болна. Эн өгсн дала дөңгәр төр кеж, хаврин сорг эклтл заһсчнран геед үгә, теднәнь дөн-дамжгар сав-санхан, гөлм-шүүгүл хамган яеж, белдж, дуту уга болдгар кех санхта, саак унтл, кевтл уга гишц йовна.

Генткн «ирсн дөңгәс цөн ахлачнр үгцәд, зөвәр мөңг авчкж» гиһәд, жиркла сонсна. Җалыковин уурнь күрәд, чеежнь бутәд, нам нүднь харнһурсн болад одна. Болв бийән хөрнә: «Сагл, юкүүһинь йилһ, гилвсл!— иигжәһәд, худл зәңг болхла, яһначн?»

Нег дәкҗ пирстн тал адһад гүүҗ йовхнь, «мендвт, Хохал Манжиевич!» гисн болад одна. «Мендвт, мендвт»,— гиж, чочсн айстан келҗ дуусчкад хәләхнь, өөрхн меддг нег ахлачин гергн болна: хар хурсх үчтә, гилв-далв гиһәд йовдгчн. «Икл үнтә юмн болхмла?» — гиж Хохал ухалад, үг-күр угаһар давна. Кедү күрдтинь медс гиһәд, комиссионн лавк орад һарна. Ирхлә, мел тиим, отхта хурсх үч өлгәтә бәәдгчн. 2000 арслң гиж бичәтә болна. Нүдән эс итксәр эн өргәрн үч тал зааһад сурна:

— Үннь — кедүви?

— Хойр минһн...

— Лавтайн?

— Иткҗәхшта?— гиһәд, хулдач өвгн наад бәрсәр ценнпә.— Гергндән авхарий?

— Уга, мини герги үүгитн өмсш уга...

Дор ормасн Җалыков партин таңһчин комитет орад, һарна. Нрп, нам бәәни-угай гиҗ сурл уга, үүд түлкәд орн: — Мендвт, бачм кергтә йовнав, болҗий,— гинә.

— Болҗ одсна хөөн, үр Җалыков, юн сурвр бәәдв?— гиҗ Борисов сопьмсад,— келтн, сонсҗанав...

— Мини ирдг, үр даалһврта сегләтр, хара төр биш,— Җалыков келн йовҗ, уралан һарад, столд күрәд суув.— Нег зәңг сонсув, шуд амрл, суудл уга гишң бәәнәв, иткхд — күчр, иткл уга бән гихлә, түүнәс чигн даву...

— Келтн, үр Җалыков, келтн..

— Аюлла харһад, түрәд-зүдҗәх заһсчнрт дөң гиҗ правительств өгсн мөңгнд хулха орҗ гинә. Та юм сонсвта?

— Юн гинтә?— Борисов ормаһад одна.— Үнн болхий?

Җалыков меджәхшив гисәр,— гергндән хойр миңһнә үч авч өгч гихләнь, нам итксн уга биләв. Болв эндр эврән үзүв. Отхта хурсх үчтә, гилв-далв гисн гергнь «хойр миңһнә үчтәв, хүрсх болчкад күчтә!» гисәр балһсна уульнцар һалдһлзад йовна. Тегәд, комиссионн лавк орад, минь тиим үч бәәсиг сурхлам, үннь хойр миңһн гивә. Эс хулхалхла, тиим мөңг альдас авдмб? Та, би җалварн авч чадхий? Уга, а тер?..

— Яахм гихәр, үр Җалыков?

— Яахм гисн?..— Җалыков шуд шилвкәд одна.— Би бюрон боли ЦИК-н члеп зөвән эдләд, үр даалһврта сеглэтр, танас сурҗанав: чадх улст шулуһар даалһтн, бүртктхә, негндпь һарһҗ өгтхә. Кемр лавта болхла, кеп чигн болг, тиимнь әрвләд керг уга! Өлн болад, түрәд, харһнҗах әмтнәс, теднә өрк-бүлин, көвүд күүкдинь амнас идн гиҗәсинь булаҗ авсн элмрсиг, олна хортн гиҗ тоолад, революционн трибуналла харһулх кергтә!.. Бидн үкәд-тасрад гишн булшг-деншг болһиг хоршулад, негдүләд, әмт харсхан хәәһәд бәәхлә, тедн, гергдән наадулад...

Аштнь, тер хамг үнн болҗ һарад, хулха кесн улс засгла харһсн, толһач негнь, таңһчин ахлач йовснь, хагдх болсн, наадкснь зөвәр ик-ик болзгт суулһгдҗ.

Тингҗ, хумсн-хурһан зууҗ, ю-күүһән цуглулад, сав-саңхан, гөлм-урхан ясад, дигләд, теңгсүр орсн заһсчнр 1925 җилиг зөвәр сәәнәр төгскв. Эдн өмнк җил бәрснәсн дөрвән холван ик заһс бәрәд, заһсчнрин олвр зөвәр сән болв. Терүн деерән, правительствин дөңгәр хамг тоотан ясад шинрүләд, зөвәр күч авцхав. Җилкәр йовдг сав-саңх деерән немр һурвн моторкта болв. Эннь айта гидгәр Хальмг трестин көдлмшиг уралан кеж, үүнә күцмж, үзмжинь өөдлүлв гих кергтә.

Түрж, зүдж йовсн заһсчнр бас зөвәр батрад, олз-орунь өсәд,

өрк-бүлнь невчк бәәхтә болад, ондарлдад, эдл-уушнь элвәд, өм сх-зүүхнь ясрад, дунь деер һарлдад ирв. Ик баһ уга Советин йосндан тавлад итксн, үүнә оньг, килмҗ гидг кезәчн, кениг чиги хайшго гиҗ ашлвр кесн ханлтан өргҗ, байрта, бахта бәәлдиә.

* * *

1925 җил төгсв. Эн зөвәр өргмҗтә җил болв. Цәәлһврин политическ көдлмш делгрҗ, ар һазрар, әәмг, хотар делгү орҗ ирсн, улан шуһус, клуб, библиотек энд-тенд һарад, умшдг, бичдг дасхд оньг өггдәд ирв. Май сард таңһчин VI, октябрь сард — VII партконференцс хуратдсн, хойрулн чигн зәрм әәмгсин партячейкин көдлмшт ик дуту-дунд бәәхинь илдкҗ, келн-эмтнә государственн тосхлтд харһдг хаҗһр, эндүг уга кехд нөкд болх кесг төр темдглв. Тер төләд бәәрн Советмүдин нилчинь өөдлүлх, күцәгч комитетмүдин көдлмшинь чаңһаҗ, эднә көдләчнрин хань батлх керг учрв.

— Олн дунд партийн үлмәг өргҗүлҗ, Советмүдин һардгч болн залгч үүлдврин делгрүлх кергт ОКК—РКИ икәр туслх зөвтә,— гиҗ партин таңһчин комитетин даалһврта сегләтр Глухов өөрән суусн Кануковд, Хальмг ЦИК-н ахлачд келҗәнә.— Тиигхлә, партийн болн государственн бүрткмҗин кергиг хойр һардад авх, меддг, чаддг, итклтә күн кергтә.

— Нег мөслсн бат, атхсан тәвдг уга һарнь,— гиҗ Кануков зөвшәрв,— әәлһхәс урд тоомсрта болдг...

— Мел үнн,— болҗ Глухов дөңнв,— нег тиим күн бәәнә, зуг...

— Иван Кузьмич, Җалыков болвза?

— Мөн, Харти Бадиевич,— гиҗ Глухов инәнә,— ма хойран тоолвр ижл болдгнь а?!

— Әрә гиҗ өндәлһҗ авсн заһсна халх, тегәд, дор орх угайи?— Кануков даалһврта сегләтр тал хәләнә.— Җалыковин күчн, нилч, дамшлт гидг угаһар яахинь күн меддг арһ уга.

— Уга, Харти Бадиевич,— гиҗ Глухов лавлв.— Минниһәр болхла, би эн өрәл җилин дотр Җалыковиг чигн, өөрхн эргнинь чигн му бишәр шинҗлсн, үүнә нөкднринь захас авад, юунд чигн тәвҗ болхмн. Чадх улс! Гаряев, Надбитов, Мухараев... Дәкәд дорас дала баһчуд өсҗ йовхнь, хәләҗәсн, шамдһа-шулун, чадмг биисны!.. Ахрар келхнь, Җалыков биидән зөвәр сән-сән селгә белдснь ил.

— Би, Иван Кузьмич, Җалыковин эргнәс негинь таньдг биләв,— Иван Михайлович Новиковиг, зуг заһсна халх хойр әңгрхд тер Әәдрхнд туссны һундлта. Әвртә зөрмг, чик, чадмг...

— Гиигхлә, Харти Бадиевич,— Глухов чирә талнь хәләһәд, хәрү күләҗәнә,— Җалыков болад эс бәәви, а?

— Зөв, Иван Кузьмич,— гиж Кануков гекв,— илднь келхлә, нам талдан ирлцх күн чигн уга...

Шин 1926 жил эклсн, партин таңһчин комитетин бюро түрүн сүүртән хурсн бәәнә. Давсн җилин ашмудар күүрләд, цааранднь кех, күцәх тоотар хүүвләд, хәләх төрмүдән төгскәд ирв. Чилгчәрнь сүүриг ахлҗах Глухов келнә: — Үүрмүд,— бас нег хаһлх төр бәәнә. Таңһчин Бүрткмҗ Комиссин — Көдлмшч-Крестьянск инспекцин, ахрар келхлә, ОКҚИ—РКИ-н ахлач шиидх кергтә. Ямаран нәрн көдлмшинь эврсән меджәнәт, партийн — государственн хойр бүрткмжиг таштнь негдүлж, би деерән даасн, икл йоста, зөвтә болдгнь темдгтә. Тегәд, би, үүрмүд, эн көдлмшиг үр Җалыковд, Хохал Манҗиевичд, даалһхмн гихәр.— Глухов тедүкн суусн Җалыков тал хәләнә, тернь, цуг цуснь чирә талнь түрглсн мет хар күрңтж улаһад, доран нүүхлзәд одна.— Хохал Манжиевич, танас эрҗәхм, бийләм күүндсн уга гиж, бичә намд өөлтн. Танд, партийн чигн, цергә чигн диг-дараг тевчдг, итклтә коммунист гиж иткәд, келсн угав. Би таниг өрәлхн җилд меднәв. Болв нег мөслсн чик, ааль-җиил уга, йосн пролетарск, интернационалистск хәләцтә болдгитн ончлж, кеҗәх кергитн тааснав, келҗәх үгитн товчлнав. Тер учрар тана нериг, Хохал Манжиевич, чимк чигн сонҗ угаһар нерәдҗәнәв, тегәд, бюрон наадк члед намаг дөңнх гиж ицҗәнәв. Кен бас келнә?

Кануков босв: — Би, үүрмүд, Иван Кузьмичин селвгиг үнн седкләсн дөңнҗәнәв,— юңгад гихлә Җалыковиг итклтә коммунист, зөрмг дәәч, чадмг һардач болдгинь дегд сәәнәр меддг төләдән тиим нәрн, партийн — государственн бүрткмж һардҗ залх көдлмшт мана Хохалас наһь ирлцх күн уга гиж тоолҗанав.

— Үр Җалыковиг эс меддг, нег үлү, эс таасх күн мадн дунд һаршго,— гиж Санҗ Башкаев келҗәнә.— Ямр чигн даалһвр өгч, Хохал Манжиевич чадх уга гиж, би хүвдән, йир санхшив.

Һар өрглдхлә, бюро цугтан, Җалыковас наадкснь, үгдән багтв. Тиигхләнь, эн босад, үг сурв.

— Би цергә чигн, эдл-ахун чигн халхар көдлҗ йовлав,— гинә.— Болв эн даалһҗах көдлмшитн, үнән келҗ, сәәтр меджәхшив. Намаг иткәд, намаг үнләд, иим нәрн төр деерм ачҗахдтн ханҗанав. Негл тадн, мини үүрмүд, намд ицҗәхлә, билә гиж чадшгов, көдлнәв, чидлән әрвлхшив, цаган хармлхшив. Негл сурхм, мини ормд хойр нөкдинм негинь, эсклә Налҗиг, эсклә Элдәшкиг тәвтн гихәр. Хойрулн чигн тегш, заһсна халхд цәәҗ одсн улс...

Җалыков экләд көдлнә. Шин керг медснәс, эс медсн ик, тиигхлә, умшхл кергтә болв. Үчр-утхинь, төринь йилһҗ авс гиһәд, басл арднь орҗана. Владимир Ильич Ленин, ИҚҚ—РКИ хойриг негдүлх селвг өгхләрн, государственн, эдл-ахун болн нань чигн халхсин үүлдвриг өдр болһн алдл уга бүрткҗ чадх, теднд үлгүр, үзмж болх аппарат кехәр кинснь медгднә. Партийн болн государ-

ствени буртклһ негдүлсн йовдл орн-нутган залхд күч-келсчнр олар орлцхиг улм өргдүлснь бас тодрха болв...

Партин ЦК-н сеглэтр С. В. Косиорас Хальмг обкомин нернд онц бичг ирнэ. Түүндэн Станислав Викентьевич бээх дуту-дундсиг нуувр угаһар илдкж, тер тоотыг яһж чиклснь сэн болхиг тодрхаа кевэр селвглж. Бичг таңһчин партийн организацд, нег үлү, ОККИ—РКИ-д, үүнэ ахлач Жалыковд эркн һардврнь болснь лавта. Хохал энүг эклцэснь сүл күртл чеежэр гишң дасад, тодлж авсн, аль чигн кергт чиңнүрэн кесн бээнэ.

Советин йосн байн-нойн авцта хамгиг шахад, эдл-ахунь өсдгт харшлад йовсн бийнь, кишвас, ааль-мек һарһад, зөөрэн баһлх биш, дораһар мел немэд йовна. Эдн хурл-хувргин эргилэ толһаһан негдүлэд, дораһар эмт хутхад, антисоветск көдлмш келдэд, хара бас бээжэхш.

ОКК—РКИ, Жалыковин һардврт, таңһчин бээдл шинжлж, цуг дуту-дундсиг, эндү-хажһриг илдкж, арһта болхнь, ахр цагт уга кеж, ясрулх төр өмнэн тэвб: — Шаңһа мал-гериг, өлг-эдиг эзн бишэр хэлэж хардг, үрэх-тарахин ард йовдгла, хулха-булала, хов-худлла чигн, күч-келсч улсин неквриг һазалад, кергтэн эс авдгла, бюрократическ авг-бэрцлэ делгү ноолда кеж, партин болн правительствин һарһсн шиидврмүд альд, яһж күцэгдж йовх күртл бүрткж, илдкх кергтэ,—гиж Жалыков нөкднртэн заана.— Тиигхлэрн, манахс, буру үндстэ, олна керг-төрт хорлтан күргх улс үүлд орад, аль-бис юмнд харшлхан хээдгиг унгарнь уга эс кехлэ, хавар уга. Болв, келхм, юн чигн юмиг болһаж, оньглж, гем уга күн гемшэгддг уга болдгар арднь орж кинх кергтэ, гилвслх. Миниһэр болхнь, үүрмүд, цуг бүрткмжиг деерэс, таңһчин учрежденьсэс эклхмн...

Иигж нэрдүллһн буру-бусхл саната хамгт эс таасгджахнь ил. Эдн хухр-хухр гилдэд, дегд хордхларн, йос му келэд, бурушахар седж, хорлтан күргхэн хээлдж, аралджахнь бас ил. Генткн Ремонтнас бачм зэңг ирнэ. Нег асхн бандитнр Федосеевск селэнэ Советүр дэврэд, энүг ээлж: ахлачинь алад, керг-үүлинь түүмрдэд, кассинь шавхад тонж. Советин көдлэч болһна патьриг күүчэд, өлг-эдинь булаж, өрк-бүлинь күчр зоваж. Болв тер хамг коммунистнриг ээлһсн уга. Эдн улм чаңһрж, зерглэһэн батлж, хортна өмнэс сөрлт өгч, көдлмшэн делгрүлж, диг-дараһан ясрулхар зүтклдв.

Тер хоорнд деерэс заавр ирснд правительств урдк помещикүдин үлдлиг туутха гинэ. Партин таңһчин комитет болн Хальмг ЦИК эн төриг хүүвлэд, шишлң комиссь бүрдэсн, толһачднь Жалыковиг батлв. Членднь болж, һазрин залвр ахлдг Башкаев, ОГПУ-н эңгин һардач Брузгулис орв. Иим комиссьмүд нутгуд болһар бас һарсн бээнэ.

Төр амр биш, зөвэр нэрн деерэн жаңһрта. Нег үлү, Хальмг

теегт, малын идгәс көлтә һазр соляд нүүһәд йовдг, ор-бәәр уга гишң йовдг хальмгуд дунд. Энүг белдж, күцәх улст, угатя бийәрн үзсн, медснь чигн, эднә политическ чигн таавр-бодврнь баһдхнь ил. Деерпь немр болх, гүн, теоретическ медрл эрк биш кергтә.

Тер хамг хара зөңдән чеежд, толһад бас орҗ иршго. Тиигхлә, дасх, шинжлх, ардпь әрх кергтә болна. Җалыков бийнь, наадксиь чигн, эн эркн керг-төрин теоретическ учр-утхинь меджк авхар шунна. Нутга комиссьмүдин илгәсн зәңгсиг ажглж, цугинь хамцулж, эврә кесн ашлвр, дигән йосна некврлә, партин зааврла дүңцүлҗ кирцдг болв. Ташр нутг, әәмг һазрар йовж, дорнь одҗ хәләж, юн болҗах-яһжахинь йилһҗ авх керг комиссьт учрв.

Җалыков болхла, Яндһа-Мацган орхар шиидв. Энд-тендәс ирсн зәңгсәр дүңнхнь, байн-бәәхтә хамг ааль-җиил һарһад, мал-герән, зөөрән нууһад, бултулад, то-дигд эс орулдг йовдг элвгчи. «Тиим юмиг эврән үзж, йилһҗ эс авхла, төр дегд кавжрта, энду һархнь алдг уга,— гиҗ Хохал ухална.— Очкад күрнәв! Энүг юуһан, альдаран кесинь, яһсинь күн намас нуушго. Амха, Отельдан эдн нуулһшго. Очкан мекинь медәд авхла, наадксинь илдкхд, теднлә ноолда кехд амр болх...»

Җалыков хаалһд бедрсн бәәнә. «Кермд суухла, Оляһар орҗ һарх, түүнәсн Далвң орх... Дегд эргцтә. Салгар дамжхла, дөт. Дәкәд, эврәксләһән харһн гиҗәнәв, эдн чигн хара биш келх» гисн Хохал заһсна пирст орад һарна.

Моторк йовн гиҗәснд суусн, «луг-луг» гиһәд, көндрәд һарсн болла, урсхул дахҗ хурдлсн, ардан ик цаһан хаалһ татад, эмсхәд-эцкләд йовна. Җалыков харул түшәд зогссн, хойр талан һәәхнә: меддг, таньдг зургуд нүднднь эрлзәд, шуд зүркнь меирәд, седклнь талвасн болад, басл айта. Холдан гердхнь, эц-зах уга делгү усн үрглжләд налаһад, цәәсн чигн болна, харлсн чигн болна, уухнд теңгрлә негдәд, мануртад бәәнә. Деернь цаһан-цаһан цахмуд дөгсн, дольга шүүрлдҗ наадснь үзгднә. Дорнь усн керчгдж, хойр әңгрәд, тиигхләрн, төвкнүн бәәдлинь эвдсәр уршглҗах мет түңшсн болад йовна.

Нарн сууһад, харнһурн гиж йовхнь, моторк салгар ирж һарв. Җалыков хойр причалыг харвн бийәрн, көдлмш буслад бәәхинь үзҗәнә. Залус мендлнә: «Заһсн, Хохал, эврә болжана,— гиж адһлдна.— Әрә күч күрчәнәвидн, әрвнцс күртл уга, түрәһәд бәәнә». Җалыков маасхлзад, дотрнь нарн урһсн кевтә чирәнь герлтсн болад, хойр нүднь һал асад, байрнь деврн алдад бәәнә. «Цаг оңдарна гидг эн! — гиҗ толһаднь төөнрнә.— Залус, эзн бийнь ирәд, хәәкрәд, әәлһәд бәәвчн, эс көндрҗ өгдго улс, ода болхла, бийснь гүүлдәд... Иим ик заһсн болна гидг!.. Эдн, әәрстә һарта хармуд, невчк ю-күүһән ясж, чиклҗ авх, олз-ору өсх, седклнь сергх...»

Тегәд, сүл эрвнциг сулдхад, заһсинь салга сара-басур орулс-

на хөөн Җалыков залус дахад, эднә бәәдг герүр ирв: цевр-цер, урдкла әдл биш, дигтә-дарата. Бичкн хар көвүн, кашевар, бешин амар орн гиһәд бәәнә, хотан кечксн, цәәһән белдчксн, ке гихиг күләҗәхнь ил. Хохал эврән тиим цаган санад, тиигхд ямаран күүр кемиг тодлсн, тоолврнь икл холд одсн сууна.

* * *

Җалыковин көдлдг бичкн хорад комиссь хурсн, үзҗ, медҗ ирсәрн хувалцҗ, альд, ямаран бәәдл учрсар төр кеж, күүндҗ бәәнә.

— Классин ноолдан гидг, үүрмүд, ар һазрар, әәмг, хотдар ода чигн кергтә кевәр делгрәд уга,— гиҗ Җалыков келҗәнә.— Тер тускд яндһа-мацгихн эвртә гидг үлгүр болхмн. Угатьнр, ялчнр болхла, байн, зәәсң улсин үлмәнд орад, теднд меклгдәд, заасарнь дахад һанхлдад бәәдгнь һундлта. Тернь юмб гихлә? Политическ медрл уга, сурһуль-эрдмәс хоосн, харңһун уршг. Келхд, Яндһа-Мацгт баячудын малын һурвна кеснә негхн хүвнь то-дигд орсн, нааднинь дарчкж, яһсн-кегснь темдг уга.

Мини меддг Очка зәәсң, әәмгин Советин то-дигәр хәләхлә, угатя күүнәс әрвҗән уга деер. Тиигн гихнь, мал-герән элгн-садндан болн зарц, ялч йовсн хамгтан хуваһад өгчксн нертә, цуһар теднд бичәтә йовдгчн. Теднь үн келҗ өгл уга, мини гилдәд, залаһан таслад кевтдг болна. Биисинь хәләхлә, көөрксиг, күүнә зүркн ишкрм: шуурха-буурха кевәрн, әрә-әрә йовлдна.

— Тиим юмн, Хохал Манжиевич, Баһ Дөрвдт бас һарч,— гиҗ Башкаев үгд орлцв.— Цаһан Нуура зәәсң Талтан Санҗ әмтиг би талан унһаҗ, үгдән орулҗ авхар седәд, малан арвадархөрәдәр таньдг, үздгтән хуваһад өгч. Түүнә хөөн цуһар, нам әәмгин советин болн партячейкин зәрм члед, шуд үүнә келсәр, заасар бәәдг болҗ.

Эн хойрин келсиг соңсҗ, тагчг суусн Брузгулис шуукрад босв:

— Тегәд чигн кулак, байн улс йосна захас татлдад, нам партин зергләнд орлдад йовдгнь тер. Кулакуд Данилов, Ткаченко — Элстд, Мисюрин — Улан Эргд бәәрн Советмүдт суңһгдҗ. Ик-Цоохрт тиим негәр әәмгин ахлач кехәр седҗ. Ик Дөрвдә Немхагинка селәнә кулакуд негдҗ авчкад, дораһар антисоветск үүлдвр татад бәәснь илдкгдв. Эдн бәәрн Советиг һартан авчксн, әмтиг дурарн залдг бәәҗ. Активинь һәәләд, һазалад, угатьнриг әәлһәд, даҗрад, муудньорҗаҗ.

Баячудыг туутха гисн правительствени тогтавриг Хальмг таңһчин бәәдлд яһҗ күцәхлә сән болхинь шинҗлҗ, комиссь кесг сарин туршар эн төриг арднь орҗ, аль чигн халхарнь аҗглад, шишлң шинидвр һарһв. Терүндән иим ашлвр кев: «Хальмг таңһчин бәәдләр болхла, эврә һазрин хүвәртә болн эдл-ахунь помещик улсинлә әдл йовсн төләдән урдк байн, зәәсң, нойн хамг бас

помещик болж тоолгдх зөвтә. Тер мет, Хальмг таңһчин әмтнь һазр эллһнд эврә өвәрц авг-бәрцтә учрар ик малта баячуд, зәәсңгүд, нойдуд, бийснь туслң һазрин хүвәр уга болвчн, дала хадлһна боли идгин аһуг әмндән эдлҗ, лавта эзнәһәр эзлж, эдл-ахуһан, гермалан бийиннь күчн-көлсәр эс хәләж, өскж йовсндан, бас помещикүдин тоод орх зөвтә. Иим зәәсң, нойн улсиг туулһн, феодальн, отг-ясна үлдлиг болн түүнә тоомсриг Хальмг таңһчд унгарнь уга кех».

Тогтаврт түрүләд комиссин ахлач Җалыков, дахлдн хойр членъ һаран тәвәд, батлад оркв. Цаасиг Җалыков авад, өмнән бәрәд чичрүлҗәнә: — Ода эңүгән, үүрмүд, эклад күцәх кергтә. Көдлмш улм немхәс биш, баһршго,— гинә.

—Энтн, Хохал Манжиевич, эрклҗәсн кесгиннь элкинь эвкүлх,— Башкаев босв.— Би йовх болад бәәвүв, нег хург хурах күмб.

— Классин хортыг шахж, олна керг-үүләс онцлх кергт эдниг йилһж, сунһврт эс орулсн йовдл эврә сән ашта болв,— гиж Брузгулис келҗәнә.— Әмт хутхдгнь, хов-худл цацдгнь, йос муулдгнь земгә баһрв. Тер учрар сунһачнрин шунлт өөдләд, хальмг күүкд улс сунһврт орлцдгнь өсв.

— Ташр деернь мана тогтавр ирхлә, тарна гидгнь тер баячуд,— болж Башкаев тавлад, мендән келәд һарв.

— Би чигн йовнав, Хохал Манжиевич,— Брузгулис босв,— көдлмш кех дутман мел немәд бәәнә, сөөһәр чигн көдлгдно.

Тиигҗәхнь, үүдн секгдәд, «орҗ болхий» гисн болад одв. Хәләхнь, Кануков, арднь Хомутников дахлдсн, орж аашна.

— Ямаран сурвр бәәдмб?— болж, Җалыков босад, тосж авб.— Хальмг революционн полк кевәрн дәврәд орад күрч ирвш.

— Мууха дәврж йовхмб?— гиһәд Хомутников инәв.— Үлдән өргчксн, ү-дә уга җахан?

— Хохал Манжиевич, би йовхар седҗәсн, ода нам үлдх зөв сурх болад бәәвүв,— гиж Брузгулис келв,— нанд дәкж иим учр харһдм биш, кезә би та һурвиг цуглулна гихв.

— Владимир Александрович, та ю келҗәхмта?— Җалыков доран су гисәр боссн орм талнь заав.

— Мини тиигдгм, Хохал Манжиевич, учрта болхларн — учрта. Би Ик Дөрвдә нутга нег тәрәр кесгәс нааран арднь оратав, болв йилһрж өгхш. Харти Бадиевич тенд нутг толһалжасн, Василий Алексеевич та хойр цергә улс, тиигчкәд, әмт таньдг, меддг болсар таднас цәәлһвр авхар. Тәр зөвәр җаңһрта...

— Ик Дөрвдә гинтә?— Кануков ормасн босад одв.

— Зуг цагтн ямаран?— гиж Брузгулис орлцв.

— Келтн, келтн, Владимир Александрович, тана кергәс кен цаг хармлдмб?— болж Җалыков зөв өгв.— ЦИК-н ахлач таңһчин военком хойр хошадлад, хуучн үүрән хәәһәд ирдгәрн — цаг бәәхнь ил.

— Тиигхлә, зөв гиҗәхләтн, зөвәр холас эклх болад бәәвүв,— гиһәд, Бруэгулис амрад одв.— Ил хортила ноолдхла, күнд, далд йовхла, ноолдсн — даву күнд...

— Орлңгиг олҗ авх кергтәлм!— гиҗ Хомутников инәмсглв.

— Хәрнь гиһит, Василий Алексеевич,— болад, Брузгулис кесг саамлҗ гекв.— Тиимнь, дәәнә зер-зевән арчад дүрчксн, цаган күләҗәхнь хоорндан дораһар шивр-шивр гилдәд, белдәд бәәсн деерән, мана энду, дуту-дундыг эвәрнь көвкәлһҗ өгәд, әмтнә седкл, тоолвр салвлхан хәәдгнь олн. Бийснь эс медсн боллдад, нам үүлд орлдад, эсклә эдл-ахуһан хәләсн, тагчг, ә-чимән уга, чикән атхлдад...

— Яах билә теди, чикн уга толһас?— гиҗ Кануков дөңнв.— Аю толһаһинь бас чавчад өсргчкх бәәсн...

— Тедитн, Харти Бадиевич, чиктә,— болҗ Брузгулис зөвшәрсн уга.— Келхд, Шарвин гиһәд, чиктә болхларн, зөвәр сонр... Ахрар келхлә, андн болчкад, андн!.. Цаһачудын «диилврinь» угтҗ, генерал Деникинд шишлң йөрәлин суңһуг илгәҗ йовсн, теднг орҗ ирхд нутг толһалҗасн элмр. Зуг терүгән нууһад, эс медсн болад...

— Би түүгитн меднәв, харһҗ йовлав,— гиҗ Кануков келҗәнә. — Зөвәр оврта, улан-шарнь йилһрсн, ик чирәһәснь тосн цусн хойр дусн гисн болсн, у-элвг, үнтә хар костюм өмссн, тешкәдсн ик гестә, аю авцта, балц-балц гисн йовдлта күн. Мел олна сә хәәсн болсн, ю чиги медсн болсн, тиим, бийәсн наадксан тас хоосн гиҗ сандг, деегүр доск.

— Тиим болхла, Владимир Александрович, юуһинь күләһәд бәәнәт?— гиҗ Җалыков сурна.— Бәрчкх!..

— Бәрхәс урд ю-кү бас чигн йилһх кергтә. Манас тер альдаран чигн одшго,— гиҗ Брузгулис Җалыковиг төвкнүлв.— Гражданск дән дотр Ик Дөрвдт «нутга эдл-ахун залвр» гиҗ бәәсн, терүнә толһачнр, Шарвин эдн, цаһачудын диг-дара магтад, өргәд, нәкд болад, дөңнәд йовснь лавта. Болв терүг бас чигн нәрдүлҗ шинҗләд, «залвр» кенә зааврар, кезә бүрдәгдсинь, ю кех, яах бәәсинь, кен түүнд ордгинь, ода альд, ю кеҗ йовх күртлнь йилһҗ авх кергтә.

— Деернь бас нег залвр бәәснь һарч ирв. «Ик Дөрвдә нутга начальникин залвр» гиҗ. Бас кү амрах организац бишнь ил, нам түрүнкәсн даву нәрн, нуувчин юмн бәәҗ. Тиигхләрн, эн хойр «залвр» хоша бәәх Сальск округин контрреволюционн багла, «Көндлц-Хутхвр улс» гидглә, залһлдата бәәҗ: дораһар үгцәд, Советин йос бурушаҗ, түүнә өмнәс ноолда кех саната, хорлтан күргхәр шуд хазлдҗ йовснь илдкгдв. Ода арһан бархларн, эс медсн боллдад, цаһан ирх гиҗ күләлдҗәх кишвәс...

— Сальскин гинтә?— болҗ Кануков ормав.

— Хәрнь, Харти Бадиевич, Василий Алексеевич, та хойриг,

тер «Көндлң-Хутхвр улс» гидг багин тускар соцссн, медсн болвлат гихэр? Яһвчн тер һазрин улслмт...

Кануков Хомутников хойр «уга» гисэр нег-негнүрн хэлэлдэд, ээмэрн холькдв.

— Ик Дөрвдэ хойр «залврт» орлцж йовсн 56 күн манд темдгтэ. Кесгнь урдк кевэрн эс медсн боллдад, сеңкэлдэд бээнэ, тер тоод Шарвин бас. Удшго, цугинь илдкхлэ, күн болһн хүвэн авх...

Тавдгч бөлг

Таңһчин цутхлңгиг Эядрхнэс теегүр һарһж, хальмгудт бийсднь өөрдүлх төриг Цугхальмгин Негдгч съезд ЦИК-д даалһла. Зуг таңһчин цутхлң болх һазр темдглхд күрлдэд ирхлэ, үг негэр һарч өгл уга генүлдгчн. Зэрминнь тоолврар болхла, таңһчин цутхлңгиг холдулж, хоосн теегүр гүүдүлж болшго чигн: хаалһ-хачр му, залһлда кехд түрү. Тер учрар энүг Ижлэс, икин түв Эядрхнэс дегд уужулад тус уга гилднэ. Талдан тоолврта хамгнь теегүр, үүнэ дунд талнь, таңһчин ик зунь бээрщсн һазрур заадг болна. Бас нег багнь цутхлңгиг Бээшңтд үүдэх кергтэ гиж зүткдг сэнж.

Иим түлклдэн үгдэн багтхд харшлад, хоорндь нам цүүгүлн гиһэд, зөвэр түрэһэд бээж. Уг сүүлднь 1925 жил таңһчин Советин V съезд цутхлңган Элстэр кехмн гисн шиидвр һарһна. Теругинь ВЦИК таасж батлад, Хальмг таңһчин һардврт шин балһс теегт тосххднь кергтэ дөң болтха гиж РСФСР-н Совнаркомд даалһсар, тегэд, шишлң тогтавр һарсн бээж.

ОКК—РКИ-н ахлач болна гидг икл зөвтэ үүл. Даалһврнь үүнэ түүнэсн чигн даву. Болв Жалыков альднь, кезэ, яһж тесэд, күртэд йовдгт күн алң болхмн. Ямаран чигн эркн, шин керг һархла, эн орлцл уга йир бээхш.

Цутхлң болх теегин хотл балһс бэрх төр түрүн өдрэсн авн цуг хальмг улсин, күч-көлсч эмтнэ эркн кергнь болж, күн болһна уха, седклинь ээлв. Энүнэ тосхлтд нөкд болх комитетмүд гиж таңһчд, нутгудар болн ээмгүдэр бүрдэгдсн, таңһчин тиим комитетиг һардх даалһвр Жалыковд өггдв.

Эн даалһвр ямр күнд, жаңһрта болвчн, хооран эс цухрдгнь ялтмлж, амриг эс хээдгнь лавта, тегэд, түрүн агчмаснь авн Элстин тосхлтын төриг онц оньгтан авч орлцв. Эврэн орлцсн деерэн таңһчин һардврас эклэд, адг селэн, хотн күртл, күн болһн орлцдг болдгар көдлмшиг делгрүлв.

Элстин эргниг ажглж шинжлж, энүнэ зүра кех болад — нег баг, шин балһсиг усар теткх төр хаһлх талдан баг иржь. Балһсиг альд, яһж, ямаран эсвэр бээрлүлхлэ ирлцхинь, ке болхинь Москваһас ирсн профессор Коршунов һардж, зүра кежэдгчн. Эн балһсиг бээсн селэнлэ залһлдулж, деернь немж бэрхлэ, түргэр өсхднь, босхднь нөкд болх гиж шиидвэ. Тиигчкэд, Элст һурвн ик

балһс — Сарпуль, Эәдрх, Аһш ордг хаалһ деер бөәхинь тустаг болн эндәһәр төмр хаалһ орулх тоолвр бәәхинь тоолх кергтә гиж профессор селвглв.

Элстин тосхлтд нөкд болх комитет түрүн өдрәсн авн цәәлһврин көдлмшт оньган өгч, арднь орв. Үүнә ахлач Җалыковин һарта дуудвр хальмг орс хойр келәр барлгдсн, нутг, әәмг, хотн болһар тархагдж, хальмг, орс уган седклинь эзлв:

«...Эврә таңһчин хотлта болх гисн — хальмг әмтнд таңһчиннь эдл-ахуг түргәр делгрүлж, улм батлх эв-арһ үүдәх,— гиж Җалыков бичлә,— эдл-ахун күчнлә хамдан, алдг уга, хальмг болһна крестьянск эдл-ахунь өсәд, өргжәд йовхнь ил... Ода күн болһн балһсна тосхлтд шунжл орлцх зөвтә. Элстиг бәрх керг күн болһнд икл хәәртә. Мөңг өгчәхнь, һаруһинь даажахнь деер йоснахн, таңһчин ЦИК, болв деернь бас чигн кергтә... Мана цуг олна эркн кергт орлцтн гиж сурҗанавидн. Мөңгн бичкн гиж бичә эмәтн: тадна орулж өгсн деншг болһн, арслң болһн икл үнтә болчкад, туста. Тадна негдсн дем гидг, мана таңһчин хотл тосхх кергт батын бат цементнь болж, терүн деерән цааранднь түүг өскж, өргжүлж, цецглүлх алтн... Цуһар бәәсәрн Элстин тосхлтд дөңгән күргтн!»

«Хохал Җалыков бийнь манур дуудвр кеж!.. Хальмгин түрүн балһс бәрхд нөкд болтн гиж.. Арһта болхла, юуһан чигн бичә әрвлтн гиж!..» — болад, хойр күн харһвас төр кеж хүүвлсн, Элстин тосхлтд гиж чидл күрмгәрн, чадсарн дөңнх болсн, таңһч бүклдән ниргәд, шуугад одна. Мал, гер, мөңгн деер нам әмәл, тергн, ишкә тер күртл илгәдгчн. Дөрвдә баһ хурлахн Барвнцг нур шидр бәәсн хадлһиг нәәмәдлж хадулад, терүнәс авсн 150 арслңган өгүлж. Ик Дөрвдәс хойр модн гер, төмр хаша-хаацтаһан йовулгдж. Теңгс көвәхн нег өдр бәрсн заһсна шаңган кевтнь Элстин тосхлтд орулж өгч.

Шин үүджәх балһсна түрүн гер өндәлһх болсн, цуг әмтн хурсн бәәдгчн. Орминь кемжәләд, дөрвн өнцгтнь һас цоксн, хоорндкь багана татад бел кечксн, герин улынь тәвх нүк малтхла, чолуһар экләд, эрсиг босхад бәәхмжн. Тегәд, Элстин тосхлтд нөкд болх комитетин ахлач Хохал Җалыков ахр үг келәд, тосхлт эклҗәхинь зарлв: «Минь эн ормд, үүрмүд, Хальмг автономн таңһчин хотл — Элст балһсн эклҗәх учрар, бидн цуһар туужлгч ик чинртә төр күцәлһнд орлцҗах улс болҗанавидн. Нег ормдан тесл уга, мел нүүврин ард йовдг хальмг, эндрәс авн хуучн авъясан экләд хайн гиҗәнә: малч йовснь тосхач болн гиҗәнә. Кеер йовснь балһсна күн болн гиҗәнә. Тер цаг ирчксн, бидн эврән, эврәннь һарар, күчн-чидләр түүнд эк татн гиҗәнәвидн. Ода деерән, манахс, Элст балһсн гиж, карт деер биш, һазр деер уга. Болв үүнә тосхлт нигәд эклҗәнә. Мана күсл: «балһсн болх!» гисн үннд тохрснь лавта!»

Тиигҗ кели, Җалыков кевтсн күрз авад, эклəд малтв. Татата багана көөһəд, хойр алх дүңгə малтчкад зогсв: — Нə, көвүд, цаараndнь бийстн кетн, сəн шунлтта, өөдəн күцмҗтə йовтн,— гиҗ йөрəһəд йовад одв.

Тосхлт эклм дару,— кезə балһсн болҗ күцхинь, кен күлəҗ тесдмб?— таңһчин зəрм учрежденьс Элстүр эклəд нүүнə. Эрдмсурһулин əнг сурһулин шин җилиг эврə хотл Элстдəн эклнə. Дарук хөрн нəəмдгч җилин хаврар, сүүлнь зунар наадк учрежденьс бас күрч ирнə.

Бəəдг гермүд угаһас көлтə зөвəр түрү үзгдəд, басл чигн дутудунд һарад бəəсн бийнь күн түүгəр төр кеҗəхмн уга, шуд һаза гишң бəəлдси бийнь деер-деерəн ирлдəд, нирглд, шуугад бəəнə. Зəрмнь ишкə герт бүүрлсн: «шуд дунд һара байнаһар бəəнəв!» гиҗ шоглсн, аль чигн тату-тартган нам оньгтан авхш. «Биди тиигтлəн хальмг болдган уурсн биш,— гиҗ каңкшлдгнь баһ биш. — Маңа өвкнр келдгəр «һал зерглсн һазр — бəəрн, мөрəн тушсн һазр — идг». Түүг мартҗ болшго, манахс!»

Өрəлхн җил дотр түрүн тавн гер бəргдсн, теднə хойрнь хошад давхр болна. Энүгəн күч-көлснə икл диилвр гиҗ цуһар тоолҗахнь ил, юңгад гихлə дор ормднь, Элст эргнд юн чигн уга болсар, шин балһсиг зөөҗ бəрх кергтə болв. Моди, чолун, хулсн-зегсн, хадасн күртлиг энд-тендəс, аль биш һазрас, Аһшас, Əəдрхнəс, Дивное талас зөөҗəхнь лавта. Көлгнь нурһлҗ — цар, темəн, мөрн...

Урднь Чумакин зам гиҗ нерəдгддг бəəсн, ода Хальмгин зам болсн ик улан хаалһ теегин туршар утдан сунад, арһмҗлад, энүгəр өдр, сө гиҗ күн хəлəхш, тергд, хаяд машид чигн дүүгəд, негл үзг темцсн, Элст орад йовлдад бəəнə. Əмтн хəəкрлдсн, темəднь хəркрлдсн, зөвəр шуугата.

Тег гихлə, дөрвн талан талвасн, зуна һанд улм халҗ, шуд һалар киилсн болна, борлад, холдан харлад, җирклəнд чичрсн мет мануртна. Урһмл болсн хамгнь өгрҗ одсн, зуг невчк арһтань — халуг чигн, киитиг чигн тегш даадг, хальмгла хойраннь хувнь негн гим — бор шарлҗн. Эн йир бийəн өгхш, нарн, салькн, шуурһн гидгтн намд юмн биш гисəр бəəнə. Эргнд мел шора, элсн. Тиигҗəһəд, ху хурүлəд, эргсн-дуһрсн болад, улан шора өөдлəд, теңгр тал хаалһ татад одна. Деер теегин эзн — һəрд делсн, нег ормднь хадчксн мет көндрхш. Дор зурмн хаалһин амнд шовасн, өмн хойр көлəн өрчдəн шахад, мөргүл кесəр зогссн үзгднə.

Кедү дүңгə күнд, күчр болсн бийнь арһлхан хəəҗ, хуурмглхар седсн хальмг уга бəəснь «кеер хонад, кец дерлəд» йовдган мартҗ, бəəрших болсн, балһсан тосхҗ, басл чигн əмтнəс дутшго сапата шунҗ, шамдһалҗ йовхнь алдг уга. Күн болһн захас уүһн бичəч Манҗин Нимгрин шүлгиг нег-негндəн чееҗəр умшҗ:

Хальмг, ниик уралан.
Хадур, алхан чаци агх!
Хотл балһсн Элстән
Хад чолуһар бәрхәр адһ!—

гиж омгшасн хол хаалһд болву, хотл балһсна тосхлтд болву — өргмжтә кевәр, арднь орҗ чаңһрдгнь айта.

* * *

Әәдрхн, 1927 җилин ноябрь өрәлдчксн, намрин сүл сар чиләд уга бийнь үвл эртхн эклчксн, зөвәр киитн: өдртнь нарна күчәр невчк тәвгдсн болхас биш, өрүн-асхнд, сөөднь — нег үлү. Тәшр нимтр цасн орсн, дөрв-тав хончкв, зуг хәәлх бәәдл уга. Хәрнь, доран хатурад, мөснд хүврхин на болсн, көл дор шухтнад, ялан күүнд даалһсар яһлалад, ярклад одна.

Тер хамгиг адһсн Җалыков нам оньглҗ йовхш. Таңһчин IX-ч партийн конференц эндр секгдх зөвтә. Эн терүн деер кех доклдан бас нег шалһҗ хәләс гиҗ, герүрн асхн авсн, эрт босад, түүнләһән сууһа сууҗ, невчк оратн гив. «Ичкевт, партконференцәс алдгдҗ, дала делегатын нүднд наадн болхла!» гиҗ, чееҗәр адһсн, үкс-үкс гиһәд, гүүхин нааһар йовна.

Тиим шүрүтә орҗ ирн, ода чигн цаг бәәхинь медҗ, невчк төвкнсн, хувцан тәәләд, бичкн дөрәһәр өөдән һарна. Хәләхнь, делегатнр энд-тенд онцлдсн, ю-бис келәд, инәлдсн бәәлднә. Җалыков харһснлань һаран өгәд мендлсн, зәрмләнь уухнас геклдсн, то-диг кеҗәх улст күрәд, нерән бичүлв.

Конференц таңһчин комитетд болн ОКК—РКИ-д партячейксин нутга комитетмүдин көдлмшинь чаңһаҗ, үүлдвринь ясрулхиг, эдл-ахун халхд коммунистнрин шунлтынь өөдлүлҗ, партийн болн государственн диг-дара батлхиг некв. Баһ Дөрвдә болн Эрктнә нутгудт зәрм партийн, советск көдләчнр үүлән олзлад йовснь, тиим коммунистнр партин неринь, чинринь будҗ йовснь бурушагдв. Тедн көдлмшәсн һарһгдад, зарһла харһад, гемән эдлснь алдг уга. Болв тиим йовдл дәкҗ бичә үзгдтхә, тер төләд партийн комитетмүд болн коммунистнр улм зергләһән батлҗ, тооһарн өсҗ, көдлмшән чаңһатха гиҗ конференц заав.

Иигәд, һурвн хонгт болсн конференц көдлмшән төгсәв. Таңһчин комитетин шин хань бүрдәмҗин пленум кехәр хурсн бәәнә. ЦК-н элч босад, цөн үг келҗ, пленумиг секв: — Үүрмүд! Ода нег хаһлх төр бәәнә. Партин таңһчин комитетин һардвр суңһх кергтә. Иван Кузьмич Глухов талдан көдлмшт һарчана. Партин Центральн Комитет ормднь тана таньдг, сәәнәр меддг үүритн — Хохал Манҗиевич Җалыковиг суңһтха гиҗ селвглҗәнә. Тегәд, таднигдөңнх гиҗ ицҗәнә...

Мел тагчг болҗ одна. Көндрҗ, ханялдҗ, хоолан яслдҗ бәәснь тас уурад, шуд гетҗәһәд, толһадснас тату биш, диинрлдҗ одҗ

гим. Болв удсн уга, гентки серл орсн кевтә ниргәд, дард боcлдад, альх ташв: «Чик!.. Зөвтә!.. Җалыковд — ура!..» гилдәд хәәкрлдҗ йовна.

Невчк тогтнад, төвкнсн болхлань, ЦК-н элч цааранднь келҗәнә: — Дегц альх ташҗ таасад, ииим өргмҗтә кевәр тосситн, партин Центральн Комитет эс эндүрсинь илдкҗ, үр Җалыков мана чигн, олн тадна чигн седкллә ирлцҗ, тиим өөдән, чинртә даалһврлг әрүнәр күцәх гиҗ иткүлнә. Эн, ахрар келхлә, аль чигн халхарн әвртә бат, нег мөслсн, чикл күн... Шамдһа көдләч... Авсн даалһврмуд күцәхин тускд ардн орҗ, хооран цухрх эс меддг... Халун, догшн болвчн, политическ болһамж, һольшг хойрнь зөвәр өөдән.. Дамшлт, медрл, тоомср һурвнь тегш, келҗ чигн чаддг, кеҗ чигн чаддг... Тиим, аль халхарн чигн бер тегш коммунистнь алдг уга. Тадн заагт иим күн өсәд боссн йовдл, Советин йосн эгл күүнд ямр тустаһинь герчлсн деерән, Хальмг танһчин партийн организац ямр дүңгә төлҗсинь үзүлҗәнә.

Цуһар ниргүләд, альх ташҗана. Саак: «Чик!.. Зөвтә!..» гиҗ хәәкрлднә. Үг келх зөв сурад, Иван Кузьмич Глухов босв: — Би таднур ирәд, хойр җил дундур болув,— гинә.— Түрүн кемд, хөөнь чигн, олн тадна дөң, селвгәр күчр, күнд хамгт тесәд, көдләд йовсм ил. Медснәс эс медсм ик билә. Учр тиим болсар, үүрмүд, танд үнн седкләсн ханлт өргҗәнәв, цааранднь чигн үүл, кергтн улм сән күцмҗтә болҗ, өсҗ-өргҗ йовтн гиҗ йөрәҗәнәв.— Пленум кевәрн босад, ниргүлҗ альх ташна. Глухов «ханҗанав» гисәр хойр һаран өрчдән бәрәд гекәд бәәнә, тегәд, невчк төвкнхләнь, цааранднь келв: — Үр Җалыковин тускар цөн үг келхәр. Үүнлә көдлхд амр болчкад соньн билә. Хамдан көдлдг үүрмүдәсн, эннь — ахлач, тернь — ахлач биш гиҗ хәләдм биш, тегштнь некдм, бийәсн некдгнь холван даву болдгнь алдг уга. Эндү, хаҗһр үзхләрн, даалһврта сегләтр гиҗ тагчг бәәдм биш, илднь келәд хуурдмн. Болв тиигхләрн, күүнә мууд орҗ, һундалһн угаһар зөвтнь зааһад медүлдмн. Тернь нам чидл немәд, дөң болдмн. Олн дунд икл тоомсрта болҗ, түңгәрн омг авч деерлкх, караг-җараг уганъ таднд темдгтә. Үүнә тиим зәңг-бәәрнь сүл җилмүдт, ОКК—РКИ толһалҗахднь нег үлү, манд медгдв. Эн өгсн заавран күцәгдсинь, эс күцәгдсинь эрк биш йилһҗ, ардн орҗ некдгнь, кергтә болхла, нам көдлмшч улст күрч, теднлә зөвчлҗ, негндн һарһдг тиим: — Та юн гиҗ санҗанат? Яһҗ кехлә, яахла сән болх?— гидгнь нам үлгүрт тохрснь лавта. Тиигҗ, кенләнь чигн тегштән үүрлҗ селвлцнә гидг, ө-һундл эс һарһсн деерән күн болһна даалһврннь өөдлүлнә. Тегәд, би үнн седкләсн үр Җалыковиг суңһх селвгиг дөңнҗәнәв.

— Бидн бас!— гиһәд, негнь хәәкрәд оркв. Терүг дөңнҗ, «зөв» гисәр наадкснь альх ташлдв. Глухов эдниг дахад тәшн йовҗ, маасхлзад суув.

ЦК-н элч босад, невчк арһулдтн гисәр һаран өргв, тегәд, ном һрсн болхлань, адһж: — Бас келх күн бәәни?— гиҗ сурв.

— Келчквш!

— Чик!

— Зөвтә!

— Тиигхлә, үүрмүд,— болҗ ЦК-н элч эклв,— партин Хальмг таңһчин комитетин даалһврта сегләтрт Хохал Манжиевич Җалыковиг суңһхмн гисntн һаран өргтн гихәр.— Пленумд орлцачнр һаран өргв.— Үр Җалыков нег дууһар суңһгдв. Хохал Манжиевич, таниг нааран һартн, орман эзлтн гиҗ сурҗанав. Цааранднь пленумиг һардх күн та болҗанат.

Җалыков босад, уралан һарч йовна. Ар нурһнднь альх ташлһн улм чаңһрсн болад бәәнә. «Халун юмн бәәж,— гиҗ дотрнь төөнрнә,— юмннь медгддг уга кевтә билә. Ода болхла, шуд...» ЦК-н элч энүг тосад, һаринь атхҗ йовна, йөрәҗәнә.

— Ханҗанав,— гиһәд Җалыков келн, үг келх зөв сурв.

— Келтн, келтн, Хохал Манжиевич,— болҗ цаадкнь маасхлзсн, һарарн немр дайлад авна.

Җалыков нүдән өргәд, цуг әмтиг харвад оркв: цуһар чигн байрта, бахта, альхан тас әрвлҗәхмн уга. Тегәд, олна седкл, ухан иим бәәснд, биидднь дурта болдгт ханад, байрнь дөврәд һарн гисн, хоолднь бүлктрәд, киилгиннь зах уутьрад, кинь давхцсн болад... — Үүрмүд! — гиһәд, эн зөвтнь келәд орксн, биидднь шуд ор дарад хәәкрсн болад одна. Терүндән невчк үүмсн, алмацсн болҗаһад, бийән һартан авч төвкнәд, экләд келнә: — Эндр, минь ода, би тана нег эгл үүртн, икл иткмҗтә харһсн, байр өргмҗ хойрм буслад, күч күрч яджанав. Хәәмсм минь, таднлан келхм, эн — Коммуна партин болн Советин йосна нилч. Эдниг угаһар бидн кен биләвидн? Минь иим тоолвр, ухан мана толһа, чеежәс кезәчн хөөһх зөв уга. Ор-бәәр уга, отг-нутг уга, тал-талдан тарвалдҗ йовсн хальмгуд негдәд, эврә автономн таңһчта бәәдгнь... Үрднь өсәд, төлжәд, биисnь йослад, әмтнлә әдл хөвтә, тегш зөвтә, улм өсх, өргжх хаалһд орсн, шунҗ йовхнь... цуг хамгин илгерчнь.

Би, тегәд, алдр Ленинә партин Централън Комитетд болн таднд, үүрмүдтән, үнн седкләсн иим ик итклдтн ханҗ, терүгитн әмни әрүн даалһвран гиҗ күцәхин төлә арһ-чидлән, нам әмән чигн әрвлш угав гиҗ, андһаран өгчәнәв. Ханҗанав таднд, үүрмүд!..

Асхлад, ора талан Җалыков герүрн ирв. Үүдн секгдм цацу кен аашхинь үзәд уга йовҗ, хөмөстә күүкнь хойр һаран теләд: «па-па-па» гисн, мальҗһлзад тосв. Эцкнь күүкән һар деерән авн өргәд, хойр-һурв хаяд хавлсн болад, хәрү тәвб.

— Папа киитн, арһулджа,— гиҗ өкәрләд, толһаһинь илн, деерк хувцан тәәләд өлгҗәнә, адһжахш. Гергнь залуһан үзн, оц-

царсинь темдглнэ. «Иигдг күн бишлм, шуд шуугад, инәһәд орж ирдг бәәнм. Чирә-зүснь, бәәх өңгнь чигн талдан. Юн болсмб? Яһсмб?» — гиж дотран хүүв кенә.

— Хохал,— гиж арһул, җөөләр келнә,— конференц чилви? Ямаран болва?

— Чилвә, Катюша, чилвә,— болж, гергән әәмссинь үзж, төвкнүлхәр Хохал инәмсгдв,— залуһичн даалһврта сегләтр суңһва.

— Яһад?..

— Яһад гисн?— Җалыков инәнә, зөрц серглңгән үзүлс гиж, күүкән шүүрч авад, биидән шахад, хамрарн энд-тенднь һожһнулна.— Централы Комитет, үүрмүд нанд түдү дүңгә иткжәх болжана, Катюша!..

— Чадхйчи, Хохал?— Екатерина Романовна өөрдж ирәд, өрчднь шахлдна.— Йөрәжәнәв!.. Күндл болх, а?

— Гиигн бишнь ил, болв Җалыков партин даалһврас кезәчн хооран цухрад уганьбас ил.

— Йоста Җалыков гидг энлм!— болж гергнь инәнә.— Одак орж ирсн, әрә көндрәд, үрвсн болсн, талдан күн билә, а?

— Гентки деерм тиим күнд ачлһ ачад оркхла,— бүкл таңһч толһалж, зална гидг наадна юмний?— эс әәдг болвчн, зөвәр үргүв гихв-яахв?.. Көвүнчн яһла, Катюша?

— Һаза наадж йовна. Миша Иванов Заки Нуриев хойр ирәд, үүнд шимлдлдж билә, һарч одцхав.

— Мөс орсн болхугов?

— Уга, конькинь тер кевтнә, авсн уга. Нә, су, хотан ууйа. Өлсж йовнчи?

— Йовна, Катюша, йовна,— гиһәд Җалыков күүкән буулһв,— мамдан од... папачн һар-нүүрән уһасв...

Тер даруль әмсхсн, әңклсн Ваня-Маца орж ирв, на-ца хувцан тәәләд, эцктән шахлдж йовна: — Кезә ирситн үзсн угав,— гинә.— Заки бидн хойр бултсн, Миша маниг хән гиж, хән гиж...

— Бултсн болхла, намаг яһж үздмчи? — болж Хохал инәмсгләд, көвүнәннь толһа илнә.— Йов, һаран уһа, хотан уухм...

* * *

Йиринә эрт босдг Җалыков, тер авъясан Москвад чигн эвдсн уга. Эн, гегән орм цацу, хувц-хунран адһж өмсәд, һазаран һарв. Хотл балһсн дүүгсн-дүрклсн болад бәәнә. Өмнь гишң, өргн уульнцин туршар, хойр ик-ик бахнын хоорнд улан кенчр көндлң татсн: «ВКП(б)-н XV съездин делегатнрт халун менд!» гиж деерьнь бичәтә. «Чамаг бас йөрәжәнә, үр Җалыков» гиж ухалн, үрвәд, Улаң талвң орс гиһәд, һарад йовна.

Владимир Ильич Ленинә Мавзолей тал ирәд, үүдн тусль зогсна: махлаһан авад, өкәс гиһәд менрсн бәәнә. Кесг болад, һурв гекәд, махлаһан дарж өмсн, хооран һарна. Тегәд, тедүкн зогсад,

Мавзолей һәәхнә. Иим сәәхнәр кееруләк, әврә гидгәр чимж, модар бас кедгт өврнә. Күндлгч харул яһж зогсдгинь, кезә, ямр кевәр сольгддг күртлнь оньһж соньмсна.

Спасск бәәшң деерк ик час — Кремлин курант экләд цокад бәәв. Хәләхнь,— энүнәс төвнь уга гидг! — нәәмн болчкж. «Йовж, невчкн хот ууж авчкад, ирнәв гиж, одж бичүлх кергтә,— гиж Җалыков адһна.— Эндр, 1927 җилин декабрин хойр шинд, үдин хөөн, партин Арвн тавдгч съезд көдлмшән эклх зөвтәлм, ирчкәд, санамрлад, балһс һәәхәд йовдг. Намаг хәәж эс бәәдг болхнь?..»

Тер кевәрн Җалыков йовад, цуг кехән кеһәд, хәрү аашна. Көл дорнь Улан талвңгин хад таш-таш гиһәд, тахта мөрн йовх мет. Курантс арв цоклһнла, эн Спасск үүдәр орад ирв. Харулч зогсаһад, цаасдынь хәләв.

Кремлин дотраһар йовхнь, сонь хамг дала, нүдн хальтрм. Ик чигн хоңх дүңгәнә. Зөвәр кемтрхәнь,— мууха зузан юмб?— иргднь кевтнә. Хан-хоңх гидгнь ил!.. Хол биш хан-товнь маңхана. Өөрнь дала сумн тонталдна, мана теңгс көвән тарвсмудас тату биш.

Дарунь Җалыков Ик Кремлевск бәәшңгин үүдәр орж ирв. Бас харулчнр бәәсн, саак цаасдынь хәләсн, негнь тиигән ор гисәр заав. Тегәд, хувцан тәәләд, бийән ясад, гилвксн сәәхн цаһан хад дөрә деегәр делгсн үстә кевс ишкәд, кердг болһиг нежәдәр тоолсн мет өөдлж йовна: өмнән хәләхнь, хойр талнь чигн — шуд зүүдн, гилв-далв гиһәд, нүд авлм. «Хаадуд үңгәр йовж, һазадын, дота уга сәәчүд сольвлджасн бәәшңд хар яста, харңһу йовсн хальмг йосрхж, хүүвлнә гидг!— Минь тиим тоолвр толһаднь орм цацу Хохалын бахлурт юмн тееглгдсн болад, кинь давхцсн, киилгин зах уутьрсн болад одна. Болв Хохал бийән хөрнә: — Яһжанчи? Иигтлән урсад, хәәләд йовх... Бас чигн үзхчн дала, сагл!..»

Өөдән һарад ирхнь, өмнь гилтә «Д» үзг наадксас йилһрәд, «наар, наар» гисн болна. Ирәд, тусль зогсн, баахн шар күүкнлә мендләд: — Джалыков,— гинә,— Хохал Манжиевич.

— Мендвт, мендвт, үр Джалыков,— гиһәд, тернь инәмсгләд орксн, шарһ нарн деернь мандлсн мет эргндинь гегәрсн болад одна. Күүкн кесг цаас өгнә, негнд йовх сурврмудт хәрү өгәд, бичәд үлдәтн гинә.

Җалыков күүкнә өөрнь сун бийәрн удадхш, бичәд өгв. Генткн Хохалын әәмиг күн дарсн болад одна, эргх хоорнд: — Үр Джалыков!.. Харһна гидг эн!..— болад, хәңкнәд бәәнә.

Эргхләнь, өмнь Киров хойр һаран делсн, маасхлзад:

— Хәәртә Хохал Манжиевич, менд!— гинә.

— Сергей Миронович!— гиһәд Җалыков уралан ишкнә. Цаадкнь татж авад теврәд, бийүрн шахна...

Дарунь эн хойр онцлдсн, зөвәр таарч күүнджәнә.

— Таниг, Сергей Миронович, Ленинградт йовхитн би мед-

нов,— болж Җалыков келнә.— Тегәд амр бишинь бас меднәв.

— Чамаг, военком Джалыков, би нам геећәд хуурлав,— гиж Киров келҗәнә.— Иигж, Кремльд, съездин делегат, обкомин толһач болж ирж харһх гиж, һә болтха, сансн уга биләв.

— Обкомд суңһгдад, Сергей Миронович, сар күцц болад угав, өвәр җаңһрта үүл гихәр.

— Учр уга, военком, шүлгч келдгәр, «амр манд зуг зүүднд орхас биш...» Нә, дәкж гелңгүд гүвдҗәхшчи?

— Уга,— гиж Җалыков давсн йовдл сергәж,— би танд амн үгән өгсн бәәнм... Болвчн, күн гүвдж ханшго элмрмүд,— гинә.

— Яһна?

— Зунаһа Манцын нутга гелңгүд хаана йосиг хәрү тогтахла, сән болх билә гилдәд, ном умшлдж. Одак гүвдүлдг Хамба лам эдн Чемберлена нотын тускар соңссн: «Ода Советск Әрәсә хуурна гидг эн, түүнд кенчн маши, станок, көвң өгшго» гиж байрлж. Ямаран кишкәс гинәт!..

— Тернь тер, Хохал Манҗиевич. Болв Ленинградт зөвәр кавжрта,— гиж Киров салалдв.— Мана орн-нутгин бәәдл делкәд улм нәрдсн учрар: Англьла дипломатическ залһлдан эвдрсн, Польшт мана элч Войковиг алсн, Китдин революц цаг зуур даргдсн... Тер хамгиг олзлад, антипартийн баг «найн һурвна зура» һарһсн, түүгән «хойр зун толһан тоолвр» гиж, өөдән үнлж нерәдсн... Толһан то ухана то хойр ирлцх зөв уга эсий, а?

— Толһа — толһаһарн, ухан — ухаһарн болхгов!

— Хәрнь гиһич. Болв тер антиленинск хәләцтә өзднгүдлә ноолдан төгсәд уга. Тедн цокулад, күүчгдәд йовсн бийснь хорлтаң күргх саната, залһлдаһан-таслшго болсн, дораһар, бултнһуһар харһж хүүвлж, хара бәәлдхш. Съезд деер, хәләҗәһич, бас буда хутххар седх...

— Яһж тесәд бәәнтә, Сергей Миронович?

— Яһж гисн? Би, тиигтлән, һанцйи?.. Мини эркн нөкд гидг эн!— Киров зун һаран өргәд, тавн хурһинь сарсалһна.— Негнь, партин Центральн Комитет. Хойрдгчнь, партийн зерглән цеврнь болн ни-негнь. Һурвдгчнь, зун миңһ һар питерск большевикүд, теднә һурвна кеснә хойр хүвнь — көдлмшчнр. Дөрвдгчнь, җирн миңһн көдлмшч баһчуд, комсомольцнр. Тавдгчнь, партийн биш актив, профсоюз. Тегәд, баһий?..

Ик Кремлевск бәәшңгин сүүрин залд цуг делегатнр ирәд, орм-ормарн суулдчксн, съезд көдлмшән эклв. СССР-н Совнаркомин ахлач А. И. Рыков һарад ирв. Эн, партин Центральн Комитетин нерн деерәс, түүнә даалһврар, съездиг, ахр үг келж, секҗәхән герчлв: «Партин дотрнь бәәх чик биш, хажһр хамгла залһлдата тоотыг кевтнь съезд уга кеж, партин цуг күчиг, цуг көдлмшч классин күчиг социалистическ обществ тосхх кергүр залх

гиж, үнн седкләсн нәәлҗ йөрәһәд, большевикүдин Цугсоюзн коммунистическ партин XV-ч съездиг секх зөв суржанав»,— гив.

Съезд кевәрн дегц босад, нирглҗ альх ташснд, Ик Кремлевск бәәшң шуд өрггдәд һарн гиж бәәхнь, дунд алдаһар негнь «Интернационалыг» экләд авхла, наадкснь негн күртлән дахснь лавта, ца-цааһан күңкнәд айслад бәәнә. «Басл сүртә! Басл омгта!— гиж, дуулн бәәҗ, Җалыков санна.— Күн болһиг дуудҗ омгшулсн үгмүднь өргмҗтә болчкад, зөвәр халун, түүгән дахсн сәәхн айслань авлцад... Басл айта!..»

Дун төгсв, цуһар суулдв. Съезд һардх президиум шиидх болсн. Кен-кенинь умшад бәәнә: соңсҗ йовснь чигн, соңсгдад уганъ чигн харһна. «Хәлә, Киров,— гиж Җалыков таньдган йилһҗ тодлна.— Микоян... Орджоникидзе...»

Дарунь президиум орман эзлх болад, неринь заасн улс өөдән һарлдв. Киров, Микоян, Орджоникидзе һурвн зерглә суулдсн, хоорндан ю-бис келәд, инәлдсн бәәнә. «Ээ, эн хойрла намаг Сергей Миронович хөрдгч җил Азербайджанд таньлдулсн... Мана сотньд XI-ч Әәрмин Реввоенсоветин күндтә революционн Улан Туг бәрүлҗ өггдсн... Намд биидм кавказск чашк зүүлһгдсн...»

Съезд деер хаһлгдх долан төр батлгдв.

* * *

Съезд йөрәх болж, үр Клара Цеткин үг авсн, цуг делегатнр нирглд, альх ташлдад, шуугад одна. Энүг, нер һарсн немш коммунисткиг, һарад ирхлэнь, цугтан босад, альх ташҗ тосна.

Клара Цеткин Коминтерна нерн деерәс XV съездиг йөрәж, халунар келснә хөөн энүг президиумд сунһх селвг орҗ ирнә. Делегатнр дәкн нирглҗ альх ташҗ, тер селвгиг дөңннә. Цааранднь, түрүн сүүр чилн-чилтл, кесг фабрик, заводын көдлмшчнр, тер мет крестьянствин болн угатя, яду хамгин нерн деерәс йөрәлин үгмүд келгдв. Тедн заагт Китдин компартин ЦК-н элч үр Ся Цуфан халунар йөрәв.

Маңһдурк өдрнь бүклдән, өрүни болн асхни сүүр хойрулн, Центральн Комитетин Политическ докладт һарв. Энүг үр Сталин кесн, съезд цань уга гидгәр оньглҗ соңсв. Дарунь ЦК-н бүрдәмжин тооца болн Центральн шүүврин комиссин тооца өгснә хөөн цуг һурвн докладар күүндвр болв.

Декабрин тавнд асхар болсн сүүр деер Киров үг авб. Эн иткльтә гисн, тоомсрта гисн большевикин неринь соңсн, залд бәәсн әмтн альх ташад, нирглд одв. Җалыков үүнәс нүдән авлго хәләжәнә. Сергей Миронович маңхаһад һарад ирв. «Үүнә зөрг, күчн, иткл һурвнь! — болҗ Хохал байрлн җилвтнә.— Кенд чигн, юунд чигн нуһрҗ өгшго, шуд төмр гим. Тегәд чигн партьдан болн цуг орн-нутгтан олна дур эзлсн...»

Киров хоолан ясад, эклсн болла, келх дутман улм халад, үг

болһнь үзүрлəд, күн болһна зүркнд шаагдсн болад йовна. Җалыков тиигх дутман ю чигн алдх санан уга, Кировин амнас һарсиг хавлад тодлад бəəнə: «Мана кергиг харшлт угаһар, сəн аштаһар цааранднь чигн кехин төлə,— гиҗəнə,— оппозицин элчнриг эрвлҗ, сана зовҗ, күмни кевəр хоринь буслһл уга бəəхин төлə, би санҗанав, ода болҗах XV-ч съезд деер, урднь XIV-ч деер эс кесəн, эрк биш күцəх кергтə: мана оппозициг цань уга нег мөслҗ, цань уга чаңһ болн аврлт уга кевəр авч хайх кергтə...

Цуг хамг көл дор оралдҗ йовх, алң болҗ, маһдлҗ йовх тоот тууҗин садргт тусх зөвтə, мана хаалһ гидг, зуг уралан, зуг диилврүр!»

Киров үгəн төгскв, болв келсинь таасҗ дөңнҗəхəн илдкҗ, альх ташсн делегатнр кесгтəн зогсҗ өгл уга бəəв. Үүнə келснь теду дүңгə седкл, уханлань ирлцсн йовдл гих кергтə. Тегəд чигн съезд троцкистск-зиновьевск оппозицин шамдһа гисинь, Сапроновск багиг бас, партяс көөһəд, анд кеһəд, оппозицд орлцҗ, түүнə хəлəц тархана гидг, партин зерглəнд бəəлһнлə тас ирлцшго гиҗ зарлна.

«Селəн һазрт кегдх көдлмшин тускар» гидг төрəр үр Молотов доклад кев. Энүг Җалыков икəр оньглҗ, цань уга кевəр соньмсҗ, ю чигн алдшго саната соңсв. Тиигдгнь учрта, юңгад гихлə Хальмг таңһч бүклдəн селəн һазр болсар, цуг үүнд келгдх, темдглгдх хамг кергтə, туста болхнь алдг уга.

Эн эркн төрəр съездин авсн шиидвр өөдəн чинртə болснь ил. Селəнə эдл-ахуд социалистическ авг-бəрц цааранднь өргҗəд, батрад йовдг болдгар пролетарск орн-нутг цуг эв-арһан олзлҗахиг, тер төлəд селəн һазр классин политикиг чинрүлҗ нəрдүлсн, государственн зуралгч-диглгч нилчинь чаңһасн, кооперативн тосхлт өргдүлсн, көдлмшч класс күч-көлсч крестьянствла хамцхиг батлсн хаалһар йовх кергтə гиҗ съезд темдглв.

Негл социалистическ экономик үүдəх керг учрна. Тер төлəд производственн бəəдлиг селəн һазрт бас оңдарулҗ, селəнə эдлахуг машидлх кергтə болна. Тер хоорнд крестьянск үүрмг эдлахус капиталистическ авг-бəрцтə улс əлвхин көрң болдгт бас үүл бəəнə.

СССР-ин селəнə эдл-ахуг коллективизацлх керг, партин хамгин эркн, ахлулх төр болҗ, аль-бис халхарн өргəр делгрҗ йовх зөвтə гиҗ съезд заана. Тиигхлə, өдгə кемд эзнə үүрмг крестьянск эдл-ахусиг хоориднь негдүлҗ, ик-ик коллективс кеҗ, оңдарулх керг, цуг партин селəн һазрт күцəх һол төрнь болҗ һардгнь тер чигн. Түүнлə хамднь бас нег эрк биш күцəхнь — кулачествиг нег мөслҗ уга кех керг болна. Тер учрар селəн һазрт капитализм делгрлт авшго болдгар, терүнд боомтг болх, крестьянск эдлахусиг социализмин хаалһар көтлх кесг шин эв-арһ олздх кергтə гинə.

Партийн-бүрдәмжин көдлмшиг ясрулж, угатя, татухн бәәхтә хамг дунд партийн үлмәг чаңһахин төлә Советмүдәр болн кооперативсәр бәәдг угатьнрин багмуд батлж, ялчнр, угатьнр дундас шамдһа, нүүрлгч болдгинь партьд элвгәр орулж авх, селән һазра кооперативн болн советск органмудыг партийн көдләчнрәр теткх болна.

Тер мет, Центральн Комитетд, губком, обком, окружком болһнд селән һазрт көдлмш келһәр онц әңгүд һарһх болв. «Ахрар келхлә,— гиж Жалыков биидән ашлвр кенә,— Владимир Ильичин кооперативн зураг цааранднь күцәхин төлә мана партин кех ноолдана төрмүдиг съезд тодрха кевәр темдглв гих кергтә».

Серго Орджоникидзе кесн докладар өргн күүндвр һарч, босж келсн делегатнр бәәх дуту-дундсиг, энду-хажһриг чигн нуувр угаһар илдкв. Эн төр бас Жалыковин онц оньг эзлж, икәр соньмсаснь лавта, юңгад гихлә биинь мел одахн күртл ОКК—РКИ толһалад, бас тер хамгар төр кеж йовснь ил. «Келәд, сонсад бәәсн, цуһар эс болвчн мана таңһчд бас харһдгнь, харһхнь чигн алдг уга,— болж Жалыков санна.— Тер учрар, тодл, Хохал, эмгн ю келнә, яахла сән гинә, бичә алд, иркәд, эврә көдлмштән олзлж үз, үүрмүдтән кел, за үлүдхн уга...» Тегәд, эн биидән бичж авснь: «Партин ни-негинь харлһнд болн дисциплиһинь чаңһахд ЦКК-н кесн үүлдвринь съезд таасв. Цааранднь чигн государственн аппаратыг ясрулж хасхд, бюрократизмлә ноолдхд ЦКК—РКИ оньган тусхаж, көдлмшч, крестьян улсиг энүг күцәлһнд өргәр орулдг болтха гиж съезд заав».

Тиигәд Цугсоюзн коммунистическ партин XV-ч съезд көдлмшән төгсәв. 18 өдр делегатнр партин кех, күцәх эркн төрмүдәр хүүв кеһәд, кесг-кесг чинртә, кергтә хамгиг темдглв. Эн съезд селәнә эдл-ахуг коллективизацлх төр күцәхүр партиг залсн деерән эдл-ахун тосхлтын халх болһнар социализм уралан дәврхүр белдсн съезд болж, туужд орв.

* * *

Съезд чилснә хөөн Жалыков герүрн адһсн уга. Бүрүц ирсн айстан Москвад бас чигн бәәһәд, кесг эркн кергтә хамгиг эс хаһлхла, съезд зааж темдглсиг күцәдгнь бәг, нам баһ-саһар эклнә гидг арһ уга. «Мана теегиг индустриализацлх болхла, түрүләд кесг күчтә-күчтә төр күцәх кергтә,— гиж Жалыков хурһ дарна.— Социалистическ промышленность өндәлһж, терүнд шүрү, күч өгхин төлә материальн-техническ, социальн болн нань чигн зүснзүүл көрң бүрдәх, түүг нег өдр, нег һазрас одад авчкдг юмн биш. Тер учрар экономик ясрулх, өргҗүлх тускд хамгин һоллгчнь — селәнә эдл-ахуг социалистическ хаалһд орулж оңдарулх керг болх зөвтә. Гегән-герлин халхар бас кех, күцәх гидг — күзүцә. Кезәңкәс куртсн харңһу тамиг гегәрүлхин кергт кеду күчн, чидл,

чигн кергтә? Тиигчкәд, алькинь чигн хооран саадг, эннь бәәҗәг, хойнь гидг арһ уга, дегц, нег аю кех, күцәх кергтә. Эсгхлә кезә, маңҗ хальмг улсин оцл, харнһу болдгинь ясрулҗ, наадк улсла тегшлҗ, таңһчдан социализм тосхнав гихв?.. ЦК орх кергтә, Совнаркомд, Госпланд одх...»

Тегәд, ЦК-д ирсн, кенәснь эклдм гиҗ йовхнь, Киров харһна, шуд байрлад одна: — О, Хохал Манжиевич, менд! — гиҗ һаринь атхна.— Хәрәд угавчи?

— Хәрхәс, Сергей Миронович, намд кергтә хамг күзүцә.— Бидн Хальмгин түрүн балһс бәрҗәнәвидн. Хоосн тег дунд, хол... Эәдрхнәс һурвн зун дуунад... Яшкуль эс меднтә? Терүнәс цааран бас зун дуунa...

— Яшкулинь чигн картар медхәс биш, одсн угав,— гиҗ келсн Кировин хәләцәр болхла, ца, холдан ширтсн, талдан тоолврт авлгдсн бәәдлтә.— Чамд, Хохал Манжиевич, намас кесг холван күнднь ил. Би, келхд, питерск көдлмшч классан босххла, намд эс күцәх юмн гиҗ йир уга, чамд... Хәрнь, кецү, күнд харһад, чидл күрл уга бәәхлә, бичә эмә, дууд, бич...

— Ханжанав, Сергей Миронович.

— Учр уга, бәәсәрн хувалцхугов,— болад, Киров эәм деернь һаран тәвәд, дарад авна,— ода, Хохал Манжиевич, йовхм, үр Сергод одхм, нөкд болхнь алдг уга...

Орджоникидзе күүрән тәгскәд, трубкан тәвн, стол эргәд һарч ирв.— Нә, мендвт, үүрмүд,— гисн, һаран өгч йовна.

Киров һаринь атхи бәәҗ, Хохал тал заана: — Үр Җалыков, Хальмг обкомин даалһврта сегләтр.

— Кеду маниг эн таньлдулхмб, а? — гиҗ Орджоникидзе инәһәд, Җалыковд һаран өгнә.— Менд, военком Җалыков!.. Кавказд харһсн бәәнм, тиим кемиг мартҗ болдви? — Эн стол талан одад, телефоһар дуудна.— Анастас Иванович, орад ирҗ чадхвчи?

Удхш, Микоян күрч ирнә. Цуһаралань мендләд сууна. Җалыковиг таньсн бәәдл һарсн уга.

Орджоникидзе мусхлзчкад, Хохал тал зааһад:

— Җалыков,— гинә,— Хальмг обкомин даалһврта сегләтр.

— Хохал Манжиевич,— болҗ Киров немнә.

— Микоян, Анастас Иванович,— гиһәд Микоян һаран өгнә. Җалыков босад, һаринь атхна.

Киров Орджоникидзе хойр «пиш» хаһрад инәлднә.

— Эн болжана,— гиҗ Серго дамбрлсн бәәдл һарһна,— таньдг күүһән мартна гидг, сән үндстә үүл биш, а?

— Юн сән юмн бәәх билә,— болҗ Киров йовулҗ өгнә.

Микоян хулмлзад, эмәҗәхнь ил, Хохалд келнә: — Кевйәлсн болнав таниг, зуг... кезә, альд харһлавидн?

— Хөрдгч җилин май, Азербайджан,— гиҗ Җалыков нөкд болна.— Арвн негдгч Әәрм...

— Военком?..— Микоян маңнаһан цокна.

Эдн зөвәр таарад күүнднә. Җалыков цуг зовлң-түрүһән нуувр угаһар келнә.

— Тиим бәәдлд шин һардач,— гиһәд, Киров Хохалур заана,— альдас, ю авхан, яахан олҗ ядад алмацсн...

— Үчр уга, үр Җалыков, манд юн кергтәһинь, яахла сән болхинь тодрха кевәр диглҗ өгтн, тиигхлә, тана неквр хәләҗ хаһлхд амр болх,— гиҗ Орджоникидзе келнә,— нөкд болнавидн, билә гидг зөв манд уга. Тиим эсий, Анастас Иванович?

— Тиим, тиим, Серго.

— Кемр нань чигн керг харһхла, дөң, селвг керглсн цагтан бичә эмә, Хохал Манжиевич,— гиҗ Орджоникидзе күүриг ашлна.— Илднь келхлә, үр Җалыков, иигҗ өсҗ төлҗсндчн йосар байрлҗанав. Хәләтн энүг, Советин йосн ямр дуңгә түргәр күүг өскәд, өргәд оркдгин ил герчнь!..

— Мел үнн,— болҗ Киров зөвшәрнә,— нутга военком йовсн, ода бүкл таңһчин партийн организац толһалҗ, партин съездт орлцҗ, ямр эркн төрмүд хаһлҗ йовна?

— Үгин заагт, үр Җалыков, съезд ямаран болва?— гиҗ Орджоникидзе сурна.— Таасгдви?

— Таасгдви гисн?— Җалыков мусхлзад, Серго тал хәләсн, хойр нүднь гилвкәд, герлтсн болад одна.— Съезд мана партиг зөрмг, нег мөслсн салдсинь үзүлвә: наснь баһ, цогцнь бат, чидлнь дала!.. Зуг хортан дарх саамдан энд-тендән авсн шавнь эдгҗ өгл уга генүләд йовхлань, терүгән нам ях гил уга, нег мөслҗ шулулсн, ода тас эрүл деерән һарчксн бәәхнь лавта.

— Хм, ямаран сәәхн дүңцүл,— гиҗ Микоян өврнә.

— Хирург сән болад!— Киров Орджоникидзе тал зааһад, шогլҗ йовна.— Шуд сана өгсн угалм!..

— Ассистентнрм арһта эрмүд билә!— Орджоникидзе хойр үр талан хәләнә.

— Эдгсн болхла, салдс, эрчминь теднә эрх, а?— Микоян инәнә.

— Бийнь эдгсн салдс, басл кех, күцәхән тоолсн адһҗ йовхнь,— Җалыков келхәр бәәхән үзсәр маасхлзна,— олна ик машин әрв уга эвдрсн... Деернь, хәләхлә, цөөкн улс, кулак, байн, зәәсң болсн хамг залрсн; олар түлкүлсн йовдгчн. Салдс уурлад, деерк элмрсиг авч хайн, машиг ясад, эврәксән өөрән суулһҗ авад, тавн җилә ик ут хаалһд орсн, торвр уга одхнь ил.

— Эннь чигн эвртә төв!— гиҗ Орджоникидзе таасна.— Ямр сәәхн эв-эвтән тусҗана, а?!

Съездин шиидврмүдәр агсн, Орджоникидзе эднә селвг-дөңгәр омгшсн Хохал Җалыков хәрҗ аашна. Сананы: Хальмг таңһчурн ирн бийәрн хамг темдглгдсн, зуралгдсн тоотыг күцәхин төлә хаңцан шамлад шунх гисн... Поезд чигн үүнә тоолврннь дахҗ

адһсар хаалһин ниилдвч болһнд «хард-таш» цокси, хурдлх деерән һарчксиь лавта, дүүгәдл йовна.

Терз тус зогссн Хохалын нүднд делгүдән цәәж, үрглжлж йовсн аһу генткн өңгән соляд, толвтад, нам цасн мел уга болад, борлад, харлад ирв. «Балһсн эклн гиж йовх кевтә,—гиһәд, Җалыков келтс гиж, өмнән харвхнь, тедүкнд Әәдрхнә һалмуд үзгдәд, цәәһәд, дуудсн болад бәәв.— Хөрн доладгч иигәд чилж йовна. Шин җил эклхнь юмн үлдсн уга. Намаг ирх гиж манахс эс күләжәхнь ил».

Тер хоорнд поезд төмр тагтар күржңнәд орж ирн, түүг шуд писсәр давад һарад одв. Тиигх дутман паровоз гүүдлән улм чаңһасн кевтә: «Бичә санаһан зовтн, би тадниг шин җиләс өмн күргхв... күргхв... күргхв...» — гиж саамлж давтад, сальк өрәд хурдлад йовна.

Генткн поездин шүрүнь хәрсн кевтә гүүдлнь номһрад, нам арһулдсн болад ирв. Тавар, тагчг йовсн әмтн үүмлдсн болад ирв. Хәләхнь, түрүнь хош-хораһан авад, үүдн тал һарч йовна. Җалыков бас босад, чемодаһан татж авн, үүднүр адһв.

Удсн уга, поезд живж ирәд, вокзалын тус зогсв. Паровоз, чидлнь чилж күчңдсәр, әмсхж, әңклж, һолан цоксн, шиигәд-пиигәд зогсв. Җалыков һазаран һарад ирв. Әәдрхн үүг өөрдж одсн сән өдрин, урһж йовх шин җилин байрар тосжахнь лавта: зүсн-зүүл шам зүсн-зүүл өңг һарч шатсн, әмтнь земгә кеерсн, күн болһн арһта гисән өмссиь ил, инәлдсн, шууглдсн, байр-бахнь кемҗән уга.

Җалыков тедүкн бәәсн көлгн тал ирн мендлчкәд:

— Канал тал күргнтә, ах?— гинә.

— Канал болхларн, альд?— гиж бөдүвр сөөлнкә дууһар җолач сурв.

— Армянск тагтас хол биш, Ик Балдинск уульнц... Хойр давкр улан чолун гер эс меднтә, ах?

— Су,— гиж негхн үгәр җолач зөв өгв. Дарунь гииги тергн кеерсн балһсна уульнцсар хатрулад һарсн кевтә билә: торһсн уга; Хохалыг герүрнь авад күрч ирв. Тегәд, эн хойрдгч давхр деер гүүһәд гишң һарн, бичкн хар товч дарад орксн — ца, гер дотр жиңнәд одв. Минь тер агчмла тоб-тоб гиһәд бичкн, шулун көлмүд дерҗңнәд хурдлж ирн: — Кемби?— гинә.— Кен аашна?

Хохал күүкнәнь ду соңсчкад, дотрнь шуд хү көдлсн болад одна, болв терүгән дарад, дууһан бөдүрүләд келнә: — Цал буурл сахлта цаһан аав ирж йовна. Шин җиллә йөрәж, шикр, балта түгәж йовнав. Эс альвлдг күүкст элвгәр өгнәв.

— Ма-а-ама!.. Цаһан аав ирвә!..— гиж күүкн җиңнәд гүүһәд йовад одв.

Дарунь чаңһ-чаңһ йовдлар Катя аашна. Үүдн секгдәд одв. Цаһан аавиг үзхәр седжәсн күүкн ца эцкән үзчкәд, невчк хулмл-

зад, алӣтрсн болчкад: — Па-а-апа! — гиж хәәкрәд, эцкүрн гүүв. Тернь өмнәснь тосад хавлж авн, бийүрн шахад, кесг саамлж үнрчлнә. Күүкән теврн йовж, гергнүрн одад, халхаснь үмсәд оркна. Ца хораһас Ваня-Маца гүүһәд һарч ирв. Хохал көвүһән би талан шахн, толһаһинь илв. Тиигчкәд: — Нә, Шин җилитн йөрәжәнәв!— гиһәд, һурвлаһинь теврәд, тус-тустнь үмснә.

Гергнь инән бәәж, үсән ясад келнә: — Хохал, герәд орийла, үүдн хоорнд... Әмтн юн гих?..

— Яһна?.. Хажһрий..— гиж Җалыков байрлсн, күүкән теврсн, көвүһән көтлсн, герүрн орна. Катя инәж арднь дахсн, залуһиннь чемодан орулна.

— Ас нааран!— гиһәд, Хохал чемодаһан секәд, күүкндән сәәхн чигн наадһа өгнә. Тернь дегд таасхларн, шуд чишкәд одна: белгиг авад, бийдән шахад, нааран-цааран хойр мел йовдцнсн бәәнә. Дарунь эвтәкн фотоаппарат һарһад, көвүндән өгнә.— Зург цокдг дас, Ваня-Маца, соньн керг... Цааһас нег оралһата юм һарһна.— Катенька,— гинә,— мә, чамд...

— Ханҗанав,— болад, тернь авн, юуһинь хәләхәр секн, шуд чичрәд бәәв: көк торһн бүшмүд!.. Катя өрчдән нан йовж, ца хорад орж одла: удхш, шин бүшмүд өмссн һарад ирнә. Нүр үздгин өмн хәлән, хойр-һурв эргчкәд: — Ханҗанав, белгдчн, йир таасгджана,— гиһәд залуһан үмснә.

— Мама,— гичкәд, Ваня-Маца хойр эркәһән үзүлнә,— йосн актриса!..

— Катюша,— Җалыков чемодан тал заана,— шикр, балта йовна...

— Эднчн, Хохал, белгәрн төр келдәд, нам ю чигн үзж, медҗәхш. Би эврән чигн деерлкҗәхшив...

— Катюша, ямаран бәәвтә?

— Гем уга, урвәд...

— Нә, тиигхлә, хуучн җилән удшәхм, шинән тосхм,— гиж Хохал келнә,— би һар, нүүрән уһанав, тадн тоовр белдтн...

Җалыковихн дөрвүлн суулдсн, зандрсн сәәхн җомбаһар урһҗах хөрн нәәмдгч җил тоссн, байрта, бахта, ик-бичкн уга амулң, тиньгр бәәлднә.

Зурһадгч бөлг

Шин җилиг Әәдрхн цасн угаһар, хоосн хар цодар тосла. Одка чигн цасна зүүлтә юмн уга. Хүүрә киитн нег кевәрн, хәрнь, сальки үзүрләд, нам үдин нарнд невчк тәвгдж дуларсн болхш. Җалыков эн хамгиг оньгтан авхш, балһсна цутхлңгар, уульнцас уульнцур орж дөтлсн, драмтеатр тал адһсн йовна. Эндр, январин йиснд секгдх Әәдрхнә партактив деер эн доклад кеж, XV-ч съездин тускар келж өгх зөвтә, тегәд, өрәлхн час үлдсн... «Январин

йисн... Январин йисн...— гиж генткн толhаднь тѳөнрнә.— Хѳрн hурвн жил хооран, эн ѳдр хаана церг Петербургин кѳдлмшч улс хаhад, туужд Цуста воскресенье болж орад үлдсн... Хѳрхн hурвхн жил дотр ямаран ик хуврлт hарв? Әмт хатн гиж йовсн хамг олд?.. Халhж, дажрулж йовсн хамг ода ямаран?..»

Әәдрхн балhсна партактив кѳдлмшән эклв. Ахлгчнь энүг ахр үг келж секәд, XV-ч съездин делегат, партин Хальмг таңhчин комитетин даалhврта сегләтр ур Хохал Манжиевич Җалыковд үг ѳгчәхән зәңглв: театр дүүргәд хурсн балhсна коммунистнр ниргүлж альх ташв.

Җалыков трибунур hарч ирсн, альх ташлhн невчк номhрхинь күләҗәнә. «Минь үүнд, иигж Сергей Миронович кеду дәкж зогссн болхв?» — гиж санна. Тер агчмлань урлдсар hалвлсн 1919 жил толhаднь орад, кесг хамг сергәгднә. Балhсна иргднь гишң цаhачуд ирчксн, энүг авхар седж, шүд хазҗах цаг. Ташр Троцкий «Әәдрхиг ѳгчкти, экләд нүүтн» гисн. Киров түүгинь бурушаhад; ѳѳдән зәңглхлә, Владимир Ильич суңhуг илгәсн: «Әәдрхиг сүл күртлнь харсх кергтә» гисн. Тегәд, минь эн трибун деерәс Сергей Миронович: «Әәдрхнә эргнд ор hанцхн болвчн коммунист үлдсн хѳѳннь Ижл hолын бахлур советск билә, бәәнә, басчн бәәх» гиснь, Владимир Ильичин суңhугд хәрү болн балhсна большевикүдин андhар болж, цуhараhинь омгшулснь лавта.

— Үүрмүд!— гиhәд, Җалыков докладан эклв.— Цугсоюзн Коммунистическ партин XV съезд селәнә эдл-ахуг коллективизацлх тѳр күцәхүр партиг залсн деерән эдл-ахун тосхлтын халх болhнар социализм делгрхд белдвр кегч съезд болж туужд орсн мѳн...

Тиигж партийн съездин тууҗлгч шиидврмүдиг тархалhна кѳдлмш Хальмг таңhчд эклв. Җалыков цуг партийн, советск болн наль чигн активин ѳмн тодрха тѳр тәвб: онц күн болhнд, күчкөлсч болhнд күргж, эркн чинринь цәәлhж медүлж, темдглсинь күцәлhнд ѳргәр орлцж, шундг болдгар делгү кѳдлмш кетн гиж заав.

Җалыков «Улан Тег» газетин редакториг дуудулна. Тернь ирн, сүл hарсн кесг газетмүд даалhврта сегләтрин ѳмн кевтхинь, зәрм-зәрм ормсар улан бекәр татж-татж орксиг үзнә: «Керлдхәр бәәнә,— гиж дотрнь киит дѳрәд одна.— Ода юн болад одсмб?»

— Уралан су,— гиж Җалыков ѳмнән заана,— күүндх кергтә. Бичәд, барлад бәәситн хәләсн, тату, тодрха биш, эврә үлгүр баh. Ав эн газетмүдән,— болад, хамад ѳгнә.— Сәәнәр, оньглад хәлә, ажгл: альд, яhад татсинь ол, медгдәд бәәх. Онц даалhвр ѳгхәр — «Селәг коллективизацлх тѳрмүд» гиж, шишлң статья белдх кергтә. Терүндән съездин шиидврмүдәр hардвр кеж, мана таңhчд, маңа бәәдлд темдглсинь яhж күцәхлә, сән болхиг цәәлhж, үзүлж, медүлх кергтә. Бичә икәр адhтн, болв бичә удтн...

— Тана нер тэвхмб, Хохал Манжиевич?

— Уга,— гиж Жалыков бурушав,— мини нер тэвхлэ, терчи заавр болж һарх... Сув-селвг болдгар кех кергтэ. Бичэд авад ир, хамдан хэлэхм... Мел даруһас малын халх кооперацин көдлэчнрин съезд хурахар бээнэвидн. Тиигхлэ, ор-һанцхнд орхнь олн чидлэн негдүлхлэ, амр, сэн болдгинь үзүлж, олз-оруһинь заааж тодрха кевэр бичх кергтэ. «Һанцхн модн һалд өр болдго» гидгин ил үлгүрэр цээлһхмн...

— Съезд гинтэ?— болж редактор соньмсна.

— ТОЗ, эртүл болн нань чигн тиим негдлтсин делегатнр хурж, яах-кеехэн хүүвлн гиҗэнэ.

— Тиигхлэтн, Хохал Манджиевич, тер статьяд һоллгч орм эзлхнь кооперац эс болжану?

— Мел мөн,— Жалыков зөвшэрсэр кесг гекв.— Түүнд бээх дуту-дундыг илдкж, нуувр угаһар заах кергтэ. Тернь — негн. Хойрдхла, дуту-дундыг яһж уга кеж, яахла сэн болхинь, үлгүр болм ниицэ, негдл ю кедгинь, яһдгинь үзүлж бичх кергтэ. Һурвдгчнь — күн болһн ниицэнд орулж өгсн малар олна сүрг бүрдэж өскх, өөдлүлх төр. Тер тускд альд, ямр дамшлт бээнэ? Хамгин эркнь, дөрвдгчнь, худлар үүдсн колхозмуд харһдгла ноолда кех төр. Байн, кулак болсн хамг негдэд, колхоз болсн болад, государства дөн-дамжг авчкад, тарж оддг йовдл бээнэ. Тиимин олж, ичринь барж, илднь заатн. Болв, сэн үлгүр, туста дамшлт бээхлэ, хажуһарнь һарч биш, нээһинь олад, умшсн болһн меддгэр, иткдгэр бичх кергтэ. Хэрнь, тер, хээртэ үр редактор...

Бадм Майоров йовад одв. Жалыков босад, көл-һаран тинилһэд йовн бээж, ухална: «Одак,— гиж һарсн редакторин ард хаагдсн үүдн тал хэлэн санна,— арһта залу, чадмг, медрлтэ. Хөрхн долата-нээмтэ. Тер бийнь ю эс кеж йовба? Хөртэдэн — нутга военком, хөөнь чигн... Ода болхла, хойр газетин — орс хальмг хойрин редактор. Гем уга бичнэ, келнь сэн, хурц, төв. «Таңһчин зэңг» түрүн номертэн «Юуна тускар газетд бичхмб?» гидг статьяд ямаран тодрха кевэр зааж: партин XV-ч съездин шиидврмуд цээлһж күцэх керг; бээрн Советд суңһлһиг сэн бүрдэмжтэ, өөдэн политическ кемжэнд белдж күцэхин төр, күч-көлсчнрин арһ-күчинь эдл-аху өөдлүлхд, нег үлү, малын халх, заһсна халх, кооперац өргжүлх керг; хальмг улсин эрдм, сурһуль, эрүл-мендинь делгрүлх төр гиж. Тиигхлэрн, көдлмшч, угатя, яду хамг олар олна төрт орлцдг болдгар, газетд теди бичэд, барлгдад бээдгнь айта. Шин үгмуд һарч ирсн: марксист, экономист, пятилетка, колхоз, оппозиц болн нань чигн хамг, теруг умшач меддг, тодлдг болдгар ямаран эвинь олж цээлһж өгнэ. Күүкд улсин чинринь өөдлүлх, тедид оньг өгч, олна төрт орлцулхд газет онц оньг өгнэ. Ахрар келхлэ, газет чик хаалһд йовна. Тернь — редакторин күчн...»

Җалыков ормдан ирәд сууна: — Пуф,— гиһәд, гүүнәр саналдна,— кех-куцәх улм немәд, дор-дорасн, ца-цааһасн төр һарад, негнь негнәсн кавҗрта, нәрн, эркн... — Эн өмнән кевтсн цаас авад хәләнә. — Эврә таңһчин керг баһдсн кевтә ода талын улсин, теднә һазр-усна тускиг хаһлхд бас орлцх болад бәәвүв...

Тиигдгнь: Дора Иҗлин край гиһәд һарх болсар, терүнә ханьд Әәдрхнә, Сталинградск, Саратовск һурвн губернь деер Хальмг таңһч орх болсар Централън Комитет бүрдәмҗин бюро гиҗ үүдәсн, терүндән Җалыковиг бас орулҗ. Тернь юмб гихлә?— Шинәс үүдҗәх крайин партийн организацин түрүн конференц, Советмүдин негдгч съезд болн профсоюзин, комсомолын халхар бас тиигҗ хурах керг учрв. Хурахас урд тедниг белдх кергтәлм. Кедү кех, күцәх һарх?..

ЦК-н бүрдәмҗин бюро негдх губернь болһиг, Хальмг таңһчиг бас, онц-онцднь шинҗлх болҗ, теднәс цуг халхар күцц, тодрха то-диг некнә. Эндү, хажһр орад одх гиҗ саглсн, деернь биидән сән гидгәр йилһҗ авс гисн Җалыков цуг бел кегдсн то-дигиг, ашлвр болһиг оньглҗ хәләсн, басл арднь орсн бәәнә. Тегәд, шин крайин ханьд орҗах Хальмг таңһч зөөрәрн, чидл-гүүдләрн ямаран гихлә?— Советин йосна түрүн җилмүдәс өдгә күртл, арвн җил дотр оңдарад, мел талдан болснь алдг уга. Әмтн чигн, эдлахунь чигн хүврҗ өсәд, өргҗснь лавта! Болв хоша бәәх, негдҗәх губерньслә дуңцулхла, ода чигн теднәс хол тату.

«Тернь учр уга,— гиҗ Хохал Манҗиевич эврәннь тоолвран ашлна,— дала әәх юмн уга. Үүнәсчн хол дор йовснь темдгтә. Арһулдҗатн, цагнь ирхлә, тер дуту-дундыг уга кеҗ, аль-бис халхар таңһч тегшрхнь алдг уга. Мана үүрмүд — әәдрхнәхн, аһшихн, шартухн дөң болх, чидлән хармлх уга. Бидн негдхләрн, негнегндән нөкд болхар, нүдн-амн болхар, өсхәр, өргҗхәр тиигҗәнм...»

Җалыковин иим тоолвр, нәәлмҗиг таңһчин арвдгч партконференц улм батлв. Энүн деер ЦК-н бүрдәмҗин бюро шин край яһад, юуна төлә һарһгдҗахин тускар тодрха цәәлһвр өгәд, ода деерән крайин Үүдәгч түрүн партийн конференцд белдвр яһҗ кегдҗәхин тускар шишлң тооца кев. Бүрдәмҗин бюро докладтан Хальмг таңһчин тускд илднь иигҗ заав: үүнә кемҗә, кирцәһинь өөдлүлҗ, Дора Иҗлин крайин дундын үзмҗд күргх төр — крайин партийн организацин кех, күцәхин эркн гиснә негнь гиҗ.

Дарунь, 1928 җилин сентябрь сард, крайин Үүдәгч партконференц болв. Деер келгдсн хамг йосар батлгдҗ, тер тоотыг күцәлһн шин һарсн крайкомин оньгас алдрх зөв уга гиҗ заагдв. Эн конференц деер Җалыков партин крайкомин болн үүнә бюрон членд суңһгдв.

Хальмг таңһч шин крайд орсна туснь түрүн өдрәс авн үзгдәд бәәв. Җалыков крайпланд биийнь одна, зөв-учран күргнә: — Таң-

һч ода күртл тавн җилә зура уга бәәхиг, терүг кеж, дигях эрдмтә улс угаг, таниг, хәәртә үр, медтхә гихәр. Тегәд, мана тиим дуту дундыг мартл уга, кезәчн тодлж, дөң-нөкд болж йовтн гиж сур хар...

— Таңһч ода күртл тавн җилә зура уга гидг — дегд,— гиж крайплана ахлач келнә,— тиигхлә, тана облпланыг дөңнх кергтә Мел эндрин бийднь бүкл бригад экономистнр йовулнав. Кедү кергтә болна, түдү бәәх...

— Ханҗанав, танд,— гиһәд, Җалыков босад, һаран өгнә.— Эвәрнь нег күрәд ирти, хальмг һазр-ус үзхт, биисинь медхг.

— Ханжанав,— гиж цаадкнь зөвшәрнә,— эрк биш однав. Эндәс, күүнә келәр үзж медҗәхәс, эврән одад һарсн талдан... Санаһан, Хохал Манжиевич, бичә зовтн. Кемр тана таңһчд кергтә гихлә, крайплан хармлх уга, үгән өгчәнәв. Танла иигж таньлдсндан икәр байрлҗанав. Сән күцмжтә, өөдән үзмжтә йовтн гиж йөрәҗәнәв — Эн хойр бас нежәд һаран атхад сална.

* * *

Хөрн нәәмдгч җилин хавр земгә җөөлн, сән таалта болв. Хурчиг хара биш болсар дулан йиринә дуту угань ил, эргнд мел көкрәд, ноһарад, басл айта: сад болһн олн зүсәр цецгләд, каңкнад, аһар гихлә, киилж кун ханшго.

Җалыковихн асхна хотан уучксн, унтхас ода чигн эрт болсар күн болһн хүв тускарн төр кесн бәәнә. Ваня-Маца умшҗасн дегтрән авад, тагчг болж одв. Һунта Наташа наадһаһан униуллжах бәәдлтә: булцд хухр-хухр гинә, дала юм келсн болна, сәәтр медгдхш. Екатерина Романовна нилх Надюшкдан, һарад хойрхн сар болсн отхн күүкндән көк өгчәнә, үүнләһән күүрләд: — Биди иим ик болчксн, папа мациг сәәтр үзәд угалм, нам таньшго, а?— гиж, бичкн хамртнь хурһнаннь үзүр күргж, әрә көндәһәд өкәрлсн суунa. Заагарнь кесг хамг толһаднь орад, сергәгдж йовна. «Наташан зөвәр муудан орж һарһсн, тегәд, эмчнр дәкж бичә гисн... Хохал, кесг намас көлтә әәж сүрдсндән, нам бас һарһ гиж ам аңһасн биш. Болв ямр бичкдүдт дуртаһинь эврән меддг төләдән зөрәд үлдәсн... Ода энлм — Надюша...»

Генткн «кор-кор» гилһәд үүд цокв. Булнд нааджасн Наташа босн, чиңнсәр ормачкад, үүднүр заав.

— Ванечка... — гих хоорнд көвүн бийнь гүүж босад, үүднә һохиг тәәләд оркв. Үүдн секгдәд одв, цааһас орж аашх эцкән үзн, Ваня-Маца тосуд сарвлзад, шахлдж йовна.

— Па-а-апа! — гиж Наташа хәәкрн, хойр һаран өргәд, гүүж аашна. Хохал күүкән хавлад гишң авад теврсн, уралан һарад, гергндән күрн, халхаснь үмсәд оркв.

— Нә, цуһар мендвт?— гинә.— Яһж бәәнәт?

Екатерина Романовна көк өгдгән төгскәд, күүкән өөдән кеһәд, чирә бийинь эцктнь үзүлнә:

— Хәлә, папа, ямр маниг болсиг!..

Нүр-һаран уһасн Җалыков, бичкнән өвр деерән бәрсн, Наташан өвдг хоорндан шахсн, байрнь дүүрң, цальгрн гисн, маасхлзад бәәнә. Көвүнь хот кежәх экдән ю-күүнднь нөкд болж йовна. Эн хойр йир ни-негтә, хоорндан эңкр бәәхнь Хохалын нүднәс алдрсн уга. Тиигх дутман үүнә байрнь улм деврнә.

— Би, Катюша, тадниг авхар ирүв,— гиж арһул Җалыков келсн, шуд бу хагдсн мет болад, көвүн герги хойрнь чочсар ормалдад, нег-негнүрн хәләлдәд одна. Терүгинь Хохал кергтән эс авсар немнә: — Өрүндән машин ирхм, ю-күүһән баглад, белн болх кергтә. Би үд күртл кергән күцәж үзнәв, үдин хөөн йовад бәәхм...

— Элстд бидн әлд бәәхмб?— гиж Ваня-Маца сурна.— Балһсн ямаран?

Җалыков түрүләд ю келхән олж эс чадад: — Элст, көвү минь, шинкн өндәжәх балһсн,— гинә. — Ода деерән дала юмн уга. Болв үүнә иргчнь, Ваня-Маца, сарул. Таңһчиннь хотл болх, теегиннь һолта зүркнь болх хүвтә. Мана бәәх гер шинкн бәргдсн, Ленинә нертә уульнцар, балһсна цутхлңд бәәнә. Хойр давхр, арвн зурһан патьрта, дүмбр юмн. Бидн хойрдгч давхртнь һурвн хора эзлх болжанавидн. Әмтн нүүһәд-нүгшәд, нер уга. Таднг ода күртл көндәл уга бәәдгм — Надюшкиг невчк боожтха гиһәд...

Гиигн машин теегин хату хаалһар жирс-жирс гиһәд, хара биш харһсн нукн, адрун болсн хамгт цокгдад, көвклзәд йовна. Арднь ачлһта машин дахлдсн, икәр хоцрж үлдх санан угав гисәр, басл чигн бәәсән һарһсар дүүгәд дүркләд, шил нүдмүдәрн шилвкж, төгәс дораснь һарсн шар тоосн нигт будн болж өөдән халһрад чиргдәд йовна.

Өмн суусн Хохал, тоолвртан авлгдж үрглсәр, тагчг, нүдән аньсн болж йовсн, генткн гедр эргәд: — Хәләтн, гөрәсд!— гинә. Тарһн бийснь, әрә бийән дааж гүүлдж йовна.

— Басл келнә!— болж Ваня-Маца инәнә.— Хәләхнт, бийән әрә даах биш, һәрәдж йовх һәрәдлһнь!

Цуһар чиги, Наташа күртлән, терзүр ширтсн, хурлзад, хурдлад һарч йовх сүргин ардас хәләлдж, һәәхмж, өврмж кесн йовна.

— Оо, һәрд, мел ик бийәрн!— гиж Ваня-Маца деер делсн шору заана.— Доран шуд менрч одж гихм...

— Энчн, көвү минь, һәрд биш, элә,— болж Хохал келнә,— һәрдин нислт гидг — талдан!..

— Эрк биш намд үзүлтн, нәйн?..

Асхлад, нарн хурдндан орн гиж йовх кемлә, машин хурдлад ик толһа деер һарад ирв. Җалыков ардан эргәд хәлән, залачд

келнә: — Зогсаһич, һарад, көл-һаран невчк тинилһий. Ачлһта машин күцҗ ирхинь күләй...

Цуһар буулдсн, каңкнсн камбин үнртә теегин цевр аһар киилҗ, эргндән һәәхсн бәәнә. Хавр земгә хурта, чиигтә, җөөлн болсн учрар урһмл берк күч авч һарснь алдг уга. «Идг сән, хааран харвчн — шалу!— гиҗ Хохал дотран байрлна.— Дор ормасн экләд хадҗ болхмн. Тегәд чигн мал-харин чинәнь өөдән, тарһн биисиь, хөд шуд миитр-миитр гилдәд... Саахн гөрәсд хәләҗ йовсн, эрә бийән дааҗ гүүлдҗ йовналм».

Генткн эн деер һәрд үзнә. Тернь теңгрт хадгдҗ одсн кевтә хойр җиврән утднь делчксн, нег ормдан менрсн, тас көндрсн болхш.

— Ваня-Маца, хәләлч, хан һәрд!— гиҗ эцкнь өөдән заана.— Җиврән мел көндәхш!..

Көвүн берк соньмсҗ, кесгтән тагчг һәәхҗ бәәһәд: — Икл деер йовна, басл омгта, хәләхд... Талдан шовун нам тесҗ өөдлнә гишго.

— Наадад хан болсм биш,— болҗ Җалыков келәд, көвүнәнь ээм деернь һаран тәвәд зергләд зогссн, бас һәрдәр төр кеҗ һәәхнә.— Ик кермд ик усчлт гиҗ өвкнр хара келсн үг биш, көвү минь. Терүг меднҗ йовх кергтә.

Тер дарунь ачлһта машин эдниг күцҗ ирәд, хахсн-цахсн болла — таг болад одв. Залач һарч ирн, көлән һазрт буулһад уга йовҗ, дөрә деерәс сурна: — Элстән һәәхҗәнтә?

— Элст гинтә?— Ваня-Маца залач тал эргәд, худл-үннинь эс медҗ, алмацсн бәәнә.

— Элст мел өмнчн бәәнә, Ваня-Маца,— Җалыков өргәрн заана.— Ода эн толһа деерәс буухла, балһсар орад бәәхвидн...

— Хм, балһсар,— гиҗ көвүн алңтрсн, Элст тал нүдән өгсн зогсҗана.— Балһсн гихәс, бийнь уга. Цөөкн гермүд, нам нег модн чигн шоваҗ көкрснь үзгдхш.

— Бичә адһ, көвү минь, түрд ги,— болҗ Җалыков санаддна.— Ода деерән Әәдрхнлә эдлцҗ өгшго, хол тату, нам балһсн уга. Эврсән, эврә һарарн, күчн-чидләрн Элстән босхҗ... Удх уга ямр сәәхн, эвтәкн, өдгә балһсн болдгчн!.. Йоста хотл болдгар элвгәр мод тәрәд, көкрүләд, бийинь кееруләд, цецгләд, дүркләд бәәдгәр кехвидн. Эрк биш кехвидн!..

— Аль цага юм келнә?— гиҗ Екатерина Романовна иткхш.— Җалыков, невчк татхла, яһна? Келхд — амр, кехд... Модн урһхуганы...

— Урһх-уганы гисн?— Җалыков доран өсрәд гишң авна.— Чи, Катюша, иткҗәхм бишвчи?

— Уга,— гиҗ гергнь инәнә,— хүүрә тег дунд, халун һаңд, усн уга һазрт...

— Арһулдҗа, гемән сурдг үүл учрхла, тегәд медхч,— гиҗ

Жалыков эврәһән келн бәәнә.— Эн гермүдин цааһар, дора, Элистинка һолын көвәһәр ик парк бәәнә: нурһлж хар модн, ик-ик юмс, савиһәд, сарсаһад, сүүдртә биинь!..

— Һол бас бәәни?— болж Ваня-Маца байрлна.

— Бәәнә, бичкән юмн, нам Болдаһас бичкн...

Жалыковихн бәәх гериннь һаза ирәд буулдн, хойрдгч давхрт һарлдад, патьрарн орв. Хойр элдхн хорань хоосн, эдниг күләжәхнь ил. Һурвдгч бичкнәрнь Хохал биидән көдлмшин хора кесн, энүндән зуг бәәдгнь: стол, хойр стул, эвтәкн орн тер хамгинь герчлнә.

Эцкиннь хораһур Ваня-Маца орж ирн, хоосн эрст өлгәтә пистул чашк хойриг үзчкәд: — Ого!— гиһәд, өврн соньмсад одна. Эн уралан зогсад һәәхнә. Дәәч кавказск чашкнь дегд кс, сәәхн: бәрмткнь һәрдин толһа дуралһж кесн, хойр нүдинь бичкн-бичкн бадм чолуһар нүдлсн, цааһаснь һал шатсн болад бәәнә. Пистулнь бас зөвәр өвәрц болдг өңгтә, юңгад гихлә энүн деер, чашкднь чигн, цаһан мөңгн халад сиилж бичснь дегд сүртә: «Х. М. Жалыковд — күндтә революционн селм — XI Әәрмин РВС» гиж.

Көвүн чашк пистул хойриг деерәснь илж үзнә: «Иим биинь ам аңһаж келсн угалм,— гиж Ваня-Маца дотран һундрхсн болна.— Уга, нуухар биш, тиим, көөрч эс чаддг, караг-жараг уган үүл. Одахн Улан Туг орден авсинь зуг газетәс бидн медвш...»

Генткн эцкиннь адһн уурлсн болсн дун: — Ваня-Маца яһлачи? — гиһәд одна.

— Энд йовнав,— болад, көвүн гүүһәд һарна.

— Ю-кү зөөлцхнчи, ора болж одвш...

Удсн уга, Жалыковихн хош-хораһан әмтнә дөңгәр герүрн орулад, невчк төвкнсн,- шин ормд Екатерина Романовна бичкн хот кесн, хотан уух болад суулдна.

* * *

Хальмг таңһч түрүн тавн жилә зураһан күцәхин төлә шунмһа ноолда кеж, цуг халхар делгү өслт, өргҗлт теткхәр седҗәхнь ил. Болв дуту-дунд, тату-тартг элвг болсндан, альк чигн тускд зөвәр жаңһрта бәәдл учраж, басл мууд орна. Өдгә промышленность уга, техническ эрдмчнр, дамшлтта көдлмшчнр хатяр, төмр хаалһ тас уга, автокөлгн бәәнә гисн нерн болдгнь, ямаран зөөр, көрң альд, кедү бәәхнь йилһрәд уга, әмтн болхла, теегин туршар эндтенд, салу-салу йовдг хамг басл харш болна.

Хамгин түрүнд заһсна халхиг болн селәнә эдл-ахуг өргҗүлх төр ахлв, юңгад гихлә таңһч цаһан заһс болн хар түрс орулж өглһәрн орн-нутгт темдгтә орм эзлж, сән тохмта маларн, өөдән чинртә махарн, торһн ноосарн нег үлү йилһрх болв. Эн тоотыг күцәхин төлә делгрүлж, социалистическ авг-бәрц ахлулх кергучрв. Тиигхләрн, угатя, яду хамгиг негдүлж, коллективизацлх

кемҗәг 31 процент күргх төр тәвгдв. Болв терүгинь Москва хасад, 24 процент улдәв. Тиигхләрн, бачм, адһмта кевәр негдүлхд таңһч одачи белн биш гиҗ заав. Нег аю һазр эд-бод келһиг өргҗүлхд ик оньг өггдв. Келхд, Ик Дөрвдиг буудя урһадг нутгт тохраж, тәрәнә аһуг 91 миңһн гектарт күргх темдглгдв.

Тегәд, тавн җилә зураһар болхла, Хальмг таңһч өдмгәр боли нань чигн тәрә-темсәр бийән кевтнь теткдг болж, малас авгддг эдл-уушин һарциг зөвәр өөдлүлхиг күцхмҗн.

Эн тоотыг күцәхин төлә делгрҗәх ноолдаг партин таңһчин комитет, үр Җалыков толһачта ахлсн, коммунистнр ВКП(б)-н XVI-ч конференц орн-нутгин цуг көдлмшч, крестьян улсиг оларн социалистическ дөрлдә делгрүлтн гиҗ дуудсинь халунар дөңнж шунв.

Дарунь таңһчин комитетин боли ОКК—РКИ-н негдсн пленум болсн деер партин XVI-ч конференцин дигин тускар үр Җалыков доклад кев. Тер мет, Хальмг парторганизацд цеврллһ кехин боли колхозн тосхлтын тускар бас өрги күүндвр һарв. Теорийд боли политическ бәәдл-жирһлд барунур хаҗидг йовдлла нег мөслж ноолдх болж, мана таңһчд гихлә, шишлң оппозиц уга болвчн, түүнә үндстә нег му — эврә нутг, әәмг ахлулдг, эврәһән татдг, өөрнч шинж бәәдгнь илдкгдж, терүг уга кех шиидвр авгдв. Коммунистнр XVI партконференцин тогтаврмудыг нег дууһар дөңнж, партин зергләг цеврдхх төриг эркн гиж, эрк биш күцәгдх зөвтә гиж батлв.

Хальмг таңһчд партцеврллһ кех болж, Москваһас шишлң комиссь ирнә. Эңүг таңһчин комитетин бюро, Җалыков толһачта, тосж авад, тер чинртә төриг яһж, альдас эклхинь хүүвлсн бәәнә.

— Мана керг гидгтн, үүрмүд, нәрн, цань уга болһамжта, күчр кинән болх зөвтә,— гиж комиссин һардач келжәнә,— хамгин нәрн элгг мет, талын ю чиги алдх зөв уга. Үүгәр орад һарна гидг, ө-шуһу, бүтү дотрар орж һарснас тату бишнь лавта. Таңһчин һардачнрас авн эклсн сән болх гиж биди санжанавидн. Зуг кенәс эклхинь эврсәң, үүрмүд, йилһтн.

— Юуһинь йилһхв?— Җалыков үүрмүд талан хәләнә.— Һардачнрас эклсн мел чик, юнгад гихлә эдн цеврдж авчкад, тиим көдлмшиг нутгудар цааранднь кен гижәнә. Тиигхлә, дамшлт кергтә. Түрүн хәләхд тәвн күн эс болхий?

— Болх, болх, Хохал Манжиевич.

— Тиим болхла, намас экләд бәәтн.

— Уга,— гиж комиссин һардач келнә,— биди түрүләд тер тәвн коммунистин туск цаасдынь хәләж шинжлнәвиди. Цааранднь партийн хург хуранавиди. Зуг терүнд кен болвчн, партьд уга чиги улс орлцж, ямр чигн сурвр өгч чадх зөвтә. Мана тоолврар болхла, теди хамгин эркн гисн «зарһч». Кен, ю кеж, яһж йовсинь үзж, меджн, соңсж йовсн, тедид әәх, эмәх, геех юмн уга. Бо-

лв бас нег батлхм, үүрмүд, иим: хажһр, һуидах, хорсах чигн сурврмуд харһхла, бийән бәрх кергтә, уурлхм биш, зөвтнь, бод гиһәд, болм дуңгә хәрү өгх кергтә. Коммунист гидг ямаран бат, цевр, тевчңгү болдгинь үзж, медж, тодлж йовдг болдгар... Үлгүр биидән кедг болдгар...

Зөвәр ут хораг дүүргәд гишң хурсн әмтн суулдна, партийн хург эклчксн бәәнә. ЦК-н шишлң комиссин толһач босад, цугинь бүртксәр, захас зах күртл гүүлгәд хәләчкәд экләд келв.

— Үүрмүд,— мана хаһлх төр негн болсар бидн иигәд, тана таңһчд партцеврллһиг эклҗәнәвидн. Хамгин түрүнд үр Джалыков Хохал Манджиевич, партин таңһчин комитетин даалһврта сегләтр, хәләгдн гиҗәнә. Хохал Манджиевич, уралан һартн, нааран,— гиһәд комиссин ахлач столын өнцгт бәәсн стул заана. Җалыков һарч ирәд сууна.— Урднь цеврллһ кеҗәсн биш, тегәд, цуһар меддг болдгар, ямр диг-дара ирлцңгү болхинь цәәлһәд өгчкхәр. Түрүләд хәләгдҗәх күн бийинь тускар ахрар келж өгх зөвтә. Хургин улс, сурврмуд бәәхлә, эмәж, хорлдан угаһар сурх зөвтә. Дарунь үг келх улс үг авад, келж чаджана. Медгдҗәни?

— Бәәнә!— гилдсн болад одв.

— Нә, тиигхлә, Хохал Манжиевич, таниг сонсжанавидн. Келтн. Җалыков босад, бас цугинь захас зах күртл харвад авна: таньдгас эс таньдгнь элвг болж медгдв. Эн хоолан ясад, хойр көлән доран селвсн болчкад келв: — Би теңгс көвәд угатя күүнә өрк-бүлд 1887 җил һарлав. Арвн һурвтаһасн авн эклж, заһсна халхар көдлж, шүүгүлд чигн, салгудар чигн йовлав. Бичкндән кашевар болад, өсхләрн, шуд харһсинь кедг болсн, нам плотовой орж, әмт һарджк көдлләв.

1918 җиләс авн большевистск партин член болдв. Советин йосна түрүн өдрәснь гишң үүнә цергләчнь болж, Яндһа-Мацга нег әәмг толһалж, ахлач йовлав. Өрәлхн җил көдләд, нутга военкомд суңһгдад, гражданск дән чилн-чилтл церглүв.

1921 җиләс авн таңһчин военкомин нөкднь болад, ревтрибунал толһалад, заһсна халх һардад, ОКК—РКИ ахлад, 1927 җиләс авн партин таңһчин комитетин даалһврта сегләтр болж йовхм эн.

— Болви, Хохал Манжиевич?— гиж комиссин ахлач Җалыковур хәләв.— Немх юмн угайи?— Тернь «юуһан немхв?» гисәр хойр әәмән хольквю— Тиигхлә, намд сурвр бәәнә. Кен, юн болж альдаран суңһгдж йовсан келтн гихәр. Бас чигн сурвр өгх улс бәәх, санамрдх зав өгшговидн, тер учрар ахрар, тодрха болдгар хәрү өгчәтн.

Җалыков уха туңһасн болҗаһад, хоолан бас нег ясад келҗәнә: — Әәмгин нутга Советмүдт суңһгдж йовлав. Цугхальмгин Негдгч съезд деер таңһчин ЦИК-н членд суңһгдсн кевәрн эндр күртл болав. 1921 җиләс авн партин таңһчин комитетин болн үүнә бюрон член болдв. Дора-Ижлин край һарснас авн крайко-

мин бюрон болн крайисполкомин член бас болв. XV' партийн съездин болн Цугсоюзн Советмүдин съездин делегат суңһгдж, эднә көдлмштнь орлцлав. Мана Улан Цергин арвдгч өөнд правительств намаг Улан Туг орденәр ачлла. Ахрар келхлә, минн тускүүрмүд, эн. Алдг чигн һарсн, бичә эмәтн, суртн.

— Суутн, Хохал Манджиевич, суутн,— гиҗ комиссин ахлач босв.— Үр Җалыковд сурвр өгх күн бәәни?

— Бәәнә,— гиһәд, тал дундаһар нег залу босад одв. Зөвәр ик оврта, тарһндан шихисн, тешкәсн ик гестә, дүүрң чирәтә юмн: инәг-инәг гисн, бәәдлинь хәләхнь, «энүгитн бәрәд авчкув!» гиҗ хәәкрн алдсн тиим. «Одак Шарвин гидг эсий?» гилдсн болад одв.

— Ээ, Шарвин!— гин, залу сурвр өгчәнә.— Та, Җалыков, дән уга цагла дәәнә орден яһҗ авсмта? Кен, юңгад, яһсндтн өгсмб?

Җалыковин цуснь көл талас өөдән хагдсн болад, чирәнь нрвлзәд, халу дөрәд одна. Ууртан бүтәд, хойр нүднь уутьрсн болад, хәләцнь киитрәд одна. Болв бийән хөрәд, сана авч кииләд келнә: — Кен, юңгад өгсиг Республикин Реввоенсоветәс суртн гихәр. Намд болхла, чашким атхултн. Яһҗ хүрүлхлә, шүрүтә болдгинь, ямр кевәр хортна толһа өсргдгинь эврән меднәв, үзүлҗ чадхв.

— Тана өгсн хәрү чик, Хохал Манжиевич,— Капуков, дор ормасн босв, — зуг үүгитн дәәнә шидрәр йовад уга, дәрин үнр үнркәд уга күн күцц медшго. Тегәд, таниг дәәч хаалһан келтн гихәр.

— Келтн, үр Җалыков, бичә эмәтн,— Василий Хомутников тендәс дөңнв.— Чикнь сертәдг, нүднь бүлтәдг болдгар. Эврән медҗ йовг, иҗлдән келҗ йовг!

— 1918 җил билә, зөвәр үүмәтә цаг,— гиһәд, Җалыков тодлҗана.— Яндһа-Мацгт, таңһч бииднь эк татҗ, хальмгуд, баахн көвүд негдүлҗ, партизанск авцта отряд бүрдәсн, зертә-зевтә 33 цергч болсн... Дәәч матросск отрядла хамдан демнҗ. Әәдрхнә шидрк Чолуна эргәр, Яндһа-Мацга әәмгүд, хотар һарлдад бәәсн үүрмг бандс дарҗ, ик замар, теегин туршар бәәх комендатурс харҗ, Кизлярин нааһас авн Әәдрхн күртл диг-дара теткҗ бәәләвидн. Тернь — негн.

Хойрдхла, отрядын тоог өскәд, 150 күргсн, бүкл сотнь болҗ, XI-ч Әәрмин медлд орж, Мөңгтин Шуурһчин, Җимбиевин бандсиг күүчәд, толһачнринь бәрҗ, пролетарск зарһин һарт өгләв. Губревтрибуналын шиидврәр тер андд хагдла.

Һурвдхла, нутга военком болж, 1918 җил Яндһа-Мацга 1400 хальмг цергт йовулсн, теднәс Хальмг революционн түрүн полкс бүрдсн болдг. Ташр 7500 көдлмшч улс хураж, күч-көлснә фронтд орулҗ өгләв.

Дөрвдхлә, 1919 җилин эклцәс авн 1920 җилин дунд күртл мана Яндһа-Мацга нутгт бәәршсн XI-ч Әәрмин нег әңгә штабин даалһвр күцәҗ, дәәнәс тас һарлго гишң цаһачудла ноолдҗ йовлав.

1919 жил цаhачуд мана нутгар шурhад орж ирәд, Әәдрхн балhсн әәмшгтә бәәх цагла, байн Глебов гиhәд, Чолуна волостной ахлдг, политическ банд толhалж босад, зөвәр чинвр үүдәхлә, эврәннь сотнярн терүг дарад, алдгинь алад, үлдсн тәвн hурвинь штабд өгләв. Орhдул, бултул болж банд hарсн Эрдниев, Нимгиров эдниг, 60 өзднгүд бәәсинь бәрәд, бас штабин hарт өгләв.

Цаhачуд Шин Салг тал дәврәд, тенд мана флот бәәршж, hазра цергт дөң болж, Ижл hолын бахлуриг харсжасн болдг. Тегәд, штабин заквраp Яндhа-Мацга сотнь аашсн цаhана цергиг тосж цокад, холдулад көөсмн.

1920 жилин май сард XI-ч Әәрм цаhачудыг Хальмг теегәс көөhәд, Кавказар орулх саамд мана сотнь үүнә нег әңгнь болж, бас күчр кевәр ноолдсмн. Тер кевәрн бидн Бакуд күрәд, түүг советск кеhәд, цаарлад, Евлах станц деер Гянжа балhснд бослдан болсиг дарад, диилвр делдж, гражданск дәәг чиләж, хәрж ирләвидн.

— Танд, үр Җалыков, өмнь ачлвр бәәли?— гиж зүсвр залу сурна.

— Бәәлә. Хойр дәкж революционн күндтә селмәр ачлгдлав. Реввоенсоветин зүүлhсн пистул чашк хойртав.

— «Ода яhад орден өгсмб?» — гиж сурдг хара сурвр биш,— гиж комиссин ахлач келнә.— Әнүнд би хәрү өгнәв. Җалыковиг даалhврта сегләтр болхас урд, hурвн жил хооран, Хальмг таңhчин hардвр үүнә кесн ачинь тоолж, өөдән үнләд, 1924 жил үүг орденәр ачлтха гиж правительствәс сурсмн. Тенд эн төриг хәләhәд, даруhас темдглгдх Улан Цергин арвн жилә өөнлә харhулж ачлхмн гисәр үр Җалыков 1928 жил Улан Туг орденәр ачлгдсмн. Медгдви, тегәд? Хәрнь тер. Ода сонж күн hарhх уга гиж санжанав. Бас кен, ю сурхар бәәнә?

Сурвр өгдг тешкһр залу ардан эргәд оркснд дорнь бәәсн стул яагад-яргад одв. Эн ардан зергләд суусн залус тал ширтәд, нүдәрн бәрж идн гисн болад бәәв. Тиигхлә, цаадкснь хоорндан түлклдсн болад үүмлдҗәнә. Болв негнь арhул босв, тетнсн болад сурҗана: — Җалыковиг байн күүнә көвүн гиж соңслав. Эврә шүүгүлтә, әрвнцтә бәәсн, әмт нәәмәдлж, әртүл бәрж йовла гиж. Үнний?

— Таш худл! — гиhәд, Җалыковиг хәрү өгтл, хәәкрәд, Элдәшк босв.— Би меднәв, хамдан, хойрулн көдлж йовлавидн! Һанцхн би биш, мана теңгс көвәхн цуhар меддг — хоосн дөз билә. Худл гихлә, тер Иван Михайлович сууна келх.

— Угатян угатя билә,— болж Новиков ардас дууhан өгв.— Байн болхла, салгт көдлдви?

Бас нег залу босв.— Үр Җалыков, таниг кү гүвдхдән ик дурта гинә. Үнний? Баhуда хурлын гелнгүдиг шилврдж, малас дорар

туусн бәәжт. Бораша Тавк гелңгин геринь булаж авад, Далвңт биидән бәрүлсн, дотркнь мел үстә кевс бәәж гинә.

Җалыковин халхнь ирвлзәд татгдад одна. Эн араһан зууж тесәд, арһул келнә: — Гелңгүд гүвдсм үнн. Дән дотр, цаһачуд орж аашхла, Лаган деер дала зер-зев, хувц-хунр, хот-хол хортна болн гиҗәх учрар, нань нөкд кедг улс уга төләд, гелңгүдиг сурхла, бийәрм наад бәрлдхләнь, тесж эс чадад цоклав. Тегәд, теднәр ачулад, тер дала зөөриг хортна өргн дорас авч һарлав. Энүгитн цуһар меддг юмн. Үр Киров үлү гидгәр керлдж, хажһрим заала. Лавта, гем мини билә.

Гелңгин гер булаж авч гисн худл. Далвңт модн герт бәәләв, зуг кенәс авч бәрсинь медхшив, юңгад гихлә намаг путгур ирхд тер гер билә. Дотрнь үстә биш үсн уга кевс уга бәәсиг әмтн келх, суртн. Үр Надбитов, үр Новиков эдн үзж йовснь лавта.

— Таниг, үр Җалыков, кү цокдган ода чигн хаяд уга гинә?— болж бас негнь сурна.— Көдлжәх улсла дегд модьрун, аюдан нам хәәкрәд, му келдгчнт. Одахн Шартуһас ирсн студент тана хораһас ууляд һарад гүүжлм.

— Көдлмшт уурлх, керлдх чигн харһна, инәх бас учрна. Кемр кенд болвчн уурлсн айстан му кесн болхла, хар седкл угам ил, бичә өөлтн гиж сурхар. Студент көвүнә туск орта. Би таңһчин культштурм толһалжах төләдән цуг культармейцнрлә харһад күүндләв. Олн дотрас нег көвүн өвәрц болж медгдв: бәәх бәәдлнь чигн, өмссн хувцнь нег үлү. Тегәд, энүг үлдәжәнәв. Бәәдлнь дегд зута: һордһр цаһан шалврта, дүд цаһан башмгта, деернь — делвәсн шилвк, күзүндинь — зер-цоохр галстук, һартнь — сармлсн тайг... күүрләд, ю-кү сурхла, тас хоосн, ю чигн медхш. «Дасснчн энви? — болжанав.— Юунь му?— гижәнә.— Чи минь эн кевәрн нутган орхарий?— болжанав.— А яахм билә?— гижәнә.— Чамаг эцк, экчн, тегәд, таньхйи? Үргх угайи?— болжанав.— Үргәд чигн бәәх, зерлг юмс,— гижәнә.— Эх, чамаг!..» — гиһәд, уурлад, бүсән таальх хоорндм зулад әрллә. Хойр-һурв эс орасндан әвр һундрхлав. Болв чиңнхнь, эк-эцк талан әмтнә дүңгәр оцсн зәңгтә билә.

— Сурһульти ямаран? Ю чиләлата?— гиж бас нег зүсвр күн соньмсна.

— Сурһуль угав, школд орсн уга биләв, әврән даслав.

Комиссин ахлач босв.— Үр Җалыков школд эс орснь үнн. Болв үүнә медрл, дамшлт, политическ белдвр гидгнь өөдән сурһульта күүнәс тату биш. Тегәд чигн парть, Центральн Комитет энүнд иим ик даалһвр өгәд, иткәд, бүкл таңһч һардулад йовдгнь ил. Терүгинь үр Җалыков эндр күртл үнн седкләрн, йоста коммунист кевәр күцәһәд, цусан чигн, көлсән чигн әрвлл уга йова. Миниһәр болхла, үр Җалыков партцеврллһиг сән гидгәр, илднь, чикднь давба. Зөв гиснтн һаран өргтн гиж сурҗанав,— болад, комиссин

ахлач һаран өргв. Комиссь цугтан эдниг дахад, цуг хурсн улс бас терүнд багтв.

Мел эн кевәр, нәрдүлҗ партцеврллһ кеснә ашт, партин зергләнәс 247 күн һарһгдв. 313 күн партийн шоодврла харһв. Буру үндстә хамгас тиигҗ сулдад, таңһчин парторганизац тер хоорнд хойр зун шаху көдлмшч, угатя, ялч улс зергләндән орулҗ авад, зөвәр батрв. Тооһарн ӧсгн баһрсн уга. Иим төр күцәлһн партин чипринь цань уга гидгәр өөдлүлв.

* * *

Партин крайком Хальмг таңһчин бәәдл-җирһлинь гүүнәр шинҗлҗ, олна экономическ кев-янз тегш биш, дегд зер-цоохр гиҗ ашлна. Тернь юмб гихлә?- Индустриальн пролетариат угань — негн, ода чиги хуучна, кезәңк авг-бәрц бәәһәнь — хойр, арсм-дерсм, кедг, кулацк татврта, байжхан хәәдг хамг харһдгнь — һурвн. Тиим болсар келн-әмтнә политикин тускд шовинистическ хәләц һоллад, талдапар келхлә, аль-бист орсмуд деерлкҗ эзркхәр седсн бәәнә гиж, крайком темдглнә. Терүнә хажһринь медл уга зәрм хальмг коммунистнр «ассимиляторск» хажилт кеж, илдць келхлә, орсин авг-бәрциг эврәһәсн өөдән тоолж, эврәһән һолҗ, биисньь ондархар, хүврхәр седнә гиж, крайком бас заана. Хойр хаҗилт хоорндан өөрхн болж, нег учр-утхта, нег күслтә төләдән өдр-бүрин көдлмшиг партийн чик хаалһар залхд икәр харшлна гиж, крайком илдць келҗәнә.

«Тернь лавта,— болҗ Җалыков шуукрад, һартан бәәсн цаасн деер эрәләд юм бичсн болла, хооран кеһәд оркв,— зуг бас нег, теднәс тату биш хажилт бәәнә, терпь хальмгуд эврәһән ахлулдг йовдл. Крайком энүг тас сергәҗ уга. Болв тиим буру юмн бәәхинь би эврән меднәв. Тиигхлә, эс үзсн болҗ нүдән аньх, эс соңсси болж чикән бөглх зөв угав. Эсклә, өөрнч хамгла, нутг, әәмгән, һарсн-төрсән татдгла негдхлә, сән юм үзүлшго. Алькинь болвчн уңгарнь чавчх кергтә! Тер төләд партийн, советск, комсомольск организацсин шунлтынь улм өөдлүлж, көдлмшинь чаңһа, Җалыков!..— Эн босад, терз тус одад зогсна: цань юн болжахиг, яһжахиг һәәхсн бийнь тоолвран хаяд уга.— Ленинградцнр, хөрн тавн миңһнә тоод ирсн 109 коммунистнр, көдлмшч классин элчнр, сән дөң болжахнь алдг уга.— Җалыков XVI партконференц деер Кировла харһсан санна. Зовлц-түрүһән, дуту-дундан келәд хувалцхла, Сергей Миронович маасхлзад, әәм деерпь һаран тәвәд келснь: «Толһаһан өрг, үр Җалыков! Түүнәс үлүг даасн биди ода дандхмб? Уга!.. Хөрн тавн миңһнәс напь, талнд, чамд, дәәч үүртән, дөң болтха гиж, питерск көдлмшчнр-большевикүд онц йовулнав. Сәәнәр, эвинь олад нөкд ке. Тедн ю даалһвчн, ардпь орад кехәс чидлән, медрлән, дамшлтан эрвлх уга, нег үлү, олн дунд сурһмжин-политическ көдлмш кехәс. Эн халхиг, Хохал Манджи-

евич, чаңһа. Эврән конференц деер соңсвч, социалистическ дөрлдән гиһәд, ямр өөдән чинр зүүҗәхинь. Энүнд үлү шууган-дууган тас керго, хоосн амн бас зокшгө. Бичкн чиги болг, зуг лавта кесн, күцәсн, әмд керг альднь чигн ахлх зөвтә».

ЦК-н Политбюро «Делгү коллективизац кегдсн һазрмудар кулацк эдл-ахус уга кехин туск төрмүд» гидг тогтавр һарһна. Терүнәс иштә Хальмг таңһч бас кулакудан класс кевәрнь уга кех болсн, комиссь бүрдәһәд, облисполкомин ахлач Пүрвән Анҗурар ахлулна. Болв ЦК бичә адһтн, саглтн гиҗ, күцәх зөв эс өгнә. Ташр хоцрңһу баһ келн-әмтнә һазрмудар коллективизац кехин тускар талдан тогтавр һарһна. Бәәрн партийн организацсиг нүүрлгч аграрн районар коллективизац яһҗ, ямр кевәр кесинь бичә дурахар седтн гиҗ саглулв.

Болв эн тогтавриг таңһчин һардвр арднь орҗ күцәхәр седсн уга. Эдн хойр әңгрәд, үгдән багтл уга түлклдв. Нег талнь — ЦК-н заавраc давҗ болшго гиҗ зүткcн даалһврта сегләтр дахсн улслаһан болв. Талдан хаҗуднь — үүнә дарукнь, бас бийән дахсн улслаһан. Эднь бәәрн авг-бәрц муухн меддг, болв деерәс ирсн, нудн-амн болх, дөңгән күргх гисн шиҗтә үүрмүд негдҗ нурһдна: бидн юуһарн, келхд, Шартуһас татув, ю хәәҗ саглхв, үкс гиһәд, коллективизац кеһәд хуурулхмн гиҗ адһна.

Уг сүүлднь, Җалыковиг угад бюро кеһәд, 1929 җилин декабрин 24-д «Делгү коллективизац — цагнь ирчксн төр» гидг тогтавр авна. Энүгәрнь болхла, нәәмн нутгин һурвнь (Ик Дөрвдә, Баһ Дөрвдә, Манцин) һучдгч җилин хавр эклтл, коллективизац келһиг төгсәх, наадкснь — өрәлдүлх даалһврта болҗ.

Һурвхн сар дотр тиим эркн чинртә төр күцәнә гидг — дегд күнд, болшго юмн гиҗ Җалыков тоолад, бас нег хүүвләд, энүнә болзгинь хооран сааҗ үзий гисн селвг өгнә. Бюро деер даалһврта сегләтриг тоота күн дахна, ик зунь тогтавр мана чик гилднә. Дарунь хурагдсн пленум бас тер тогтавриг батлна.

Үүрмүднь — таңһчин комитетин болн бюрон члед — коллективизац келһнә әрүн учрар омгшулгдсн, цань уга сән, күцәх гисн седкләр адһҗахинь Җалыков медә бәәнә, тегәд, мини келсиг төртән авсн уга, селвгим дөңнсн уга, бийим дахсн уга гиҗ өөлҗәхш. Зуг үүнә әәдгнь — талдан һазрт, икәр тәрә тәрдг, урһадг улс дураҗ, тедниг дахлдҗ, адһҗ коллективизац кех гиснь мана таңһчд ирлцшго гиҗәхин темдг. Керә һалу дахад уснд чивдг мет гиҗ эн сансн бийнь, бюро пленум хойр һарһсн шиидврт багтл уга, терүг күцәл уга бәәшгов гисн, Җалыков чидлән, эв-арһан, күчән әрвлхш.

Ода, бюрон шиидврәс иштә, шин колхозмуд дор-дорасн һарад, тонь икләд, олна эдл-аху өсси, өргҗсн болад, шуугадл йовна. Тиигх дутман, түрүн колхозн хавр өөрдх дутман, Җалыковин әәҗ, саглҗ йовсн илдәд, бюрон шиидвр, коллективизац келһиг

адһахмн гисн хаҗһр болҗ, тернь зүн тал хаҗилһҗ, буру ашан үзүләд ирнә.

Коллективизац келһнд дегд йос уга кевәр адһчксн нуувр уга. Энд-тендәс ирсн зәңгәр болхла, әмтнә дурнла, седкллә тооцдг хуурсндан шаху. Келхд, невчк уха туңһаж, орхв-бәәхв гиҗәсн күүг сельсовет тал дууддгчн. Ирхлән, ахлачин өөрнь пистул ил кевтдгчн, мендлхлән, мендин ормд сурдгчн:

— Советин йоснд дуртавчи?

— Дурта.

— Тиигхлә, колхозд яһад орхшив гиһәд, аальлад бәәнәч?

— Би орхшив гисн угав.

— Тиим болхла, сән,— гиһәд, цаас өгдгчн,— мә, эрлһ бич, орулҗ автн ги...

Иигҗ колхозд орулна гидг — йосар күч үзүлһнь ил. Күч-көлсч крестьян улсин нүднд коллективизац келһнә чинрнь, алдр учр-утхнь бууруллһн. Зуг энүг үзә, медә бәәсн бийнь, Җалыковд «бичә, сагл, арһулд» гидг арһ уга. Эврәһән кеҗәнә, мана шиидврлә зөвшәрҗәхш гихнь бас бәәнә. Эн, таңһчин комитетин даалһврта сегләтр болвчн, партин член; тиигхлә, олна шиидврәс һарх зөв уга, терүг, седкллэнь эс ирлцвчн, күцәлцх зөвтә.

Зуг тиим учр-утхнь кесгнь эс меджк, нам халурхад, «төмр» Җалыковиг нуһлад, эврәһәрн кеһәд авчксн болҗ, өргдәд бәәв. Тер хоорнд партин Централь Комитет тогтавр һарһсндан, колхозн тосхлтд эврә сән дур ахлулхиг некж, деерәс зааж «шахдгиг» бурушах кергтә гив.

Мел дарунь гилтә, февральд, ВКП(б)-н ЦК хоцрнһу йовх келн-әмтнә райодар коллективизац келһнә туск төриг хойр саамлҗ хәләһәд, өмн йовх, нүүрлгч райод дураҗ, тедниг дахлцхар седсн эндү гиҗ, һазр болһнд эврә, бәәрн авг-бәрцлә ирлцүлҗ, ямр эварһ, янз сән болхинь хәләҗ кехиг некв. Болв тиим тодрха заавр, сәәнд орхар седҗ чееҗәр адһсн, түрүн йовудын ашар омглҗ, земгә халурхчксн манахст, эс күрснь һундлта.

Баячудын мал-геринь авч, шин совхозмуд, колхозмуд олар бүрдәлһн, социалистическ эдл-ахун өсҗ батрлһн ар һазрар классин ноолдаг цань уга гидгәр хурцдулҗ, һал авад, түүмр шатхд күргв. Кулакуд, эднә сөөвңгүднь тагчг чикән атхад бәәжәхш. Эдн әмт хутхж, мал-герити колхоз өңгәр, кевтнь авчкх гиҗ әәлһсн деерән, Советин йос му келҗ, дала хов-җив тархаҗ, олна кергт харшлдгнь давад ирв. Эднә үгд әмтн орад, мал-геран тараһад, алдгинь — алад, уга кедгинь — уга кеһәд, эвтәләд авчкв. Һучдгч җилин үвл, хавр дотр таңһчин малын һурвнань уга болна. «Шуд шулм, эрлг шуучад, тасчад авч одснас дор»,— гиҗ Җалыков шуукрна.

Зүн тал хаҗиҗ, коллективизац келһнд йосн бишәр адһҗ, күч үзүлсн хамгиг кулакуд болн урдк цаһачуд алдсн уга. Әмт хутхад,

алькд чигн дораһар харшлад, олна зөөр үрәһәд-тараһад, түүмрлә харһулдг деерән, давад, шунмһа активистнрин әмнд хорлдг болад ирв. Терңь баһ гисн кевтә, Советин йосна өмнәс түкрәд, эн бәәж таднг амрашго гиж хордана. Тегәд, Баһ Дөрвдә һурвн әәмгохн негдәд, Ик Маллан, Ик Буһс, Баһ Буһс һурвна залус, 100 һар улс, зертә-зевтә бослда кеһәд, бууһан-селмән авсн, нутга цутхлң — Баһ Дөрвдиг авхар һарад йовна. «Ставкиг авчкхла, Сталинград, аль Элст орхнь медгдх!» — гиж хәәкрлдж йовдгчн. Зуг бәәрн милиц үкс гиж зәңгләд, Сталинградск милицин дөңгәр тер сөөднь эдниг тараж көөһәд, уга кесн...

Тингжәхнь, Сталинә бичсн «Күцмжәс толһа эрглһн» статья барлгдсн дару, «Колхозн җисәнд партзура хажигдснлә ноолдхин тускар» гидг партин Центральн Комитетин тогтавр һарад ирв. Колхозн тосхлтд орлцлһн — эркн биш эврә сән дурна йовдл гиж терүнд дәкн заагдв. Ик процентин төлә зүткж, күч үзүлж коллективизац кедг бурушагдв.

Җалыков эн тогтавриг авад, кесг саамлж, цань уга гидгәр оньглж умшад, «яһвчн, мини чик болж һарвш!» — гиж дотран санад, байрлхас биш, нег чигн күүнд ам аңһаж, «кен зөвтә бәәж?» гиж сурсн уга. Терңь бас учрта. Тиим хажһр шиидвр һарснд эн хамгин түрүнд бийән гемшәжәнә. «Чи, Җалыков, даалһврта сегләтр болж, юңгад эс тедниг үгдән орулж, күцц цәәлһвр эс өгвчи?— гиж бийнь биидән сурвр тәвәд, хәрү өгч чадхш.— Тедн, үүрмүдчн, колхозн тосхлтын теоретическ болн практическ учрутхинь сәәнәр йилһж, медж уга гидг тер. Бас чини гем!..»

Таңһчин комитетин бюро ЦК-н тогтаврар мел дарунь хойр дәкж ик кур кеж, урдк эндү шиидврән чиклхин төлә терүнд ямр хажһр бәәсинь йилһж, тодрха кевәр зааж, кесг эркн, бачм кергүүл күцәхиг темдглнә. Һардгч парткөдләчнрәс оңц багмуд бүрдәж, нутг болһнур йовулна. Эдн дор ормднь негинь олж, зүн тал хажилдж, йос эвдсн хамгин эндү-хажһринь чиклх болна. «Адһад, ик процентд авлгдж, коллективизац келһнд буру һарһсн улсиг хөрж, теднә эндү, хажһринь зааж медүлх кергтә. Эс медхлә, кеңь чигн бийәсн үзг. Адһсн күүкн аавиннь баран биид гиж, мана өвкнр наадад келчксн үг биш. Әмт әәлһәд, күч үзүләд колхозд орулдг, йосрхж, деерлкдг хамгин уңгинь таслх кергтә. Тиимин хаалһ манаһас талдан болх зөвтә. Болв, үүрмүд, саглтн, цуһар тиим бишнь нл. Ю-күүһинь йилһж, сәәтр медл уга дегд давулад, эрәсинь үлү эргүләд, тараһад оркдм болвзат. Тингхлә, эндүһәс даву эндү һархнь алдг уга: жола алдрж одн гижәнә. На-ца гилдәд, коллективизац келһән хаяд, аюднь тәвәд хуурдм болвза. Уха-сегәһән алдл уга, бод гиһәд, эвинь олад кех кергтә,— гиж Җалыков эднд сүл заавр, селвгән өгнә.— Йовтн, партин әрүн үгиг күн болһнд күргж, толһаднь ордгар, зүркнднь багтдгар цәәлһтн».

Җалыков бийнь бас әмтнлә дару-дарунь харһж, шин тогтав-

рар күүндвр кеж, түүнә учр-утхинь илднь, нуувр угаһар келж өгнә, бәәрн үлгүрәр илдкнә. «Юн чигн юмнд, үүрмүд, энду һардг зөвтә. Зуг түүгән медж, бийән гемшәж, чиклхән хәәнә гидг — орн-путгт биш, онц күүнд земгә тоомсрта йовдл. Келж-келж, энтн мана медрл татун, дамшлт уган үүл» гисинь олн өргәр дөңнж зөвшәрнә.

Зуг тер энду хажһриг чиклһнә аш таңһчд дала сән биш болна. Негхн сар дотр коллективизацин кемжән һурвн холванд баһрна. Тиигх дутмнь таңһчин комитет көдлмшән улм чаңһаж, ахр цагин дунд бәәдлиг ясад, урдкаснь чигн давулад оркна. Тер уч-рар, угатьнр чигн, бичкн бәәхтәнь чигн эврә сән дурар колхозд ордг болна. Коллективн эдл-аху улм өсәд йовдг болна.

Ар һазрар һарсн энду-хажһран чиклх көдлмшән кесн деерән, зөвәр элвг материал цуглулсан шинҗлж, путгудар болн әәмгүдәр социалистическ тосхлт күцәлһнд ямр сән, му бәәхинь, үлгүр чигн кех, үлү һәәлх чигн харһдгинь гүүнәр аҗглж, ашлх кергтә болна. 1930 җилин апрельд партин таңһчин комитетин болн ОКК—РКИ негдсн бачм пленум хурагдсн деер, обкомин даалһврта сегләтр үр Җалыков доклад кесндән, коллективизац келһнд бәргдсн күцмжсин болн һарсн энду-хажһрин тускар мел илднь, үлү-дуту угаһар келв. «Эврә энду-хажһрарн бидн олыг бийәсн холжулж үргәсмдн ил... кемр тедниг хәрү бийүрн кех болхла, бидн эрк биш хажһран гемшәж, илдкж келх зөвтәвидн,— гиж эн заав.— Зәрм ар һазрин көдләчнр иим нәрн, җаңһрта бәәдлд әәж, сүр-сүмсән алдсн төләдән гемән медх биш, давж тусад, сүрдәд, би эндән көдлж чадшгов гиж, зөвән күргнә, зулхар, әрлхәр сёднә. Тернь — мел хажһр хәләц,— болж Җалыков шалһна.— Һарһсн хажһран һарһсн һазртан, һарһсн улс дундан эврән чиклх зөвтәвидн, күндлнь буурад одх гиж әәхм биш. Иим хәләц лавта ленинск, большевистск болж, партин неквррлә ирлцхнь алдг уга».

Пленум таңһчин комитетин бюрон тогтавриг хажһр гиж бурушаһад, һарһсн энду-хажһран, йосн биш йовдлан чиклхмн гиж шиидв. Тиигхләрн, «тату нуһлснд орхнь — давулад нуһлсн деер» гидг, тас керго юмн, тер барун тал хажисн оппортунистнрин хальч гиж пленум темдглв. Энүнәс иштә үүдсн эвго, манд тус уга, харш йовдл, «кулакудт класс болж батрхднь нөкцлсн деерән угатьнрин толһа эргүлж, дунд бәәхтә тоотыг кулакин үлмәд тусхаж, коллективизацин учр-утхинь дор орулж буурулад, делгрлтднь боомтг болж, үнндән тушаһан күргҗәнә» гиж тоолгдв.

Иим тодрха цәәлһвр өгч, чик-хажһринь илдкж зааһад, бүрдәмҗин халх көдлмшиг ар һазрар өргжүлж ясрулсна хөөн колхозин тосхлт делгрж, шинәс күч авч өсв. Тиигх дутман классин нөөолдан бас өсәд, улм хурцдад, шүрүлкәд ирв. Болв партин таңһчин комитет, үүнә даалһврта сегләтр үр Җалыков, урдк эндүһәсн үлгүр авч, тиим юм ода һарһшго саната, басл чигн көдлмшиг

нәрдүлхәр седнә. Зуг шулуһар кех, юуһинь уданар татад, аранҗ глад бәәх гилддг дәкн соңсгдад, хӱхр-хухр гилдәд, чаңһрад, саак хойр әңгрәд түлклдәд, зүтклдәд ирдг болна. Җалыков даруклаһан басл эвинь олҗ күүндҗ, хаһлхар седхнь — болхш.

* * *

Көк теңгсә ар захин залвр заһсна халхд зөвәр ик чинртә, темдгтә юмн. Энүнд Әәдрхнә, Хальмгин, Дагестана заһсчнр цуһар ордг чигн. Толһалдгнь — Иван Михайлович Новиков. Көдлмштән эртхн ирсн, санань: «хаврин сорг эклхин өмн өргн дор болвчн, ю-кү диглс; кемр дутҗах, харшлн гиҗәх бәәхлә, ода эс чиклҗ, эвинь эс хәәхлә, цагтан дегә цокхнь алдг уга. Тиигхлә, Хохал келдгәр, гилвслх кергтә». Тегәд, трест болһна то-диг авад, бас нег оньһад, аҗглс гиһәд, сун гиҗ йовад, үүдн тал адһад, әрә секн, ца бәәсн күүкнд келнә:

— Машенька, намур кү бичә орул. Сулдсн цагтан эврән келнәв.

— Сән, Иван Михайлович, кениг чигн орулхшив.

Тер хоорнд, кесг болчкснь ил, юңгад гихлә Новиков Дагестана цаасдыг төгсәһәд, Хальмгинд орхар седҗәнә. Гентикн үүдн секгдәд, Машенька орад ирв.

— Иван Михайлович, бичә уурлтн,— гинә,— үр Джалыков гидг күн ирсн, келхлә болхш, цол угав гинә.

— Җалыков гинчи?!— Новиков хәләҗәсн цаасдан хооран хамн, босад одна.— Чи, Машенька, яһҗахмчи? Член ЦИК күүг эс орулна гидг!..— Эн бийнь адһҗ гүүһәд, үүд секнә. Цааһаснь Җалыков эрк алхад орад ирнә. Новиков гиичиг татҗ авад, күзүдәд теврнә.— Менд, Хохал минь, менд!.. Иигҗ нег үзлцхм бәәҗлм!..

— Иван Михайлович, биитн ямаран бәәнтә?— гиҗ Җалыков соньмсна.— Һазаһин өңгтн, күндтә мини багшм, гем уга.

Маша эн хойрин өөр башрдсн, яахан олҗ ядсн бәәнә. Юуһинь эс медҗ бас нег эднүр хәлән, арһул һарна. Үүдиг ардан хан, нурһарн түшәд зогссн бәәнә: «Ода кениг чигн орулҗ болшгонь лавта,— гиҗ санна.— Соньн, кень болхви, юунь? Басл эңкр, йосн ахдүүһинәр хойрулн харһсиь... Багшм гиҗ Иван Михайловичиг келвш. Ним сурһульчта гидг... Член ЦИК эс гиви? Өрчднь темдг уга болдмб?..»

Эн хойр таварн суулдсн, ю-бис келәд, күүндәд, кесг мартгдсн хамгиг сергәлдҗ йовна. Салгар чигн орлдад, теңгсәр, теегәр эргәд, бандитнриг күүчәд уга кесән, кениг, яһҗ бәрсән бас келлдн бәәнә.

— Ода ирдгм, Иван Михайлович,— Җалыков нигт хар үсән хооран кеһәд оркна,— таниг үзс гиһәд... Манахс хаврин сорг ямр белдвр кеҗәнә гиж, эврән үзҗ медхәр һарлав. Өөртн, иргдтн ирчкәд; яһҗ хажуһартн һархв гиһәд...

— Седклдчн ханжанав, Хохал минь,— Новиков үүнә чирә тал хәлән бәәж, сурна: — Болв нег уга ирсн угач гихәр. Цагчн дегд үнтә, мини эңкр үр Җалыков. Кел, бичә эмә.

— Келхлә, дала, Иван Михайлович,— гиж Җалыков саналдн шуукрна,— төр зөвәр нәрн, җаңһрта болсар күн болһнд иткж келхәсн хорнав. Юн гиж санхнь, яахнь темдг уга. Тана селвг кергтә...

— Кел, кел...

— Бюром хойр әңгрәд, зәрмдән нам зөвәр эвго юмн һарад бәәнә, Иван Михайлович. Коллективизац кех төр хәләх деер, үгдән багтл уга хойр әңгрсн, ода чигн тер кевәрн бәәлдәвидн. Хәләһәд, ажглад бәәхнь,— өөрдх биш, улм холҗсн болад йовнавидн.

— Цуһар нег ижл тоолврта болшголм, Хохал...

— Тернь медгдҗәнә, зуг... мана әңгрдгтн, Иван Михайлович, дегд эвгәхн хаалһд орсн төләдән биидм таасгдхш, мел үүндм һолиһәд амрахш,— гиж Җалыков өрчән цокна.— Эшн түрүнд бидн коллективизац кех төр хәләх деер хойр әңгрәд... Би, намаг дахсн цөн улста, төр дегд нәрн, тер учрар адһаж, зүдрәхм биш гилдхлә... Мини дарукм, деерәс ирсн орс күн, ик йоста, зөвтә, дөң-нөкд болх, нүдн-амн болх даалһврта илгәснь лавта, кесг бийинь дахсн улсла хамдан «уга, гилднә, цаг үрәж биш, адһж коллективизац кеж төгсәхмн» болна. Шарту, Аһш, Сарпуль заалдна. Мана һазр чигн, эмтн чигн талдан, авг-бәрц, зан-бәәр оңдан, көдлмшч класс уга, адһхм биш, саглхм гихлә, болхш. Намаг угад эдн бюро хураһад, «Делгү коллективизац — цагнь ирчксн төр» гидг тогтавр һарһж. Би түүнләнь зөвшәрсн угав, дәкн бюро деер тәвҗәнәв, зөв-учринь келсн бийнь болсн уга, тогтавран чик гилдвә. Пленум деер тәвхлә, пленум бас эднг дахва.

— Хм,— гиж Новиков ормаһад, алң болна,— намий?

— Удсн уга, «Колхозн җисәнд партзура хажигдснлә ноолдхин тускар» гиһәд, ЦК-н тогтавр һарад ирснд ик процент күцхин төлә адһж, күчәр эмтиг колхозд орулдг йовдл бурушагдв. Ардаснь бас нег тогтавр һарснд мана ижл, хоцрңһу баһ келн-эмтнә һазрмудар коллективизац кехләрн, нүүрлгч аграрн район дурахар бичә седтн, адһад керг уга, саглтн гиж ЦК заав.

— Тиигхлә, Хохал минь, чини зөв бәәҗлм,— болж Новиков байрлв.— Хәрнь, чи алдх зөв уга биләчл!

— Үнән келхлә, Иван Михайлович, зовлң мини талдан. Тиигж амрар хойр әңгрчкәд, шуурсн ааһиг нааж болдго гишң, хәрнь, улм холҗсн болад йовнавидн. Келхд ичкевт, ода нам орс, хальмг гиж хувалдхдан күрсн бәәнәвидн. Тиим юм үзж, седклдән бәрж йовсн биш, намд тернь йосн зовлң болҗана. Манд тиим уга болдг били, а?

— Сән биш, Хохал минь,— гиж Новиков келҗәнә,— меджә-

нәв зовлңгични. Кемр юм эс нуусн болхла, кевтнь цамд келсн болхла — чини зөв. Тиигхлә, бичә э, крайкомд кел, Центральн Комитетд күрлд, Мироңычд, Сергод од... Хажһричн заах, зөв болхла — дөңнх, бичә э, әәхм биш, Хохал.

— Би, Иван Михайлович, мел әәҗәхшив, ичхәс биш.

— Зөв юмндан яһад, юунас ичнәчи?

— Даалһврта сегләтр төләдән. Теднә эндү — мини болх зөвтәлм, би...

— Уга, күндтә үр Җалыков, чамд, даалһврта сегләтр болж, деерән авх гем бәәнә, авшгонь — бәәнә. Деер хәләхнчн, оппозициг ямр кевәр цокв, а? Мироныч Ленинградт яһв?.. Бийләчн одл, нам зәрм халхарн, келхд, белдврәрн гихлә, давунь чигн ил, тегн зөвтә, йилһм уга партин член улс, эндүһән бийснь даах зөвтә. Мини селвг — уралан, военком Җалыков!

Хохал байрлж босад, һаран өгнә: — Ханжанав, хәәртә Иван Михайлович минь. Тиим седкл бәәвчн, алмацад, чикв-хажһрв гиһәд йовлав. Эх, басл зәрмдән хәәгднәт, Иван Михайлович!

— Яахв ода, Хохал минь, парть илгәсн талнь йовхас биш, манд нань зөв угалм.— Новиков часан хәләнә.— Деерчн үд болж йовдгчн, манаг орхмн, цә одж уухмн, чамаг гертксләһән таньлдулсв ,эсклә мел заңгәр медхәс биш, үзәд угалм.

— Тана үгәс һардг зөв намд уга, Иван Михайлович,— гиһәд Җалыков босна.— Цә ууж авчкад йовнав. Һәрәд күрч хонхар...

— Кесгәс нааран үзәд угав, керг-үүлнь ямаран?

— Заводнь улм өсәд, өргҗәд, бийнь улм чаңһрад, шатад бәәнә. Заһснь дала, өдр-сө уга гилтә эд-бод келднә. Тиигхлә, директорт ямр суудл бәәдв?

— Менд кел, балһсн тал ирхләрн, эрк биш намла харһтха...

Колхозн жисән улм күч авч делгрәд, шин эдл-ахус һарад, батрад йовна. Тиигх дутмнь байн, бәәхтә хамг шахгдж, ууртан бүтсн, арһан барж, яахв гихләрн, хухр-хухр гилдәд, олна кергт хорлхан хәәж, йир юн чигн му кехәр гүүдгнь ил. Классин поолдан өдр ирвәс улм чаңһрад, күчрдәд йовхла, ямаран амрл олнд бәәдв? Гетлдхл кергтә болна, чикән, нүдән өгх. Иим чинвртә бәәдл партийн организацин көдлмшинь улм нәрдүлж, диг-даранднь харшлж, нам хоорндан аарта бәәхинь чигн эвднә, юңгад гихлә тал-талдан тоолвр, он-ондан седвәр һарч, зүткдлүлдгнь чигн хара биш. Нег үлү, колхозмуд эклж бүрдәх саамд һарһсн эндү, хажһран чиклх деер нег-негән гемшәлдж, цүүгүләд авдгнь нуувр уга.

Хамг кесн, күцәсиг диглж, үнлх болсн, ташр цааранднь кегдх, күцәгдхиг темдглж зуралх болсн, тиим эркн төрмүд хәләж хаһлх деерән, ташр һарсн эндү, хажһриг шалһж, әңгрдг, йилһрдг, хувалддг тоотыг бурушаж эвцүлх, эвтнь орулх эркн болн чинртә даалһврта таңһчин XI партийн конференц көдлмшән эклв. Энүг

белдхд чигн, хурахд чигн Хальмгин парторганизацин үүлдвринь болн бәәдлинь шинҗлҗ, үүнә өөрхн кех, күцәхинь, алькнь ахлх, түргдхинь, яһҗ бүтхинь темдглхд партин крайком икл дөң болҗ, сүв-селвгәрн болн керг-үүләрн бас нөкцлв.

Даалһврта сегләтр үр Җалыков тооцана доклад кесндән кесн-күцәсән өргл уга, дуту-дундан дарл уга, энду-хаҗһран нул уга, мел илднь, бәәсәрнь, нег мөслсн партийн кевәр чикднь келҗ өгв.

Крайкомин элч, үүнә бюрон член агитпропәнгин толһач Григорий Исакович Бройдо, энүнд Хальмг таңһч кевтән даалһгдсн, хәләҗ, дөң-нөкд болҗах зөвтә, конференц деер босҗ келхләрн, партин келн-әмтнә политикин тускд оңц оньг өгч, зааһад чигн, селвгләд чигн, эндүһинь — энду гиһәд, хаҗһринь — хаҗһр гиһәд, келҗ, цәәлһҗ өгв. Алдр Ленинә заавраp һардвр кеж, оларн икр-кдг шовинистическ хәләцлә ноолдхиг, иим йовдлыг дарҗ уга кех кергт һоллгч нилч орс үүрмүдт бәәх зөвтә гив. «Икркҗәх орс шовинизмлә, хальмг биш, орс коммунист ноолдхд амр гиҗ,— үр Бройдо йилһҗ темдглв,— эн көдлмшиг нег мөслҗ, батар кехдән хальмг әәхнь лавта, юңгад гихлә барун тал хаҗиһәд оддм болвзав гиж, бийим эврәһән татдгт тоолвза гиҗ саглх».

Тер мет, бәәрн улс эврәһән ахлулҗ татдгт сөрлт өгч, тиимлә ноолда кехиг Григорий Исакович бас некв. Энүнд хальмг коммунистнр бийснь эс кучлхлә, нег-негән чиклҗ, хаҗһринь эс заахла, талдан келн күн келсиг биидән му кехәр, харшлхар бәәнә гиҗ санхнь, нам өшәркхм чигн болҗана.

Цуһар ни-негн, ах-дүүһинәр бәәхин кергт күчн-чидлән хамцулҗ, үгән нег кеж, коммунистнр — орс, хальмг уга негдхлә, тегәд, мана төр уралан йовж, күч-көлсчнр сән ашта интернациональн сурһмҗ авхнь алдг уга гиҗ эн заав.

Конференц хәләх төрмүдән кевтнь хүүвлҗ хаһлад, партин крайкомин шалһлтд багтҗ, терүнәс иштә келн-келәр хувалдж, хоорндан меткәлддгән уурулҗ, диг-дараһан ясрулх шиидвр авб. Даруһас хурагддг партин XVI-ч съездин делегатд таңһчин комитетин даалһврта сегләтр Хохал Манжиевич Җалыков суңһгдв.

Доладгч бөлг

Сталинградск поезд гүүх дутман улм чаңһрсн болад, шуугадл, шудрад йовна. Терз һатц теегин салькн үүнә хурднла теслцж ядад, даңдад, шуукрад-дуукрад, негт нам шугшсн-яһлалсн болад, басл муудан орж йовх өңгтә. Энүнд сун бийәрн, гегәтә бәәтл кевтсн Җалыков сөөни дуусн унтсн, нөөрнь тавлад хансн, цогцнь земгә гидгәр амрч, нам гиснь лавта, болв эн босх седкл уга, бас чигн таварлҗ көлврсә гиҗ санна. Тер хоорнд шинкн төгсcн съезд толһаднь орж, үзсн-соңссн хамг сергәгдҗ йовна. Сергей Миронович Политбюрон член болвш,— гиҗ Хохал тодл-

на.— Мана күн маасхлзад, үнн, байр, иткл һурвн үүнәс асхрн гисн болад... Келәд оркхлань, кедү шуугҗасн бийнь ки тасрад, киинһән дотран авлдсн болад... Үүрмүднь толһаһан өргҗ сеңкәлдсн, марзалдад, нүднь гилвклдәд бәәхлә, хортнь хойр әәмән хураһад, агчад, дорагшан һудылдад одналм!.. Зогсҗа, Җалыков, юн гиҗ ода келвә? «Бидн барун тал хаҗилһиг социалистическ тосхлтын өдгә кемд хамгин эркн болн һоллгч әәмшг гиҗ эврәннь партийн зокалмудт орулхларн, зуг келчкхәр седәд биш, кееһин төлә биш, агитац, пропаганд кехәр келчксн юмн биш... Эркн гисн кергән күцәхәр — мана алдр хойр сай ленинск парть лавта хад болтха гиҗ, тегәд, диилвр делдҗ өсҗ йовх социализмин хаалһд көндлң зогссн хамг цуһар толһаһан энүнд цокулҗ хамхлдг болдгар кехин төлә шунх кергтә». Ямаран үгмүд!..

Крайком селвг, заавр өгсәрн төвкнсн уга, Хальмг таңһч көлд орхд дөң болтха гиҗ, үүнә көдләчнр төлҗҗ, медрлән өөдлүлҗ, дамшлт авхднь нөкд болтха гиҗ йовулсн улсан: Федорович, Яковлев болн нань чигн үүрмүдиг, даалһсн даалһвриг күцәсн уга, итклиг дааҗ чадсн уга гиҗ, бийсән партин таңһчин комитетәс даву санҗ, партин авг-бәрц, хәләц эвдсндн эдниг цугнь хәрү дуудҗ авб.

Централь Комитет болн крайком эәвәр олн улс, дамшлтта чигн, медрлтә чигн партийн көдләчнр Хальмг таңһчур йовулв. Тедн дотр Михаил Алексеевич Бурмистенко гиһәд ирсн, таңһчин комитетин хойрдгч секләтрт нег дуһар суңһгдв.

Эн босад, бийән иткҗ, иим күндтә даалһвр өгсн таңһчин коммунистнрт ханлт өргәд, юн чигн кех, күцәх хамгас чидлән, медрлән, арһан әрвлш угав гиҗ келснь әмтнд дегд таасгдв. «Өңг-зүсәрнь хәләвчн, чик, ухатал болдг күн,— гиҗ Җалыков санҗ суунa.— Наснь баһ болвчн, медрлнь гүн, дамшлтнь хара биш. Чирәнь тиньгр, хәләцнь серглң, хойр нүднь — мел болһамҗ, дегд алдад оркх уганьил. Палд-цалд чигн уга, келсн үгнь товчта. Үүнәс үлү нөкд олддм биш чамд, Җалыков, хәрнь, эвинь олад эдл».

Сталинградт күрч ирхнь, тосҗах машин күләҗ бәәҗ, Җалыков торсн уга, сууҗ авн: «Уралан,— гинә,— гүүлг!» Машин дор ормасн хурдлсн, балһсна дотраһар эргәд-дуһрад, захлад һарад ирв. Урһа модд, сад, багц хамг делгү көкрҗ, усна көвәһәр, нурбоодг болсна көвәһәр хулсн, зегсн ноһарҗ, нүд аадрулҗ, серү татҗ йовсн, генткн мел оңдарсн болад одв: дөрвн үзг уудсн болад, холдан җиирәд, харлад, борлад... «Мана тег экләд бәәв,— гиҗ Җалыковин амнас алдрм цацу хойр нүднь өмнән, хаҗу талан үзҗәхд харм төрч, зүркнь үүнә шуд шугшсн мет менрәд, хатурад одв.— Өрәлхн сар дотр өгрҗ одҗ! Йовхдм мел талдан билә, арһта...»

Машин Барванцг нур эргәд һарад ирв. Хойр тал үрглҗләд

ноһарсн, көкрсн болад бәәнә, нам хәләхд байрта. Юмб гихлә?— Хаврар нуурин усн деврәд, дора һазриг дүүргсн бәәсн, одахн күртл хагстлан зогсснь ил. Тиигхлә, уннь тав бәәсн һазрт урһмл, хулсн-зегсн болвчн, ноһарад бәл уга яһдмб?

Зуг өмнән ширтхнь, өңгнь дегд зутавр. Теңгр һазр хойрин ниилдвч куртл нег ижл — борлад, нам харлад, басл кецү, уйдврта бийнь шуд оркрад уульх дүңгә. «Борлдгнь, адг-ядхдан, буурлда шарлжн болхнь яһна,— гиж Җалыков дотран аралдна,— хөд тежәл кен гижәнм!»

Тиигж йовхнь хаалһин амар тәрсн тәрән экләд бәәв. Тәрән гихәс, шуд зүркн ишкрм: әрә бултаһад һарсн, кенз кевәрн, доран өгрж одж. «Уй, һарцнь ямаран эвртә билә!— гиж Җалыковин дотрас цааһас алдрад һарсн болад одв.— Хәәрн көлсн, экн!.. Буудя чиги биш, өвсн чиги биш...»

Һаңгин үүл. Хаврин дуусн хурин зүүлтә юмн эс дуссн, зун чилн гиж йовна, бас тер. Һаң гихлә, улм давад, өгтмләд, нарн болхла, өндәснәсн авн сун-суутлан һалар кииләд, һазрин муудпь йосар орна гидг эн. Бултаһад һарсн ноһаг дорнь шатачксн, тәрәг нег тө дүңгә болхлань өгрәһәд, беткрүләд хуурсн, нам юунд чигн бийән эс өгдг буурлдан бийнь күчнь буурад, муурад, әрә шовлзжана. «Шинкн үүдсн колхозмудт ямр му заян,— гиж Җалыковин толһад төөнрәд, өрчднь хатурад, киит дөргәд, нам заратрулсн болад одна.— Көлд сәәтр орад уга күүкдин өмн тееглсн харш мет. Хажуһас дөң эс болхла, алхж һардг альд?..»

Җалыков хәрж ирн бийәрн күчр күнд, кецү бәәдл учрсиг хүүвләд, ЦК-д болн правительствд соңсхх болна. Эднә өмн кесг төрмүд тәвж, оданас авн кергтә дөн-дамжг эс күргхлә, икл му болх гиж иткүлнә. Тиим үүл учрснас көлтә нам Советск Хальмг таңһчнь арвн жил болжах өөниг дарук жилднь темдглх зөв суржк, хооран саатха гинә. Правительств сурсн хамгинь дөңнсн деерән, тер жилднь Хальмг таңһчиг буудя шанд орулж өгхәс сулдхх болна.

Деер чигн, дор чигн цуһар тиим кецү бәәдлиг медж, дөң-нөкд болхар шунжавчн, үр Җалыков, даалһврта сегләтр бийдән, партин таңһчин болн нутга комитетмүдт, партячейкс күртл бас, невчк сапамрлх, ууд авх зөв чигн, зав чигн тас өгхш. «Эркн төр мана эндртән — олна малд үвлдән өгх өвс-тоос белдлһн, эсгхлә кишгән барад, мишгән үүрәд бәәхмдн ил. Тер учрар, үүрмүд, таварлж биш,— гиж адһаж, ардпь орна. Эн бийнь Элст деер удан бәәхш. Йовж-йовж ирәд, хойр-һурв хонхас давхш. Цаасд хәләһәд, бюро, эсгхлә талдан хург болхд орлцад, кех-күцәхиг хооран саахш, хаһлх төрмүдиг хаһлад, хүүвлхинь — хүүвләд, негн талнь һарһчкад, йовад бәәнә. Тиигхинь нөкднрәсн бас некнә.

Нутгуд, әәмгуд, хотдуд эргж, альд, юн болжахинь, яһжахинь ардпь орж шинжләд, бәәрн комитетмүдин пленумд, эсгхлә бюрод

орлцж, партийн, профсоюзн, комсомольск, колхозникудин чигн хургудт орлцж уг келхләрн, кегдх, күцәгдх тускар заахларн, ода деерән хамгин эркн, хамгин нәрн төр мана — олна малд үвлдән өгх хот белдлһн гиж, онц темдглнә. «Атхар, умшар чигн, үүрмүд, өвсн киитә малын өргинь көндәлһх юмн болхла, цуглулхл кергтә, эсгхлә үвлдән дегд түрн гижәнәвидн. Биистн үзжәнәт, тег шатж одсн, идг уга, зәрм һазрар тас халцха, хамр хатхх юмн шовахш. Тер учрар мал эцж одсн, арсн-ясн хойр гим, күүргнь ил, үвлин киитнд уйдж, дааж ядад бәәхнь лавта. Эс дөңнхлә, өвстоос эс өгчәхлә, торлцна гидгнь берк. Тиигхлә, манд, үүрмүд, санамрлдг, таварлдг учр уга. Хулсн-зегсн чигн болг, һолж биш, хадх кергтә, хурах...»

Өвс-тоос белдхлә, зергләд, нам ахлад, бас нег бачм төр һарад ирв. Тернь — тәрә хуралһн. Шатад, өгрәд, беткрәд, әрә-әрә толһалж урһсн тәрәг кевтнь цаглань хадж, цокж авх кергтә болв. Бичкн, яду болвчн, буудяһинь геевр угаһар түүж, атх-атхар чигн хоршулж авх — негн, соломинь бас һару угаһар, умш-умшар түүж авх — хойр... үвлдән малд өгчәх хот болхнь алдг уга.

Җалыков Ик Дөрвд орад һарна. Күрч ирхнь, хәләһәд, ажглад, келсинь чиңнәд йовхнь эднә бәәдл дегд йос уга самһа. Эндрмаңһдур тәрә хуралһн эклн гижәхнь дуту-дунд дала, тату-тартг элвг. Келәд заахла, кенъ чигн уга гихш, кехәр, күцәхәр сарсхлзад гүүхәс биш. «Зөрц иигжәдг болхий? — гих ухан үүнә толһад нааран-цааран гүүдглж, һазаран һархар седнә.— Хортна аальмек болхий?»

Минь тер агчмла нег тодлвр сананднь орад ирнә: — Ик Дөрвд гидгтн, Хохал Манжиевич, наадк нутгудас зөвәр өвәрц,— гиж Брузгулис келлис,— сурһульта улснь элвг, байн улснь бас хара биш. Цуг ааль эднд бәәнә, юңгад гихлә эмтн келснәснь, заасналь һархш. Гражданск дәәнә хөөн эдн зер-зевән арчад-турчад, тослад дүрчксн, һазаһин үзлд бод гиһәд, чикән атхад кевтнә. Зәрмнь советск цергләч болсн, зәрмнь герән эргәд, эдл-ахудан үрвсн, «цаг мана ирх» гиж нәәлж күләлдсн.. эвнь харһад ирхлә, олна керг-төрт харшлад, кехән кечкәд, эс медсн болад... Тиим, далд бәәх хортдла ноолдна гидг амр биш.

— Эх, хортн, хортн!..— Җалыков араалдад, хойр нудрман шүүсн дусмар атхна: хойр халхнь селгәдәр татгдсн болад, гүрәнь «луг-луг» гиһәд одна.

Өдрин тес эдл-ахус эргәд, хотнас хотнур йовад, зөвәр цуцрад муурхдан күрсн Җалыков орахн Бәәшңтүр ирәд, певчк цә ууж авчкад кевтнә. Удхш, нөөртән диилгдәд, сарсаһад одна, нам зүүд чигн үзсн юмн уга. Серәд, түрүләд нег нүдән, дарунь бас негән секнә. Өр цәәһәд, гер дотр йосар гегәрж одсн, терзин шилд нарна герл тусж гилв-далв гинә. «Нә, иигәд болжана, бос, унтхар ирсм бишч,— гиж Җалыков санн, орн деерәс өсрәд бууна. Делгәтә

бичкн маралжн деер зогсад, һар-көләрн саҗад, сегсрәд, кесг сууһад, босад авна.— Цуцрсн әрлж, цогцм гиигрәд, земгә...»

Адһҗ бедрәд, невчк цә ууҗ авн, нутга комитет орад һарна. Санань: бюро эклтл, ю-кү диглҗ, белдҗ авх гисн, адһсн йовна. Күрч ирхнь, нутга һардвр цуглрсн, өңгәрнь болхла, зөвәр сүрдсн, әәсн болсн, сән биш. Җалыков мендләд: — Яһва?— гичә.— Юн болва, үүрмүд?

— Зәңг сән биш, Хохал Манжиевич,— болҗ даалһврта сегләтрнь шуукрна.— Һахан Авһнрт тәрхәр белдсн экиг хулха авч, орм-торм угачн. Кердәтд кесг скирд өвсн шатҗ, әрә унтраҗ. Цань, Цорост кесг мөрд үкч...

— Негхн сөөһин дунд,— гиҗ нутга ахлач аман бәрнә,— мел үгцсн кевтә...

— Үгцәд кенә гидг тер,— болҗ Җалыков ашлв,— нег бешин утан. Хәрнь, дегд йос уга самһа билә, хортна ааль!..

— Хортн гинтә?— нутга ахлач ормаһад одна.

— Үүртн, иньгтн, цаһан седкләр кеҗ гиҗ болхий?— Җалыков энүнүр ширтәд хәләнә.— Хортнь алдг уга. Зуг намд негл юмн сонжта. Теднә мекд иим амрар авгдад бәәдг тадн — лавта медл уга, аль меджәсн биитн зөрц нүдән аньлдад бәәдгтн медгдхш. Йилһх кергтә, негндь һарһх. Эндрин биидь Элстәс дөң дууднав, а тадн эврә чидләрн цаг түдлго ардь ортн, олҗ автн...

— Хохал Манджиевич, бюро яахмб?— болҗ нутга комитетин сегләтр сурна.

— Яах гисн?— Җалыков шуд шилвксн болад одна, саак халхнь татхлзад, ирвлзәд одна. Эн бийән хөрәд, һартан авад, арһул немнә: — Бюроһан эклтн, хәләх төрмүдән эрк биш хәләтн, хооран сааҗ болшго. Салврад, алдад-унад бәәхләтн, хортн амрад бәәхгов. Тедниг надкстн, бәәрн ГПУ толһачта, хәәвчн болҗана.

Дарунь бюро экләд бәәв. «Минь эн йовдлас эклҗ, иигҗ самһа бәәҗ болшго гиҗ, үлгүр кетн, уха автн гиҗ келс, цааранднь төрмүд ард-ардасн цуврәд одх» гисн Җалыков чиңнәд сууна.

* * *

Цуг таңһчиг, захаснь зах күртл эргәд, альд, ямаран кергтәр яһҗ күцәгджәхинь эврәнь нүдәр үзҗ, дуту-дундынь, эндүхажһринь илдкҗ, ясхинь, уга кехинь некҗ, керлдхинь — керлдәд, дөң кергтәднь — өгх болад ирсн Җалыков, стол һатц суусн, цаасд хәләһәд, ирмәг деернь бичәд, һар тәвәд, оркад бәәнә. Сүл цаасиг умшад төгскн: «Мууха дала юмн хурсмб, муудан орҗ чиләвүв»,— гиһәд, цуцрсн хойр нүдән нухад босна. Терзүр одад, цань, һаза юн болҗах, яһҗахинь һәәхҗ зогсна. Туснь бәәсн гер эргәд, хойр күүкн гүүлдәд һарад ирв. Хойрулн һартан дегтрмүд бәрсн йовна. «Шин бәәдл гидг эн!» — гиһәд, дотрнь байр гүүдгләд, зүр-

кинь бульглулад авб.— Шин бәәдл гихәс, культштурм яһҗ йовхинь, юн кегдсинь, цааранднь яахинь йилһх кергтә!»

Тегәд, Җалыков диглсн бәәнә: сүл һурвн җилин эргцд, манахс Шартуһин дамшлт олзлҗ шунсн учрар, сурһуляс мел хоосн болдгиг уурулхин тускд му биш көдлмш кегдснь лавта. Болв социализм делгү цуг халхар дәврәд орҗ йовх кемд тер күцәсн, кесн хамг татудҗахнь ил; бас нег эркнь — школд орх наста бичкдүдт эрк биш сурһуль дасхҗ, эклц школын медрлтә кех гисн. Тиим болсар чигн XVI съезд эн хойр төрт ик оньг өгч чинрлҗ, хоорнднь заг угаһар негдүлҗ хәләһәд, «өөрхн болзгт партин күцәх дәәч төр» гиҗ өөдән үнлснь, манд гихлә, закврл...»

Тер учрар эрдм-сурһулин халхд онц оньг өггдҗ, энүг улм делгрүлх, өргдүлх кергтә болв. Таңһчин күцәгч комитет шишлң тогтавр һарһсндан олна эрдм-сурһулин әңгәс цаас авсн күн болһн бичкдүдән эрк биш школд өгтхә гиҗ заав, аальлхар, түүг бурушахар седсинь ялла харһулҗ, нам күчнәс кегдх көдлмш йовулҗ засглхмн гив. Тиигхләрн, һанцхн 1930—1931 сурһулин җилд нәәм күрсн бичкдүдиг цугинь, неги күртлнь, йис күрсинь — найн процент, арв күрсинь — ядхдан өрәлинь эрк ,биш школд орулх кергтә гиҗ темдглв. Эн хамгиг һарджҗ, залҗ күцәх шишлң комиссь таңһчд бүрдәгдсн, нутгудар, әәмгин болн селәнә Советмүдәр штабс һарч, дөң-нөкд болх заавр авб.

Таңһчин комитетин бюро эн төриг онц хүүвләд, даалһврта сегләтртән онц даалһвр өгв. Тер учрар Хохал Җалыков нерн деерәсн партин болн комсомолын нутга комитетмүдт, партийн болн комсомольск ячейкст, цуг культәәрмин цергчнрт, багшнрт болн нань чигн активистнрт ил бичг бичв. Тернь таңһчин барт һарснд эрдм-сурһуль дасхлһиг делгү чаңһахин төлә таңһчин гегән-герл болгч чидлиг кевтнь олзлхмн гив. «Эн кергиг хооран сааҗ болшго,— гиҗ Хохал Манжиевич бичв,— эсгхлә, кемр биди гегәнгерлин халхар һоллгч, негинь таслх хүврлт эс күцхлә, шуд адрмар өөдлҗ йовх үүдәгч күчиг, нег үлү, селәнә эдл-ахуг, теткҗ чадшговидн. Гегән-герл гидг юңгад өөдлх зөвтәв гихлә?— Күчкөлсч хальмг чадмг, өөдән серлтә, социалистическ эдл-ахун культурн тосхач болҗ һарх зөвтә». Тиигхләрн, эрдм-сурһулин халх көдләчнриг «беркл әрвлҗ», зуг тас хоосн, көдлмшән эс меддгинь, эсгхлә серл-седвәрнь талын болдгиг көөхәс ,биш гиҗ заав. Зуг унг-дәннь нрлцҗәхш гиҗ, сурһульта-эрдмтә улсиг бичә көөхәр седтн, бийнь хәләтн, хәрнь, тииминь әрвләд, дөңнәд, эврәһән кеҗ үзтн, сүв-селвгтнь багтҗ йовтн гинә.

Тер учрар цәәлһврин көдлмш улм өргҗәд, йовуднь чигн ясрад, янзрад йовсн бийнь сурһуль-эрдм. болма дүңгәр делгрҗ, йосар күч авч өгл уга, түрүн темдглгдсн, эрк биш күцәх хойр төрт — ликбез всеобуч хойрт чидл күршго бәәдл һарад ирв. Тиигх-

лә, Җалыков басл чигн нәрдүлҗ шинҗләд, кесн ашлвран крайкомд күргҗ, эс дөцнхләтн юмн болшго гинә.

— Яһсн сәң болх?— гиҗ үр Бройдо соньмсна.— Яахм гиҗәр?

— Григорий Исакович, край кевәрн хамцад, цуһар чидлән нег кеҗ эс дәврхлә, мана хальмгин хоцрлт гидг кесгтән даргдҗ өгх бәәдл уга,— болҗ Җалыков сансан келнә.— Шарту, Сталинград, Әәдрхн шунҗ эс орлцхла, хавар уга, мана бийсимдн шүдн даашго. Бичкдүдиг яһад-кеһәд болвчн сурһҗанавидн, бөдүн улст һар күрчәхш, ахрдҗана. Багшнр уга. Болзгнь ахр курс секәд, багшнр белдсн, хойр-һурвн зун кү педтехникумд, пединститутд орулсн бәәнәвидн. Болв багш болад ирсинь хәләҗәһәд, талын, советск, комсомольск чигн көдлмшт илгәнәвидн. Тиигхлә, мана хаһрха бөглрхш, тер кевәрн...

Партин крайком Хальмг таңһчиг харңһу бәәдләснь һарһҗ авхиг түргдүлхин кергт цань уга эрки болчкад, бачм хамгиг күцәх болҗ темдглнә: әмтәр, мөңгәр болн бас чигн кергтә тоотарнь теткхин төлә цуг Дора-Иҗлин, юмна түрүнд ик балһсдын — Шартун, Сталинградын болн Әәдрхнә күчн-чидлиг олзлх болна. Тиим дөңгәр омгшсн Хальмг таңһчин комитет сурһуль уга болдгиг делгүднь уга кехин төлә цаг үрәшго, һазр үлдәшго болҗ шииднә. Эврә чидләрн, болс-бүтсәрнь кегдҗ йовсн көдлмшиг аль халхарнь чигн өргдүлҗ, урднь үзгдәд, медгдәд уга шуплт теткх болна.

— Би, Григорий Исакович, эпд сурчах хальмг көвүд, күүкдлә харһхар седләв,— гиҗ Җалыков келнә.

— Яһна? Харшлдг улс бәәни?— Бройдо ормасн босад одна.— Таңһчин һардвр эврә баһчудла харһхар седхлә, кен билә гидмб?

— Уга, Григорий Исакович,— мини келхм талдан. Би теднләтн ирхн болһндан харһдв, күүнддв. Түру-зүдүднь дөң-дамҗг болнавидн. Эсгхлә, хәләҗ, харҗ эс бәәхлә, гертәсн хол йовх юмс, яахинь күн меддг арһ уга. Болв ода харһхар седдгм: цугинь нег һазр хураһад, кех, күцәх эн ик төриг цәәлһҗ өгхәр седләв.

— Мел чик, Хохал Манджиевич!— Бройдо байрлсн босв.— Би түүгитн талданар тоолад...

Тегәд, Хальмг баһчудын хург Карл Марксин нертә драматическ театрт болв. Энүнд Шартун университетд, Ленинә нертә комвузд болн наадк кесг институтсар, техникумсар сурчасн көвүд, күүкд хурна. Җалыков ирнә. Өөрнь Григорий Исакович Бройдо, Хальмг таңһчин дәәнә комиссар Василий Алексеевич Хомутников болн нань чигн кесг улс йовдгчн.

Хургиг Бройдо секәд, Җалыковд үг өгнә. Энүг босхлань, театрт хурсн баһчуд нирләд, альх ташна. Хохал Манҗиевич хансар гекәд, театр дүүргәд хурсн баһчудын зергләг захаснь зах күртл гүүлгәд харвсн: «Удл уга, эдн цуһарн номан төгскәд, эмчнр, багшнр, инженермүд болад, хәрҗ ирхлә!..» — гиҗ санм цацунь, зүр-

кнь бульглад, байрнь деврәд, асхрн гиһәд, әрә күч күрч бәәнә. Болв бийән хөрәд, невчк ууд авад, экләд келнә.

— Дүүнрм минь!— гиснь көндә театр дотр ца-цааһан күцкнсн болла: шуд хаһ-туссн мет дегц ниргүлҗ альх ташлһнла авлцсн, дүүрән болҗ, булң болһар тарв.— Кемр бидн мел одахн күртл...— гиһәд, хальмг улс хаана цагт ямр дүңгә күчр зовлң үзҗ, дажрулдм болхнь дажрулҗ, байн, нойн зәәсң жууксин мухла болҗ, үвл, зун уга теднә малын ард дахлдсн, көрхднь — көрч, шатхднь — шатҗ йовсна тускар келв.— Тедн, нойн-зәәсң болсн хамг, маниг зөрц харңһу тамд бәрҗ, сурһуль-номас хол кеҗ, хоос дахулҗ, нүднь гегә үзчкх, толһаднь серл орҗ одх гиҗ әәҗ, харшлҗ йовснь ил. Ода, дүүнр минь, цаг талдан. Манас далдлҗ, бултулҗ йовсн тоотыг, келхд, уул хальмг бичг, эсгхлә уурхан саң мет байн, урн үгин зөөр илдкҗ дасҗ авсн деерән, бидн эврә, шин, өдгә пролетарск эрдм-билг үүдәх, кев-янзарн термдн лавта мана болдгар, учр-утхарн йоста социалистическ болдгар кех зөвтәвидн. Тер төләд, дүүнр минь, йовх кергтә, әәмгүд, хотдуд эргх, әмтиг сурһх, сурһуль-эрдм заах кергтә. Тиигхләрн, таднасн сурхм негн: зуг эврә келәр, күн болһн меддгәр, тодлгддгар келҗ, цәәлһҗ өгдг болх кергтә. Сурһуль-эрдм тату, нам мел хоосн чигн улсла, Советин йосн, Коммуна парть теднә биисинь келәр күүндх зөвтә!

Тадн, дүүнр минь, әәҗ болсн эврә теегән орад йовх болҗанат. Энүгән эрвң теңгс кевтә оштрмлулҗ, эрдм-сурһуль гидгиг эргән цокад, долдалад бәәдг дольган мет хөрлт, сөрлт эс меддгәр, делгүдән көөс цахрад бәәдгәр кех улс тадн болҗанат. Амр керг бишнь ил. Кеег сарар йовҗанат. Кеер чигн хонх харһх, кец чигн дерлгдәд бәәх. Тиигхлә, хувц-хунран батлв гиҗ гем уга. Балһснд өмсҗ, сәрвкҗ-дәрвкҗ йовсн, тенд ирлцшго. Кен тал, яһад одҗ йовхан мартад керг уга.

Эврсән ухаллт. Кемр урлан, хумсан ширдсн, чичрдг торһ өмссн, дал-әәмнь гихлә, чир-нүцкн далвлзад... Эсгхлә, күзүндь галстук унжсн, толһа деернь үнтә һар шиләвк залрсн, һартан матьхр тайг бәрсн, бийнь гилв-далв гисн көвүд хотар орҗ ирхлә, теегин малч, теңгсин заһсч кен гиҗ тедниг санх? Нойн, зәәсң улсин салтр гих. Келситн соңсдг болвчн, иткшго. Мини бийм ниднәһә нег көвүг көөһәд һарһлав. Мана хальмг улс ода деерән угатя, харңһу, мууд дассн эгл. Тер учрар эдниг гилв-далв гисәрн, балһсна ке-кемсг болдгарн үргәж, бийәсн холжулад керг уга. Хәрнь, тер, дүүнр минь. Үлгүрт ордгар «толһата болхла — ухалх, сүүлтә болхла — шарвадх» гидг. Ухалх юмн дала, гилвслх...

Эврә литератур, эврә театр бас үүдәх кергтә. Тавн көвү йилһҗ авад, жалв өгәд, күчәр бичтн гиһәд суулһсн, ашнь му биш, экләд барлгдҗ йовцхана. Альднь чигн мел тер. Бидн хамгин түрүн болжахиг мартад керг уга. Кедү цаг давбчн, мана тускар

келх, бичх. Тиигхлә, дүүнр минь, уралан!..— Баһчуд дегц босад, ниргүлж альх ташад, кесгтән зогсж өгл уга бәәв.

Тиигж культштурм Хальмг теегәр делгрж, күч авч орж ирв. Темдглсн тоотыг белдлһнд болн күцәлһнд орлцх 5 миңһн баһчуд хурагдв. Культәәрмихн һанцхн сурһуль-эрдмин, гегән-герлин төр күцәж йовсн уга. Эдн коллективизац кехд, өвс хадхд, тәрә хурахд болн нань чигн эркн кергүд күцәлһнд орлцж, байн-бәәхтә хамгла ноолдхд бас нүүрт йовснь, эс әәдгнь, эс эмәдгнь олнд үлгүр болж, шин хаалһар уралан шунхднь нөкд болж омгшулв.

* * *

Харңһурж одсна хөөн Никт күрәд ирнә: шиикнәд-пиикнәд сүүгсн чееҗнь көөргәс тату биш, хамр амн хойрарн дегц ки авчана. Икәр адһснь ил. Бийнь, өңг-зүснь дегд өвәрц: ормаһад, хултхлзад, хойр нүднь һалвлад, сүрдснь бас ил. Орж ирн, мендсенд угаһар: — Эцк яһла? — гинә.

Делгр алң болсар энүн тал хәләһәд, тенд, ца хорад бәәнә гиж, өргәрн заах хоорнд үүдн делгдәд, Өмкә бийнь һарад ирв: — Яһва? Юн болва? Мууха ургж йовнч, Никт? — болна.

— Үргл уга яһ гинәт? — Никт цуцрсар шуукрад, өөрнь, үүдн хоорнд бәәсн стул деер суув. — Цаатн ГПУ-н һурвн көдләч ирж. Брузгулис бийнь йовна.

— Үкмр Җалыков йовулсн болхугов, — гиһәд, Өмкә бас суув. Энүнә чирәнь гентки халу дөрсн болад, чидлнь чиләд, көл-һарнь сулдсн болад одна. — Яйна йир? Шиңшх, амрашго...

— Одаксиг батлх кергтә, эцк.

— Басл батлсн боллав, — Өмкә саналдна, болв бийән һартан авад, невчк төвкнж йовхнь ил, — ам алддг болвзат гиләв. Эскләнеҗәд үкр өгх биш, экитн эргүлхв гиләв. Бас чигн хәләж, дөцнж йовх боллав.

— Өгх болсан, эцк, өгәд хуурх кергтә. Һәргтә улсиг эвәр эс эдлхлә, эвдрлдж — сән биш...

— Өгәдл бәәхугов.

— Эндүһән, эцк минь, эртәснь эс чиклхлә...

— Эндү гинчи? Ямаран?

— Күн болһнла бидн онц-онц күүндл уга... Негнь, келхд, түрүн бәргдж гилә, наадксан, маниг әрвлх болһадый?..

— Намый? — Өмкә ормаһад, босж йовна. Лавта әәмшг минь ода энүнд күрснь алдг уга. — Никт, орад күүндхм болвза? Үүдн хоорнд, босн-сун бәәж, юн күүндвр гихв?..

Эн хойр ца хораһур орлдж йовна. Өмкә, ардан үүд хаах хоорндан эргәд келнә: — Делгр, цә эс бәәни? Нааран авад ир.

— Цә белн, — гиһәд, Делгр адһж босад, ардаснь цә, һуйр, тос орулж өгн, хәрү һарч ирв. «Ода ю татсн болхв эдн? — гиж эн

ухална.— Сүмсн уга бәәлднә, бодхнь — хара юмн биш кевтә. Дегд...»

Сөөнь өрәл болж йовна, ца хораһур орсн хойр һарч ирхш, нам бәәх-уганьь медгдхш. Делгр залхунь күрәд, эвшәһәд ирнә, зуг паадк герткс унтад уга юмнд күрдәһәд кевтхм биш, күләх кергтә болсн, арһнь уга, унтрн гижәх шам кевтә чирм-чирм гиһәд сууна. «Ода юуһан күүндәд бәәдви? Мууха эс чилдг үгви? Яахар, ю кехәр? Эн хамг баһдад, бас чигн деернь немхәр, зөөхәр нигдв-яһдв?— гиж дотран эн уурлад, хойр талан харвад авна.— Хоосн улс яһж әмд бәәдгт алң болдм биш җахан?»

Һаза генткн «хард-таш» гисн болла — үүдиг делгәд, Чакура әмсхсн орад ирв. Бәәдлнь дегд әвд: салваһад-сарсаһад, һолан цоксн... Энүг үзн, дегд чочхларн, Делгр өсрәд босна.

— Чакура, яһвчи?

— Тарна гидг эн, бергн!— Чакура уульцнад, өргнь хавшад одна.— Тенгр цокна гидг эн!..

— Яһва? Юн болва?— гилдсн Өмкә Никт хойр ца үүдәр шаһалдсн, нүдәрн Чакураг бәрж идлдн гижәнә.

— Муутлыг авад йовж одва,— гиж Чакура арһул келсн, бу хаснас давуһар лугшсн болад одв,— һурвн күн ирәд; негжәд...

— Эврән үзвчи?— Өмкә Чакура тал өөрдж йовна.

— Мини келдг терлм,— Никт шуукрад, «яһж алдад орксм энви?» гисәр хултхлзна,— ода маниг авхар эс аашдг болхнь?

Өмкә гер дотркан эргүләд хәләсн, цуһар чигн захас харм болжахнь ил, эрст өлгәтә кевсән иләд уульнна: — Хәәрн гер-малм... умш-умшар, деншг-деншгәр хоршулад, цуглулад...

— Одак үкр гидгтн яахмб?— болж Чакура сурна.

— Үкр?.. Ямаран үкр?..

— Үкр өгх болад, маниг эвләд, тадн йовулсан... мартчквта?

— Аюдан юн гинә? Болһа...

Чакуран нүдн дотрнь һал асад гилвкәд одна. Эн доран эргәд, һархар йовна. Никт сана авсн кевтә сарвлзад одна.

— Та, эцк, яһжахмта?— гинә.— Кенә-яна уга үлдх үкрмүд әрвләд!..— Бийнь Чакура тал эргәд немнә: — Һазаһас дурта үкрән ав, герүрн күрг..

Чакура һарад одна. Никт эцкүрн өөрдәд, хоолдан шахж, уурлн шимлдсәр: — Кемр оралдж гилә, эцк, би уга биләв,— гинә.— Та деерән цугинь автн...

— Чакура эдн чамаг бәәлә гихлә, яахмб?

— Бәәвчн, төрт орлцсн уга гитн. Зарцнр мини, би эврән йовуллав гитн. Медгджәни?

Генткн дәкн хард-таш болад, Чакура орад ирв: — Одакстн һаза күрч ирв, буулджана,— гиж келн, асхрулад уульна.— Тана үгд орад, үкр авхар седәд...

— Болж, Чакура, баавһа кевтә яһжана?— гиж Никт хөрәд,

үүнүр өөрднә.— Чакура, тодл: тадниг эцк йовулхд би бәәвчн, юмнд орлцсн угав. Эцк һанцарн таднд зааһад, үкр өгх болад йовулла. Медвчи?— Никт ардан эргәд, эцк талан келнә.— Би йовнав, уга бәәсм деер болх...

Үүдн арһул секгдәд, Никт һарад одв, нам менд чигн келсн уга.

— Хәәрн мал-герм! Кендән үлдәҗәнәв гихв?!

— Мал-герәс урд бийән хәләхнта,— болҗ Делгр келнә,— хар толһаһан хармлх...

— Хармлдг, Делгр, давла,— гиһәд Өмкә сууна.— Лиҗ уган үүл, нам чик селвг өгдг юмн уга. Мини му үүләр тер бәргдәд хагдҗ эс гини, чавас.

— Хагдҗ гинтә?— Чакура ормаһад, хойр нүднь бүлтәһәд одна.

— Эх, эн йосиг!..— гиһәд Өмкә шугшна.— Зөв өгсн болну, би энүг!..

Һазак үүдн секгдсн болв: чаңһ-чаңһ ишкдлтә улс орҗ аашхнь соңсгдв.

— Делгр, чи үлдх болҗанач, хәләҗә, харҗа...

— Намар кен хәләлһхәр бәәдмб?— Делгр эврәһән келнә.— Нег хаҗуһас көвүстн, наадк хаҗуһас — йосн...

* * *

Партин Центральн Комитет «Коллективизацин тускар» бичг илгәсндән, эн төриг парторганизацс невчк сулдхад оркснас көлтә, йовуднь хашндсиг заасн, крестьянств дунд шунмһа политическ көдлмш делгрүлҗ, колхозн җисәнд шин, күчтә өөдлт теткт гиҗ, коммунистнриг дуудв. Тер учрар таңһчин комитет коллективизацин сар хонг кех болҗ шиидв, шин колхозмуд бүрдәтн, бәәхинь икдүлҗ, тедниг кергтә хамгар теткҗ батлтн гиҗ, нутг болһна өмн төр тәвб.

«Яһҗ йовхинь, альд юн болҗахинь эврән одҗ бүрткс, медс,— гиҗ Җалыков ухална.— Җил дегд хүүрә, хур-чиг тас уга, халун һаң теегиг шатачксн... Идг уга, белдсн өвсн-тоосн хотәр... Үвл ямаран болхинь меддг арһ уга. Тиигхлә, урдаснь сәәһинь эс хәәхлә, хавар уга. Доталнав, теңгс көвәд күрч хәләх кергтә».

Хар машин хурдлх деерән һарчксн, «хаалһин ут гидг намд юмн биш» гисәр цоклһ болһнд көвклзәд, дүүгәдл йовна. Хаалһ бас энүнлә һацҗ дөрсәр, «чилшгов, баргдшгов!» гисәр холдан җиирәд, матиһәд-һотиһәд, нәрдәд-уудад, улм цаарлад, көтләд, сунад йовна. Дотрнь басл бүтү: хара зөңдән көлсн асхрад, сар-сар гинә, хурц нарн шил һатцас күүнә чирә, махмуд хәәрҗ ирвлзүлнә. Хаҗудк терз секхлә, халун салькн һалар үләнә, тоорм бас амрахш. Ардан хәләхнь: дууна шахуд нигт тоосн цооңград, деер, теңгрт үүлнлә хутхлдсн болна.

Хаалһас хол биш йовх нег сүрг үзгднә. Хәләхнь, шуд зүркн ишкрм: үкрмүд геңгнлдәд, әрә зогсҗах болҗ медгднә. Эднә хавснь яралдад, дал-таша болсн хамгнь шовалдад, арсинь шу цокад һарн гисн...» Цекр зунар иигҗ, өргүлхдән күрч, муудан орсн мал үвлдән яахмб?— гиҗ сансн Җалыков барун һаран зүркн тусан бәрсн, арһул илнә чигн, деерәснь дарад, ниткрнә чигн, зүг тернь хавчгдад, шахгдад тәвгдхш. Болв Җалыков тоолвртан авлгдсн, энүг оньгтан авч йовхш.— Ухал, Хохал, арһл!— гиҗ толһаднь төөнрнә.— Үвлдән үүнәс чигн дор болх, адһ, шамда... Мал иигҗәхлә, юн үсн, тосн, махн бәәхв? Тиигхлә, әмтн түрхнь алдг уга. Налҗиг... Заһсна халхиг чаңһах кергтә!.. Хальмг трест ода ямр күчтә: ик-ик 5 завод — бәәрндән, 5 завод — теңгст, консервн нег завод бас теңгст, үүрмг салг-малг болдгнь бас дала...

Заһсна халхин иргчнь гихлә: Лаганд заһсна консервн комбинат,— комбинат!— бәрх зөв көөлдә-көөлдә бәәҗ правительствәс авчксн, таварлҗ биш, Җалыков, үкс гих кергтә. Күчтәл юмн болхмн: җилдән 14 сай банк консерв кеҗ һарһх гисн... Ямаран, а?! Анастас Ивановичд ханхас биш, басл күчлвә. «Тодл, Җалыков, өгдгнь — өгчәнәвидн, болв сурхвидн!» гиснь, чееҗәсм һархш. Нарком Микоян наадҗ келсн үг биш, тиигхлә...»

Лаганд күртлән Җалыков зууран Хар һазриг эргәд, күчр оньглҗ шинҗлнә. Санань, баһ-саһ идгтә болхнь, хөөдән үвлзүлхәр седсн, болшго чигн, өңгәл уга. Эн цаарлад, Җилкт алдар гүүдж, теңгс көвән Күмин хулснд күрнә, таасна: «Үвл дегд өгтмләд бәәхлә, бод малыг тууһад авч ирәд, орулчкҗ чигн болҗана. Хулсна бүчр мөлҗсн бийнь — теҗәл. Тиигчкәд, ямаран нигт — әвртә немр. Өлн малд сән немр гидг — бас эркн, хотас тату биш...»

Җалыков Лагаһар орҗ ирн, торхш, тустан заһсна завод тал адһна. Күрч ирн, таньдг эс таньдг болвчн улсла мендләд, ю-күүһинь хәләһәд, ажглад, таасхинь — таасад, эс таассан — келәд йовад йовна. Өмнәснь кесг күн аашхиг үзнә. Тедн заагт нәрхн өндр Һәрәнә Налҗ йилһрсн, хажудан йовх нутга комитетин даалһврта сегләтрт заңһҗаһадл келәд йовна. Цуһар чигн күүндврт авлгдсн, Җалыковиг оньһҗахмн уга. Эннь өмнәснь тосад: — Мендвт, үүрмүд!— гиһәд оркна.

— Хохал!.. Хохал Манжиевич!— болҗ Налҗ уралан ишкәд, һаран өгнә.— Кезә ирвтә?

— Минь ода,— Җалыков күн болһнла мендләд соньмсна:— Юунас авн зүткәд йовнта?

— Эднд,— Налҗ наадкс тал өргәрн заана,— өгх дутман мел баһдад, бас-бас гилдәд...

— Идх дутман дурнь мел өсәд йовдг темдгтә,— болҗ Җалыков мусхлзна,— тегәд, ю ас гинә?

— Заһс бәрлһиг икдүлн гихлә, флот мана муухн, ташр заво-

дын күчнь баһджана,— гиж нутга комитетин даалһврта сегләтр зовлңган келнә,— трест болхла ,мел хумсан тәәрәд..,

— Өгхәс үлү, дөңнхәс нань яахмб?— Һәрән Налж чаңһрж йовна.— Таднас талдан кенд одна?. Заводын күчиг немхәр ода мөңг һарһж болшго, комбинат бәрн гиһә бәәж...

— Заһс бәрлһиг икдүлх гисн, теңгс көвән үүрмүд, йир чик тоолвр,— болж Җалыков дөңннә,— зуг шин флот аль завод икдүл гисн хажһр. Бәәсән олзлж, эвинь олж эдләд, заһс бәрлһән хойр-һурвн чигн холвтн, кен таднд бичә гих? Кемр Налж Гаряевичд хавтхднь хойр-һурв сейнер йовсн болхла, учр ондан. Угалм... Җил йир күчр болҗана, эврән үзҗәнәт, үүрмүд. Мал, күн уга түрн гиҗәнә. Тер учрар заһс бәрлһән чаңһатн гихәр. Трест чадсарн дөң болх. Бас нег таднас сурхм: элдәр өвс-тоос белдтн гихәр..·

— Бидн күрм дүңгәр бел кечксн...

— Уга, хәәртә үр,— гиж Җалыков даалһврта сегләтрин ээм деернь һаран тәвнә,— тана нутг наадксас зөвәр сән бәәдлд бәәнә. Өөртн тенгс, көвәнь — көк хулсн... Хадситн, бел кеситн күн меджх болшго, авад, талдан нутгудт чигн өгх учрх. Хәләҗәһәд, алж болшголм. Тиим эсий?

— Тиимнь — тиим, Хохал Манджиевич,— гиж даалһврта сегләтр саналдна,— хулсн дала, һар күрч өгчәхш, көлгн-күчн бас хәтәр.

— Би тана теңгс көвәг кевтнь гишң эргүв,— болж Җалыков келнә,— хулсн эвртә нигт... Мууһлдж гилә, бод малыг тууһад орулчкхла, доран үвлзәд бәәхм: идхнь — дала, немр күчтә...

— Намий?— нутга комитетин даалһврта сегләтр ормаһад одна. Тегәд, мана белдсиг авчкхар седжәхмта?

— Үвл медҗәнә, үвл...— Җалыков саналдна.— Налж Гаряевич, та эдниг ю-күүһәрнь бас чигн дөңнж үзтн, һанцхн эдниг чигн биш, Ижл көвәхниг бас. Ахрар келж, заһс бәрлһиг цуг халхарнь чаңһаж эд-бод келһиг ясрулж, әмт теткхән ухалх кергтә, саахн намд көдлмшчнр келсн — хальмг цә хойр холван үнтәрж гинә. Үнний?

— Үнн.

— Намд юңгад эс келләт? Тиигж болдви? Хальмг цә гих нертә болхас биш, энүг орс, хасг, маңһд күртлән уунәлм. Теегт, теңгст, халунд чигн, киитнд хальмг цә эднә эркн тежәлнь. Эн хамгиг цәәлһәд, Микоянд суңһуг цокх кергтә. Анастас Иванович медх, дөңнх. Йовий, бичтн, би эврән һар тәвнәв.— Җалыков түрүлсн, наадкснь дахлдсн, заводын директорин хорад орж ирәд суулдна. Удсн уга, бачм суңһуг йовад одна. Нөкәдүртнь, Җалыковиг заһсчнр дунд бәәһә бәәтл, Москваһас хәрү ирснд хальмг цәәһин үн хасгдж, урдк кевәрн үлдж гисн зәңгд көдлмшч улс. хальмг, орс, маңһд уга, цуһар байрлв. «Хохал меднә!.. Чадна!.. Җалыков бәә-

нм, маниг эс дөңнх били!..» гиҗ хоорндан хүүв келдҗ, бахтсиь лавта.

...Намр ирәд, зөвәр серүтҗ одсн бийнь, хурин зүүлтә юмн тас дуслхш. Һазр саак кевәрн, дегд үзл уга: харлад-борлад, шора-элсн. Эн җилнь иим хоосн, урһц шатҗ одсн болвчн. хөөткән тоолх кергтәлм. Тегәд, намрин тәрәнә көдлмшиг таңһч цагтнь, ахр болзгт кех болҗ шунсн учрар колхозмуд һазран хаһлад, эдбод кеһәд, шаң өгйәһәр өгсн экиг цеврләд, бел кесн, нег атх чигн салһл уга тәрв. Зура давулҗ күцәгдв.

Дарунь киитрәд, салькн чаңһрад, адрхин на: нүцкн һазрин деерк элсн-шораг өргәд, хү болҗ хутхад, цоонгрулад, теңгрт күргсн, тернь будн кевтә бүтәд, тархан медхш. Бәәс гихлә, улм киитрәд, цуг хамг көрәд, һазр хар цод болсн — басл кецү.

Җалыков Ик-Цоохр эргәд, хәрҗ ирҗ йовна. Яшкулин ца, Шолда алдид, нег өвгәрг күн күцҗ ирнә. Машиһән зогсалһад, суулһна. Өвгн мендләд, бийнь зөвәр үргсәр ормаһад, овхаһад, күн болҗ машинд шинкн сууҗахнь ил.

— Көгшә, нег мөрнә юмн олдсн угайи, йовһар, ора шидр, иим салькид?..— гиҗ Хохал сурна.

— Ай, ода цагин мөрәр йовснд орхнь, эврә көләрн йовсн батта. Дәңглмүд, күү күргх биш, бийән әрә дааҗанм.

Җалыков ду һарсн уга. Өвгн улм цаарлҗана:

— Зурһан көлтә зуд гиҗ келдг. Түүнә һурвнь нег җил дотр учрна гидг, үзгдәд, соңсгдад уга юмн.

— Һурвнь гисн?— Хохал ардан эргәд одна.

— Хагсу зуд, халун зуд,— өвгн хойр хурһан дарад орхв,— эн хойрнь хаврин тес, зуна дуусн һаньдглсн, ода хар зуд болҗана, умш цасн уга, киитнь — модн хуһрм... Хәәрхн, цаһан зуд деерь бичә болтха гиҗ, ду көвүн, зальврх кергтә. Делгү цасн унад, һазриг бүтәчкхлә, деер цаһан, дор цаһан, хаалһ-хачр уга болад одхла, үүл түүнд. Белн өвсн, усан малдан күргҗ өгч ядад, малнь мәәртнә гидг...

— Тиим кезә болла?

— Сонсхас биш, үзәд угав,— гиҗ өвгн келнә,— кецү юмн гиһәд келцхәдг билә.

Удсн уга ,машин Яшкулин захар ораӣ нрв. Өвгн бууһад, мендән келәд, йовад одв. Җалыков ардаснь кесгтән хәләҗ, келснь сергәҗ санн, мел тиим ода учрсар саналдад, даарсар чичрәд авна: «Бичә үзгдтхә гихәс!..»

Нег өрүн Җалыков зөвәр эртхн сернә. Дүнңхнь, өр цәәх болад уга, зуг гер дотр йос уга гегәрсн болад бәәнә. Босн бийәрн йиринә терзүр гүүдг авъяста эн чочн тусчкад, орн деерәс өсрҗ бун, терз тал адһна. Хәләхнь, деер цаһан, дор цаһан, мел цәәҗ одҗ! Цасн басл зузанар унҗ, өвдгцә болхнь алдг уга. Терүн деерән орн шуурад, эндітенд ик-ик көр хурсн, йоста аюл болҗахинь

нл. «Цаһан зуд гидгнь эн җахан!» — гиһәд, одахн харһсн өвгнә келсн тоотнь сананд орад ирнә: «хаалһ-хачр уга болад одхла, үүл түүнд. Белн өвсн, усан малдан күргҗ өгч ядад, малнь мәәртнә гидг...»

Җалыков телефонур гүүһәд, цуг нутгуд дуудна. Удсн уга, түрүнләнь эклэд күүндәд бәәв. Иим йовдл һанцхн Элстд биш, цуг таңһчд, альднь чигн учрҗ. Эн нутга комитет болһнд, даалһврта сегләтр болһнд бииднь, цуг эв-арһан, күчн-чидлән үкс гиҗ олзлҗ, олна малыг теткх, харсҗ авх төр хаһлтн, күцәтн гиҗ заана.

Дарунь партин таңһчин комитетин бюро хурад ирсн. Җалыков үүрмүдтән «цаһан зуд» гидг юуһинь, яһдгинь, яахла сән болхинь келҗ зөвчлнә. ЦК-д, крайкомд цаг түдлго эн аюлын тускар зәңглх, дөң сурх болна. Зудас һархин төлә терүнлә ноолдлһ һардх таңһчин штаб бүрдәгднә. Энүг Җалыков бийнь һардна. Иим штабс болн мәәртсн мал харсх шишлң багмуд нутг болһар эрк биш бүрдәх заавр өггднә.

Тиигҗ «цаһан зудла» болсн ноолданд түрүн агчмаснь авн, цуг таңһчарн партийн болн советск органмуд толһачта, күчн-чидлән негдүлҗ орлцв. «Мана эркн зөөр — мал. Малан харсҗ авхмн!»— гисн дуудвр Хальмг теегәр тарж, күн болһнд күрсн, кенинь чигн төвкнүн суулһсн уга. Колхозникүд, көдлмшчнр, нам һанцрсн крестьянмуд күртлән бослдв. Цуг көлгн-күчн, хурагдсн эдл-ууш, хот-хол, хоршагдсн мөңгн, эд-таврчигн эн бачм төр күцәлһнд олзлгдв.

Деерәс ирсн зааврар, эврә сән седкләр чигн өөрхн бәәх Әәдрхнә күч-көлсчнр му бишәр дөңгән күргв. Машид, трактормуд, әмт һарһҗ өгсн деерән, нутгудлаһан тасрхан уга залһлда бәрҗәхин төлә хойр радиостанцар тетков. Таңһчин штаб Элстд бән гихлә, хол, сән залһлдан уга болсар Әәдрхнд бәәҗ, эндәс цуг көдлмшиг һардх керг учрв. Балһсна Совет штабд онц гер һарһв.

Правительств, край чигн күчн-чидлән, мөңг-тенгән эрвлсн уга. Урднь хальмгуд сәәтр үзәд уга самолет күртл теднилгәсн. кеер, эжго эрм цаһан кәдәд түрҗәх әмт, мал харсҗ авхд берк дөң болснь алдг уга.

Хальмг таңһчин партийн болн советск органмудын, цуг күчкөлсчнрин, таңһчин штабин толһач Җалыковин бийннь чигн күчәр, Советск правительствин болн хоша бәәх балһсдын дөңгәр, цуг олна ни-негәр «цаһан зуд» диилгдв. Таңһчин эркн зөөр — мал нурһлҗ харсгдв. Болв аюлын үзүлсн һару гидг баһ биш болснь һундлта.

Тиим күчр һарула харһсн төләднь таңһчин колхозмудт малхаран ясҗ автха гиҗ, правительств өгйә мөнг һарһҗ өгв. Малын хот урдаснь белдхд ик оньг тусхагдҗ, кемр аюл учрхла, олзлгдх көрң эрк биш бүрдәдг болх шиидвр авгдв. Тер учрар өвсн-тоосна 10 баз, машидәр өвс хадҗ хурах 10 станц (МСС) һарһгдв.

* * *

Кесн, күцәсн баһ биш, кех, күцәх түүнәс чигн хол даву. Шин, өмнкәс эрки чинртә тоот дор-дорас гишң һарад, эрк биш хаһлхиг пекнә. Тедн дундас нег төр йилһрәд, тонтаһад, ахлад йовна. Җил хооран хурагдсн XVI-ч съезд тәрә эс тәрдг, оцл келн-улс бәәх һазрмудын партийн организацст угатя, яду улсин бүрдәциг цуг халхар делгрүлж, кулакудыг шахлһан чаңһахларн, эднә дажрги авгинь шантрулж, хөрж йовтн гиж заала.

Җил эргсн, һучн негдгч җил өрәлдсн, Хальмгин күч-көлсч крестьянств колхозд ордгнь — орад, эс орснь — орн гиҗәх кемд кулакиг хөрҗәх кергтә гисн баһдҗана. Тер учрар, энүг, әмт дажрж, хар көлсинь, улан цуснь ууж йовх сүл классиг уңгарнь кудх керг ахлсн бәәнә. Тегәд, партин таңһчин комитетин бюро кулакудыг уга кеж, талын һазр орулж көөхмн гисн шиидвр һарһв. Терүг һарджк, күцәх политтройк гиж үүдәсн, саак Җалыков ахлх болв. Нутгудар бас тиим юмс бүрдәгдв. Теднә заавр, хәләврт, таңһчас болн нам краяс чигн көөгдж нүүх кулакудын эдл-аху диглгдх болна. «Сәәнәр, арднь орж, оньглж бүрткәд, тодрха тодиг кетн,— гиж Җалыков некнә,— алдад орквзат. Зуг тиим юмнла харһшго улс орад оддм болвза. Хәләтн, дегд бичә адһтн».

Җалыков, сәәнәр меддгәрн, теңгс көвәхнә кесн то-дигиг басл чигн нәрдүлж бүрткен, заагдсн нерн болһиг онц-онцднь ажглад, шуд чиңнүрдсәр суунa.— Гем уга,— гиж таасна.— Иим кевәр цуг нутгуд кесн болхла, арһта, энду һаршго.

Кулакудыг нүүлһх шиидвр барт һарм цацу нутг болһнур таңһчин комитетин шишлң элч йовулгдна.— Төр, үүрмүд, дегд нәрн, кавжрта,— гиж Хохал Манжиевич эдниг оньган, болһамжан икәр өгхинь некнә,— ирн бийәрн цуг хамгиг һартан автн, энду-хажһр орад одсн болвза, хәләтн. Ахрар келхлә, угатьнр дажрдг класс болдгин унгднь суух, уга кех улс тадн болжанат, тиигхлә, эс зөвшәрхнь, бурушахнь чигн һарад бәәх. Саглтн...

Теңгс көвәһәс ирсн зәңг йир сән. Энд әәмг, хотн болһар олна хург хураһад, әмтнлә зөвчлсн, эдн биисн дөңнж, кулакудыг уга кех шиидврмүд һарһж. Эн көдлмшин гүргүд күч-көлсч крестьянствин политическ серлнь болн шунлтнь өөдлж, омгнь өссн дегд айта болна.

Социалистическ тосхлт ар һазрар тиим земгә, сән күцмжтә йовхасн көлтә Хальмг таңһчин һардврт делгү коллективизац келһиг ахр болзгт, цөөкн сар дотр төгсәж болх гисн иткл үүдәдг болна. Терүнәс иштә таңһчин комитетин бюро эн төр хәләһәд, колхозмуд бүрдәлһнә йовудыг улм чаңһаж, ардны орад, делгү коллективизац келһиг мал өскдг нутгудар ирсн хавр күртл чиләх кергтә гиж. Ташр тиигхләрн, тер нутгудар эзнә гих мал үлдәһәд керг уга, цуһар, нег толһа күртлән, колхозд орулгдж, олна болх зөвтә гиж коммунистнрт бюро заана.

Зуг эн адһмта шкидврин эндүнь мел дарунь гилтә илдж, муулан күргнә: әмт үргәнә, болх-болшго үг һарһна, нам зөвәр үүмүлнә. Генткн, жил чилхин өмн өргн дор, арвхн хонг һучн негдгчәс үлдсн бәәтл, «Правда» газетд «коллективизац келһнә хоосн процентин төлә көөлдлһн» гиһәд, статья һарад ирнә. Җалыков авад умшн, шуд нүднь харһһурсн болад, чеежнь хавчгдад, кинь давхцад одна. Хальмг таңһчд колхозмуд бүрдәлһнә кергт дәкн зүн тал хаҗисн үүлин учр-утхинь илдкҗәнә. Тер эндүһин һол учрнь, таңһчин комитетин бюро 1931 җилин августын доланд һарһсн тогтаврин деер заагдсн хойр пункт гиж, «Правда» илднь темдглҗәнә.

— Мел үнн!— гиж Хохал Манжиевич шүрүһәр босад, бүсән ясна. Дарунь газетиг шүүрч авад, һарад одна. Туснь бәәдг үүд секәд орна. Стол һатц суусн Бурмистенко, бичҗәсн цаасан хооран кен, босна.

— Хохал Манджиевич, та биитн ирдгәрн...

— Умшлч, Михаил Алексеевич,— болж, Җалыков һартан йовсн «Правда» өгнә.— Чи ма хойриг чикәр чикдж...

— Чикдж гинтә?— Бурмистенко маасхлзад, газетиг авна. Кесгтән ду һархш, гүүлгәд умшад бәәнә. Җалыков энүг ю келхинь, яахинь күләсн, адһаҗахш. Дүңнхнь, чиләһәд умшчкв, болв зәрм һазринь дәкн давтж йовх кевтә, хәләцнь деер, дор орад бәәнә.— Тегәд, яахм гихәр?

— Яах билә, үр Бурмистенко, чиклх кергтә? Эндү мана, «эврән унсн күүкд уульдм биш» гидг... Бюро хураһад, күүндвр кехмн, шалһлтыг чик гиһәд, кех-күцәх тоотыг темдглх кергтә. Тиим эсий?

— Зөвтә үг, Хохал Манджиевич,— гиж Бурмистенко гекнә.— зуг дегд адһхм биш. Сәәнәр белдвр кеһәд, юуг, альд, яһж чиклхән ухалж, темдглж авчкад, бюро хурахмн гиж санҗанав.

— Терчн үнн,— Җалыков зөвшәрсәр бас гекнә,— би халундан нам эндрин бнидн кехәр гүүдгм тер. Чик, белдж авхмн...

Тер хоорнд ВЦИК-н Президиум Хальмг таңһчин күцәгч комитетин тооца сонсна. Авсн тогтавртан эн: «Хальмг автономин таңһчин Советмүд таңһчин эдл-ахуг социалистическ кевәр оңдарулһна хаалһд батар орж, эдл-ахун болн социальн-культурн тосхлтд зөвәр ик күцмжс бәрж» гиж өөдән үнлнә.

Һазадын орн-нутгудын көдлмшч, крестьян улсин әлчнр Америкәс, Германяс болн Моңһлас Хальмг таңһчур гиичлж ирнә. Эдн хальмгуд ямаран бәәхинь, яһҗахинь, ю кежәхинь цань үга гидгәр соньмсж, нәрдүлж шинжлнә. Һарад йовжаһад, таңһчин газетмүдт иигж бичнә: «Советин йосна цагт тадн эдл-ахуһан болн культуран яһж тосхҗахитн үзж медхәр биди ирләвидн. Тана колхозмудт одад, онц көдлмшч болн крестьян улсла харһж күүрләд, тадна культурн болн социалистическ бәәдлә сулдан күцц тань-

лдх эн-арһта бәәввидн. Һарад йовжаһад, мана герчлхмдн, бидн тадна, көдлмшч болн крестьян улсин социализм тосхжах шунлтд йосар өврвидн. Тадн Советин йосна чик политикин нилчәр эдлахуһан болн культурн кирцәһән земгә өөдлүлсиг эврән үзж медвидн». Энүгинь хальмг болһн умшж, омгнь өснә, байрнь немнә. Газетиг негнь негндән өгәд, умшснь эс умшсндан келәд, төр келднә, хүүвлнә:

— Эдн худл бичшго, а?

— Эдниг угаһар эврән үзжәхшчи?

— Нүдән бүлтәлһ, чикән сертәлһ, үзүлсв, келсв!..

— Юуһинь, манахс, шуугнта? Ил юмн — илдән... Цааранднь үүнәс чигн сән болх. Терүнднь байрлхм.

1932 җилин январин 9-д таңһчин комитетин бюро деер «Правда» газетин бичсәр ик күүндвр һарна. Үүнә шалһлтыг чик гиж, заагдсн хамгиг, энду-хажһриг уга кех гисн тодрха тогтавр авгдна. Бюро төгсәд, орлцсн улс йовн гиҗәхнь, Җалыков келнә: — Эн эндүһән, үүрмүд, нууһад керг уга, илднь бичәд, күн болһнд күрдгәр кех кергтә.

Цуһар чигн ормалдад одв. Бурмистенко бас алң болсар Җалыков тал ширтсн, цаарандан юн гихинь, яахм тихинь медхәр, сонсхар седснь ил, күләҗәнә. Җалыков зөвәр цуцрсар саналдчкад келҗәнә: — Миниһәр болхла, газетдән бидн шишлң статья барлж, хажһран заахмн. Нүр статья болхла, улм сән. Әмтнд эндүһин уршгинь илднь келхмн. Барун оппортунистическ хажилт кеж, колхозмуд һолж, һазалсн мет колхозн тосхлтд кегдж, күцәгдәд уга деегәр «зүн тал татж» һәрәднә гидг бас сән юмн биш. Хойрулн чигн икл му үндстә, нег ижл хорлтта болсар тедн большевистск чанһ серлтлә харһх зөвтә. Алькинь чигн йилһл уга классин хортнд туста болхас биш, манд, олна кергт дәәсн. Минь иигәд бичтн, редактор, бичә әәж эмәтн.

— Хохал Манжиевич, дегд шүрүн болх угайи?— гиж редактор сурна.

— Колхозникин һаза бәәсн мал булаж авхла, терүнд җөөлн бәәсний?— Җалыков генткн уурлсар хар күрңтәд,— кехдән эс эмәсн улс, келхдән юунас эмәхви?

— Би Хохал Манджиевичин келсиг дөңнҗәнәв, тиигсн чик болх,— гиж Бурмистенко гекнә.

Дола-нәәм хонад, «Ленинский путь» газетд нүр статья һарад ирнә. Коммунистнр, партийн биш актив чигн, энүг өргәр умшж, олнд цәәлһж өгнә. Күн болһн кергтә ашлвр кеж, дәкж тиим хажһр һарһшго болж, тодлна. Парть кениг чиги өөд өгшгог цуһар медж, итклинь немнә.

Колхозн тосхлтыг цаарандиь делгрүлх кергт болн таңһчин күчн-чидл өөдлүлхд партин Центральн Комитетин һарһсн шин тогтавр берк нилчән күргв. Энүнд дуту-дунд, хажһр-энду мел ил-

днь заагдв. Колхозникудэс үкринь болн үүрмг малынь бас күчәр булаҗ авдг йовдл партин политиклә тас ирлцҗәхш, партин күсл колхозник болһиг эврә үкртә, үүрмг малта, шовудта кехд бәәнә гиҗ келгдҗәнә.

ЦК-н тиим цәәлһврәс囗штә партин таңһчин комитет эдл-ахусин органмудт эн төриг эрк биш хаһлх даалһвр өгнә. Нутгудар болн колхозмудар шишлң заавр одснд тавн хонгин дунд колхозникүдәс авсн малан хәрү өгтн, тиигхләрн, хошаһад үкр, таваһад хө, колхозд бәәх өрк болһнд нег толһа көлглх мал өгтн гиҗ заагдна. Тер мет, мал уга колхозник бәәхлә, колхозар дамҗулҗ мал авхднь нөкд болҗ, теднән асрх өвс-тоос белдхднь орлцҗ дөңнтн гив.

Партин болн правительствин килмҗәр таңһчин колхозникүдин мал-гер земгә батрв. Җилин эргцд эднә бийсинь бод малын то күсдүндүр холванд өсәд, 60 миңһ шаху күрв.

Җалыков ик стол һатц, ормдан сууна. Өмнән кевтсн цаасдыг умшад, зәрминь хәрү тәвәд, зәрминь бийүрн өөрдүлҗ, бас чигн хәләхәр йилһәд бәәнә. Негн деер торад: кулакиг класс кевәрнь уга кеҗ, колхозмудан болн совхозмудан батлҗ, теднә эдл-аху болн бүрдәмҗ ясх кергт ода чигн зөвәр харшлт харһад, саг бәәхиг, улм ю-күүһән чаңһаҗ, хәләҗ-харҗахиг некнә,— гиҗ Брузгулис үүнд соңсхҗана.—Күү дажрхдан дурлдг, күүнә көлс эдлхәр седдг хамгин үлдл цөн биш, хулха-худл элвг, хурл-хувргин үлмән баһ биш. Болв өдгә кемд дегд әәмшгтә гиснь — шовинистическ авг-бәрцин үлдл, тер мет националистическ бәәрн ааль-җиил...

Одахн, урднь кулак йовсн Павленко, бийән дахсн өэдңгүдлә-һән Немхагинка селәнд колхозин партячейкин сегләтр үр Манджиковиг гүвдҗ. Ташр Сарпинск нутгас нөкд болҗ, тәрә тәрлцхәр ирсн колхозникүдиг бас гүвдхәр, көөхәр седҗ. Эстохагинкд кулакудын үлдл әмт әәлһәд, зәрминь эвләд, 34 тергн тәрх экн бәәсиг хуваһад авчкҗ. Яшалтад хальмг күүкд улсин бригадмуд бүрдсн, земгә шунҗ көдлҗәсиг гелңгүд орлцад, нүл, килнц һарһҗанат, зокал эвдҗәнәт, үүлән эдлхт гиж, харшлхан хәәҗ.

Тер бийнь угатя, яду улс негдж, колхоз болад, оңдарад йовхд илднь харшлҗ әс чадхларн, хортн бас ондарна, дораһар, пуувчар хорлдг болна. Зәрм һазрмудар тедн колхозд орад, терүг дотраснь буурулхар седдг харһна, пам худл колхозмуд чигн бүрдәлднә. Келхд, Сарпинск нутга Уманцевд арв һар эдл-аху хоорндан негдсн болад, хамдан һазр эд-бод кех гисн, худл товариществ үүдәҗ. Энүг урднь кулак йовсн Пазухин ах дү хойр һартан авч, ик хорлт олна кергт үзүлҗәҗ. Эдн ааль-җиил һарһад, шанд буудя орулҗ өгхд харшлад, бас чигн буру йовдл татад, тер тоотан дархин төлә «товариществәсн» угатя, яду улсиг көөһәд, зуг арһта, бәәхтә хамг орулҗ авдг сәнҗ. Эн җилә урһциг кевтнь хува-

һад авчксн, күч-көлснә нег өдрт 12 килограмм буудя ирж. Тегәд, эн кулацк «товариществ» тарснь ил.

Ижл көвән нутга «Тег» колхозд цуг һардвр кулакин үлдл, хулхач, арсмч тоот болҗ. Теди колхозин зөөриг тараһад, хулха-булала харһулж, угархднь күргҗ. Угатьнриг, нам улан партизан йовсн улсиг, орулҗ авл уга, хальмг, орс, немш, маңһд хамгиг хоорнднь цоклдулад, нег-неги талнь түкрәд, ни-негн болдгинь эвдҗ, колхозиг тиигҗ дотраснь буурулҗ. Партячейк, колхозин тиим һардврин үлмәнд орж, тер буру, хорлтта юмнд чик, партийн үннлһ өгл уга, нам теднә келсәр, заасар бәәдг сәнҗ. Колхозин залвр, партячейк бас, көөгдәд, тиим, йосн биш йовдл һарһҗасн улс засглгдв.

Зәрм нутгудар классин ноолдан улм чинвртә болж, кулакудын үлдл бийинь дахсн наадк хортдла негдәд, партийн, советск, комсомольск көдләчнрин, активистнрин, ударникүдин әмнд чиги хорлдг харһна. Кулак йовсн Дубровин нөкдиртәһән «Улан малч» совхозд шунмһа комсомолец Бадмаевиг күчр зоваҗ алж. Дегд өшрсн көдлмшчнр анддыг хатха гиҗ некҗ. Сарпинск нутгт селәнә Советин ахлач, хөрн тавн минһнә тоод ирсн ленинградск көдлмшч Воиновин әмнд хорлж. Кулакуд Сыромятников Кубанов хойр Ик Дөрвдт милиционер Болдановиг болн кесг активистнр алж...»

Җалыков цаасиг умшад төгскн ,хооран кеһәд, хәрү оркв: — Тедн кедү чигн хорлхар седж, шүд хазвчн, олна кергт харшлж, кех-күцәхинь зогсаҗ чаддмн биш. Һарнь ахр!— Эн аралдад босн, терзүр одад, түлкәд секнә. Цааһас цевр, серүвцр аһар орад, чеежнь нам гиһәд, уудсн болад одна.— Хаалһар хурдлж йовх машинд ноха хуцсн мет юмн. Төгә дор оршго болхла, ниха бийнь әмән әрвлх зөвтә...

Хальмг таңһч болхла, өдр, жил ирвәс хүврәд, батрад, өнгән соляд йовдгчн. Селәнә эдл-ахун халхд шаңһа сектор — совхозмуд бас өсәд, өргҗәд йовхнь алдг уга. Тәрәнә аһу таңһчд, хаана цагинәр дүңнхнь, хойр үлү талан холванд өсж. Өвс хадж белдх 25 станц (МСС) малын хотын көрң хураж, хамгин эркн гисн төр хаһлх учр үүдәсн бәәнә. Эдл-ахусин күчн, чидлнь немәд йовна. Тәрә тәрдг «Комсомолец» совхоз түрүн җилдән тәвн трактор эдлҗәв. Бәәшнтин болн Сладковск МТС-т җирн трактор ирсн, көдлҗәнә. Идг хәәһәд, нүүлдәд йовдг уурхдан күрсн, таңһчин һурвна кесн хойр хүвнь бәәршәд, хотн-селән болҗ бүүрләд, колхоз, совхозд орж, шунҗ йовхнь лавта. Лаганд заһсна консерви ик комбинат тосхлһн эклчксн,'йовуднь темдгтә.

Социалистическ тосхлтд Советск Хальмгин бәрсн ним сән күцмжс партин таңһчин комитетин даалһврта сегләтр Җалыковиг болн цуг коммунистнриг, күч-көлсчнриг байрлулж, омгинь эднә немл уга бәәшго. Тегәд, Дора-Ижлин крайком, Хальмг таңһч түрүн тавн жилин эргцд яһҗ көдлснә аш соңсх болснд Хохал Ман-

живевич үүрмүдтәһән, нег үлү, өөрхн нөкд Михаил Алексеевич Бурмистенкота хойрулн, цуг кесн, күцәсән күргж медүлх сапата, шунж белдв.

Крайком Җалыковин докладиг соңсад, Хальмг таңһчин күцмжсинь темдглж авсн тогтавртан:

«Кезән-кезәңк хоцрлтасн — хаана колониальн капиталистическ йосна му үлдләсн һетлж, терүг уга кех кергт бәргдсн күцмжсүр Хальмг таңһчиг зуг ленинск келн-әмтнә политик, хамгин һол әәмшг гиж, цугаснь үлүркж, эзркж деерлкдг шовинизмлә болн бәәрн национализмлә ноолдлһн авч ирснь алдг уга» гиж заасиь ончта.

Тиигж Советск Хальмгин күч-көлсчнр түрүн тавн җилин эргцд таңһчин партийн комитетин һардврт күчр күнд, кецү хамгиг динлж, классин хортна гүрмтә сөрлтиг кү цокж, эврәннь эндү, хажһран нуувр угаһар илдкж, нег мөслж чикләд, социалистическ тосхлтд эк татж, бат ул тәвснь лавта. Болв кегдх, күцәгдх дутман көдлмш йир баһрхш, мел немәд, улм нәрдәд, гүүдәд йовна. Тиигх дутман эн гүн медрл, сән белдвр хәәнә. Терүг эс медхм биш, Җалыков сурһуль сурх седклд авлгдсн, сүл цагт йосар тер кедг болад ирв.

Тооцаһан өгәд, көдлмшнь зөвәр өөдән үнлгдсн бийнь Җалыков эрк биш крайкомин даалһврта сеглэтрлә харһх зөв сурна. Тернь маасхлзад, хойр һаран телнә: — Хохал Манджиевич, дурта цагтан, өдр-сө гиж бичә хәләтн,— болна,— үүдм тана өмн секәтә.

Җалыков нуувр угаһар үннән келнә, сурһульд йовх седкләи дөңнхиг ЦК-д күргж, зөв авч өгхиг сурна. Даалһврта сеглэтр босад, кесгтән тагчг йовдңнжаһад, өөрнь ирәд, зергләд сууна, өвдг дееринь һаран тәвәд келнә: — Зөв өгхм уга билэв, болв Мироныч сурла. «Җалыковин дүңгә итклтә көдләч хәәх кергтә, зуг үүг сурһсн болхнь»,— гилә. Тер учрар би чамаг дөңнжәнәв, деер чигн мини келснәс һарх уга...

1933 җилин июлин 3-д таңһчйн комитетин пленум болсн, кесг эркн, бачм төрмүд хәләсн, тедн дотр Җалыковин эрлһ бас йовла. Эн партин таңһчин комитетин даалһврта сеглэтрин үүләс сулдхад сурһульд йовултха гиж суржана. Пленум терүгинь дөңнәд, кесн, күцәсн хамгинь темдглж, ханлт өргв. Дарунь удсн уга, Хохал Манжиевич Җалыков ВКП(б)-н ЦК-д бәәдг марксизм-ленинизмин ах курст сурх болад, Москва орад һарснь тер.

Нәәмдгч бөлг

Җалыков ю кедг болвчн өрәл-дөрвнә гидгиг меддг күн биш: бийән кевтнь, үлдл угаһар тер кергт нерәддгнь лавта. Ода эн сурһуль сурхар ирсн, басл чигн арднь орхар седнә, зуг эвгәдсн болад, бийән эрә дарж суусн, йосар муулян эдлхин нааһар бәәнә.

Тиигл уга яахмб? Энд тиим болж, тенд иим болж гиж хээкрхднь — хээкрэд, эвлхднь — эвлэд, на-ца адhад, таңhчан эргэд, Москва, Шарту, Әәдрх орад, иклэнь — ик кевэр, баhлань — баh кевэр күүрлэд, мел тэгэ деер тишң йовдг күн, иигэд, күн келсиг хавлад, бичэд, көндрл уга доран сууна гидг, беркл юмн гихэс, талдан үг олдхш.

Болв заң, дассн авъяс эмнлэ гидг. Җалыков бийэн дотран керлдэд хөрнэ: «Чамаг парть наадтха гиж йовулжйи? Ном дасхар ирсн болхла, дас!.. Сонс, бичэ алд, бич!.. Дасх, соңсад, медэд угачн, Җалыков, дала. Хойр җилд чамд, дотрчн күчэр тэвж өгхнь, хөөннь бийдчн эркн кергтэ болхнь бас дала: партин тууж, ленинизмин төрмүд, партийн тосхлт, политическ экономин ул, цуг олна тууж, СССР-ин Конституц болн нань чигн. Тедниг эс медхлэ, цааранднь әмтн дунд политическ көдлмш кеж, партийн даалhвр сәәнэр күцэхв гиж сансн — эндү...»

Минь терүгинь дахлдн, Шартуд болсн күүндвр, крайкомин даалhврта сегләтр келсн тодлгдна: «Зөв өгхмн уга билэв, болв Мироныч сурла. Җалыковин дуңгэ итклтэ көдлэч хээх кергтэ, зуг үүг сурhсн болхнь...» — гилэ.

Тегэд, җилин эклцэр болсн ЦК-н болн ЦКК-н негдсн Пленум толhаднь орна. Эн түрүн тавн җилин зураг болзгаснь урд күцэснэ аш диглж, хойрдгч тавн җилин түрүнк җилин зураhар ик күүндвр кесн болдг.

Сергей Миронович харhн: — Комиссар, менд! Кергчн ямаран?— гинэ.

— Эн тавн җил дотр Хальмг таңhч...— гиhэд, ямр кевэр өсж, өргжж, ондарсинь келж өгсн...

— Ленинградын күцмж, үр Җалыков, бас күчтэ!— болж Киров келснь сангдна.

— Сергей Миронович, би танла зөвчлс гилэв. Тана селвг эрк биш кергтэ.

— Дарук заврт минь үүнд харhий, а?

Завср болхиг зарлм цацу Җалыков адhж hарад, одак ормдан ирэд зогсчкна. Удсн уга, Киров бас күрч ирнэ.

— Нэ, комиссар, келн бэ,— гиhэд, Хохалыг сүүвдэд, барун ээм деернь hаран тэвнэ,— юн болв? Яhв?..

— Сергей Миронович, сурhульд йовхар седлэв. Ода зөвэн келэд сурхла, чик болхий? Мини белдвр гидгиг та эврэн меднэт, илднь келхлэ, баhджана. Җирhл өдр ирвэс ондарад, улм ясрад йовх дутман түүнэ тэвжэх төрмүд улм гүүдэд...

— Чик тоолвр, комиссар!— Киров шуд байрлад одна.— Уга, Җалыков, би чамд эс эндүрсэн ода бас нег медүв. Эврэн тиим шиидвр авна гидг.., цагин неквр меднэ гидг тер! Дор-дорас шин төрмүд hарад, тедниг чикэр хаhлхин кергт, Хохал минь, медрл кергтэ. Медрл!..

Цагтан Хохал Җалыковиг, тоомсрта көдлмшчиг, дәәнә комиссариг, партийн көдләчиг кенәр чигн сольҗ болшго биlә. Хаана йосиг хольв цокх, Советин йосиг батлх, харсх саамд цуг зүсн хортнла — цаhачудла, баячудла, бандитнрлә, кулакудла ноолдҗ, тедниг кудх кемд, культуриг болн эрдм-сурhулиг делгрүлх, колхозмуд болн совхозмуд бүрдәх кергт нүүдг Хальмгт социалистическ промышленностин ул тәвхд Җалыковас нань күн чадшгонь лавта. Ода цуг тер әклсн, бүрдәсн хамгиг цааранднь улм делгрүлх, балhснд болн селәнд социалистическ кевәр аль-биисиг залх саамд теоретическ болн шишлң медрл мел керглгдәд йовхнь алдг уга. Тер учрар сурhуль сурнав гисичн би үнн седкләсн дөңнҗ, чик гиҗәнәв. Тана крайкомин сегләтрлә харhнав, келнәв...

— Ханҗанав танд, Сергей Миронович...

— Учр уга, Хохал Манджиевич, сурhулян төгскәд, теоретическ болн политическ гүн медрл авад оркхла, тер цагт биди харhад бәәхгов, а?— Киров инәмсглҗ, hаран өгәд, йовхар седҗәнә.— Бичә геедр, зәңгән өгн бә, комиссар...

Тиигҗ сурhульд орсн Җалыковин цаг гидг басл шахр, өргәд келхнь, өөд өндәдг зав уга. Өдр болhн лекцс болна, семинармудт орлцх кергтә. Марксизм-ленинизм йосар зөвлҗәнә, партин болн орн-нутгин тууҗ дасхнь бас амр биш. Умшхнь, бичҗ авхнь дала, цугинь толhадан орулх, тодлх кергтә. Юуг чигн болс-бүтсәрнь, өрәл-дөрвнәhәр эс кедг Җалыков сурhулиг бас хамгин эркн партийн даалhвран гиҗ санснь лавта. Тиигхлә, ямр цол, зав бәәдмб?

Сурhулясн нег ирхләнь, Екатерина Романовна үүд секҗ өгн йовҗ: — Манад гиич ирсн бәәнә,— гиҗ шимлднә.

— Ямаран гиич? Кен? — Җалыков үкс адhад, ца хора тал күрәд шаhана. Бичкн Надяг өвр деерән суулhад, кесг ю-бис келҗ аадрулсн Хомутниковиг ар нурhнаснь таньна.— Хәәртә үр, Василий Алексеевич!— гиҗ хәәкрәд күзүднә.— Олад ирвтә!..

— Тадниг, Москва балhсна цутхлңд бәәх, хайгтн темдгтә улсиг биш, таборар нүүдг, ор-бәәрн уга йовдг циигдүдиг эмтн хәәhәд олналм!— Хомутников инәмсгләд, өвр деерәсн күүкиг буулhн, уралан ишкәд, Җалыковиг шуд күзүдәд теврв. Тернь бас сарвлзад теврлдсн, нег-негән зөвәр үмгәд, базhсн бәәлднә. Даруль салад, гиич аҗглсар Хохалын өңг-зүсинь харвн бийәрн, немнә:— Сомаhад, чирәнь цәәhәд, муурсн болад... яhсмб?

Екатерина Романовна залуhурн өөрдәд, хойр hаран ээм деернь тәвәд, түшн дүүҗлгдсәр бәәнә, хойр нүдинь хәлән бәәҗ,— студент күүг, тегәд, яhнат?— гинә.— Нег улу насчҗ ирчкәд сурхла...

— Ном күндрҗәхлә, сән, хотнь муудҗ бәәдм болвза ,а?

— Уга,— Җалыков үсән хооран кеhәд ясна,— седклин зовлң тараhад бәәнә. Теңгс тег хойрм селгәдәр әүүднд орад, басл генүлнә. Зәрмдән нам хайчкад, зулх дурн күрнә.

— Авчати энүгәсп!— Хомутников һуян ташад, элк хатад инәнә:— Орһдул Җалыковиг бәрҗ авхар көөлдх юмн бичә үзгдтхә!

Залу гергн хойр бас инәлднә. Удсн уга ,эдн цә уухар суулдв. Хомутников шаазң авад, амндан кеһәд уга йовж, өмнән бәрәд, хәлән бәәҗ:

— Зандрад, деернь солң һарсн болад... Иим сәәхн цә чандгиг, Екатерина Романовна, кезәнь дассмта?— болна.

— Амтнь өңгәснь даву,— гиҗ Җалыков келнә,— нег ааһ ууж зогсна гидг — берк...

— Болжл ода,— Екатерина Романовна залу талан хәлән,— мууха намаг магтад ирвә,— гинә.

— Иим цәәһин амтнь му болх зөв уга,— Хомутников цәәг нег-хойр сорн ,немнә,— ум-м... кел суһлм!..

— Һазр, усн сангдад... Һанцхн хальмг цә өдр болһн седклим аадрулна,— гиҗ Җалыков арһул келнә.— Катюша түүг меднә, эвинь олҗ амтлна.— Таңһчин газетмүд бас зоогм болна, альд, юн болсинь, яһсинь келҗ өгнә. Тегәд, келн бәәтн, Василий Алексеевич, зәңгин сәәнәснь, соньнаснь. Лагана комбинатын тосхлт яһҗана? Газетмүд кесгәс нааран юм бичхш...

— Терүнәнчн тосхлтыг адһах төр хәләһәд, правительств, нарком Микоян күсдундур сай һар арслң немр һарһҗ өгсн, тегәд, түрүн өрәлинь төгсәхд өөрдүлчксн бәәнә.

— А газетмүд тагчг...— болҗ Екатерина Романовна орлцв.

— Тиигхлә, Василий Алексеевич, көдлх эмт белдх кергтә, олар сурһх,— гиҗ Җалыков келнә,— эврә специалистнр угаһар юмн болшго.

— Негн олдх,— Екатерина Романовна инәмсглнә,— ирх...

— Кен?— Хомутников ормаһад, Җалыков тал хәләнә.

— Уга, Хохал биш,— болҗ гергнь үгд орлцна,— мана көвүн, Ваня-Маца, Әәдрхнд, заһсна институтд сурчана.

— Бас хойр көвүн орсн бәәнә, баһ,— гиҗ Җалыков саналдна,— зун, миңһн чигн үлүдшго!

— Чи, тегәд, Хохал Манжиевич, чиләхләрн... бас ирхм болхуговч, а?

Җалыков башрдсар әәмән хүмәд, маһдлсн болв: — ЦК медҗәнә, йов гисн талнь одхас биш, уга гидг — арһ уга, хәрх санан дала...

— Ода,. Хохал Манжиевич, колхозмуд земгә батрсн, олз-орунь өсәд, эмтн энүнә ач-туст тавлад итксн... кениг чигн эвлх, түлкх керг уга, эврәннь төлә көдлҗәхән цуһар меднә. Нидик аш зөвәр үзмҗтә болв. Терүнд чини тәвц, Хохал Манжиевич, баһ бишинь эмтн бас меднә, келнә. Таңһч орн-нутгт буудя өгх зураһан земгә давулж, 100 миңһ шаху центнер орулҗ өгнә гидг — наадна юмн биш эсий?! Колхозникүдин болһсн нег өдрин ун ямаран өсвә ги-

нәч? Шунж көдлдг нүүрләчнр болхла, олз-орудан күч күрч идҗана..

— Йир сән,— гиж Җалыков байрлна.— Әмтн түрсн-зүдсән мартж, байрта, бахта бәәхлә, түүнәс үлү манд юн кергтә!

Бас чигн кесгтән бәәhәд, ю-кү келәд күүндәд, зөвәр болсн Хомутников босна: — Нә, ода йовнав, керг дала,— гинә.— Таднд яhж күрдмб гиhәд, мел төр кеж йовсн, сансан күцәвүв. Бас чигн ирә бәәхв, бичә өөлтн...

— Уга, юн ө бәәдмб?— болж Екатерина Романовна келнә.

— Ханжанавидн, Василий Алексеевич,— гиhәд Җалыков босна, үдшәхәр седжәхнь ил,— иржәтн, ик байрта, сән зәңг авч иржәтн...

Хомутников Надян толhаhинь иләд, Екатерина Романовнад гекәд, hарад одна. Җалыков энүг дахлдад, бас hарна.

* * *

Екатерина Романовна күүкдтәhән унтж одсн, Хохал hанцарн сууна. Эндәс шамин герл харшлх гиhәд, газетәр хаац кесн, маңhдур өгх шүүвртән белдвр кежәнә: кесг ик-ик дегтрмүд сексн, умшна чигн, бичнә: даруhас чиләх бәәдл уга. Радиог дууhинь баhрулчксн, келснь эрә-эрә соңсгдна.

Генткн уйдлhта, hашудсн айс асхрсн болад, толhаннь экәр орад, көлин тавг күртл күрч ирвлзүлсн болад одхла, Җалыков ормаhад, умшж, бичжәсн хамган хооран кен, өлгәтә радио тал эргәд, чикән өгнә. «Правительственн соңсхвр,— гисн болад одв. Тиигх дутман эн нам кииhән авхан уурч, оньглсн гүүж босад, радиог чацhаж өгнә.— Декабрин 1-д, 16 час 30 минутла Ленинград балhснд, Ленинградск Советин герт (урдк Смольнд), көдлмшч классин хортд илгәсн алачин hарас, ВКП(б)-н Центральн болн Ленинградск Комитетмүдин сегләтр болн СССР-ин ЦИК-н Президиумин член үр Сергей Миронович Киров хорв.

Хасн күн бәргдв. Кень йилhгджәнә».

Җалыков хойр hарарн толhаhан бәрәд, икл зөвүрт тесж эс ядсар түңшәд босв: нүднь эргсн, чикнь шуугсн болад, зүркнь менрәд, хатурад, толhань күндрәд. нам яахан олж яджахнь ил. Радио болхла, саак кевәрн, уйдлhта, hашувр айсиг басл чигн янзрулсн болна, тернь күүнә цогцд шигдәд, гүүдәд орсн болад йовна. Хохал радио тал, эрст өлгәтә хар тәрлкүр ширтсн, бас ю келнә, яhна гисн генткн: —Кен?! Яhад?!— гиж хәәкрн аралдад, хойр нудрман өргж сегсрнә.— Яhснднь, а?!

Унтж кевтсн гергнь чочад серн, дегд әәхләрн, нөөрмү кевәрн гүүж босад, залу талан адhна: — Хохал, яhвчи? Юн болва?

— Катюша, мана Мироновичиг...— Җалыков цааранднь келж ядад, экрәд, hолан цокад уульн бәәж, хойр нүдән арчна. болв нульмсн ца-цааhасн асхрад болхш.

— Хохал, Мироновичиг яhж?

— Алж...
— Кен?
— Хортн... Яһж манахс алдсмб? Юңгад эс хәләсмб?..
Радио уйдврта һашудсн айсан зогсав. Келҗәнә: «Дав зуур келдсн йилһврин ашар болхла, үр Кировиг алсн андна нернь — Николаев, 1904 җил һарсн, урднь РКИ-н цергләч бәәж. Йилһвр бас чигн кегдҗәнә».
— Миронович терүнд юн му кесмб? — болж Екатерина Романовна саналдад, нульмсан арчна. — Тиим күүнә эмнд хорлна гидг!..
— Кировд цуг олн дуран өгч, альд йовб чигн, ю кеж йовб чигн күндлж, тоомсрлж: «Мана Мироныч!» гилддг бәәсн... Терүнь, хортнд болхла, зүркиднь утх шааснас дор бәәснь ил. Ямаран цевр, цаснас цаһан күн билә! Келәд орксн үгнь итклтә, тодрха, төв, седклнь гихлә... өөрнь йовх үүрмүдт, кеж йовх кергтнь үлдл угаһар нерәдгдсн... Хортндан болхла, шуд нүд сохрад бәәдг...
— Тиим күүг хәләх, әрвлх бәәсн...
— Хәрнь, яһж манахс алдад орксн болхви?
Өрүнднь, сурһульдан йовн йовж, зууран газетмүд авад хәләхлә, мел Кировин тускар:
«Партьд болн Советск Союзин көдлмшч класст учрсн күчр һундлас көлтә декабрин 2 өрүн Ленинград тал үүрмүд Сталин, Молотов, Ворошилов болн Жданов ирв».
«Правительственн комиссин соңсхвр: үр Кировин цогц тал орлһн декабрин 3-д асхар 9 час 30 минутла уурулгдхмн. Цогцинь Урицкин Бәәшңгәс декабрин 3 асхн 10 часла авч һархмн. Москва тал Московск вокзалас һарч йовхмн. Цогцинь авч йовх хаалһин ут туршар көдлмшчнрин болн цергә әңгсин зерглән зогсхмн. Заводмуд, фабрикүд үр Кировиг Москвад оршахд орлцх эврә элчнрән көдлмшчнр дундас йовулх зөвтә.
Бичәч Алексей Толстой иигж бичж: «Орс күүнд юн нрлцңгү болна, тер тоотыг цугинь биидән хурасн билә. Ухата, холд, тодрха үздг серглң нүдтә болдмн. Керг күцәлһнд беркл зөргтә, йир олмһа, дадмг билә. Кенә төлә иигж, күчн-чидлән эс әрвлдгән эн медж, теднд мел цаһа сансн, седклән өгсн, хортнла бәрлдх болхла, күчр түргн, нег мөслсн болдг билә...»
Кировин цогциг Союзмудын Герин Колонн залд тәвсн, һурвн өдрин дуусн Москва кевәрн гишң ирәд-һарад, сольвлдад бәәв. Җалыковин өрк-бүл бас дүтсн уга.
Декабрин 6. Улан талвң болн үүнә шидрк уульнцс болн талвңс әмтнә көл дор хоталдсн болад бәәнә. Хотл балһснахн күсдундур сай, кесг арвад мицһн ленинградцнр, деернь Томскас, Әәдрхнәс, Бакуһас ирлдсн.. орсмуд, кавказцнр, украинцнр, белорусмуд болн нань чигн келн-әмтн... Уржумас — һарлдсн эгч-дүнь, хамдан өсн-боссснь, иньгүднь: революционн керг-төрт, гражданск

дəəнə һалвд хамдан орлцж йовсн улс, Кировин нөкдпрнь болн сурһульчнрнь... Ахрар келхлə — дала!.. «Эднə негнь би болжанав, Хальмг теегин болн Көк теңгсин үрн, нөкднь болн сурһульчнь»,— гиж, Җалыков сансн, бичкн күүкəн һар деерəн авсн, гергн ик күүкн хойран өөрəн дахулсн, олн дунд зогсҗана.

Кремлевск улан чолун эрст һарһсн бичкн оңһрхад, Кировиг җиндрлсн үмстə хəəрцгиг, эңкр үүрнь болн иньгнь Орджоникидзе эврə һарарн тəвəд, дал-дал гиж чичрҗəх даларнь болхла, хойр һаран селн өргəд, нүднднəн күргəд бəəсəр болхла, Серго нульмснднəн күч күрч яджахнь ил. Тегəд, Кремлевск эрст шин нерн бичгдсн:

Сергей Миронович
Киров
1886—1934

гиһəд, холас йилһрж, сеткл үүмүлж, зүрк менрулəд, харм төрүлəд, халун нульмс асхрулад бəəв.

Җалыков əмтн тарад, йовлдад, Улан талвц зəвəр зəəрсн болад бəəсн бийнь, йовх санан угá, зогсад бəəнə. Толһаднь үр Мануильскин келсн улм төөнрəд, онц үг болһнь онтрад, сеткләə харһж авлад йовна: «Партин һардачнр дунд үр Киров онц орм эзлҗəлə. Эн лавта марксистск-ленинск культурас, беркл политическ меркшлтəс болн большевистск тахшлтас нань цөн улст күртдг һара ховр билгтə билə».

— Минь эн үг болһна дор һаран тəвх билəв!— гиж Җалыков бийнь биидəн келнə. Бас нег Кремлевск эрс тал хəлəж, «Сергей Миронович Киров» гисиг үзн, цергə йосар мегдəсн болж зогсад, дотран андһарлв: «Мироныч, келсиги, заасигн кезə чигн мартхм угав! Көтлəд гишц тана орулсн хаалһас, Коммунистическ партин хаалһас, хажихм угав! Көгшəс келдгəр, хəəртə Сергей Миронович, амулнгин орнд төртн, ардан үлдсн манд итктн: кергитн, үүлитн улм цаарлулж, коммунизмин хаалһар шунхвидн!»

Җалыков һурв гекəд, гергəн, күүкдəн дахулад эргəд һарна. Екатерина Романовна тагчг, дораһар нульмсан арчад, арһул үрвсн, залуһиннь нурһнас хəлəсн йовна: «Дуртаһинь меддг билəв, болв үдү мет гиж, кен медлə?» — гиж санна.

* * *

Хальмг таңһч онц административн медл болснас нааран арвн дөрвн җил давсн, арвн тавдгч эклчкв. Эн өөниг угтж, таңһч эдл-ахун болн культурн тосхлтд ик күцмжс бəрж, ясрж батрсинь темдглж, үүнəсн чигн даву чинртə социалистическ государственн кемжəнд күрсинь тоолж, ВЦИК Хальмг Автономн Советск Социалистическ Республик бүрдəх болв.

Партин болн правительствин тиим өөдəн килмжиг таңһч бүклдəн, ик-баһ уга, хальмг, орс уга, цань уга гидгəр өөдəн үнлж, байрлж тосв. Эдн энүг эврəннь шунмһа күч-көлснд, социалисти-

ческ хүврлт кех ноолданд бәрсн диилвртән, Төрскнә өгчәх өөдән ачлвр гиҗ тоолснь алдг уга.

Хальмг таңһчин арвн тавдгч өөнд нерәгдсн байрин хург Элстд, 1935 җилин ноябрин хойрт секгдх учрар терүнд орлцтха гисн үрвр Җалыковд ирсн болвчн, эн йовҗ чадсн уга: бийнь царцад, тас уга болсн, халу дөрәд, заратрулад, нам хойр-һурвн хонгт кевтүләд авб. Арһан бархларн, йөрәлин сунһуг илгәчкәд, цуг байран тодрха кевәр илдкҗ бичсн, кен, ямаран зәңг, кезә авч ирхинь күләх болв. Хомутниковин һарта үрвриг столасн һарһад, эргүләд-дуһрулад, умшсн болҗаһад, хәрү дүрсн уга, мел өмнән тәвб: хааран эргвчн ил, кезәчн нүднә харанд...

Екатерина Романовна залуһан тесҗ яджахинь үзә, медә бәәнә. Зуг яһҗ нөкд болхан бийнь олҗ эс чадсн — түрнә. Яахв гихләрн, эн арһул саналдад, ду йир һархш. Тегәд, эн босад һарч одла — удсн уга, кесг газет бәрсн орад ирнә.

— Дала юмн ирҗ, мә,— гисн гергнь бийүрнь өөрдәд ирх хоорнд Җалыков ардан эргн, гүүҗ босад, деерк негинь шүүрәд авсн — тернь «Ленинский путь» болна. Газетиг делгәд, хәләсн болҗаһад:

— Катя!.. Катюша!.. — гиҗ Җалыков оркрад, доран кесг тогльсн, шуд ноһана туһлас тату биш гим.

— Юмб? Яһҗ?

— Яһҗ гисн?.. Цаачн Хальмг АССР гиҗ үүдҗ!.. Юуһинь медҗәнчи? Таңһч биш, бүкл республик, орн-нутг, эврә ЦИК-тә, эврә правительствтә!.. Ямаран, а?..

— Сән болхугов, Хохал. Би чамаг йөрәҗәнәв.

— Би чамаг бас, Катюша,— гиһәд, Җалыков гергән теврәд, хойр-һурв дуһрад авна.

— Нә, болҗ иигәд...

Хохал гергән буулһад, стол тал сууһад умшна: — Хальмг ЦИК-н түрүн ахлачнь Василий Алексеевич Хомутников болҗ. Түрүн правительствиг Анжур Пүрвеев толһалҗ. Му залу биш, наснь баһ. сурһульнь сән. Бийнь шулун-шудрмг, хурц-хурдн, келтә-амта. Баһдан баячудт ялч йовсн, Советин йосна нилчәр ном дасад, комсомольск, партийн көдлмшт йовад, зөвәр дамшлт авсн... Толһаннь ораһас авн көлиннь тавг күртлән — мана!..

Партин таңһчин комитет болн Хальмг АССР-ин ЦИК «Хальмгин цуг куч-көлсчнрүр» кесн дуудвртан: Советин йосн Хальмгт тогтснас нааран арвн тавн җил болҗ, хальмг улсин экономическ болн культурн хоцрлтыг уга кехин төлә чиңвртә ноолда делгрүлҗ, Хальмгт шин, социалистическ экономик болн культур үүдәҗ, үүнә янзнь келн-эмтнә, учр-утхнь социалистическ болдгар зүткҗ, бәрсн алдр күцмҗсин җилмүд гиҗәнә...

— Терңь, Хохал минь, мел лавта,— болҗ Екатерина Романовна эврәһән келнә,— биди эврән тер хамгин герчньлм!..

Җалыковиг сурһульдан нег бәәхнь, на-ца телефон тал дуудна. «Мууха үргсн йовхмб? Хажуһаснь хәләхнь, зулад һарн гисн гииглг, шуд гөрәсн...— гиж, тер санандан авлгдсн Хохал ирж келсн күүкнә ардпь дахсн йовна.— Нааран күн дууддго бәәсн... Кен болхви?»

Күүкиг дахад, ректорин хораһур орад ирхлә, әзнь уга болна. Стол деер кевтсн трубкиг авад:

— Алло, Җалыков соңсжана,— гинә.

— Мендвт, Хохал Манджиевич,— болж цааһас земгә жөөлн, бод гисн келтә күн келнә.— Би ЦК-н бүрдәмҗин әңгәс болдв. Таниг, Хохал Манджиевич, үдин хөөн күрәд иртн гихәр. Һурвнла чадхйта?

— Һурвнла бидн шинкән сулдхвидн.

— Тиигхлә, Хохал Манджиевич, дөрвнлә болхий?

— Болх,— гиж Җалыков хааран, кенүр ирхинь бичж авна. Дарунь күүндврән төгсән, герүрн жиңнүлнә. Невчк удадн гижәхән, бачм керг харһсна тускар келчкәд, дуудж ирсн күүкнд ханлтан өргәд, һарад одна. «Хара дуудвр бишнь алдг уга,— гиж толһаднь эрлзнә.— Ода яахар бәәхмб? Көдлмш гихлә, дегд эрт. Сурһуль төгсх болад уга, цаг одачн дала...»

Җалыков лекциг соңсна чигн, эс соңсна чигн, зәрмнь чикнә хажуһар йовад бәәнә, юңгад гихлә толһаднь негл сурвр «яахар бәәхмб? Яһад дууджахмб» гисн, дотрнь ивржңсн болад, амр өгхш, оньгинь кевтнь эзлсн бәәнә. Тиигхлә, ямаран лекц толһад ормдмб? Болвчн тесәд сууһад, дигтә һурвнла Җалыков сулдна. Һаза һарад, трамвайд суухар седчкәд сапна: «Йовһар йовс, цаг бәәнә, невчк сергхв»,— гисн шудрад һарна. Кесгтән йовад, нег уульнцас талданур орад, дөтләд, Хуучн талвңгар орад ирхлә, өмннь ол үзж, ол орж йовсн ноһан гер өөдм деер дүңгәсн, деерк улан тугнь дүмбр кевәр делссн үзгднә.

Мел дигтә дөрвн часла иртхә гисн хоран үүд олад, арһул цокхла, ортн, ортн гисн болад одв. Тиигхлән, Җалыков үүдиг секәд орв. Стол һатц суусн баахавр залу адһж босад, маасхлзн йовж тосад ,һаран өгв.

— Мендвт, Хохал Манджиевич, уралан һарад суутн.— Залу стул тал заана. Җалыков толһаһан гекж, хансан медүлн, заасн ормднь күрәд сууна.— Би Сергей Иваныч болдв, әңгин толһачин дарукньв. Шидрхн нааран ирләв, сибирякв. Нә, угин заагт, сурһуль яһҗана, Хохал Манджиевич?

— Сурх дутман гүүдәд, сур-деес кем дүңгә.

— Намий?— Сергей Иванович инәмсгләд, ормдан одад сууна.— Чидл үзүлхәр седни?

— Келхм биш,— гиж Җалыков йовулж өгнә.— Юн чигн юмиг цагтнь кехлә, сән. Намла эдл, медәрж ирчкәд, медрл авхар седснд чидл үзүлх биш, чоһралхар чигн авглна.

— Болв, Хохал Манджиевич, бийән өөд керг уга. Терүнәс болх хамгиг эврәһән кеһәд авсн улст сурһульд зөвлҗ эс болх били.

— Манахс келдгәр, «барсин сүүләс бичә бәр, бәрсн хөөнь, бичә тәв».

— Тәвхлә, зуухар седхугов!

— Тер учрар, Сергей Иванович, таг атхчкад, тәвҗ өглго, бичк-бичкнәр нуһлад авч йовнав.

— Тингхлә, Хохал Манджиевич, тана дала дамшлт деер немгдсн медрл гидг... сән, шимтә һазрт тәргдсн экн кевтә ямаран дүңгә урһх, а? Ахрар келҗ, Хохал Манджиевич, мини дууддгм учрта. Таниг Анастас Иванович Микоян һардврас сурад, амр өгдг угачн. Кемр таниг буру эс гихләтн, би Микоянд күргх даалһвртав. Таньдвт эсий?

— Таньна.

— Тегәд, зөв гиҗәнтә?

— ЦК зөв гихлә, коммунист Җалыков зөвл болҗахугов, Сергей Иванович.

— Талдан хәрү бидн күләҗ бәәсн угавидн,— гиһәд, Сергей Иванович дахулад һарв. Эдн удсн уга, Җалыковин меддг, кесг йирчксн хораһар орҗ ирв. Микояна нөкд баахн залуд Сергей Иванович шимлдәд үг келсн болв, цаадкнь «медүв» гисәр кесг гекв.

— Нә, Хохал Манджиевич, байрта харһий,— болад Сергей Иванович һаран өгв.— Танла таньлдсндан йосар байрлҗанав. Кемр керг харһхла, бичә эмәтн, җиңнүлтн, иртн...

Арднь Җалыков удан суусн уга. Кесг цаасд бәрсн нег күн Микояна хораһас һарч ирм цацу эн орв. Анастас Иванович бийнь тосҗ авад, мендлн, көтләд гишң авч ирәд суулһна. Бийнь өөрнь зергләд сууна.

— Нә, комиссар Джалыков, керг ямаран?— гинә.— Сурһуль сурсн — көдлснәс ямаран?

— Амр биш, Анастас Иванович.

— Комиссар гиснд өөлсн угайт, үр Джалыков?

— Уга, Анастас Иванович.

— Кировиг, Сергей Мироновичиг, дураҗанав. Кесг дәкҗ комиссар гиҗ нерәдсинь соңслав. Таниг таасдг билә. Эх, уга, мана Мироныч, уга!.. Оршаврть эс орлцвта?

Җалыков ду һарсн уга, арһул гекәд, санаалдсн болв.

— Зуратн, тегәд, ямаран, комиссар?

— Сурһулян төгскхнь хәрх биләв, таңһчан орхар...— Җалыков адһҗ, бийән чиклв.— Республикән орх санатав.

— Тендтн, мини медсәр болхнь, болм дүңгә сул көдлмш угачн. Таниг баһ-саһ юмнд илгәҗ болшголм. Тегәд, би сурлав. ЦК-хн зөвәр мошкрҗаһад, бийсдмдн кергтә гиҗәһәд, зөв өгв. Ташр тингхләрн, бийлһнь харһад, буру эс гихләнь, ав гив.

Җалыков эс итксәр Микоян тал хәләһәд инәмсглнә: — Лавта мини дур сунһхар бәәх болхлатн, Анастас Иванович, танас сурхм — Лагана комбинат тал намаг илгәтн.— Экн авгаснь авн эврән көөлдҗ зөв авсн, эврән тосхлтынь күцәһәд, көдлх биләв. Терүнәс үлү көдлмш намд керго. Насн ирҗ йовна. Эрүл-мендм дала сән биш, танас нууҗ болшго, дегд уурта болув, әрв уга юмнд шуд бүтж однав.

Микоян шоглад,— уурта хамгар ус эс зөөдг били, комиссар?— гинә.— Цуг келснәстн таасгдснь ор һанцхн: Лага орнав гиснтн...

— Танд, Анастас Иванович, үнәр таасгдви?

— Юн таасгдсинь, комиссар, йилһх кергтә. Илднь келхлә, шуд Лага орнав гисн биш, заһсна халхд көдлх седклитн таасув. Насн иржәнә гисн, минниһәр болхла, кергтә үг биш. Ууртав гисн — бас. Невчк бийән хөрх кергтә, болснь тер. Комбинат гисн үр Джалыковд дегд баһ,— гиһәд, Микоян Хохалын барун эәм деернь һаран тәвнә.— Энүн деер күнд ачлһ кергтә.

— Тегәд, Анастас Иванович, намаг яахар?

— Талдан һазрур йовулхар, Хохал Манджиевич.

— Талдан һазрад гисн?— Җалыков ормаһад одна, йосар үргҗәхнь ил, хойр нүдәрн Микоян тал ширтсн теднь ю келхинь күләж, һал аслдад бәәнә.

— Нег соньн һазр бәәнә, Хохал Манджиевич,— гиж Микоян келнә,— өөрхн биш. Байн болчкад, сәәхн, көдлмшнь гихлә, кеж ханшго, кех дутман ца-цааһасн һарад, күү авлм. Тенд уганъ: заһсна халхиг сәәнәр меддг, терүнд дурлдг, шулун-шудрмг, ик дамшлтта, алькднь чигн чидх, итклтә, зөргтә, седвәртә күн, коммунист, комиссар кергтә. Тегәд, хәәртә Хохал Манджиевич, Центральн Комитетин болн правительствин нерн деерәс таниг Хол Дорд-үзг орх зөв өгтн гихәр.

— Хол Дорд-үзг гинтә?— Җалыков босх бәәдл һарад өндлзчкәд, хәрү сууна.

— Тенд Приморский трест гиһәд, кучтә юмн. Ода деерән тана Хальмг трестәс ядхдан арвн холван ик болх, хөөткинь — келәд керг уга!— Микоян барун һаран өргәд, чанһ гидгәр сажад оркна. — Тенгсин көвә көөһәд, үүрмг сав-санхин чидл күрсәр заһс шүүж, болс-бүтсәрнь эд-бод кедгиг, үр Җалыков, хайх кергтә болҗана. Улм гүүдәд, Берингов, Охотск, Японск тенгсмүдин, нам Номһн далан дала зөөрт күрх кергтә. Ода Хол Дорд-үзг цуг заһсна арвна хүвәс даву өгхш. Тернь дегд баһ: ядхдан дөрвнә болдгар, нам өрәлд күргсн болхнь!..

— Тер төләд, Анастас Иванович, флот кергтәлм.

— Флот чигн, сав-санх цуһар ондарх, ик-ик кермс, тралмуд, күчтә-күчтә заводмуд... Тегәд,— Микоян Җалыковин эәм деернь һаран тәвнә,— үр Джалыков, танд икәр нәәлҗәнәвидн...

— Эндр нег келчкләв, бас нег давтхас биш,— гиж Җалыков

Микоян тал хәләнә,— Центральн Комитетин болн правительствин нерн деерәс та, Политбюрон член, нарком суржах саамд, намд, партин эгл салдст, билә гидг арһ уга. Терүнәс давхла, энтн намд күндтә даалһвр.

— Ханжанав, Хохал Манджиевич,— гиж Микоян келәд, дегд таасжахнь ил, чирәһәснь герл һарсн бәәнә.

— Сурһулим чиләлһнт эсий?

Микоян пиш хаһрад инәнә: — Әәчквт, комиссар?..

Жалыков, мел ода йов гишгоһинь медсн, төвкнәд сурна:— Трест, Анастас Иванович, альд бәәрлхмб?

— Трест Владивостокд, эдл-ахунь гихлә, цуг тенгс көвәһәр...

— Кадрнь ямаран?

— Татухн,— Микоян гүүнәр саналдад авна,— итклтә, кергтәр меддг нөкднр үлүдх уга. Тиигхлә, Хохал Манджиевич, сәәнәр ухалтн. Танд таньл, үзл, дамшлтта улс, заһсна тускиг меддг үүрмүд кергтә болхла, бичә эмәтн, келтн, өгнәв. Кенинь чигн бичә бәртн гиж, Хальмг трестд закнав. Үр Гаряев бийнь бас эн кергин ик чинринь медх. Нөкд болхас биш, харшлх уга.

— Сурж гилә, олн кү сурхм угав...

— Болжана,— гиж Микоян босад, Жалыковд һаран өгв,— цаг одачн бәәнә,— бичә адһтн, ухалтн, чиңнүрдтн. Бийинтн келдгәр болхла, гилвслтн...

Жалыков алң болсар хәләнә, улаһад одна.

— Танахс, көк теңгсихн, үг деерәс келлә,— болж Микоян инәмсглнә.— Бас нег келснтн намд таасгдв: «Биитн, үүрмүд, Көк теңгсин ар захар бәәх цуг пролетарск хәәснд чангдсн күмб» гисмтн. Тегәд чигн таниг олнас ончлад, көөлдәд йовдгм эн. — Итклдтн ханжанав, Анастас Иванович,— гиж Жалыков гекәд, нүднүрнь хәләнә,— даалһвритн күцәхәс чидл-күчән әрвлхн угав...

— Мини танд эс маһдлдг, комиссар, Мироныччин иткл. Тер эн тускд эндүрдг уга билә. Тиигхлә, бидн Кировин итклиг цеврәрл бәрх улсвидн. Тиим эсий?

— Мел лавта.

— Ода деерән, Хохал Манджиевич, дегд икәр төр бичә кетн, сурһулян ахлултн. Кемр керг харһад, сүв-сәлвг хәәхлә, мини үүдн тана өмн кезәчн секәтә.

Тегәд, медүв чигн гисәр, менд чигн келсәр Жалыков гекәд, һарад одв. Эн хәрж йовна, адһм угаһар, үрвәд, таварлсн... Москва эргндь әмтн чигн, машид чигн сольвлдад, дүүгәд, дүркләд бәәнә. Зуг эн хамгар Хохал төр кеж йовхш. Үүнә толһань минь ода болсн күүндвриг дотран хутхж семрәд, зәрминь улм цааран дүрәд, зәрминь татад авч ирәд йовна. Заагарнь: «Катя яһна?.. Яах билә, медх, зөвшәрх. Парть йов гихлә, юн үг бәәдмб?» гих. Удсн уга, Хохал геринь үүдәр ирәд орв.

* * *

Приморск заһсна трест гиһәд, Владивостокд темдгтә юмн: чинрәрн чигн, кемжәһәрн чигн энүнлә теслцхнь ховр. Үүнә залврин ахлач Жалыковин сегләтр күүкн Мотя көдлмштән ирн, орман диглж ясжана. Гентки дотр үүдн делггдәд, цааһас Жалыков һарад ирв.

Мотя босад мендлн: «Мууха күчр күмб? Кезә амрдг болхви? Әмтн шинкн көдлмшт ирж йовхла, эн кехән кечксн, хааран йовхар бәәхнь кемжәнә, хаалһд бедрчкж»,— гиж өврн бахтна.

Жалыков хәрүднь гекн бийәрн, зогсад: — Би, Мотя, ахлгч комбинат орнав,— гинә,— кезә ирхән меджәхшив. Цааран Находк чигн орж одхв. Сән бәәтн...

— Сән, байрта йовтн, Хохал Манджиевич.

Ахлач адһж һарн, бели бәәсн машинд сууһад, ардан үүд хаах хоорнд бийинь күн дуудсн болад одв. Тотхад хәләхнь — Мотя гүүһәд аашна. Һартнь нег цаасн цәәнә, терүгәрн дайлсн йовна.

— Танд, Хохал Манджиевич, биидтн,— гиж һолан цоксн, хамр амн хойрарн дегц кииһән авсн күүкн келәд, бичг өгнә.— Кезә таниг ирнә гихв? Бачм чигн зәңг йовдг биз...

— Ханжанав, Мотя,— Жалыков байрлж гекәд, бичгиг авн, хәләл уга хавтхлад оркна,— зууран умшнав...

Дарунь хар эмка удасн уга, пирстнур авад күрч ирв. Жалыков машиһән хәрү йовулчкад, зогсад, энд-тендән харвад авб. Өцклдүрк ик оштрмд көөгдж ирсн сав-санх гидг дала, харулмуднь шовлзад, нигт ө-шуһу болж үзгдиә. Бииснь, заһсч хармуд, нег-негндән шахлдсн, дольгана догшн домбрт биилн гиж көшсн, арһаһан һарһж амрчах мет бәәлднә. Тедн заагт Хохалын көлглдг катер цәәһәд, көдлмшч хармуд дундас йилһрәд, нуһсд дунд орсн цаһан хун мет... Оньһад хәләхнь: урлданд орулхар тавлулжах мөрн гихмн — уудан кемләд, доран бухад, жола сулдххиг мөрәдж, авч зулн гисн болна.

Жалыков катер деер һарч ирн, капитан моторист хойрла һар авад мендлв.

— Цуцрад, гөл болад, ялдаһад унсн әркнч кевтә нигж номһрдв?— гино.— Өцклдүр өрклж-бәрклжәсн теңгс гихлә, күн нам иткшго.

— Оштрмлсн теңгс, Хохал Манджиевич, кедү дүнгә сүртә, һәәхмжтә болвчн, нег сәнь, адрж-адрж, арһан бархларн, зогсдгнь,— капитан хавтхасн матьхр сурулта хар һанз һарһад, нерн бәәж, теңгсүр ширтсн бәәнә.

— Уга, капитан, оштрмд юн дала һәәхмж бәәдмб? Дольган дольга унад довтлхас талдан юмн уга. Кедү хорлтан күргдгинь келжәхшив. Дасмж болад бәәсн күүнә бийнь энүндчн данднa.

— Хәләхнтн, Хохал Манджиевич, ямаран сәәхн өрүнә кем!—

Капитан һанзарн эргндән зааһад авна.— Энтн оштрмин белг!.. Басл номһн, төвшүн, шуд таалсн мет...

— Чилгр өрүһәр манууртсн теңгсәс номһн, җөөлн юмн делкәд уга гиһәд, чи ма хойрас урд келчксн үглм,— болҗ Җалыков инәһәд, капитана барун эәмин арһул цокна.— Әрә әмсхҗ, чичрсн-угань медгдл уга, мелмәҗәх дольгана зо деер әрә гилвксн гегән; үрглсн болҗ үрвсн цах тер гегә шүүрсн кевтә уснд күрәд, хәрү өөдән һарад оддг; энд «шалд», тенд «шалд» гиһәд, ик-ик заһсд тууляд, тер ормнь төгргләд-төгргләд далвлзад йовдг; эргн шуд дотран кииһән авсар, төвкнүнәс талдан юм эс медсәр бәәнә гидг... Тер хамгас, тегәд, юн сәәхн, тааста, эңкр болх, капитан?

— Та, Хохал Манджиевич, шүлгч болвзат?

— Бас кен гихәр?— Җалыков оңдарсн болад одна.— Белн болвта, моторист? Йовий!..

— Хааран?

— Ахлгч комбинат орхмн.

Удсн уга, цаһан катер «луг-луг» гиһәд, көвәләд һарч йовна. Җалыков капитанла зергләд орксн, ик дурнавинь авад, эргндән харвсн: энд-тенд харлад-харлад холдад һарчксн сав-саңх үзсн бәәнә. «Оштрмас көлтә хойр-һурвн өдрән геечксн заһсчнр ормдан шулуһар күрч, шуд утхад авх сана зүүсн, адһҗ йовхнь алдг уга»,— гиҗ ухална.

Ил теңгсүр һарад авчксн, хурдлх деерән һарчксн катер өмнән ус керчәд, ардан ик хаалһ татад лугшадл йовна. Җалыков дурнавиг күзүнәсн авад, ормднь, хадасн деер өлгн, хавтхдан һаран дүрсн — хату цаасн харһад одна. «Бичг!» — гиҗ дотрнь төөнрәд, Мотя ардаснь көөлдҗ авч ирсинь тодлна. Һарһад авч ирн, секәд умшхла, Налҗ бичҗәнә: «Холд, һазрин захд, Хальмг теегәсн салу йовх, мана хәәртә ах, Хохал Манжиевич, мендвт!» — Хохал умшчкад, тиим сәәхн седклднь ханад, нам хоолднь юмн теегллгдсн болад, уйдхдан күрәд одна. Цааранднь хәләхнь: өрк-бүл ямр бәәхинь, күн болһиг тус-тустнь сурсн, керг-төрин аш ямаран болсинь, юн сән, соньн хамг бәәхинь кевтнь медх саната соньмсҗана. Тер тоотын хөөн эврә зәңг-зәәрт орсн, умшхнь, соньн, нам байр цальгрн гисн болад йовна.

«Байрарн танлаһан хувалцхар, Хохал Манжиевич,— гиҗ Налҗ бичҗәнә.— Тана үүдәсн заһсна Хальмг трест зөвәр өсәд, өргҗәд, көдлмшнь улм үзмҗтә болад йовна. Стахановцнр йир элвг — миңһ һарсн, үлгүр-үзмҗнь улм икдәд, келәд керг уга. Көдлмш йир өргмҗтә болв. Заһсна халх өөдән күцмҗ бәрсинь темдглҗ, намаг, Хальмг заһсна трестин залачиг, Күч-көлснә Улан Туг орденәр ачлв.

Мана Лаган яһҗ оңдарва болһнат? Ик-ик, хойр-һурвн давхр гермүд дүңгәлдсн, ке бийнь: эмтнә то 10 миңһн күрсн, хальмг,

орс, хасг семру, ах-дү мет ни-негн. Комбинат күцц төгсәд уга бийнь консервиг кеһәд һарһад, йовулад бәәнә.

Одахн, Хохал Манжиевич, мини жирһлд беркл байрта йовдл учрв. Намаг СССР-ин Деед Советин депутатд сунһв. Василий Алексеевич Хомутниковиг бас. Заһсч Нардан Очриг Лаганахн бас шиидв.

Болв, танас нуухм биш, эвго чигн юмн харһна. Кесг таньдг, меддг улсиг бәрчксн, хортн бәәж гилднә, ю-күнь сәәтр медгдхш, зуг иткх дурн күрхш. Өөртн ямаран? Альд даргдж йовснь кемҗәнә, акад авцта улс өөдләд, шурд-шурд гилдәд, келхм биш. Нег юмн, Ик-Буһс талас чигн, бүрдәмҗин әңгиг һартан авчксн, өлкәдәдл бәәнә. Эн Василий Алексеевичәс му хәәсн, бийән бәрн гиҗәхинь Хомутников медәд, шуд орһад гишң Москва орсн, харслтын наркоматд күрәд, тенд церглҗәнә. Буденный, Городовиков эдн терүг харсж авснь ил. Эсклә юн болх бәәсинь меддг арһ уга. Ховч элмр, Хомутниковин ормд орх болсн, цуг хамгиг һартан авчксн бәәнә. СССР-н Деед Советин депутат, Хальмг ЦИК-н ахлач, гражданск дәәнә герой Хомутниковар хорт кехәр седнә гидг!..»

— Хомутниковар хорт кехәр седсн улс — бииснь хортн!— гиһәд, генткн Җалыковин амнас алдрад одв.

— Намд келвтә?— Капитан катериг зала йовж, Хохал тал хәләнә.

— Уга,— гиж Җалыков эмәһәд, халу дөрсн болад, халхнь татгдад одв.

— Хохал Манджиевич, комбинат,— гиж капитан залвр деерәс барун һаран авад, өмнән заав,— уухнас үрглжләд күриһәд...

Җалыков «үзҗәнәв» гисәр гекәд оркв. Болв бийнь Налжин тәвсн: «Өөртн ямаран?» гисн сурврт авлгдж, тер дотрнь доңһдсн болад йовна. «Ямаран гихв чамд, Налж минь! Басл тиим... Зуг намд, шин ирсн, әмт сәәнәр эс меддг күүнд, кень бурута-зөвтә бәәснь медгдхш. Келсиг иткхәс биш, нань арһ уга,— гиж толһаднь төөнрнә.— Болв маршал Блюхер хортн бәәж гисиг иткхд дегд кецү, Налж минь...»

Тер хоорнд катер ирәд, комбинатын причал арһул түлксн болла — зогсад бәв. Хәләхнь, кесг улс тосад аашна, заагтнь директор Чонкуша Очр бас үзгднә. Җалыков теднә деегәр комбинатыг кевтнь гүүлгәд харвад оркна. «Цуг хамг орм-ормдан болсн болж медгднә, хамхрха-эвдркә гих үзгдхш,— гиж дотран байрлна.— Оштрмд тарад одсн болвза гиж жиг-жиг йовсн... Гем уга болдг өңгтә. Сән!..»

Болвчн, бууж ирн, һар авад мендлн йовж:— Нә, яһвта, үүрмүд?— гиж Җалыков сурна.— Оштрм мууһан күргсн угайи?

— Уга, Хохал Манжиевич,— болж Чонкушов хәрү өгнә.— Урдаснь белдвр кеһәд, ю-күүг холдулад, батлад оркснн...

— Тер биший!— Җалыков таассар кесг гекәд авна.— Мини

келəд бəəдг — тер. Дав деер на-ца гилдҗ сахньсид орхнь, урдаснь, адһм угаһар эвинь олад, хураһад, хучад бəəхлə, юн чигн манд харшлҗ чадшго. Эврəн эс медвтə?..

— Санҗ-Һəрəн Бадм-Увш ирəд одсн, бас сəн гинə,— болҗ Чонкушов келнə,— оштрмд авгдсн угавидн гиһəд, мана күн, эврлəд бəəнə.

— Намий?— Җалыков байрлҗахнь ил, хойр нүднь гилвкəд, чирəнь тинисн, герл һарсн болад одна.— Бас яһва-кегвə гиҗ төр кеҗ, нам күрс гиҗ йовлав. Тиигхлə, одхшив, хəрү һарнав...

Комбинатыг эргəд, булң болһарнь гишң шаһаси Җалыков, диг-дараһинь чигн, кесн көдлмшинь, бəрсн үзмҗинь чигн таассн, тегəд, үд зөвəр кецəчкснə хөөн хəрү йовхар, Владивосток орхар бəəнə. Энүг Чонкуша Очр һарһҗ ирсн, мендлəд салн гиҗəнə.

— Һəрəн Налҗас бичг ирвə,— болҗ Хохал келнə.— Орден авч, СССР-ин Деед Советин депутатд суңһгдҗ. Керг-үүлнь йир сəн чигн. Лагана комбинат күцц тосхгдад уга бийнь, консервиг кеһəд һарһад бəəдгчн. Дөрлдхм болвзач, а?

— Өрəл комбинатла яһҗ дөрлдхв? Күцəд, невчк дамшлт авад төлҗтхə, тиигхлə, болҗана.

— Əмт бəрəд бəəнə гиҗ... — Җалыков «яһна?» гисəр Чонкушовур хəлəв: тернь ду һарсн уга, нам кергтəн авсн болсн уга. Тиигхлəнь, Хохал цаарлҗ бас үг келсн уга.

— Нə, Очр, менд бə,— гиҗ Җалыков һаран өгəд, Чонкушовин барун һаринь чаңһ гидгəр атхсн, кесг сегсрəд авб.— Көдлмшəн чаңһа, бас чигн шун. Ахлгч комбинат алькднь болвчн ахладл йовхиг мартхм биш.

— Маниг бас бичə марттн,— болҗ Чонкушов маасхлзна.— Əмтн кергтə!.. Кен чигн болг, илгəтн, эврəн сурһад, дасхад авхвидн...

Удсн уга, цаһан катер комбинатын причалас салад һарсн болла — эргҗ авад, ирсн мөртəн орсн, хурдлх деерəн һарчксн йовна. Цах шовуд энүг үдшəҗ йовх мет энд-тендңь цервлдсн, дахад, нам хоцрх, үлдх бəəдл уга. Җалыков ардан үлдсн комбинат тал хəлəһəд, теңгст йовх сав-саңхс һəəхəд, ду һархш, тагчг йовна. Толһаднь: «Өөртн ямаран?» — гиһəд, дəкн ээрнə.— «Ямаран гихв чамд, Налҗ, көдлмшм гем уга. Хойр җил болҗ йовнав энд,— гиҗ, үүрлəһəн болн нөкдлəһəн күүндсн мет бəəнə.— Флот өсəд, өргҗəд, теңгсəс давад, далаһур орчксн, заһсн гихлə — дала!.. Күч күрч, эд-бод кехəн келхмн. Бас чигн ю-күүг өргдүлҗ, улм цаарлҗ, теңгстнь чигн, даладнь, нег үлү, заһс аңнлһна дамшлт өөдлүлҗ, алькинь болвчн дасҗ, медҗ авх кергтə. Тер төлəд əмтн кергтə!.. Əмтн!..»

Нарн сууһад, харңһурҗ йовна. Алтн Өвр цекə харлад, делвəһəд, ик тавгта усн кевтə мелмлзсн болад бəəнə. Владивосток да-

ла шаман шатаһад оркв. Теднә герл негдж, үрглҗ ик һал болж, уухнас харгдсн үзгднә.

Катер гүүдлән арһулдад, ормдан ирәд зогсв. Җалыков капитан моторист хойрла мендләд, адһад бууна. «Трестәр орад һарс, бачм зәңг чигн бәәдг болх»,— гиҗ санна.

Генткн хойр баахн залу өмннь теегләд зогсна:

— Джалыков?— гиҗ негнь сурна.

— Җалыков. Яһва? Юн болва?

— Дала юмн уга,— болҗ наадкнь келнә.— Зуг манла йовх болад бәәввт, ю-кү йилһх кергтә.

— Тадн, тегәд, кембт?

— Энкеведе...

* * *

Сүл долан хонг дотр Владивосток тал Элстәс хойр бичг ирсн бәәҗ. Тиигхләрн, хойрулн чигн негл күүнлә — Хохал Манжиевич Җалыковла эрк биш залһлдата болна. Негинь, сүл ирсинь, Һәрән Налҗ бичсиг бидн меднәвидн. Болв наадкинь, йосна халхар, нуувчар ирсинь медхәс эрт.

...Хавтха Шарин көдлдг хораһур шиикнсн-пиикнсн Лиҗ орад ирнә. Ардан түшәд, суң кевтсн эзн өсрҗ босад, мендләд, һараснь кетләд гишң тедүкн бәәсн хар диван деер суулһчкад, бийнь өөрнь зергләд оркна.

— Мини келсиг Лиҗ мартад уга эсйчи?— гиҗ Шар хоолдан шахҗ шимлднә. Хәләхнь, мел маасхлзад, инәг-инәг гиһәд бәәсн бийнь, хойр нүднь хорта моһан хәләцәс тату биш, ца-цааһан киит дөрәд, мөстн гисн болад бәәнә.— Үгән бат кеҗ авхмн, ам алдад, келәд оркдм болвзач...

Цаадкнь ду һархш, зуг «уга» гисн бәәдлтәһәр хавтхасн альчур һарһад, халцха толһаһан, күзүн күртлән, арчад бәәнә.

— Эдничн,— Шар өөдән хәләһәд, «деерксиг» гиҗәхнь ил,— цуһараһинь цокхмн!.. «Социализмүр бидн йовх дутм классин ноолдан орн-нутгт улм чаңһрад, хурцдад йовх»,— гиҗ Сталин бийнь келчксн... Тиигхлә, Лиҗ, мана мөрн гүн гиҗәнә. Негндь терүг кемҗәләд хәләсн, көл-толһа уга одвш...— Шар һош-һош гиһәд инәнә. Лиҗ юуһинь эс медсәр хәләнә.— Алексеевичиг келнәв, ардан хәләл уга, эулад... Ормднь би сууһад авчкхла, тиим болхдь нам маһдлҗ бәәхшив, чи мини ормд ирн гиҗәнәч. Мана чидл улм немәд, күч авхнь алдг уга. Анжуринь авад унх кергтә. Тернь — мини... Чамд, Лиж, иим нег әвр даалһвр бәәнә: Җалыковд җахр хайх кергтә!..

— Тенд йовх күүг яһҗ көндәхви?

— Цокхла, тендн цокхмн, эсклә терчн нааран күрч ирхдән арашго. Ирҗ гилә, чи, маниг... чикнәсмдн чирәд-чирәд, чиндһнәс дорар эс кехнь, а?

— Тегэд, яахм гихэр?

— Үг гидг энлм!— болад, Шар дор ормасн босад, столурн одна. Нег хораһинь секэд, цаасд һарһад авад ирнэ.— Мэ, умш... Чини нер тэвдгм учрта. Яһвчн теңгс көвэд кесг җилдэн көдлж йовх, түүнэ тускар соңссчн баһ биш болх...

Лиҗ цасдыг умшад, хэрү өгнэ: — Мана негдгч Карповин нерид юңгад бичгдҗэхмб?

Хавтха Шар альвн-дольгн хэлэцэр Лиҗ тал хэлэчкэд, хурһан шовалһад, гоглзулж йовна: — Мек мел түүнд бээнэ!— гинэ.— Карпов умшчкад, бийнь көөлдхм биш, тиигэн, Хол Дорд үзгүр йовултн гих... Онц күүнэс биш ,обкомас одсн цаасн болж тер һархугов!..

Лиҗ алң болсар, өврсэр ормаһад, махн толһаһарн пээхлэд авна: — Бас нег күн һар тэвхлэ, яах?— гинэ.

— Иткж болхмий?

— Мини келснэс һаршго.

— Тиигхлэ, Лиҗ, маңһдур намд авад ир. Би эврэн негдгчд өгэд, эвинь олчксув. Болҗани?..

Тегэд, үгцсн хойрин һарта цаасиг Хавтха Шар Карповин өмн авч ирэд тэвнэ. Тернь умшчкад, үг келхш, Шар тал хэлэнэ: «тиим болхий?» гисн сурвр хойр нүдндь гүүдглсн бээнэ.

— Сээтр меджэхшив, болв ю-кү соңсж йовлав. Минийһэр болхла, ардаснь йовулчкхм, тенд негндь һарһх эсйи?

Карпов зөвэр тулҗаһад, карандаш авад: «Көдлҗэх һазрурнь илгэтн»,— гиж деернь бичнэ. Шар авч һарн, торһахш, йовулад орксн, тер дарунь гилтэ бичг «тусх улсин» һарт орна. Цаадкснь, цагнь тиим бээснь лавта, яджах улс, амрад одна: белн хорт, троцкист, буржуазн националист, коллективизац келһнд харшлж йовсн кү теднд олж, бэрж авна гидг — ямаран юмн!..

Җалыковиг авч ирн, хойр залуһин негнь — ахлач болдг барата, келҗэнэ: — Чи, Николя, келсиг алдл уга бичх болад бээвч. Алдл уга!..

— Болҗана,— гиж наадкнь гекэд, стол һатц сууһад, цаас, карндаш белдэд, бедрж авчана.

Ахлач авцтань нааран-цааран йовдцнн бээж, кесг цаасдыг хэлэһэд, семрсн болад, басл чигн ардь орж шинжлҗэнэ.

Җалыков тагчг: эдниг ю сурхар, юуһарн йилһхэр бээхинь медҗэхш, күлэһэд сууна. Санамр бээнэ. Кесн гем, һарһсн хажһр, дарсн му бээхш — юунаснь эн ээж сүрдхв?

Йовднжасн мөшкэч Хохалын өмн ирэд зогсн, чочаһад:

— Троцкистск багд кезэ, альд орлат?— гинэ.— Илднь келтн, нууж эсв уга, манд цуһар темдгтэ. Медгджэни, Җалыков?

— Намаг троцкист гиж кен танд келвэ?

— Келсн, бичсн дала.— ах мөшкэч һартк цаасдан өргэд,— Элстэс ирсн, эндэс бас... Тер учрар, Җалыков, урдаснь танд кел-

чкхэр: үнэн келсн күүнд үкл уга. Тегэд, троцкист яһж болсан, кенлә, ямаран залһлда бәрдгән келх кергтә. Аальлж — биидтн му болх, эс келвә гивзэт. Бидн болхла, гемитн минь иим күртлнь илдкчксн бәәнәвидн,— гиһәд, мөшкәч хумсан үзүлнә,— болвчн бийәртн келүлж авхар.

— Тадн яһжәкмта, үүрмүд? Кенэс, ю сурҗахан меджәнта?— гиж Җалыков алң болсар сурна.— Би троцкист улсин толһачнринь XV-ч партийн съезд деер партясн көөж һарһлцсн күн, эврән яһад тиим болдмб?

— Соңсхд сәәхн худл,— гиһәд бичҗәсн мөшкәч кер-кер инәнә, өөдән хәләнә.

— Худл гинтә?!— Җалыков ууртан бүтәд, киилгиннь захиг шүрүһәр татад оркна: хойр товчнь тасрад одна. Бийнь босхар седж йовна.

— Бичә бос!... Су!..— гиһәд, ах мөшкәч чишкәд, көләрн доран девсәд одна.— Су гихлә!..

Җалыков чавкадсн мөшкәч тал хәлән, мусхлзад авна.

— Энтн манар наадан кежәнәла,— гиж сууснь келнә,— ирзәҗәхнь...

— Ирзәдгинь үзүләд бәәхгов!— болж ахлачнь һордана.— Сурвртан хәрү күләҗәнәв, кел, Җалыков, соңсжанав!..

— Намд нань келдг юмн уга.

— Бәәнә!— Мөшкәч өөрдж ирәд, өмнь зогсад, нүдн талнь улм ширтнә.— Буржуазн националистическ баг яһж бүрдәсән келхм болвзат?

— Ямаран баг гинә?

— Бас гөрдхәрий?

— Ю сурҗахтн намд медгдхш.

— Медгддг болдгар сурхугов,— гиһәд, мөшкәч невчк тәвгдсн болад, һартк цаасдан хәлән бәәнә.— Хөрдгч җил Чилгрт Хальмгин Негдгч съездт орлцлта?

— Орлцла.

— Чапчаев, Маслов ахта, бас кесг улсла, кеер мөрәр һарч үгцж, националистическ баг бүрдәсән маниг медхш гиһәдий?

Җалыков доран пиш хаһрад инәнә, бийнь үг йир келхш.

Йовдңнжасн мөшкәч таг зогсад, шилвкәд одна:

— Манар наадан кежәхмчи? Зогсжа, инәх биш, ууляд, мәәләд бәәдм болвзач!

— Болшго юм келхлә, инәх биш, күн...— Җалыков усвксн нүдән арчад, чирәһән иләд авна.

— Болхиг тиигхлә, кел. Сурврт хәрү өг...

— Лавта суржадм болхлатн, үүрмүд...

— Үүрмүдән, арһулджа, үзхч, маниг бичә көндә,— гиж ах мөшкәч дәкн йовдңнна.— Хәрүгичн күләжәнәв.

— Бидн кеер һарч үгцсн — үнн,— болж Җалыков гекнә —

Съездт орлцҗах улс дунд комунистнр баһ болсар бидн цуһарн, фракц кевәрн, кеер һарч хоорндан зөвчләд, үгән негдүлж, ямр төр тәвхән, яах күртлән батлҗ авдг биләвидн.

— Селәнд гер олддг уга били?

— Түүндтн бәәсн һанцхн ик герт съезд хурагдсн, тиигхлә, нань манд онцлдх ондан орм уга болсар, арһан бархларн, мөр унад, кеер һардг биләвидн.

— Чапчаев Маслов хойр талданар келсн, Җалыков маниг үгдән орулҗ толһалж, националистическ баг үүдәлә гисн... Тер яах?

— Тедн тиим юм келх зөв уга: худлнь ил. Би тиигхд нутга, дәәнә комиссар йовсн, яһҗ таңһч толһалҗасн улс цуглулҗ, тедниг үгдән орулдмб? Сурх болхла, орта, болм дүңгә юм сурти.

— Чамаг ил гөрдх гиҗ сана биләвидн. Ямаран сәәхн эвинь олҗ дальтрҗана, а?— гиһәд йовдңндг залу суусн нөкд талан хәләнә.— Чамд сурвр бәәни?

— Бәәнә,— гиҗ тернь Җалыковур ширтсн, чирә-зүсинь шинжлж, инәмсглсн болҗаһад, генткн чочаһад сурна: — Коллективизац келһнд зөрц хаҗһр һарһҗ, хорлтан күргҗ йовсан бас нууха-рий?

— Зөрц һарһсн хаҗһр намд уга.

— Тиигхлә, «Правда» газет худл бичсн болҗана.

— «Правда» зөрц һарһсн хаҗһр бәәхиг зааҗ, намаг гемшәсн уга билә.

— Партин таңһчин комитет толһалҗах күн нег барун тал болад, нег зүн тал болад, хоорнднь хольках-цокад бәәхлә, олна керг дор орхинь яһҗ эс медсмчи?

— Болж!.. Аман тат!..— гисн Җалыков өсрәд босна.— Чамаг нусан идҗ йовх цагт би, комиссар Җалыков, хортна толһаг хулсна толһа мет чавчҗ йовлав. Советин йосна төлә улан цусан, өмән әрвллго иоолдж, цуг зүсн хортнла һар бәрлдҗ, укхдән күрч йовсн би юңгад терүнд хорлхан хәәдмб?..

— Намий?— Суусн мөшкәч наад бәрсәр элк хатна.— Орден авлав гиҗ юңгад эс келвчи?

— Орден авсм худл биш, келхәсн кенәс әәхв!

— Мел уурлхар седәд бәәнәт, Җалыков, цуцрҗах кевтәт,— гиҗ ахлач авцтань сана зовсн болҗ маажна.— Йовад амртн гихәр.— Бийнь үүднүр одад секн, цааһас күү дуудна. Буута харулч орж ирн, үүдн хоорнд зогсна. Мөшкәч Җалыков тал өргәрн заана.— Авад, наадкан, йов, арвдгчд орулчк,— гинә.

Тернь Җалыковиг авад һарв. Хойр мөшкәч сурлһана аш диглҗәнә.

— Одактн тас юм келсн угала,— болж суусн мөшкәч хойр һаран өргәд суняна.

— Келх гиж би нам пәәлҗәсн угав,— ахлач авцтань дәкн наараң-цааран йовдңнҗана,— батл күн!..

— Батыг... батл кевәр батлх кергтә.

— Батлҗ болҗана,— гиж йовдңпдган зогсаж, цаадкнь келнә. — Троцкизм, национализм деернь бас невчк немхмн: урвачллһ болн саботаж...

— Урвачллһ гинтә?— суусн мөшкәч алң болсар босад, йосар өврчәнә.

— Юунд иигтлән сүрдвчи, Николя?— болҗ цаадкнь тачкнж инәнә.— Хол Дорд-үзгиг мана орн-нутгас салһад, Японьд өгхән хәәһәд бәәж гихлә, үг бишйи?

— Үг болхларн — үг, зуг илдкх кергтәлм.

— Ямаран илдкәр бәәдмб? Деерньсаботаж немхлә, келхд, зәрц муухн савмудар әмтиг теңгсүр көөһәд, хар санад, хорлхар седәд йовж гихлә...

— Тиигхлә, троцкизм национализм хойрлаһан негдхләрн, Җалыковиг җахрладл бәәхгов!.. Мөлтрнә гидг берк!..

* * *

Тегәд, 1938 җилин хаврин дунд сарин чилгчәр, Хохал Манжиевич Җалыковин баатр зүркнь цокдган уурв. Тер чинвртә үүмәтә, цагин шалтанла харһж, итклтә гисн, үнн седклән, әмән, җирһлән партьдан нерәдсн кесг миңһн үүрмүд мет Җалыков бас әмнәсн хаһцв. «Алдр аавин» амнас нег алдрсн хажһр: «Социализмүр бидн йовх дутм классин ноолдан орн-нутгт улм чаңһрад, хурцдад йовх»,— гичксиь, эднә толһад хорлснь алдг уга.

«Эн заавр түрүн болҗ 1937 җил, мана орн-нутгт социализм диилчксиә хөөн, дажргч классмуд болн теднә экономическ көрңгүдиь уга кегдчксиә хөөн, советск олн-әмтн хоорндан социальн-политическ ни-негн болчксна хөөн һарсмн» гиж, КПСС-н Туужд бичгдсн бәәнә.

Тиим кецү эндүтә төлӛдән хар саната, му ухата хамгт һардвр болж, «тер заавр социалистическ йос-ямиг күчр буру кевәр эвдхд болн дегд олар әмтиг цааҗла харһулхд учр үүдәсинь» КПСС-н Центральн Комитет хөөнь бас илдклә.

Болв кецү үүллә харһж, әмнәсн хаһцсн үүрмүдиг босхж авдг арһ угань ил. Мана парть цуг теднә нериг харм төрж, йосндиь цеврләд, орн-нутгтан, олн-әмтндән туста, хәәртә улс бәәсинь зааж, кеж, келж йовсн хамгинь сергәж, неринь мөңкрүлж, бумб кесиь лавта.

Худл-ховар көл кеж, итклтә үүрмүдин, сән залусин мууд орсн әлмрсиг парть бас илдкж, эс амрасиь алдг уга. «Кесн гем эзән темцдг» гидг үлгүр үнн төв бәәсән бас нег тиигж илдкв.

...Хавтха Шар «нөкднртәһән» улм чаңһрад, Элстәр чигн, теегәр чигн шурд-шурд гилдсн, әмтн дегд сүрдхләрн, шуд хумсан

зуусн мис кевтә кииһән дотран гишң авсн бәәдг болна. Тер хамг хоша бәәх Әәдрхнд бас күрнә. Новиков соңсчкад: «Василий Алексеевич Хомутниковиг, гражданск дәәнә баатриг, ЦИК-н ахлачиг эврә таңһчасн һарад зулхд күргнә гидг!.. Уй, кениг, кенәр сольна гидг энви?!» — гиҗ ууртан бүтәд, Элст дуудна.

Кесгтән тагчг бәәсн телефон генткн дарҗңнад одна. Шүүрәд авхла, цааһас зөвәр бөдүвр дун һарад: — Карпов соңсҗана,— гинә.— Алло, алло...

— Мендвт, үр Карпов,— болҗ Иван Михайлович адһҗ хәәкрнә.— Таниг Әәдрхнәс дуудҗанав. Новиков гидг күмб, заһсна халх энд толһалдв. Революцин өмн партьд орад, туугдҗ, сууҗ чигн йовлав. Сурхар бәәхм танас, келсим оньглад соңсит гихәр.

— Келтн, келтн, үр Новиков,— гиҗ Карпов зөвшәрнә.— Тана нернтн кемб?

— Иван Михайлович.

— Келтн, Иван Михайлович.

— Би нег цагт, хөрн хойрдгч җил билә, Баһ Дөрвдә мөрн цергә сотнь толһалҗ йовад, Окн Шанунов гидг аңдна бандыг дарлав. Тедн дунд Шануновин эгчәснь һарсн арвн нәәм-йис күрсн көвүн йовла. Икчүдинь бәрәд, көвүг икчүд дахад, тенҗ йовх гиһәд тәвчкләв. Тер, чиңнәд бәәхнь, өсәд, босад, нам өөдләд, зөвәрт одсн зәңгтә. Чилмр, чикдән бәл уга, нам Хомутниковиг ховлад, бәрүлхәр седҗ. Ода ормднь орҗ гинә. Тиигҗ өөдлдгәрн, йосн хортан, бандит йовсан, байн күүнә көвүһән нууһад, маниг меклсн. Ташр юн күүһинь кен чигн меджәхш гиҗ санамрлад, батрсар бәәхнь алдг уга. Алло, соңсҗанта?..

— Иван Михайлович, соңсҗанав таниг, келтн...

— Хомутниковиг... Хаана ширә көм татлдсн, Үвлә бәәшң авхд орлцсн, революцин өмн партин член болсн, большевик Хомутниковиг, гражданск дәәнә баатриг... бандитәр сольна гидг... Таниг, тегәд, негн деернь һарһтха гихәр... Тертн Җалыковас му хәәҗ гиҗ, бас сонсув. Хохал Манжиевичиг болхла, һарлдсн дууһәсн давуһар меддв. Энүнә төлә эврәннь толһаһан дөш деер тәвхәсн арашгов: тедү дүңгә цевр, чик, йоста коммунист болдгинь меддв. Хәрнь тер, үр Карпов. Медәтә большевикин үгиг оньглтн гихәр. Биитн ЦК-д чигн күрхәсн әәшгов...

Карпов модар шуд толһадулсн кевтә диинрҗ одсн, тагчг суупа, яахан медхш. Налҗиг, Совнаркомин ахлачиг, дуудад, селвлцн гихлә, зәңг сүркә болҗ генүлнә. Иткн гихлә — дегд күчр. Иткл уга бән гихлә — түүнәс чигн даву. Арһан бархларн, эн Москва дуудна, цуг соңсcн хамган кевтнь ЦК-д күргнә, яахв гинә. Цаадксиь: эврән ю чигн бичә кетн, эс медсн болад бәәтн гинә, кү илгәх болна.

Новиков Элстүр ирн бийәрн, ЦК-н элчлә болн Карповла үүнә көдлдг хораднь харһна. Бас чигн тодрха кевәр Иван Михайло-

вич келҗ өгнә. Тегәд, Хавтха Шариг Карпов телефоһар дуудна, орад ирит гинә. Эдн Новиковиг дав зуур талдан, бичкн хора бәәснд орулчкна.

Дарунь Шар орад ирнә. Инәг-инәг гиҗ мендләд, суи йовҗ: «кентн намаг кергләв?» гисәр харвад авсн бийнь, хәләцән Карпов деер зогсана, ю келхинь күләҗ, оньган өгсн бәәнә. Болв хаҗуһаснь ЦК-н күн генткн: — Та бандд йовлта? — гинә.

— Банд гинтә? — Чочн үргсн Шар өсрәд босна: чирәнь, чикнә үзүр күртлән, цусн улан болад, ирвлзәд, шатад, зүркнь халурхсн хөөнә сүл кевтә чичрәд одна. — Ямаран банд келнтә?..

— Шануновин... Тапа паһцхин...

— Уга, ю келҗәхмта? — гиҗ Шар һаран сажна. — Худл!.. Намд дурго улсин хов!.. Үлү үздгнь бәәнә, җилвтдгнь.. Теднә ааль, мек!..

— Намий? — болҗ Карпов сурна.

— Шанунов мини садн болх зөв уга. Би Ик-Маллана болхла, тер — Ик-Буһсин... Тер бандыг кевтнь тараҗ гиҗ соңслав. Тиигхд би сурһульд йовлав.

— Намий? — гиһәд, хажудк хораһас Новиков һарад ирв. — Харһна гидг эн!..

— Уй, Цоохр Яван! — Өврн сүрдсн Шар доран суи, хойр һарарн толһаһан бәрсн, өмнк столан дерләд унна: дал-эәмнь дагҗад чичрәд бәәнә. Генткн өндәһәд, усвксн нүдән арчн бәәҗ аралдад: — Үкәд уга билчи, Цоохр Яван? — гиҗ шугшҗ, һолан цокв...

Дор ормднь партин танһчин комитетин бюро хурагдсн, терүн деер Хавтха Шар көдлмшәсн көөгдәд, партин зергләнәс һарһгдв. Тегәд, 1940 җилин мартын 12-т һарсн «Улан Хальмг» газет нүр статьядан иигҗ бичв: «Сүл цагла, кесг җилин эргцд партиг мекләд, урдк бәәдлән дарад йовсн нег андн илдкгдв. Эн эцкнь кулак бәәсиг, эврән бандла залһлдата йовсиг, белоэмигрантын болн байна күүкн гергнь бәәсиг нууһад йовҗ».

Тиигҗ орн-нутг, олн-эмтн, алдрсн-мөлтрсн үлдл хортсан хораҗ, уралан йовх хаалһан цеврлҗ, герлтә иргчүрн шунсн, эргндкнь улм гегәрәд, сәәхрәд, җирһлнь улм ясрад, тәвкнүн дүрклҗәх кем. Болв деед үзгт күрң маальг күч авчксн, терүнә шалтан Европ деегәр өлвкәд, чилгр кемнь бүркг кеж, ик хар үүлн болҗ хархлзад-бархлзад, мана Төрскнүр өөрдәд аашх цаг билә: улм зергләһән цеврлҗ батлҗ, көдлмшән чанһах, саг-серггән өөдлүлх кергтә болв.

СҮЛ ҮГ

Тиимл соньн күн биlә, мана Хохал Җалыков! Тиим бәәснә эркн гисн, худл уга герчнь — Зергин Зерг Цаг. Өдр, җил орадhарх болhнла, энүнә баатр дүр улм тодрхалҗ, большевикин халун зүрктә, көдлмшчин чаңh hарта, күңклин цецн толhата бәәсинь сәәхн илдкҗ, шуд алдр Ильичин заасн хаалhас мел эс хаҗидг бәәсинь басл гидгәр үзүлнә. Тегәд чигн эн эврәннь җирhлин агчм болhнд нег мөслсн хәләцән батлҗ, әрүн күсл, тоолвран ахлулҗ, цевр ухан, седклдән авлгдҗ, итклән улм лавлдг бәәснь ил.

Тиимл кевәрн мана Хохал Җалыков әмтнә тодлврт мөңкрәд үлдв. Энүнә нернь олн дунд келн болад, келснь, кеснь үлгүрт тохрҗ, бийнь олна дуунд орҗ, амн үгин билгәс чигн, дегтр-номин халхас чигн кесг үйин өргмҗ болад йовдгнь худл уга.

Олн-әмтндән тиигҗ келн болсн, орн-нутгиннь баатр болснь ик баh уган дуринь эзлҗ мөңкрдг зөвтә. Хальмг улсин өнр үрн, мана Хохал Җалыковин туск тодлврнь болҗ, hурвн дам орден зүүсн Хальмг Автономн Советск Республикнь дүрклҗ, энүнә хотл — Элстнь өдр ирвәс өсәд, сәәхрҗ, олн-әмтнә эдл-аху улм өргҗәд, Советск Хальмгин нернь холд туурад; экономикнь болн культурнь делгрәдл йовна. Хохал Җалыковин нертә уульнцс, совхоз, селән бәәнә. Тенд үүнә бумб тәвгдсн, неринь hарhҗ, дуринь үзүлҗ дуңгәнә.

1987 җил орн-нутг Хохал Җалыковин 100 җилә өөниг өргәр темдглҗ, байр-бахдан тохрав гих кергтә. Икчүд бийинь, кежкелҗ йовсинь сергәҗ, кесг соньн хамгиг тодлҗ, баhчуд терүгинь үни седкләсн соңсҗ, өргмҗән чигн, өврмҗән чигн кев.

Эн хальмг улсин алдр үрнә туск тодлвр hанцхн таңhчднь чигн биш, делгүдән әмтнә оньг, дур эзлҗ, Иҗлин амар болн теңгсин көвәhәр, Кавказар болн Хол Дорд үзгәр, нань чигн hазрмудар келн болснь алдг уга. Хохал Җалыковин хәәртә неринь, үүнә керг-төринь амлҗ, эн итклтә большевик, йоста ленинец күүнә әрүн седклинь, аhу зүркинь темдглҗ, энүнә цацсн алдр революционн серлин экн урhмл болҗ шавшсн, hазр болhна тодлвр болҗ йовхнь алдг уга.

Тегәд чигн шүлгчин бичдг эн болхугов:

Хохал!.. Мана Хохал!.—
Холас теегнь дурдна.
Хохал!.. Мана Хохал!.—
Хойр дольган шурдна.

Җалыково — Элст, 1981—1987 җҗ.

ҺАРГ

I ХҮВ

Дээнә һалвд

II ХҮВ

Тимофей Отельданович Бембеев

У СИНЬ-МОРЯ

Книга вторая

Рецензенты:
канд. филологических наук Р. А. Джамбинова,
канд. ист. наук М. М. Батмаев

Редактор А. Ц. Бартунова
Художник В. И. Ургадулов
Художественный редактор С. Э. Котинов
Технический редактор К. П. Белова
Корректоры Т. О. Алубкаева, М. А. Чоянова

ИБ № 1131
Сдано в набор 18. 07. 89. Подписано в печать 27. 09. 89.
К 00922. Формат бумаги 60x84/16. Бумага типографская № 2.
Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. печ. л. 16,74.
Усл. кр.-отт. 17,20. Уч.-изд. л. 19,32. Тираж 1000 экз.
Заказ 16 54. Цена 1 руб. 40 коп.

Калмыцкое книжное издательство,
358000, г. Элиста, ул. Революционная, 8.
Республиканская типография Госкомиздата Калмыцкой АССР,
358000, г. Элиста, ул. Ленина, 245.

Бембеев Т. О.

Б 45 У Синь-моря: Роман. Книга вторая. — Элиста, Калмыцкое книжное издательство, 1989. — 280 с.

Вторая книга охватывает события с времен гражданской войны до начала Великой Отечественной войны. Организация рыбной промышленности, культштурм, коллективизация, индустриализация все этапные события 20-х, 30-х годов Калмыкии сходятся к центральному образу — коммуниста Х. Джалыкова, прошедшего путь от рыбака до секретаря обкома ВКП(б).

Б $\frac{4702240000-033}{М126(03)-89}$ 25—89

ББК 84. 3 Калм

Күндтә умшачнр!

1989 җилд
Хальмг дегтр һарһач
хальмгин
баатрлгч эпосин
550 җилин
өөнд белглж,
«Җаңһр» эпос
орс келәр
барлж һарһхмн.

Тиражнь 30000 экз.

Күндтә умшачнр!

1989 җилд
Хальмг дегтр һарһачд
бичәч Буджала Егорин
бичкдүдт
нерәдҗ бичсн
«Аю аавин дегтр»
барас һархмн.

Күндтә умшачнр!

1989 җилд
Хальмг дегтр һарһач
нертә бичәч
Г. Н. Троепольскин
олн умшачнрт темдгтә
«Белый Бим Черное Ухо»
гидг түүк барлхмн.